

ALMA MATER
EUROPAEA

ECM

ALMA MATER PRESS

KULTURNA FORMACIJA IN KULTURNI SPOMIN

Jubilejna publikacija

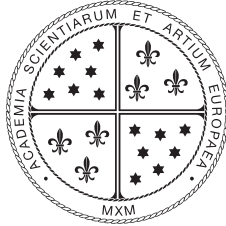
9. ZNANSTVENA KONFERENCA Z MEDNARODNO UDELEŽBO
ZA ČLOVEKA GRE: DIGITALNA TRANSFORMACIJA V
ZNANOSTI, IZOBRAŽEVANJU IN UMETNOSTI

*9th SCIENTIFIC CONFERENCE WITH INTERNATIONAL PARTICIPATION
ALL ABOUT PEOPLE: DIGITAL TRANSFORMATION IN
SCIENCE, EDUCATION AND ARTS*

Zbornik recenziranih prispevkov za področje raziskav kulturnih formacij / Proceedings book
with peer review on contributions on Cultural Formations and Cultural Memory

MARIBOR 2022

ALMA MATER

EUROPAEA

E C M

ALMA MATER PRESS

KULTURNA FORMACIJA IN KULTURNI SPOMIN

Jubilejna publikacija

9. ZNANSTVENA KONFERENCA Z MEDNARODNO UDELEŽBO

Za človeka gre: Digitalna transformacija v znanosti, izobraževanju in umetnosti

Zbornik recenziranih prispevkov za področje raziskav kulturnih formacij

9th SCIENTIFIC CONFERENCE WITH INTERNATIONAL PARTICIPATION

All about people: Digital Transformation in Science, Education and Arts

Proceedings book with peer review on contributions on Cultural Formations and Cultural Memory

Častni odbor / Honorary Committee

Borut Pahor, President of the Republic of Slovenia; Mariya Gabriel, EU Commissioner for Innovation, Research, Culture, Education and Youth; Felix Unger, Honorary President of the European Academy of Sciences and Arts Salzburg; Klaus Mainzer, President of the European Academy of Sciences and Arts Salzburg; Ivo Šlaus, Honorary President of the World Academy of Sciences and Arts; Jeffrey Sachs, Columbia University, New York, USA; Andrej Šircelj, Minister of Finance, Republic of Slovenia; Janez Cigler Kralj, Minister of Labour, Family, Social Affairs and Equal Opportunity; France Arhar, Adviser to the President of the Republic of Slovenia for the field of economy and finance; Boris Pleškovič, President of the Slovenian World Congress; Laurence Hewick, President, Global Family Business Institute; Klaus Hekking, President of the European Union of Private Higher Education; Ignaz Bender, International Conference on Higher Education; Ali Dođramacı, International Conference on Higher Education, Bilkent University, Turkey

Znanstveni in programski odbor / Scientific and programme Committee:

Klaus Mainzer, Ludvik Toplak, Felix Unger, Jeffrey Sachs, Peter Štih, Boštjan Žekš, Mejra Festić, Jana Goriup, Peter Seljak, Peter Lichtenberg, Tine Kovačič, Mladen Herc, Emma Stokes, Matej Mertik, Matjaž Gams, Maciej Wieglosz, Matjaž Perc, Franci Solina, Gašper Hrastelj, Sebastjan Kristovič, Nandu Goswami, Edvard Jakšič, Slaviša Stanišič, David Bogataj, Peter Pavel Klasinc, Dieter Schlenker, Jurij Toplak, Luka Martin Tomažič, Lenart Škof, Darja Piciga, Maja Gutman, Anja Hellmuth Kramberger, Barbara Toplak Perovič, Klaus Hekking, Ignaz Bender, Mladen Radujković, Reinhard Wagner, Svebor Sečak, Lucie Vidovićová

Organizacijski odbor / Organisational board:

Ludvik Toplak (president), Matej Mertik, Tanja Angleitner Sagadin, Matjaž Likar, Marko Bencak, Uroš Kugl, Katarina Pernat, Petra Braček Kirbiš, Zala Stanonik, Vanja Jus, Tine Kovačič, Mladen Herc, Jana Goriup, Peter Seljak, Sebastjan Kristovič, Edvard Jakšič, Slaviša Stanišič, David Bogataj, Peter Pavel Klasinc, Jurij Toplak, Luka Martin Tomažič, Anja Hellmuth Kramberger, Lenart Škof, Barbara Toplak Perovič, Mladen Radujković, Reinhard Wagner, Svebor Sečak

Recenzirala / Peer Review: Pri zborniku je uveljavljena praksa dvojne slepe recenzije. /

Each contribution received two double-blind peer-reviews.

Uredili / Editors: dr. Anja Hellmuth Kramberger, ddr. Verena Perko

Fotografija na naslovnici / Cover photo: dr. Anja Hellmuth Kramberger

Tehnično uredila / Technical editor: Zala Stanonik

Prelom / Pre-press preparation: Tjaša Pogorevc s. p.

Izdaja / Edition: 1. izdaja / 1st edition

Kraj / Place: Maribor

Založba / Publisher: AMEU – ECM, Alma Mater Press

Za založbo / For the publisher: Ludvik Toplak

Leto izdaje / Year of publishing: 2022

Dostopno na / Available at: <http://press.almamater.si/index.php/amp> (PDF)

Publikacija je rezultat raziskovalne skupine "Raziskave kulturnih formacij" na Alma Mater Europaea - Institutum Studiorum Humanitatis (ISH), ki jo financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije pod št. P6-0278.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Univerzitetna knjižnica Maribor

792.8:004(082)(0.034.2)

ZA človeka gre: digitalna transformacija v znanosti, izobraževanju in umetnosti (9 ; 2022) (online)

Za človeka gre: digitalna transformacija v znanosti, izobraževanju in umetnosti [Elektronski vir] = All about people: digital transformation in science, education and arts : zbornik recenziranih prispevkov za področje raziskav kulturnih formacij = proceedings book with peer review on contributions on Cultural Formations and Cultural Memory : 9. znanstvena konferenca z mednarodno udeležbo = 9th Scientific Conference with International participation, 17.3.2021, online : kulturna formacija in kulturni spomin : jubilejna publikacija / [uredili Anja Hellmuth Kramberger, Verena Perko]. - 1. izd. - Maribor : AMEU - ECM, Alma Mater Press, 2022

Način dostopa (URL): <https://press.almamater.si/index.php/amp>

ISBN 978-961-6966-90-0

COBISS.SI-ID 95877891

Avtorji prispevkov so odgovorni za vse trditve in podatke, ki jih navajajo v prispevku. /

The authors of the articles are responsible for all claims and data they list in their article(s).

ALMA MATER
EUROPAEA
ECM

ALMA MATER PRESS

KULTURNA FORMACIJA IN KULTURNI SPOMIN

Jubilejna publikacija

9. znanstvena konferenca z mednarodno udeležbo
9th Scientific Conference with International participation

ZA ČLOVEKA GRE: DIGITALNA TRANSFORMACIJA V ZNANOSTI, IZOBRAŽEVANJU IN UMETNOSTI ALL ABOUT PEOPLE: DIGITAL TRANSFORMATION IN SCIENCE, EDUCATION AND ARTS

organized by Alma Mater Europaea – ECM & European Academy of Sciences and Arts
under the auspice of the President of the Republic of Slovenia, Mr. Borut Pahor

Zbornik recenziranih prispevkov za področje raziskav kulturnih formacij /
Proceedings book with peer review on contributions on Cultural Formations and Cultural Memory

Maribor, 17. 3. 2021

KAZALO / TABLE OF CONTENTS

Anja Hellmuth Kramberger PREDGOVOR „KULTURNA FORMACIJA IN KULTURNI SPOMIN“	6
Verena Perko UVOD K ZBORNIKU ZA ČLOVEKA GRE!	8
ZNANSTVENI ČLANKI / SCIENTIFIC ARTICLES	13
ASPECTS OF CULTURE AND ARCHAEOLOGY (contributions in the frame of working package 3)	14
Anja Hellmuth Kramberger CONSIDERATION OF CULTURAL TRANSFER IN CASE OF BRONZE AGE TRIPODS FROM ISTRIA AND THEIR USE	14
Bine Kramberger THE TRANSITION TO THE AFTERLIFE: ON THE FORMATION OF A SPECIAL BURIAL PRACTISE OF THE URNFIELD CULTURE IN THE LATE BRONZE AGE AT DOBOVA AND VELIKA GORICA (GROUP)	31
Sebastian Müller CONSTRUCTING MEMORY: THE MOUNDED GRAVES AT DUNAJSKÁ LUŽNÁ-NOVÉ KOŠARISKÁ	53
Andrej Magdič O ŽUPAH, ŽUPNIJAH IN NAREČJIH. PRIMERJALNA PROSTORSKA ANALIZA REZULTATOV ZGODNIESREDNJEVEŠKE ARHEOLOGIJE, ZGODOVINOPISJA IN REGIONALNE GEOLINGVISTIKE NA PRIMERU DRAVSKE RAVNI IN OKOLIŠKIH VZPETIN/ ON ŽUPAS, PARISHES AND DIALECTS. COMPARATIVE SPATIAL ANALYSIS OF THE RESULTS OF EARLY MEDIEVAL ARCHAEOLOGY, HISTORIOGRAPHY AND REGIONAL GEOLINGUISTICS IN THE CASE OF THE DRAVA PLAIN AND THE SURROUNDING HILLS	69
Miha Murko ARHEOLOŠKI POTENCIAL ŠIRŠEGA OBMOČJA GRADU MARIBOR / ARCHAEOLOGICAL POTENTIAL OF THE UPPER MARIBOR CASTLE SURROUNDINGS	93
Meike Haken TRACKING THE TRACE - ARCHAEOLOGICAL FINDS FROM A PERSPECTIVE OF SOCIOLOGY OF KNOWLEDGE	104
Tadej Curk LJUBITELJSKA ZNANOST IN ARHEOLOGIJA / CITIZEN SCIENCE AND ARCHAEOLOGY	117
HISTORY, CULTURAL HERITAGE AND MUSEOLOGY (Contributions in the frame of Working Package 2)	128
Daniel Siter VSAKDANJE ŽIVLJENJE V ROGAŠKI SLATINI IN BLIŽNJI OKOLICI V ČASU NEMŠKE OKUPACIJE (1941-1945) / EVERYDAY LIFE IN ROGAŠKA SLATINA AND NEARBY AREA IN THE PERIOD OF GERMAN OCCUPATION (1941-1945)	128
Maruša Hauptman Komotar UNDERSTANDING AND DIAGNOSING CULTURE THROUGH THE PRISM OF HIGHER EDUCATION: AN ILLUSTRATIVE EXAMPLE OF SELECTED SLOVENIAN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS	148

Oskar Habjanič MUZEOLŠKE INTERPRETACIJE STALNIH RAZSTAV POKRAJINSKEGA MUZEJA MARIBOR V OBDOBJU OD USTANOVITVE MUZEJA LETA 1903 DO SREDINE 20. STOLETJA / MUSEOLOGICAL INTERPRETATIONS OF PERMANENT EXHIBITIONS OF THE MARIBOR REGIONAL MUSEUM IN THE PERIOD FROM THE ESTABLISHMENT OF THE MUSEUM IN 1903 TO THE MIDDLE OF THE 20 TH CENTURY	158
Verena Perko NESKONČNO BOGASTVO ZBIRKE RUDOLFA II. MED MUZEJI, ZNANJEM IN SODOBNO ZNANOSTJO / THE INFINITE WEALTH OF THE RUDOLF II COLLECTION. BETWEEN MUSEUM, KNOWLEDGE AND MODERN SCIENCE	176
Helena Rožman VALVASORJEV KOMPLEKS V KRŠKEM KOT PRIMER OŽIVLJANJA KULTURNE DEDIŠČINE LOKALNEGA POMENA / VALVASOR 'S COMPLEX IN KRŠKO AS AN EXAMPLE OF CULTURAL HERITAGE REVITALISATION	195
PHILOSOPHY AND THEOLOGY	207
Ignac Navernik ZAKRITI SPOMIN IN SVETOPISEMSKO NAVDIHNJENJE NA PRIMERU LK, 17,34-35 / THE ENSHROUDED MEMORY AND BIBLICAL INSPIRATION IN LUKE 17:34-35	207
ART AND NEW MEDIA (Contributions in the frame of Working Package 1)	222
Boštjan Marko Turk THE MEANING OF JAN VAN EYCK 'S PORTRAIT GIOVANNI N. ARNOLFINI AND HIS WIFE	222
Uroš Zavodnik FILMSKA UMETNOST NA ZAHTEVO / FILM ART ON DEMAND	236
ESSAYS AND BOOK-PRESENTATION	247
Daniel Siter PREDSTAVITEV ZNANSTVENE MONOGRAFIJE Z NASLOVOM ROGAŠKA SLATINA POD KLJUKASTIM KRIŽEM: ZDRAVILIŠČE MED OKUPACIJO 1941-1945 / PRESENTATION OF A SCIENTIFIC MONOGRAPH ROGAŠKA SLATINA UNDER THE SWASTIKA: SPA RESORT DURING THE OCCUPATION OF 1941-1945	248
Nataša Novak RAZLAGA JORUBSKEGA FENOMENA ABIKU IN TEORIJA DRUŽINSKE PODOBNOSTI / AN EXPLANATION OF THE YORUBA PEHNOMENON ĀBĪKŪ AND A THEORY OF FAMILY RESEMBLANCE	258

Anja Hellmuth Kramberger

PREDGOVOR „KULTURNA FORMACIJA IN KULTURNI SPOMIN“

Znanstvena monografija predstavlja jubilejno publikacijo in je rezultat raziskovalne skupine "Raziskave kulturnih formacij" na Alma Mater Europaea - Institutum Studiorum Humanitatis (ISH), ki jo financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije pod št. P6-0278. Vsebuje tudi prispevke, ki so bili predstavljeni leta 2021 (in deloma leta 2020) na mednarodnih in interdisciplinarnih konferencah »All about people« / »Za človeka gre«, ki jih vsako leto organizira Alma Mater Europaea - Evropski center Maribor (ECM). Knjiga se torej ukvarja z dvema glavnima tematskima težiščema, človekom na eni strani ter njegovimi kulturnimi dosežki na drugi, ki sta neločljivo prepletena.

V okviru raziskav na področju humanistike se tematike »kulturnih formacij« lotevamo s celostnimi in interdisciplinarnimi pristopi, z razvitimi teorijami in različnimi študijskimi primeri. Raziskovalne teme za obdobje 2020-2024 v okviru raziskovalne skupine »Raziskave kulturnih formacij« so raznolike. Segajo od kulturnih študij in študij kulturne dediščine, vizualnih študij, teorije sodobne umetnosti, umetnostne zgodovine, kritičnih medijskih študij, politične antropologije in politične zgodovine do kulturne zgodovine in študij vsakdanjega življenja – številne od teh tem so predstavljene s prispevki v tej knjigi. Raziskava poteka v okviru treh delovnih paketov, pri čemer se delovni paket 1 osredotoča na »umetnost in nove medije«, delovni paket 2 je posvečen »kulturni zgodovini«, delovni paket 3 pa vključuje teme, ki jih je mogoče povzeti pod »aspekti kultura«. Seveda se posamezne teme delovnih paketov vsebinsko prekrivajo, zato razčlenitev daje predvsem splošno usmeritev.

»Kulturno formacijo« lahko razumemo v širšem pomenu in vključuje različne posebnosti ali značilnosti na različnih področjih. Vendar pa vedno vključuje človeško interakcijo na družbeni in kulturni ter na individualni ravni. Pomemben skupni vidik vseh raziskovalnih tem je njihov prispevek k našemu »kulturnemu spominu« in »kolektivnemu spominu«, in da bi poudarili pomen tega skupnega vidika, je bil v naslov zbornika vključen tudi izraz kulturni spomin. Nemška specialistka za kulturne študije Aleida Assmann in Jan Assmann obravnavata človeško zapuščino v slikovni in pisni obliki ter v obliki nesnovne stvaritve, nesnovne kulturne dediščine, ki še danes oblikujejo naš pogled na svet, kot kulturni spomin in del kolektivnega spomina. Koncept kolektivnega spomina je uvedel na začetku 20. stoletja francoski filozof in sociolog Maurice Halbwachs, in ga je mogoče razumeti kot skupek ali bazen spominov, znanja in informacij določene družbene skupine, pri čemer sam spomin postavlja družbeni okvirji teh posameznih skupin. Med temi okvirji igrajo pomembno vlogo prostor, kraji in pokrajine, čas, na primer v obliki koledarjev, komunikacijske prakse kot rituali in praznovanja ter predmeti. Če je komunikacijski spomin kot del kolektivnega spomina z ustnim izročilom omejen na le nekaj generacij, pa kulturni spomin vključuje materialno in pisno zapuščino, ki lahko sega daleč v človeško preteklost in njegov kulturni razvoj. Natančneje, kulturni spomin je povezan z oblikovanjem tradicij, sklicevanjem na preteklost, kulturo pisanja in oblikovanjem identitete – in ga v celoti gledano lahko razumemo kot pomemben del procesov kulturnih formacij, od preteklosti do sedanjosti, ki v vseh svojih različnih oblikah, predstavljajo temelj sodobne družbe.

Zahvaljujemo se vsem avtorjem za njihove prispevke in odlično komunikacijo, našim številnim recenzentom, vodstvu založbe Alma Mater Press, Zali Stanonik za tehnično izvedbo zvezka ter vsem sodelavcem v Alma Mater Europaea, ki so sledili in podpirali proces ustvarjanja knjige, še posebej red. prof. dr. Ludviku Toplaku, predsedniku Alma Mater Europaea - ECM, izr. prof. dr. Sebastjanu Kristoviču, vodji raziskovalne skupine »Raziskave kulturnih formacij«, prof. dr. Juriju Toplaku, direktorju Alma Mater Europaea - Institutum Studiorum Humanitatis (ISH), prof. dr. Lenartu Škofu, dekanu Alma Mater Europaea - Institutum Studiorum Humanitatis (ISH) in izr. prof. dr. Mateju Mertiku, koordinatorju za znanstveno in raziskovalno delo.

LITERATURA

1. Assmann, Jan. 1992. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: C.H. Beck.
2. Assmann, Aleida. 1999. *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C.H. Beck.
3. Halbwachs, Maurice. 1950. *La mémoire collective*. Paris: Presses Universitaires de France.

SL. 1: Raziskovalne teme za obdobje 2020-2024 v okviru raziskovalne skupine »Raziskave kulturnih formacij« (ARRS, P6-0278) na Alma Mater Europaea - Institutum Studiorum Humanitatis (ISH).

Verena Perko

UVOD K ZBORNIKU ZA ČLOVEKA GRE!

V primerjavi z učenimi naslovi znanstvenih konferenc, ki so včasih komajda še doumljivi, je naslov *Za človeka gre* presenetljivo preprost. Marsikdo je najbrž pomislil, da vabi k nekakšnemu humanitarne- mu projektu, vendar se je izkazalo, da je to široko zasnovana mednarodna konferenca, ki združuje različne znanstvene veje. Namen je bil opozoriti, da gre pri vseh stvareh, tudi pri najvišji znanosti, še vedno in predvsem za človeka.

Tako trstenjakovsko zvenijo te preproste, pa vendar globoke besede. Kot mlada raziskovalka sem prebrala domala vse Trstenjakove knjige, najgloblji pečat je v meni pustila *Človek, končno in neskončno bitje*. Ovedela sem se, da je cilj prizadevanja vsake znanosti človek sam in je hkrati tudi edino merilo vseh dosežkov – in česar med študijem nihče ni posebej poudaril. Podobno kot Trstenjakova dela so se me dotaknila tudi dela Zygmunta Baumanna, ki je prvi opazil, da se še nihče v sociologiji ni vprašal po vzrokih holokavsta. Kako je mogoče, da je 20. stoletje z najvišje razvito znanostjo in tehnologijo bilo sposobno industrije smrti, strahotnega zločina brez primere. Njegov odgovor je pretresljiv. Krivdo vidi v visokem tehnološkem razvoju, ki ga omogoča znanost, v visoki stopnji birokratizacije družbe, kjer vsakdo opravlja zgolj drobec v celotnem procesu, ne da bi se vpraševal o smislu in namenu (lastnih) odločitev. Temu ustrezno se nihče ne čuti do ničesar (so)odgovoren. Glede na sodobno družbo, tavajočo med izgubo smisla in zanikanjem tradicionalnih, zahodnih vrednot, je preizpraševanje znanstvenih raziskav vedno aktualno in nadvse potrebno.

Prispevki, objavljeni v pričujočem zborniku, združujejo različne veje humanistike, vsem pa je skupno, da so umerjeni po človeku. Na neki način se odmikajo od ustaljenih znanstvenih praks in iščejo odgovore izven strogo začrtanih raziskovalnih okvirjev. Pogumno se oprijemajo novih metodologij in preizprašujejo tudi tista področja, ki so bila že mnogokrat raziskana, pa se kaže, da »goli« empirični podatki ne zadoščajo več. Skoraj večina avtorjev se podaja v vode interpretacije, ki je onkraj empirike in se s hermenevtiko vrašča v filozofske, metafizične korenine človekovanja.

Zbornik odraža prelomnost naše dobe; v danem trenutku se zdijo vse znanosti utrujene od krčevitega hlastanja po doseganju novih in novih dosežkov, česar pa ni več mogoče iztisniti iz stare paradigme, ki so jo prerastle potrebe postmoderne družbe. Opijanjeni od mita o neskončnem razvoju bi se morali strezniti ob Trstenjakovih besedah o človeku kot končnem in neskončnem bitju. Filozof Jean-François Lyotard v svoji razpravi o postmoderni pravi, da so na eni strani empirično pridobljena, znanstvena znanja, na drugi pa hermenevtična védenja. Znanstveno pridobljena znanja imenuje pozitivistična, ki svojo uporabo zlahka najdejo v tehnikah, ki zadevajo ljudi in materiale, ter so primerna za to, da postanejo za sistem nepogrešljiva proizvodna moč. Hermenevtična védenja pa označuje kot kritična ali reflektivna, ki s tem, ko se posredno ali neposredno vprašujejo o vrednosti oziroma ciljih, ovirajo vsako »prilastitev«. Hermenevtična védenja so kontekstualne in narativne narave, niso stvar razuma in logike, temveč intuicije.

Na eni strani so torej nakopičena empirična znanja, ki so plod znanstvenih raziskav in vehementnega, povsem neuravnoteženega tehnološkega razvoja zahodne civilizacije. Na drugi pa hermenevtična, tudi konvivalna, občiviljenjska védenja, ki so nastajala ob neskončnih človekovih opazovanjih, z izkušnjami in s kontemplativnim zrenjem naravnega ter duhovnega okolja. Če pa za vse to bogastvo hermenevtičnih ali konvivalnih znanj uporabimo besedo modrost, potem postane diagnoza družbenih razmer bolj jasna: premoremo ogromno empiričnega znanja, pa le malo modrosti, kako naj ga uporabljamo sebi in okolju v prid. Družbene stiske, okoljska uničenja in vrednotna zmedenost sodobnega človeka jasno odražajo zgornjo ugotovitev.

Jean-François Lyotard je v svoji razpravi o postmoderni družbi svaril pred varljivostjo splošnega prepričanja o večvrednosti znanstveno pridobljenih znanj in opozarjal, da znanstvena védnost še zdaleč ne predstavlja vsega znanja. K temu je pristavil, da so bila znanstveno pridobljena znanja vedno v tekmovalnem in tudi konfliktnem razmerju z narativno ali hermenevtično védnostjo, kate- re model je povezan z idejami notranjega ravnovesja in konvivalnosti.

Poenostavljeno rečeno, ko znanost skrene s poti humanizma, vseeno katera, zgreši svoj edini cilj – človeka. Ko ji pod krinko znanstvene objektivnosti začne krojiti etična pravila kapital in začnejo raziskave služiti samozazrtosti znanstvene elite, je skrajni čas za temeljit moralni razmislek. Ni sem edina, ki meni, da smo zelo blizu temu času. Jordan Peterson napoveduje prihodnost, ki bo *izven reda*, ko bo treba strniti moči in prepoznati ter ubraniti najbolj bistveno. Kaj je torej bistvo življenja, če ne življenje samo? Neskončne, sofisticirane, drage znanstvene raziskave in razprave, napisane bolj zaradi doseganja projektnih točk in akademskega napredovanja kot iz resničnih družbenih potreb, ter umetno ustvarjanje družbenih nuj ne zmorejo več zapolniti izgube smisla. Pojav je že pred desetletji zaznal Viktor Frankl in ga poimenoval *največja bolečina sodobnega človeka*. Nesluteni razvoj tehnologije in mediji ne zmorejo zakriti praznine sodobne družbe, ki vse bolj jasno prevzema podobo kulture smrti, o čemer je pred drugo svetovno vojno svaril španski filozof José Ortega y Gasset. Kultura smrti je kulminirala v vseh treh totalitarizmih – in česar, *nota bene*, Evropa očitno še ni presegla!

Neskončno iskanje, ki ga »vodi« *izguba smisla*, postaja na marsikaterem polju znanstvenih raziskav podobno tavanju v temi. Pri čemer pa je vendarle treba opozoriti, da so tudi na videz nesmiselne znanstvene raziskave lahko presodnega pomena, ker mnogokrat pripeljejo do nepričakovanih odkritij in kar se lahko izkaže šele čez desetletja. Vendar samo v primeru, če jih vodi misel na človeka.

Nič ni torej narobe z znanostjo, dokler služi človeku. Nikakor pa ni dovolj, da opravičujemo znanstvene poskuse s sklicevanjem na družbene potrebe (samo dela človeštva). To razkriva že površen pogled na medicino, antropologijo, etnologijo in celo arheologijo, ki so s svojimi raziskavami pomagale utemeljiti principe rasizma in ne nazadnje tudi udejanjati industrijo smrti v času Tretjega rajha. In ne samo tedaj! Sklicevanje zgolj na družbene koristi največkrat žene pohlep po dobičku in/ali oblasti, kar sodobna znanost imenitno prikriva očem javnosti z nenehnim sklicevanjem na objektivnost in nevtralnost. Znano je, da dobiček, ali bolje rečeno koristi, niso samo finančne narave. Še veliko bolj dragocene, poleg vsega pa neopazne so politične in druge družbene koristi, med katere brez dvoma štejejo tudi ugledni akademski nazivi, položaj na vodilnih mestih, prostor v javnih medijih itd. Po desetletjih močno razvejanih, modnih socioloških in antropoloških študij se je Zygmunt Baumann prvi vprašal o socioloških vzrokih za razčlovečenje totalitarističnih sistemov. Njegovemu ostremu humanističnemu čutu ni ušlo, da se še nihče doslej ni spraševal po tem, zakaj je edino (visoko civilizirani) družbi 20. stoletja uspela industrija smrti. Ne zgolj preprosto masovno pobijanje, temveč sofisticirano, industrijsko usmrčevanje in predelava vseh uporabnih stvari – od oblačil, las in, da, celo človeške kože ter nazadnje pepela žrtev – za proizvodnjo nadaljnjih dobrin. Baumann je opozoril na več presodnih dejavnikov, kot so slepa, stopenjska birokratizacija in sofisticirana zakonodaja, poleg pa še disciplinirana, visokotehnološko razvita armada in predvsem medijsko zmedene, zaslepljene ter otopele množice. Vendar ne gre pozabiti na tragično vlogo znanosti, ki je z metodološkimi raziskavami pritrjevala rasistični politiki totalitarizmov. Ne pa tudi vsi znanstveniki!

Baumann opozarja predvsem na vlogo sofisticirane birokracije, ki duši prepoznavanje vloge posameznika v vrsti generičnih, za človeštvo katastrofalnih odločitev. Vsi vojni zločinci so se izgovarjali na svoje nadrejene. Dobrobiti oportune večine prilagojena zakonodaja je brez težav uveljavila »etična« *načela*, ki so omogočila industrijo smrti – in zaradi česar je Hannah Arendt končno lahko prepoznala banalno naravo zla in opozorila na pomen svobodne (moralne) odločitve, ki je zgolj v moči posameznika. Ni torej dovolj, da znanstvene raziskave opravičujejo svoje početje z družbenimi potrebami. Sodobna potrošniška, do skrajnosti atomizirana in zatorej sebično narcistična družba ima čedalje bolj čudaške potrebe. Svet, ki zaradi pohlepa sitih strada, naglo izumirajoče živalske vrste, izpraznjeni oceani, množice nepismenih, ki se za pest dolarjev zgarajo v najbolj nezdravih industrijskih obratih, so odrinjeni v temo našega zavedanja. Životarijo na temni strani meseca.

Po vzoru Baumann smo se VSI dolžni spraševati, komu služi sodobna znanost, čemu smo priča dominaciji empiričnih znanj in izrivanju hermenevtičnih védenj. Mar ne le zato, ker nam slednja omogočajo dominacijo in nepravilno izkoriščanje sveta, hkrati pa pod krinko nevtralnosti in objektivnosti zaslepljujejo tragično stanje sodobnega sveta. Vzrok je v tem, da je večina sodobnih znanosti izgubila temeljni orientir, človeka. Vendar ne človeka Demiurga, ki ustvarja demone uničenja, ker pač ne razume bistva stvari. V tem se tudi skriva globok smisel Lyotardeovih svarilnih besed pred zaverovanostjo v večvrednost znanstvene vednosti, pridobljene z empiričnimi raziskavami, kar je *zavajajoče in nevarno*.

Na tem mestu nam je najbliže misel Antona Trstenjaka, ki človeka razume in pojasnjuje kot končno in neskončno bitje. V duhu antične misli bi lahko rekli, da so konferenčna prizadevanja nekakšen klic k *metanoji*, k spreobrnjenju zaradi uziranja resničnosti z drugačnimi očmi. Ne z očmi kapitala in znanosti ali v imenu včasih tako zelo izmuzljive demokracije. Bistvo je skrito v občutenem doživljanju bližnjega. Vživljanje v svet, ki nas obdaja. Z antičnimi stoiki lahko vzkliknemo, da se svet spremeni šele, ko ga vidimo drugače. K temu pa ne pripeljejo ne analitika ne metodološko brezhibno pridobljeni empirični podatki, pač pa enovit, celosten tok človekove biti v smislu Heraklita. In če se nam zdi Heraklit preveč oddaljen, ponuja Edith Stein, zavetnica Evrope, podobno misel: *Ničesar ni moč doživeti, ne da bi bili tudi sami doživljajsko navzoči*. Biti doživljajsko navzoč – tega z vidika telesnosti in razumskosti (*ratio*) dojemanja ni mogoče doseči. Z vidika človeka kot duhovnega, intuitivnega in kontemplativnega bitja pa je to ne le mogoče, temveč tudi osmišljajoče.

Hermenevtsko pravilo o osredinjanju v enem središču, iz katerega se porodi razumevanje celote, omogoča osvetliti nemoč sodobne znanosti, ki se je odmaknila človeku. Heidegger vidi v krožni (lahko rečemo tudi povezani) strukturi razumevanja vsebinski pomen, ki ima ontološko pozitivni smisel. Poenostavljeno rečeno to pomeni, da smisel zunanjih dogajanj osmišlja človekovo doživljanje kot bitni del procesa osmišljanja lastnega delovanja in obratno.

Za postmoderno družbo je torej značilna prenasičenost podatkovnega, znanstveno pridobljenega znanja, z druge strani pa so hermenevtska *védenja* potisnjena na rob in podcenjena. Lyotard primerja postmodernistično družbo z *velikim strojem, pri čemer ima poglavitno vlogo védnost (znanje), ki predstavlja nepogrešljiv element funkcioniranja družbe*. Poudarja pa tudi kritično funkcijo védnosti in problem usmerjanja družbenega razvoja ter širitve, česar pa ni mogoče storiti, če védnost ne tvori integrirane celote občega znanja.

Nakopičeno, nepovezano empirično pridobljeno znanje ostaja neimplementirano. Neizkoriščeno je zaradi narave človeškega spomina, ki je redko sposoben ohraniti nekaj, kar je popolnoma nepovezano – in v luči Heideggerjeve ugotovitve nesmiselno. *Naloga mišljenja je*, kot trdi Hannah Arendt, *razumeti, kaj se je zgodilo. To razumevanje je pogoj človeškega načina sprave z dejanskostjo: kajti njegov dejanski namen je biti pomirjen s svetom*.

Hans Gadamer opozarja, da se *pri razumevanju pisnega besedila* (kar seveda popolnoma velja tudi za znanstvene tekste) *giblamo v dimenziji smiselnega*. Hermenevtika pojasnjuje čudež razumevanja *kot deleženje na skupnem smislu, pri čemer je razumljivo le to, kar dejansko predstavlja popolno enotnost smisla*.

Najbrž se nisem preveč odmaknila od začrtane poti, če sklenem, da smemo *deleženje na skupnem smislu* razumeti (tudi) kot družbeno sobivanje, ki prav zaradi osmišljanja mora in more koreniniti edinole na etičnih in moralnih temeljih: na celostnosti človekovanja, ki vključuje človekovo končno (fizično, racionalno) in neskončno (kontemplativno, intuitivno) bit. Gre torej za nekakšen čut za skupno dobro, ki so ga humanisti označevali z izrazom *sensus communis*. Tega Gadamer razume ne kot *naravnopravno lastnost, dano vsem ljudem, temveč predvsem kot socialno vrtilno, bolj vrtilno srca kot glave*. Gadamer tudi poudarja, da *sensus communis* ni zgolj *socialna krepost druženja, temveč je v resnici v njem implicirana moralna, pravzaprav metafizična osnova*. Ocenjuje tudi, da so hermenevtska *védenja* ključnega pomena v procesih kultiviranja človeka in njegovega zgodovinskega samospoznanja ter dviga v občost.

Konferenca Za človeka gre je združila mnoge raziskovalce in teme, ki bi se sicer ne srečali na istem »polju«, pa bi se v resnici morali, če sledijo skupnemu cilju – človeku. Pozdravljam torej pričujoči zbornik in bralcu svetujem, da ga bere kot celoto različnosti in dovoli svojim mislim tudi onkraj (znanstveno) začrtanega risa. Avtorjem se iskreno zahvaljujem za pogum in vztrajnost, kajti neredko se zgodi, da (recenzenti in bralci) odstopanja od pričakovanega na nekem znanstvenem polju ocenjujejo kot »neakademsko« in se ne potrudijo slediti izzivom, ki jih ponujajo interdisciplinarnost in nikoli dorečena, hermenevtska interpretacija.

Naj zaključim z besedami zahvale vsem sodelujočim avtorjem, recenzentom in lektorjem ter na koncu zaokrožim z besedami starih Latincev: *fortis Fortuna adiuvat!*

UPORABLJENA LITERATURA

1. Arendt, Hannah. 2006. *Med preteklostjo in prihodnostjo. Šest vaj v političnem mišljenju*. Ljubljana: Krtina.
2. Bauman, Zygmunt. 2006. *Moderna in holokavst*. Ljubljana: Študentska založba.
3. Bauman, Zygmunt. 2016. *Postmoderna etika*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete v Ljubljani.
4. Foucault, Michel. 2007. »O drugih prostorih«. V: *Življenje in prakse svobode*. Ljubljana: Založba ZRC, 2007, str. 214-223
5. Gadamer, Hans-Georg. 1999. *Izbrani spisi*. Ljubljana: Nova revija.
6. Gadamer, Hans-Georg. 2001. *Resnica in metoda*. Ljubljana: Zbirka Labirinti, LUD Literatura.
7. Lyotard, Jean-François. 2002. *Postmoderno stanje*. Ljubljana: Analecta.
8. Sloterdijk, Peter. 2003. *Kritika ciničnega uma*. Ljubljana: Študentska založba.
9. Stein, Edith. 2015. *Končna in večna bit. Poskus do vzpona do smisla biti*. Ljubljana: Družina.

**ZNANSTVENI ČLANKI /
SCIENTIFIC ARTICLES**

ASPECTS OF CULTURE AND ARCHAEOLOGY (CONTRIBUTIONS IN THE FRAME OF WORKING PACKAGE 3)

Doc. dr. Anja Hellmuth Kramberger, Researcher
Alma Mater Europaea – Institutum Studiorum Humanitatis

CONSIDERATION OF CULTURAL TRANSFER IN CASE OF BRONZE AGE TRIPODS FROM ISTRIA AND THEIR USE

ABSTRACT

Tripods or three-footed plates are an important group of ceramic products and also one of the most characteristic forms of Bronze Age hillforts in Istria, the Trieste Karst and the Kvarner islands during the second millennium BC. In the famous hillfort of Monkodonja near Rovinj on the west coast of the Istrian peninsula, tripods make up 3% of the analysed pottery, so it can be assumed that they were frequently used ceramic objects, perhaps in every household. Traces of secondary firing or soot on the upper surfaces indicate their use as portable stoves. However, no scientific analyses of organic residues have yet been carried out that could lead to the identification of specific fatty acids (resins, oils, waxes) that could give a clue for certain foodstuff or substances baked/burnt on the plates. Although tripods are one of the characteristic ceramic forms for the Bronze Age in Istria, it is a form with good analogies abroad, in contemporary and partly earlier settlements in the Eastern Mediterranean. This suggests a cultural transfer and formation with foreign roots, or the emergence and formation of a new kitchen tradition previously unknown to the inhabitants of prehistoric Istria. The paper discusses the occurrence of tripods in Bronze Age Istria and of similar objects in other regions and epochs of Europe on the one hand, and on the other hand the possible use of the objects regarding ethnographic comparisons.

Keywords: Bronze Age Istria, tripods, baking plates, Mediterranean influences, cultural transfer

1 INTRODUCTION

The definition of “cultures”, “cultural circles” or “cultural groups” in an archaeological context primarily serves scientific communication, whereby the terms usually function as *terminus technicus* and refer to material legacies that can be grouped together in a more or less definable space during a certain period.¹ In cultural sciences we find three dimensions of the concept of culture, the spiritual-aesthetic, the material or instrumental, and the anthropological concept of culture (e.g. Lüsebrink 2012, 10 f.; Rottmann 2016, 3 f.). In prehistoric archaeology, various aspects from all three dimensions can be recorded, such as artistic forms of expression/art (intellectual-aesthetic dimension), craft know-how and its products (material or instrumental dimension), or practises as reflected, for example, in burial customs, to name just one example (anthropological dimension). The material legacies cannot be compared with written sources that provide information about the ethnic, social or political groups to which they can be assigned,² even though this has been attempted in various contexts in the past and is still being discussed sometimes.³ Eponyms for particular archaeological cultures are often names of sites where the material remains came to light or were first recognised and described, and particular types of artefacts, ornamental patterns on artefacts or other conspicuous features of the material culture such as burial customs.

When we speak of certain “cultural circles” or “cultural groups” in the following, this refers to a specific archaeological material culture identified as characteristic of a limited space; they do not include ethnic classifications, nor is it clear what previous (social) identities lie behind them. However, it cannot be ruled out that - as also noted by N. Müller-Scheeßel and S. Burmeister (2006, 28) - archaeological similarities in a region can be an indication of a common identity of the people living there. The case discussed here shows that formally comparable objects - namely tripods or ceramic three-footed plates whose surfaces were heated - occur in geographically distant regions, on the one hand in the Eastern Mediterranean with Crete, Cyprus and the Greek mainland, and on the other hand in Istria on the Northern Adriatic. Since other finds from Istria and especially from the well-studied Early and Middle Bronze Age fortified hilltop settlement of Monkodonja near Rovinj (Hänsel et al. 2015; Hellmuth Kramberger 2017; Hänsel et al. 2020) on the western coast of the peninsula point to connections with the cultures in the Eastern Mediterranean, these objects did not develop independently of each other. It is more likely that the Istrian finds go back to Eastern Mediterranean models (Hänsel and Teržan 2000, 179; Mihovilić 2001, 47-48; Hänsel et al. 2015, 503; Hellmuth Kramberger 2017, 19 f., 379), although the question arises as to how the influence took place, whether it was a transfer of know-how that came about through long-distance trade contacts in the broad communication network of the Early and Middle Bronze Age, or whether newcomers in the Northern Adriatic were involved in this process. Against this background, with the tripods, we are probably not only dealing with transferring knowledge in relation to the production of a certain type of ceramic object, but that they were also associated with a specific use, such as a certain form

-
- 1 They are used, for example, in the context of research into communication and trade networks or population dynamics. The topics mentioned are treated in numerous studies, an international and interdisciplinary discussion was also the subject of numerous conferences (e.g. Eichmann and Parzinger 2001).
 - 2 From the extensive literature dealing with the topic of the concept of culture and the identification of certain groups in prehistoric archaeology, the following individual studies and anthologies may be mentioned as examples: Müller-Scheeßel and Burmeister 2006; Müller-Scheeßel 2000; Vitus 1990; Hachmann 1987; Eggert 1978. With regard to ethnic community relations and ethnic differentiation, reference can also be made here to the fundamental sociological studies by Max Weber (1864-1920) (e.g. Weber 1922, Chapter III “Ethnic Communities” (“Ethische Gemeinschaften”), 218-219). In ethnology, a variety of examples can be cited that show how material culture can serve in different ways to express social identities, but without necessarily being tied to specific ethnic groups (e.g. Hahn 2006; cf. Müller-Scheeßel and Burmeister 2006, 18 f.).
 - 3 The linking of material legacies with specific ethnic groups was first discussed in the first half of the 20th century by the German prehistorian G. Kossinna (Kossinna 1911). His “Method of Settlement Archaeology” (“Methode der Siedlungsarchäologie”) as well as studies on the prehistory of Germanic tribes, which were misused for political propaganda during the National Socialist era, later met with critical reception, especially by the German prehistorian H.J. Eggers (Eggers 1959). In current research in prehistoric archaeology, the topic of assigning material remains to certain ethnic groups is still being discussed. As an example, the so-called Scythian arrowheads from the 1st millennium BC, for which an attribution to certain historically attested peoples is controversially discussed in research (for Central Europe, see e.g. Hellmuth 2006a, 18-21; Kozubová and Golec 2020, 355-356; Hellmuth Kramberger 2021; for Asia Minor: Ivantchik 1997; Szudy 2015, 168-178).

of food preparation (Hänsel et al. 2015, 503; Hellmuth Kramberger 2017, 402, 407 f.).⁴ It is not just about external influences or influences from another cultural milieu, but about a cultural transfer in which certain practises were transferred from one cultural system to another and received by the respective target culture (cf. Rottmann 2016, 5 referring to Lüsebrink 2012).⁵ The question arises in this context to what extent this was perceived as a recognisable demarcation from the neighbours. Müller-Scheeßel and Burmeister (2006, 28) point out that significant differences in the material culture of the neighbouring regions speak for a conscious demarcation from the neighbours and thus for different identities or expressions of identity.

2 TRIPODS (CULTURAL ARTEFACTS)

In the study of cultural transfer processes, the initial culture and the target culture are examined on the one hand, and the exchanged cultural artefacts on the other (cf. Rottmann 2016, 6). In our case, the tripods represent the artefact group to be dealt with and Istria and the Trieste Karst, as a relatively narrow region in the Northern Adriatic, the target culture and the Eastern Mediterranean with the Greek islands, Cyprus and the Greek mainland the presumed initial culture.

Tripods are an important group of ceramic products and also one of the most characteristic forms found in the fortified settlements of the Early and Middle Bronze Age in Istria and the Trieste Karst and on the Kvarner Islands (Hellmuth Kramberger 2017, 215-220, fig. 280,16; Blečić Kavur 2012, 104, 105 fig. 3; Mihovilić 1995, 32 ff., Map 2; Lonza 1977, 71) (comp. Fig. 1a).⁶ Within the analysed ceramic repertoire of the excellently researched settlement site of Monkodonja, which comprises 7,420 typologically determinable pieces, they account for 3% of the total. The tripods and fragments of tripod plates all show black, burnt surfaces or traces of soot (Hellmuth Kramberger 2017, figs. 183b; 186; fig. 1) (Fig. 1b-c), indicating that they had been in contact with fire or embers. The undersides of the plates show no traces of secondary burning or soot (Fig. 1d), which seems to argue against heating from below. Since the feet often have perforations, it can be assumed that handles made of organic material were inserted into them so the tripods could be transported or moved even when hot. Besides the possibility that embers were placed on them, it also seems possible that they were placed upside down in the embers and heated in this way (Fig. 2). Helped by the handles, the tripods could then be turned upside down and the hot top of the plate used. An interesting find comes from a post-palatial tomb from Knossos on Crete, which bears the significant name "Tomb of the Tripod Hearth" (Evans 1905, 424-435, fig. 33-34, plate LXXXIX; Hamilakis 1998, 127 fig. 8.4, 128 fig. 8.5). On the left side of the burial chamber opposite the entrance, among numerous other objects, a ceramic tripod with a diameter of 45 cm was discovered, on the top of which was an accumulation of charcoal (Evans 1905, 426) (Fig. 3). Sir A. Evans suggested that the portable stove with its fire in the cold burial chamber might have served the "comfort" of the dead (ibid.). In this context, he also referred to other graves where ceramic "pans" with charcoal were placed in the grave instead of a tripod (cf. Evans 1905, 439 fig. 46). Y. Hamilakis (1998, 122), on the other hand, has suggested that intoxicating substances were burnt on the tripod during the burial ceremony.⁷

So far, it is unclear what purpose the portable stoves in Istria served, as there are no scientific analyses of the residues on the surfaces that could, for example, detect certain lipids (water-insoluble natural substances such as fats, fatty oils or waxes) that could directly reveal what food was cooked/baked on them.⁸

4 On the subject of culinary identities, reference can be made to the following anthology, which deals in numerous contributions with the, mainly Iron Age, kitchen culture in the Mediterranean region: Spataro and Villing 2015.

5 A reinterpretation of the original function in a new context (Rottmann 2016, 6) is of course not excluded either.

6 Recently, fragments of tripods from settlement contexts probably dating to the Middle Bronze Age have come to light in south-eastern Slovenia, which are yet unpublished. I owe the information to Dr. B. Kramberger (Ptuj), and I would also like to thank him for numerous comments on other baking plates from different periods.

7 At least for the "Tomb of the Tripod Hearth" from Knossos, however, this has not been proven to my knowledge. See also Sophronidou and Tsirtoni 2007, 261-262.

8 Evidence for organic residues in prehistoric pottery (cf. Evershed 2008), which provide a direct indication of the use of a vessel, already exists for numerous regions and epochs.

Fig. 1: a - d Tripod and tripod-fragments from Gradina Monkodonja, Istria; a - reconstructed tripod, b - view on the plate of the reconstructed tripod with traces of secondary burning/soot, c - view on a plate fragment with traces of secondary burning/soot on the upper surface, d - view on the underside of the plate fragment without traces of secondary burning/soot (photos: K. Mihovilić, AMI Pula)

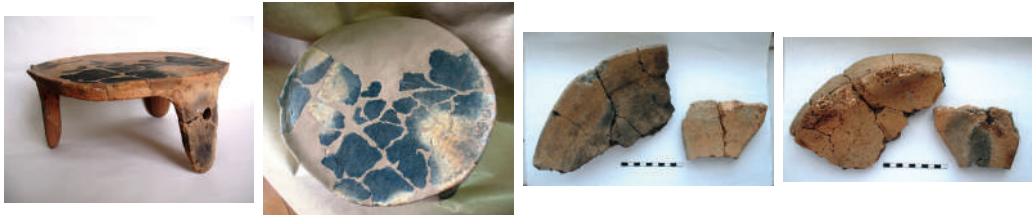

Fig. 2: Reconstruction of the possible use of the tripods (drawing: A. Hellmuth Kramberger)

Fig. 3: „Tomb of the Tripod Hearth“, Knossos, Crete (after Evans 1905, fig. 33)

3 ABOUT THE USE OF TRIPODS AND BAKING PLATES IN PREHISTORIC EUROPE WITH AN OUTLOOK ON ETHNOGRAPHIC PARALLELS

In the following, the possible use of the tripods will be discussed, since their original function is also important in connection with the question of cultural transfer. As mentioned at the beginning, their use also raises the question of the extent to which it was not just a matter of imparting knowledge for a utilitarian object - a portable stove - but whether other traditions such as a certain way of preparing food or cultic customs⁹ were associated with it, which formed a recognisable (culinary) demarcation from the neighbours and could therefore be understood as an expression of identity.

The most striking feature is the three massive feet that support the plates. Various types of three or four footed vessels appear in the Aegean and the eastern Adriatic between the mid-6th and the second half of the 5th millennium BC (Sophronidou and Tsirtsoni 2007, 249-255).¹⁰ Between the latest Neolithic and the emergence of the earliest Bronze Age footed vessels in this region, a gap of almost 1000 years can be identified (ibid. 255). In the north-eastern Aegean, the oldest footed vessels appear around 3000 BC, during the Early Bronze Age I (EBA I),¹¹ on Crete somewhat later, namely during the Early Bronze Age II (EBA II) (ibid. 255f.). Among the forms, deep pot-like vessels, spherical bowls and three-footed bowls and the first tripod plates appear (ibid. 256). From the settlement of Akrotiri on the island of Thera in the 17th century BC, an unusual tripod should be mentioned, which has a two-storey plate with closed sides and a frontal opening (Doumas 2016, p. 77 fig. centre right). It was evidently possible to heat the plate from the inside of the oven-like opening. One of the particularly early examples, dating to the late Early Bronze Age I (EBA I), is a tripod from the settlement of Poliochni on the island of Limnos in the north-eastern Aegean (Bernabò-Brea 1964, 578, 624, plate LXIX; Sophronidou and Tsirtsoni 2007, 256, 257 fig.15.4d). For the Early Bronze Age Aegean tripods, such as those from Poliochni, it was found that their clay fabrics¹² with a large number of non-plastic inclusions had favourable thermal properties (Ciliberto et al. 1997; Sophronidou and Tsirtsoni 2007, 259), so they were well suited to heating without the risk of the pottery breaking. Also for the tripods from the settlement of Monkodonja in Istria it could be established that they primarily belong to coarse-pored pottery and that clay fabrics were used which are characterised by adding many large particles of limestone, chamotte or calcite (Hellmuth Kramerberger 2017, 55, 56, fig. 31, GCa-GCd, 58). This means they knew of the thermal properties of clay fabrics as the potters in the Eastern Mediterranean. The traces of secondary firing also speak for a use with fire or embers,¹³ both on the Aegean (Sophronidou and Tsirtsoni 2007, 261) and on the Istrian tripod plates (Hellmuth Kramerberger 2017, figs. 183b; 186).

A tripod from the Greek site of Dikili Tash was observed to have been placed *in situ* behind the oven, with one foot standing in the ashes of the open hearth, and a storage vessel filled with barley was discovered right next to it (Darque et al. 1992, 440, fig. 6; Sophronidou and Tsirtsoni 2007, 261). This may indicate that it was set up to prepare for preheating with the embers of the fire. A cluster of tripods, large storage vessels and a tub-like object (baking tub), which are probably related, were also found in an area in front of the wall of the upper town of Monkodonja and could indicate the existence of a "communal kitchen" where food was prepared together

9 This is a question raised above all by the occurrence of tripods in graves, as the example of the "Tomb of the Tripod Hearth" at Knossos on Crete shows, even though the finds from Istria are so far mainly settlement finds.

10 In addition to unusual zoomorphic vessels (e.g. Sophronidou and Tsirtsoni 2007, 251 fig. 15.1c-d), the focus is on shallow bowls and especially pot-like, deep vessels with three (ibid. 254 fig. 15.3a-f) or four feet (ibid. 253 fig. 15.2 a-d).

11 For the chronological phases of the Aegean see e.g. Maran 1998, plates 80-83.

12 The "fabric" contains non-plastic parts that are either already present in the clay raw material or added by the potter in order to improve its properties (Schneider 1989, 12, 25).

13 Apart from the tripod in the "Tomb of the Tripod Hearth" in Knossos, Crete, in the case of which charcoal was still present *in situ*, a general function as a portable hearth can certainly be discussed, because tripods are usually large objects with a plate diameter between 40-45 cm (e.g. Evans 1905, 429; Hellmuth Kramerberger 2017, 215), what makes them reminiscent of small tables (cf. also Sophronidou and Tsirtsoni 2007, 256). Lustrous painted clay tripods are existing, e.g. from the settlement of Akrotiri on the island of Thera, which were not in contact with fire respectively they do not bear any traces of secondary burning or soot and are usually named "offering tables" (Doumas 2016, 154, 178).

by a larger group of people (Hellmuth Kramberger 2017, 307). The cereal species emmer (*Triticum dicoccum*), einkorn (*Triticum monococcum*), barley (*Hordeum vulgare*) and panicle millet (*Panicum miliaceum*) are among the plant remains, which could be identified in Monkodonja based on archaeobotanical samples and which were probably stored in the large storage vessels, legumes such as ervil (*Vicia ervilia*), pea (*Pisum sativum*), cicerchia (*Lathyrus sativus*) and broad bean (*Vicia faba*) have also been identified (Kroll 2015, 105 ff.). The finds from Dikili Tash - the barley-filled vessel right next to the tripod and the oven - could give a clue to the food prepared on the tripod. While deep three-footed pots, which occur in Greece from the Early Bronze Age onwards (e.g. Sophronidou and Tsirtsoni 2007, 256, 257 figs. 15.4a-b.6, 261; Horejs 2005, 83-86), they may have served more for cooking food, the flat plates seem to have been suitable for baking. While one can assume that thin slices of meat, fish and vegetables could be baked on the plates, one should especially think of the possibility of baking flatbreads. To this day, numerous examples of baking flatbread on heated ceramic surfaces are known. In Mesoamerica, for example, flat clay plates or platters with slightly curved rims - so-called *comales* (sing. *comal*) (Fig. 4) - represent a kitchen utensil tried and tested over several centuries and is used to make flatbreads,¹⁴ also known as *tortillas* (Donner et al. 2019, 829). In finds from archaeological contexts, e.g. from Barillas in central Nicaragua (13th-14th century), the plates were mainly made of clay with coarse weave (ibid. 832, 837), with burnished surfaces (ibid. 838). As already mentioned, coarse fabrics were also used for the tripods from Monkodonja, and here too burnished surfaces were often found on the tops of the plates, while the feet were usually only roughly smoothed. It must be emphasised, however, that the ceramic *comales* in Central America were and are usually heated from below (Fig. 4), while the absence of traces of secondary firing or soot on the underside of the plates of the tripods from Monkodonja speaks against heating from below (cf. Fig. 1d).

Fig. 4: Tortillas bake on a ceramic baking plate, the comal (digitalised image after a photo by Leila Ashtari, <https://mas-mexico.com.mx/usa/index.php/2019/11/02/the-comal-a-mexican-utensil-full-of-history/>)

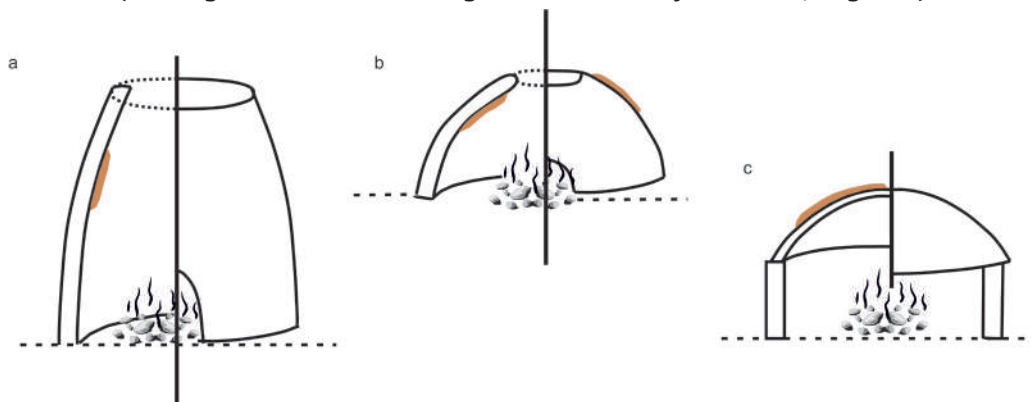

Further ethnographic examples of baking of flatbreads helped by specific ceramic utensils can be mentioned, even if they are objects that formally differ from the tripods. However, they should be briefly discussed as they are examples of baking flatbread on heated ceramic surfaces. The baking of flatbread on the inside or outside of large vessels, barrel-like installations or dome-shaped constructions is widespread and sometimes thousands of years old. For example, the *Tannur*, a slightly conical, barrel-shaped bread oven made of clay, which is still used in parts of western Asia and Syria (Mulder-Heymans 2002, 2, 3 fig. 1a) (Fig. 5a). The *Tannur* is fired inside and once the walls have rea-

¹⁴ Plates can also be used for the preparation of other dishes.

ched a sufficient temperature, flatbreads can be baked that 'stick' to the walls of the interior. Evidence for such bread ovens can be found in Syria as early as the late sixth millennium BC, for example from Tell Sabi Abyad (Akkermans and Verhoeven 1995, 14). For the second millennium BC, examples from Tall Munbāqa are to be mentioned (Busch 1998, 66, 64 fig. 61, 65 fig. 63).¹⁵ Another form is the *Tabun*, a dome-shaped construction made of clay, also heated from the inside, in which the flatbreads are baked either inside or outside (Mulder-Heymans 2002, 2, 3 fig. 1b) (Fig. 5b). Another form, used mainly by Bedouins in Syria, is the *Saj*, a spherical metal bowl placed over the fire and heated (Mulder-Heymans 2002, 2, 3 fig. 1c; Griebel 2004, 185) (Fig. 5c). This principle is similar to the *comales* from Central America mentioned earlier, which are still used today as variants made of metal, although it is a dome-shaped rather than a flat, plate-like form heated over the fire. In Turkmenistan today, flatbreads are still baked on the inside of discarded large storage vessels, the principle being similar to that of a *Tannur* (Wemhoff et al. 2018, 262-263).

Fig. 5: Tannur (a), Tabun (b), Saj (c) – Types of bread-baking ovens in Syria (drawings: A. Hellmuth Kramberger after Mulder-Heymans 2002, 3 fig. 1a-c)

Are there other ceramic forms of presumed bread-baking utensils from prehistoric Europe which, due to formal similarities, provide additional information about the tripods for baking bread? Reference can be made here to the Neolithic "baking plates" or clay discs discussed in the 1960s in a paper by H. Behrens (1963) (Fig. 6). Initially, the baking plates were mentioned as a characteristic ceramic form of the Michelsberg culture (Behrens 1963, 127; Raetzl-Fabian 1983, plates 20,33; Keefer 1993, fig. on p. 151, front centre), but they are also found in other cultural groups of the Central German Neolithic in the late 5th and 4th millennium BC¹⁶ such as the Funnel Beaker culture¹⁷ (Behrens 1963, 127-131, 128 fig. 1, 130 fig. 2; Raetzl-Fabian 1983, plates 38,11), the Schussenried culture (ibid. plates 22, 28) or the Pfäfers culture (Matuschik and Schlichtherle 2016, 73 fig. 76, front centre).¹⁸ In contrast to the tripods, which both in Istria and in the Aegean usually have a diameter of about 45 cm or more, the Neolithic baking plates are smaller, 20-26 cm in diameter, but also have a slightly everted rim, sometimes the rim may be decorated with fingerprints (Behrens 1963, 132, 135), and on the underside of some pieces there are also impressions of wickerwork (ibid. 140-141). As for the objects documented in both settlement and grave contexts, it has been assumed that they were lids, eating plates, some kind of underlay or baking plates (ibid. 133, 138 ff.). However, mineralogical-petrographical analyses were not available at the time of Behrens (ibid. 139) and apparently no traces of use or a find context next to a fireplace could be identified that would indicate a use in connection with heating/fire, so the interpretation as a "baking plate" is based only on comparisons with

15 In numerous buildings dating to the Late Bronze Age, such barrel-shaped bread ovens made of clay have been discovered next to rectangular hearths in the central room.

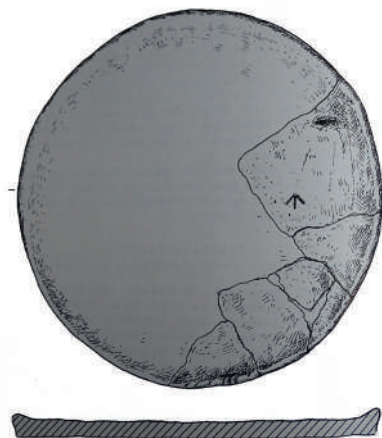
16 On the relative sequence and absolute dates of the Neolithic cultural groups in Central Europe see, for example: Raetzl-Fabian 1983, II, Chronologietabelle; Keefer 1993, 127; Müller 2001.

17 Baalberger and Salzländer Group, "Tiefstichkeramik" (Behrens 1963, 127-131).

18 In the pile dwelling settlement of Hornstadt-Hörnle IA on Lake Constance, there are evidences of baked cereal porridges, which are assumed to have been baked on heated stones (Dieckmann et al. 2016, 82).

similar objects from later times or other regions (cf. Behrens 1963, 137-140). A group of shallow, thick-walled and unprofiled pottery bowls with two handles unearthed in the Late Neolithic layers of the Vinča site are called "baking pans" and it is assumed, based on ethnographic and ethnoarchaeological analogies, that they were used specifically for baking bread (Vuković 2013). It can be mentioned that the Vinča "baking pans" were made of clay fabrics containing large amounts of mineral temper such as sand, gravel, crushed stones, shells and grog, which makes them suitable for exposure to high heat. They are therefore coarse clay fabrics with similar thermal properties to those used later in the Early and Middle Bronze Age. Some also observed that the Vinča "baking pans" bear traces of secondary burning and soot on the outer surfaces, sometimes covering the entire surface. From the area of the Aeneolithic Lasinja culture (second half of the 5th millennium BC to the beginning of the 4th millennium BC), for example from the Croatian site of Beketinci - Bentež, shallow "pans" are known, some with handles and a central groove (Minichreiter and Marković 2013, 84-86, 116-119, pl. 16-17), whose exact function has not been proven, but which could also be interpreted as baking utensils. Also in the Lasinja settlement of Zgornje Radvanje in north-eastern Slovenia, shallow plates, "pans", with slightly everted rims were found, showing pronounced traces of secondary burning (Kramberger 2014, 194-195, fig. 136).

Fig. 6: "Baking plate" of the Neolithic Funnel Beaker culture from Oberwerschen, Kr. Hohenmölsen (after Behrens 1963)

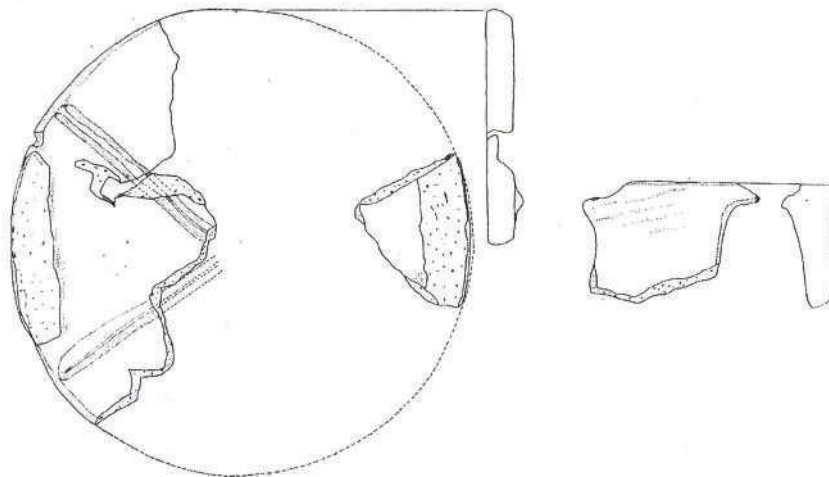

Footed baking plates similar to the tripods of the Early and Middle Bronze Age were found in the Hallstatt period. In Göttlesbrunn in Lower Austria, for example, a fragmentary baking plate with one foot was discovered in a pit-house (object 50) (Griebl 2004, 95, 184, fig. 73, plate 86 / 6,9) (Fig. 7). M. Griebl assumes that the plate was originally supported by four feet, the only remaining leg having a height of 12 cm and a maximum width of 14 cm (ibid. 184). Similar dimensions of the feet are also documented on the tripods from Istria. Another remarkable parallel is a probably cross-shaped plastic ornament on the underside of the plate from Göttlesbrunn (see Fig. 7) - it is reminiscent of a tripod ornament unique to Gradina Monkodonja and consists of two deep grooves that converge in a star shape in the centre of the underside of the plate to form a high pointed tutulus (Hellmuth Kramberger 2017, 217, plate 82,4).¹⁹ In connection with the baking plate from Göttlesbrunn, M. Griebl also refers to other Hallstatt period comparative finds such as from the Heiligen Berg near Bärnach in Styria, Malleiten, from the Kalenderberg near Mödling (Griebl 2004, 184, fig. 78; Kyle 1912, 261, fig. 43), in addition, a fragment from Kalsdorf near Graz can also be

¹⁹ A similar tripod plate could be a fragment from the settlement of Sermin / Sermino in western Slovenia (Sakara Sučević, Stokin 2007, 99, 98 plate 2.20; Hellmuth Kramberger 2017, 356, 357 fig. 268, a2).

mentioned (Tiefengraber 2015, 570-571, fig. p. 571 in the centre).²⁰ For the artefact found on Heiligen Berg near Bärnach some state that it had four feet. The objects are interpreted as portable stoves or baking plates, or as cooking bases for heat-sensitive dishes, although reference is also made to ethnographic parallels and the baking of flatbread on ceramic plates and dome-shaped iron plates (*Saj*) (see Fig. 5c) (Griebl 2004, 185). Besides the footed baking plate, ceramic plates with a short rim were also found in the Hallstatt settlement of Göttlesbrunn, which are interpreted as baking plates (Griebl 2004, 183, fig. 73, pl. 2/5; 72/6; 77/7). With the baking plates, M. Griebl recalls the finds of baking plates from the prominent Hallstatt period hilltop settlement of Heuneburg, where analyses of residues on the surface of the objects revealed evidence of animal fat (ibid. referring to Van den Boom 1989, 40).

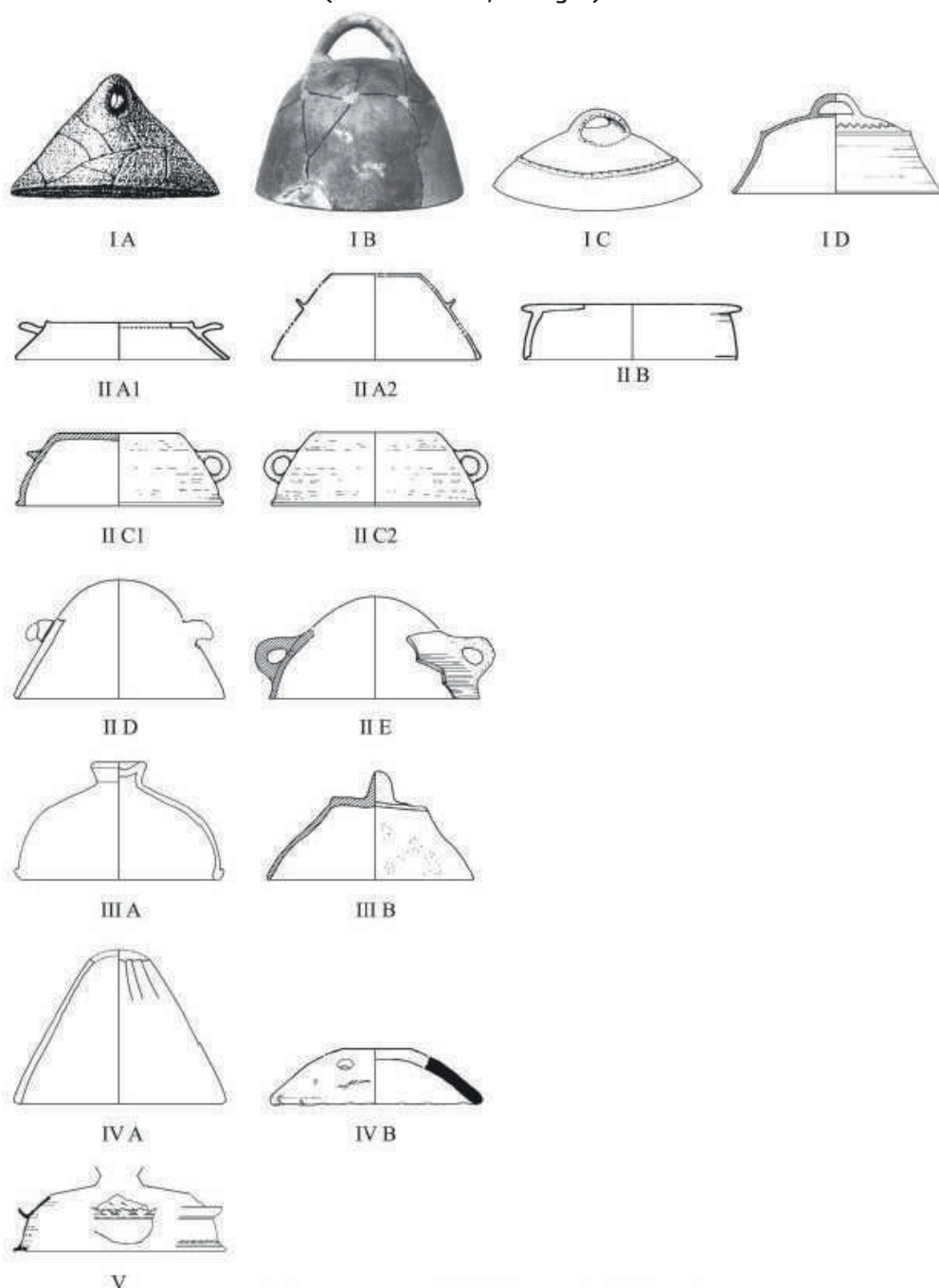
Fig. 7: Hallstatt period baking plate with preserved foot and decorated underside from a pit-house in Göttlesbrunn, Lower Austria (after Griebl 2004, fig. 73)

Finally, it is worth mentioning another ceramic form related to baking, namely so-called "baking lids" or "baking bells" (Grahek 2016, 175 ff, 177 fig. 50, 179 fig. 51; Vida 2016, 362, 368-369; Bobnjarić 1989) (Fig. 8). The Latin word *Testum* referred to a lid under which flatbread could be baked (ibid. 365). From ethnographic comparisons, for example from Bosnia at the beginning of the 20th century, we know that first a flat oven plate was heated, then the ashes were swept aside, the bread to be baked was placed on the plate and covered with the baking lid (ibid. 369). Finally, the baking lid was covered with embers and ashes and the dough was baked under the hood. In this way, one could not only bake bread, but also prepare meat and fish.

²⁰ A similar tripod plate could be a fragment from the settlement of Sermin / Sermino in western Slovenia (Sakara Sučević, Stokin 2007, 99, 98 plate 2.20; Hellmuth Kramberger 2017, 356, 357 fig. 268, a2). G. Tiefengraber (2015, 570-571) published, besides a fragmented plate from Kalsdorf, which probably had only feet, also cooking stands/pedestals with a circumferential base with a large opening in the front area and perforations on the sides. They are reminiscent of the so-called Pyraunoi, clay stands in which a vessel was integrated. For the Pyraunoi and further literature see: Hellmuth Kramberger 2017, 220-222. Also worth mentioning in this context are portable stoves with perforated plates, as found in numerous Late Bronze Age and Early Iron Age contexts in Slovenia (e.g. Dular 2013, pl. 36,1; 44,10; Grahek 2016, 177 fig. 50, 182, 185 fig. 52, pl. 1-2). Here, the portable stoves also appear together with plates showing traces of fire and burnt organic remains on their surface, which could have been used for baking (ibid. 181, 185 fig. 52, pl. 1-2)..

Fig. 8: Different types of baking lids and baking bells from different periods (after Vida 2016, 363 fig. 1).

In the settlement of Monkodonja, numerous bowls with decorated bottoms in various sizes were found (Hellmuth Kramberger 2017, 161-168), which, due to the decoration on the outside of the bottom, were assumed to have been used as lids for vessels or vessel covers (ibid. 399, 404 fig. 281). Among these bowls, a group of medium-sized, dome-shaped bowls with an inwardly accentuated rim and horizontal handles with a round-oval cross-section stands out, characterised by a strikingly robust wall and sometimes also showing traces of secondary burning or soot (ibid.

152, plates 44.1- 4; 45.1) (Fig. 9b). It seems conceivable these bowls were used in a similar way to the baking lids (see reconstruction Fig. 9a). Here, too, it could be assumed that the tripod plate was heated in the manner described above and then the dough was baked under the bowl and the embers poured onto it, which could be supported by the traces of secondary burning on the outer surfaces of the bowls.

Fig. 9a - Reconstruction proposal for the use of a bowl with a decorated underside as a "baking lid" on a tripod based on finds from Gradina Monkodonja, Croatia (drawings: A. Hellmuth Kramberger), b - reconstructed bowl with traces of secondary burning/soot (photo: K. Mihovilić, AMI Pula).

4 INFLUENCES FROM THE EASTERN MEDITERRANEAN REGION (INITIAL CULTURE AND TARGET CULTURE)

As has already been pointed out in various studies, the Istrian tripods in all probability go back on Eastern Mediterranean role models (Hänsel and Teržan 2000, 179; Mihovilić 2001, 47-48; Hänsel et al. 2015, 503). Tripods appear particularly in sites of the Early Bronze Age Cyprus and on Crete from the beginning of the 3rd millennium BC onwards and are therefore much older than the earliest examples in Istria²¹. As an example, consider the tripods from Poliochni, Pheistos or Keos in Aya Irini (Hellmuth Kramberger 2017, 219-220). However, it should be emphasised these tripods in the Eastern Mediterranean do not have perforated feet, which makes the specimens from Istria special. The chronological framework in which tripods were used in Istria has not yet been fully clarified. They first appear with the developed Early Bronze Age at the beginning of the 2nd millennium BC,²² some researchers assume that their use did not extend beyond the Late Bronze Age (e.g. Buršić-Matijašić 1998, 79 referring to Cardarelli 1983, pl. 18; Lonza 1981, 66), while others assume that they were also used during the Iron Age (Mihovilić 2001, 47; Mihovilić 1995, 31 pp., map 2). Well stratified material that could be assigned to the Late Bronze Age and Early Iron Age does not yet exist.

21 See above and: Sophronidou, Tsirtsoni 2007, 255p.

22 For C14 dates and comparisons of the chronological phases of the Early and Middle Bronze Age of Istria with the settlement of Monkodonja and Central Europe and Italy, see Hänsel et al. 2015, 510 fig. 332.

To evaluate the considerations made here on cultural transfer from the Eastern Mediterranean, the most important aspects about the so-called "southern contacts" of Monkodonja and Istria will be summarised below (cf. Hänsel et al. 2015, 500pp.; Hellmuth Kramberger 2017, 379pp.; Hellmuth Kramberger in press). The outstanding feature of the hilltop settlement of Monkodonja and other Bronze and Iron Age settlements in Istria is the defensive architecture of broken limestone, built using drystone technology (Teržan et al. 1999, 162pp.; Hänsel et al. 2009, 152pp.; Hänsel et al. 2010, 94-101 figs. 2-13; Hänsel et al. 2015). The fortified settlement was accessible through several gates and yielded graves in stone cists in the main entrance (west gate) of the main fortification (Hänsel et al. 2009; Hänsel et al. 2015, 195pp.). The excavators repeatedly emphasised the parallels between constructing the gateway and finds from Ancient-Aegina on the Greek island of Aegina in the Saronic Gulf and referred to parallels with the graves in Mycenae regarding the burials found in the area of the main entrance (e.g. Hänsel et al. 2009, 179; Hänsel et al. 2010, 92; Hänsel et al. 2015, 174pp.). On the acropolis of the hilltop settlement of Monkodonja, extensive multi-room buildings with courtyards and corridors have been excavated, and this type of architecture is also said to be reminiscent of Mediterranean palaces (Teržan et al. 1999, 164-166; Mihovilić et al. 2001, 40-41; Hänsel et al. 2009, 154; Hänsel et al. 2015, 309 pp.). Comparisons with the Eastern Mediterranean can also be made about a particular form of food storage. It has been recognised that certain areas or buildings within the settlement, especially in the area of the separately fortified acropolis, were used for the storage of large vessels (*pithoi*), probably for the storage of foodstuffs such as grain, fermented cabbage and preserved meat and fish (Hellmuth Kramberger 2017, 305 pp., Fig. 250; Hellmuth Kramberger 2018; Hellmuth Kramberger in press). The analysis of the spatial distribution of the over 90,000 archaeozoological remains from Monkodonja also revealed that animal bones accumulated in the rooms where larger concentrations of storage vessels were found (Bužan et al. 2020, 480 with fig. 1, 493 with fig. 10a-b, 501 with fig. 18, 506, 509 and 511). The arrangement of larger quantities of storage vessels along the walls of specially designed storage rooms finds parallels in older and contemporary finds from the Eastern Mediterranean, Asia Minor and the Middle East, such as at Knossos (Evans 1928; Marinatos and Hirmer 1973, fig. 41; Vasilakis 1999, fig. on p. 137 bottom, fig. on p. 216.), Ayia Triada (Vasilakis 1999, fig. on p. 147 centre) or Norşuntepe (Orthmann 1975, 403, no.320a).

Besides the features of architecture, the spatial and related social structure of the settlement, the way food was stored and prepared, as indicated by tripods, other elements point to connections between Istria and the Eastern Mediterranean in the developed Early Bronze Age. Certain forms of bronze knives found both in Monkodonja and in other Istrian sites should be mentioned, which also indicate contacts with the Mycenaean-Minoan world, as has been emphasised several times by the excavators (Hänsel and Teržan 2000, 172, 174 fig. 17.2, 176 fig. 19; Hänsel et al. 2015, 503; Hänsel and Teržan 2020, 193-195, figs. 16-17, plate 3.8). In addition, other ceramic forms and decorations on vessels should be mentioned with their parallels in the Eastern Mediterranean (Hellmuth Kramberger 2017, 379-386; Hellmuth Kramberger in press). In this context, spherical bottles, certain decorative motifs on the base of bowls and handles with an elbow-shaped side view are worth recalling. For various chisels and awls, B. Teržan and B. Hänsel also found closest parallels to finds from the 3rd and 2nd millennia BC in Anatolia (Hänsel, Teržan 2020, 198pp., pl. 4-5; fig. 4). Finally, we should also remember the tomb of Maklavun, located only a few kilometres north of Monkodonja, for which a reconstruction as Tholos grave of the Greco-Aegean type has been proposed (Hänsel and Teržan 2000, 162; Mihovilić et al. 2001, 60-61; Hänsel et al. 2009, 159; Teržan and Hänsel 2011). Overall, the occurrence and use of tripods in Istria is not a single phenomenon for which a connection to the Eastern Mediterranean can be assumed, but also for various other cultural aspects of the Istrian hilltop settlements.

5 SUMMARY

All examined specimens of tripods found in the Early and Middle Bronze Age Istrian hilltop settlement of Monkodonja show traces of secondary burning or soot on the upper side of the plate, while no such traces were discovered on the underside of the plates (Fig. 1c-d). This shows that the fire or embers were placed on the upper side of the plates or that the upper side came into contact with them. As already mentioned, pieces of charcoal were still found on the top of the plate of a tripod from the so-called "Tomb of the Tripod Hearth" at Knossos, Crete, when it was discovered, indicating

that it had been used in this way. Here, it was assumed that it was used to burn intoxicants as part of the funeral ritual or to heat the burial chamber. Tripods, however, were mainly used in settlements, and they may have had a multifunctional significance. The many tripods found in the settlement of Monkodonja indicates a profane use, perhaps for heating, but mainly for food preparation, e.g. for baking flatbread, which is suggested in particular by ethnographic comparisons regarding the baking process on heated ceramic surfaces. In addition, other examples were pointed out, such as in the Greek site of Dikili Tash, where a tripod was discovered near an oven or fireplace with a storage vessel filled with grain, which clearly speaks for its use with food preparation. It should also be emphasised that the tripods from Istria often have perforated feet, which is not the case with the specimens from the Eastern Mediterranean. This could indicate a specific use only practised in Istria in the 2nd millennium BC. We could think about a special way of heating the plates - it seems possible that they were placed upside down in the embers helped by organic handles inserted into the perforations of the feet and then turned over to use the heated surface of the plates (Fig. 2). Since the earliest known examples of tripods without perforated feet come from the Eastern Mediterranean, one could assume that the later form from Istria represents a local development.

The appearance of tripods in Istria seems to be a transfer of certain cultural traditions from the Eastern Mediterranean related to food preparation and the associated food culture. Whether this was perceived as a recognisable demarcation from the neighbours and thus as an expression of identity cannot be answered here. It also remains unclear in what way the recognisable cultural transfer took place, via communication or even via the mobility of individuals or groups of people.²³

6 LITERATURE

1. Akkermans, Peter M.M.G. and Marc Verhoeven. 1995. An Image of Complexity: The Burnt Village at Late Neolithic Sabi Abyad, Syria. *American Journal of Archaeology* 99(1): 5-32.
2. Behrens, Hermann. 1963. Tonscheiben „Bacteller“ aus dem mitteldeutschen Neolithikum. *Jahresschrift der Mitteldeutschen Vorgeschichte* 47: 127-144.
3. Bernabò-Brea, Luigi. 1964. *Poliochni, città preistorica nell'isola di Lemnos I*. Monografie della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente 1-2. Roma: L'Erma.
4. Blečić Kavur, Martina. 2012. Caput Adriae in kultura mediteranstva. Egejski elementi pozne bronzaste dobe na severnem Jadranu in v njegovem zaledju/Caput Adriae and the Mediterranean culture. The Aegean elements of the late bronze age in the northern Adriatic and its hinterland. In *Potopljena preteklost. Arheologija vodnih okolij in raziskovanje podvodne kulturne dediščine v Sloveniji*, eds. Gaspari, Andrej and Miran Erič, 101-108. Ljubljana: Založba.
5. Bobnjarić, Venija. 1989. O pojavi pekve u koprivničkom kraju. *Muzejski vjesnik: Glasilo muzeja sjeverozapadne Hrvatske* 12: 74-76.
6. Busch, Ralf, ed. 1998. *Tall Munbāqa. Bronzezeit in Syrien*. Neumünster: Wachholtz Verlag.
7. Buršič-Matijašič, Klara. 1998. *Gradina Monkodonja. Tipološko-statistička obrada keramičkih calaza srednjobrončanodobne istarske gradine Monkodonja kod Rovinja / The Monkodonja Hillfort. A Typological and Statistical Analysis of Pottery Finds from the Middle Bronze Age Hillfort of Monkodonja near Rovinj*. Monografije i katalozi Arheološki muzej Istre 9. Pula: Arheološki muzej Istre.
8. Bužan, Elena, Sandra Potušek, Lars Zver, Katia F. Achino and Borut Toškan. 2020. Arheogenetička analiza donje čeljusti cervida iz brončanodobnog nalazišta Monkodonja / Archaeogenetic analysis of cervid mandibule from the Bronze Age settlement of Monkodonja. In *Monkodonja. Istraživanje protourbanog naselja brončanog doba Istre. Knjiga 3 Nalazi od metala, gline, kosti i kame-na kao i ljudskih i životinjskih kostiju / Monkodonja. Forschungen zu einer protourbanen Siedlung der Bronzezeit Istriens. Teil 3 Die Funde aus Metall, Ton, Knochen und Stein sowie die menschlichen und tierischen Knochen*, Hänsel, Bernhard, Kristina Mihovilić and Biba Teržan, 517-526. Monografije i katalozi Arheološki muzej Istre 34. Pula: Arheološki muzej Istre.

23 This paper was supported by the Slovenian Research Agency (ARRS) as part of the research group "Raziskave kulturnih formacij / Research of Cultural Formations (P6-0278 (A), 2019-2024)" at the Alma Mater Europaea - Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteta za podiplomski humanistični študij Ljubljana. For the English proofreading I would like to thank Nives Kokeza.

9. Ciliberto, Enrico, Salvatore Scuto and Giuseppe Spoto. 1997. Osservazioni preliminari sulla forma e sulla composizione chimica e strutturale di pentole tripodate nella Poliochni. In *Poliochni e l'antica età del Bronzo nell'Egeo settentrionale. Atti del convegno internazionale. Atene 22-25 Aprile 1996*, eds. Dumas, Christos and Vincenzo La Rossa, 134-144. Athens: Scuola Archeologica Italiana di Atene et Université d'Athènes.
10. Darcque, Pascal, Gilles Touchais and René Treuil. 1992. Dikili Tash. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 116: 715-719.
11. Dieckmann, Bodo, Arno Harwath, Marion Heumüller, Jutta Hoffstadt, Ursula Maier, Irenäus Matuschik, Aenne Schwoerbel, Elisabeth Stephan, Petra Schweizer-Strobel, Amy Styring, Helmuth Schlichtherle and Barbara Theune-Großkopf. 2016. Eine kurze Dorfgeschichte. Hornstaad-Hörnle IA am Bodensee. In *4.000 Jahre Pfahlbauten*. Begleitband zur Großen Landesausstellung Baden-Württemberg, 16. April bis 9. Oktober 2016, 80-92. Ostfildern: Thorbecke.
12. Donner Natalia R., Simone Casale, Dennis Braekmans and Alexander Geurds. 2019. Ceramic comales at the Barillas site (cal 1255–1390 CE), central Nicaragua: Defining a local technical tradition of griddle manufacture. *Journal of Archaeological Science: Reports* 24: 829-842.
13. Dumas, Christos G. 2016. *Prehistoric Thera*. Athens: John S. Latsis Public Benefit Foundation.
14. Dular, Janez. 2013. *Severovzhodna Slovenija v pozni bronasti dobi / Nordostslowenien in der späten Bronzezeit*. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 27. Ljubljana: Založba ZRC.
15. Eggers, Hans Jürgen. 1959. *Einführung in die Vorgeschichte*. München: Piper.
16. Eggert Manfred K. H. 1978. *Zum Kulturkonzept in der prähistorischen Archäologie*. Bonner Jahrbücher 178: 1–20.
17. Eichmann, Ricardo and Hermann Parzinger, eds. 2001. *Migration und Kulturtransfer: Der Wandel vorder- und zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des Internationalen Kolloquiums, Berlin, 23.-26. 11.1999*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 6. Bonn: Habelt.
18. Evans, Arthur. 1905. The prehistoric tombs at Knossos. *Archaeologia* 9: 391-562.
19. Evans, Arthur. 1928. *The Palace of Minos: a comparative account of the successive stages of the early Cretan civilization as illustrated by the discoveries at Knossos (Vol. 2,2): Town houses in Knossos of the new era and restored West Palace Section*. London: London, Macmillan and Co.
20. Evershed, Richard P. 2008. Organic residue analysis in archaeology: the archaeological biomarker revolution. *Archaeometry* 50(6): 895-924.
21. Grahek, Lucija. 2016. *Stična. Železnodobna naselbinska keramika / Stična. Iron Age settlement pottery*. Opera Instituti archaeologici Sloveniae 32. Ljubljana: Založba ZRC.
22. Griebel, Monika. 2004. *Die Siedlung der Hallstattkultur von Göttlesbrunn, Niederösterreich. Rettungsgrabungen im Zuge des Ostautobahnbaus (A4) im Jahre 1989*. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 54. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
23. Hachmann, Rolf, ed. 1987. *Studien zum Kulturbegriff in der Vor- und Frühgeschichtsforschung*. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 48. Bonn: Habelt.
24. Hahn, Hans Peter. 2006. Sachbesitz, Individuum und Gruppe – eine ethnologische Perspektive. In *Soziale Gruppen – kulturelle Grenzen. Die Interpretation sozialer Identitäten in der Prähistorischen Archäologie*, eds. Müller-Scheeßel, Nils and Stefan Burmeister, 59-80. Tübinger Archäologische Taschenbücher 5. Münster: Waxmann Verlag GmbH.
25. Hamilakis, Yannis. 1998. Eating the Dead: Mortuary Feasting and the Politics of Memory in the Aegean Bronze Age Societies. In *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age Societies*, ed. Branigan, Keith, 115-134. Studies in Aegean Archaeology 1. Sheffield: Continuum International Publishing Group.
26. Hänsel, Bernhard and Biba Teržan. 2000. Ein bronzzeitliches Kuppelgrab außerhalb der mykenischen Welt im Norden der Adria. *Prähistorische Zeitschrift* 75: 161-183.

27. Hänsel, Bernhard and Biba Teržan. 2020. Metalni predmeti i drugi pojedinačni nalazi od kamena, gline, kosti i veprovog zuba/ Metallgegenstände und andere Funde aus Stein, Ton, Knochen und Eberzahn. In *Monkodonja. Istraživanje protourbanog naselja brončanog doba Istre. Knjiga 3 Nalazi od metala, gline, kosti i kamena kao i ljudskih i životinjskih kostiju / Monkodonja. Forschungen zu einer protourbanen Siedlung der Bronzezeit Istriens. Teil 3 Die Funde aus Metall, Ton, Knochen und Stein sowie die menschlichen und tierischen Knochen*, Hänsel, Bernhard, Kristina Mihovilić and Biba Teržan, 147–250. Monografije i katalozi Arheološki muzej Istre 34. Pula: Arheološki muzej Istre.
28. Hänsel, Bernhard, Damir Matošević, Kristina Mihovilić and Biba Teržan. 2009. Zur Sozialarchäologie der befestigten Siedlung von Monkodonja (Istrien) und ihrer Gräber am Tor. *Prähistorische Zeitschrift* 84: 151-180.
29. Hänsel, Bernhard, Kristina Mihovilić and Biba Teržan. 2010. Monkodonja – Novija Iskopavanja i perspektive / Monkodonja – Recent excavations and perspectives. *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 25: 85-106.
30. Hänsel, Bernhard, Kristina Mihovilić and Biba Teržan. 2015. *Monkodonja. Istraživanje protourbanog naselja brončanog doba Istre. Knjiga 1 Iskopavanje i nalazi građevina/ Monkodonja. Forschungen zu einer protourbanen Siedlung der Bronzezeit Istriens. Teil 1 Die Grabung und der Baubefund*. Monografije i katalozi Arheološki muzej Istre 25. Pula: Arheološki muzej Istre.
31. Hellmuth, Anja. 2006. *Untersuchungen zu den sogenannten skythischen Pfeilspitzen aus der befestigten Höhensiedlung von Smolenice-Molpír*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 128. Bonn: Habelt.
32. Hellmuth Kramberger, Anja. 2017. *Monkodonja. Istraživanje protourbanog naselja brončanog doba Istre Knjiga 2 Keramika s brončanodobne gradine / Monkodonja. Forschungen zu einer protourbanen Siedlung der Bronzezeit Istriens Teil 2 Die Keramik aus der bronzezeitlichen Gradina Monkodonja*. Monografije i katalozi Arheološki muzej Istre 28. Pula: Arheološki muzej Istre.
33. Hellmuth Kramberger, Anja. 2018. Resource management in the hillfort settlement of Monkodonja near Rovinj, Istria in the Early and Middle Bronze Age. In *Preistoria e Protostoria del Caput Adriæ*, eds. Borgna, Elisabetta, Paola Càssola Guida and Susi Corazza, 371-380. Studi di Preistoria e Protostoria 5. Firenze: Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria.
34. Hellmuth Kramberger, Anja. 2021. „Skythischen“ Invasoren auf der Spur – Die sog. skythischen Pfeilspitzen im Spiegel der prähistorischen Konfliktforschung. *Das Altertum* 66.
35. Hellmuth Kramberger, Anja. in print. Die Gradina von Monkodonja und ihre Verbindungen zum östlichen Mittelmeerkulturräum. Tagungsband 19th Grazer Althistorische Adventgespräche, 19th-20th December, Graz, „The Aegean Interface. The Eastern Mediterranean – Ancient meeting place of cultures“.
36. Hellmuth Kramberger, Anja, Sebastian Müller and Maja Čuka. 2018. Monbrodo - prapovijesna Gradina blizu plaže Cisterna, južno od Grada Rovinja, u svijetlu novih istraživanja / Monbrodo - A prehistoric hillfort near Cisterna Beach south of the city of Rovinj in the light of new researches. *Histria archaeologica* 49: 13-37.
37. Horejs, Barbara. 2005. Kochen am Schnittpunkt der Kulturen – zwischen Karpatenbecken und Ägäis. In *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet*, eds. Horejs, Barbara, Reinhard Jung, Elke Kaiser and Biba Teržan, 71-94. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 121. Bonn: Habelt.
38. Ivantchik, Askold I. 1997. Das Problem der ethnischen Zugehörigkeit der Kimmerier und die kimmerische archäologische Kultur. *Prähistorische Zeitschrift* 72: 12–53.
39. Keefer, Erwin. 1993. Steinzeit. Sammlungen des Württembergischen Landesmuseums Stuttgart 1. Stuttgart: Theiss.
40. Kossinna, Gustaf. 1911. *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie*. Mannus-Bibliothek 6. Würzburg: Kabitzsch.
41. Kozubová, Anita and Martin Golec. 2020. Aus der Nähe oder aus der Ferne? Zu den hallstattzeitlichen Funden vom östlichen Typ aus Mähren. In *Ultra velum temporis. Venované Jozefovi Bátorovi k 70. Narodeninám*, eds. Kozubová, Anita, Erika Makarová and Martin Neumann, 349–360. Slovenská archeológia – Supplementum 1. Nitra: Archeologický ústav SAV.

42. Kramberger, Bine. 2014. *Naselbinske strukture in keramični zbiri v petem tisočletju pred našim štetjem v severovzhodni Sloveniji*. Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
43. Kroll, Helmut. 2015. Spuren prähistorischer Nutzpflanzen aus Monkkodonja – Die Pflanzenfunde. In: *Monkkodonja. Istraživanje protourbanog naselja brončanog doba Istre. Knjiga 1 Iskopavanje i nalazi građevina/ Monkkodonja. Forschungen zu einer protourbanen Siedlung der Bronzezeit Istriens. Teil 1 Die Grabung und der Baubefund*, Hänsel, Bernhard, Kristina Mihovilić and Biba Teržan, 105-108. Monografije i katalogi Arheološki muzej Istre 25. Pula: Arheološki muzej Istre.
44. Kyrle, Georg. 1912. Prähistorische Keramik vom Kalenderberg bei Mödling. *Jahrbuch für Altertumskunde* 6: 220–266.
45. Lonza, Benedetto. 1977. *Appunti sui castellieri dell' Istria e della provincia di Trieste. Società per la Preistoria e Protostoria della regione Friuli-Venezia Giulia*. Quaderno / Società per la preistoria e protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia 2. Trieste: Italo Svevo.
46. Lüsebrink, Hans-Jürgen. 2012. *Interkulturelle Kommunikation. Interaktion, Fremdwahrnehmung, Kulturtransfer*. Stuttgart, Weimar: Metzler.
47. Matuschik, Irenäus and Helmut Schlichtherle. 2016. Steter Wandel: Von Aichbühl bis zur Schnurkeramik. Pfahlbaukulturen in Südwestdeutschland. In *4.000 Jahre Pfahlbauten*. Begleitband zur Großen Landesausstellung Baden-Württemberg, 16. April bis 9. Oktober 2016, 68-79. Ostfildern: Thorbecke.
48. Maran, Joseph. 1998. *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.* Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 53. Bonn: Habelt.
49. Marinatos, Spyridon and Max Hirmer. 1973. *Kreta, Thera und das mykenische Hellas*. München: Hirmer.
50. Mihovilić, Kristina. 1995. Školjčić (Funtana) i tragovi prapovijesnih obalnih i otočnih lokaliteta Istre. *Histria Archeologica* 26: 28-57.
51. Mihovilić, Kristina. 2001. *Nezakcij – Prapovijesni nalazi 1900.-1953. / Nesactium – Prehistoric finds 1900-1953*. Monografije i katalogi Arheološki muzej Istre 11. Pula: Arheološki muzej Istre.
52. Mihovilić, Kristina, Biba Teržan, Bernhard Hänsel, Damir Matošević and Cornelia Becker. 2001. *Rovinj prije rima / Rovino prima dei romani / Rovinj vor den Römern*. Kiel: Oetker Voges.
53. Minichreiter, Kornelija and Zorko Marković. 2013. *Beketinci Bentež. Naselja iz eneolitika, ranoga i kasnoga srednjega vijeka / Eneolithic, early Mediaeval and late Mediaeval settlements*. Monographiae Instituti archaeologici 3. Zagreb: Institut za arheologiju.
54. Müller, Johannes. 2001. *Soziochronologische Studien zum Jung- und Spätneolithikum im Mittelbe-Saale-Gebiet (4100-2700 v. Chr.)*. Vorgeschichtliche Forschungen 21. Rahden: Leidorf.
55. Mulder-Heymans, Noor. 2002. Archaeology, experimental archaeology and ethnoarchaeology on bread ovens in Syria. *Civilisations - Revue internationale d'anthropologie et de sciences humaines* 49: 1-22.
56. Müller-Scheeßel, Nils. 2000. *Die Hallstattkultur und ihre räumliche Differenzierung: Der West- und Osthallstattkreis aus forschungsgeschichtlich-methodologischer Sicht*. Tübinger Texte 3. Rahden: Leidorf.
57. Müller-Scheeßel, Nils and Stefan Burmeister. 2006. Einführung: Die Identifizierung sozialer Gruppen. Die Erkenntnismöglichkeiten der Prähistorischen Archäologie auf dem Prüfstand. In *Soziale Gruppen – kulturelle Grenzen. Die Interpretation sozialer Identitäten in der Prähistorischen Archäologie*, eds. Müller-Scheeßel, Nils and Stefan Burmeister, 9-38. Tübinger Archäologische Taschenbücher 5. Münster: Waxmann Verlag GmbH.
58. Müller, Sebastian, Maja Čuka and Anja Hellmuth Kramberger. 2016. Monbrodo – Nova istraživanja gradine južno od Rovinja u blizini uvale cisterna / Monbrodo – New research on the hillfort south of the Cisterna bay near Rovinj. *Histria Archeologica* 47: 21-55.
59. Orthmann, Winfried. 1975. *Der alte Orient*. Propyläen Kunstgeschichte 18. Berlin: Propyläen Verlag.
60. Raetzel-Fabian, Dirk. 1983. *Göttinger Typentafeln zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas - Band Neolithikum*. Göttingen: Arbeitsgruppe Typentafeln.

61. Rice, Prudence M. 1987. *Pottery Analysis. A Sourcebook*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
62. Rottmann, Anna-Maria. 2016. *Das Konzept Kulturtransfer. Übersetzungen deutscher Literatur ins Arabische*. München, Ravensburg: GRIN Verlag.
63. Sakara Sučević, Maša and Marko Stokin. 2007. Le ultime ricerche sull'insediamento di Sermino lungo l'antico corso del Formio dall'età preistorica al medioevo/Zadnje raziskave na naselbini Sermin od prazgodovine do srednjega veka ob antičnem toku reke Formio. In *Terre d'incontro – contatti e scambi lungo le Valli del Natisone e dell'Isone dall'antichità al medioevo*, eds. Banchig, Giorgio, Stefano Magnani and Andrea Pessina, 86-104. Cividale del Friuli: Associazione Don E. Blanchini.
64. Schneider, Gerwulf. 1989. Naturwissenschaftliche Kriterien und Verfahren zur Beschreibung von Keramik. Diskussionsergebnisse der Projektgruppe Keramik im Arbeitskreis Archäometrie in der Fachgruppe Analytische Chemie der Gesellschaft Deutscher Chemiker. *Acta praehistorica et archaeologica* 21: 7-39.
65. Sophronidou, Marina and Zoï Tsirtsoni. 2007. Chapter 15. What Are the Legs For? Vessels with Legs in the Neolithic and Early Bronze Age Aegean. In *Cooking up the Past. Food and Culinary Practices in the Neolithic and Bronze Age Aegean*, eds. Mee, Christopher and Josette Renard, 247-269. Oxford: Oxford Books.
66. Spataro, Michela and Alexandra Villing, eds. 2015. *Ceramics, cuisine and culture: the archaeology and science of kitchen pottery in the ancient Mediterranean world*. Oxford, Philadelphia: Oxbow Books.
67. Szudy, Matthew J. 2015. *Archery equipment in the Neo-Assyrian period*. Dissertation, Universität Wien. Wien: Philologisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät.
68. Teržan, Biba and Bernhard Hänsel. 2011. A Specific Type of Tholos in the Northern Adriatic. In *Ancestral Landscapes. Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*. *Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008*, eds. Borgna, Elisabetta and Sylvie Müller Celka, 163-170. Travaux de la Maison de l'Orient de la Méditerranée 58. Lyon: CEDEX.
69. Teržan, Biba, Kristina Mihovilić and Bernhard Hänsel. 1999. Eine protourbane Siedlung der älteren Bronzezeit im istrischen Karst. *Praehistorische Zeitschrift* 74: 154-193.
70. Tiefengraber, Georg. 2015. Eisenzeit. In *Urgeschichte und Römerzeit in der Steiermark*, ed. Hebert, Bernhard, 487-594. Geschichte der Steiermark 1. Graz: Böhlau.
71. Van den Boom, Helga. 1989. *Keramische Sondergruppen der Heuneburg*. Römisch-Germanische Forschungen 47. Mainz: Philipp von Zabern.
72. Vasilakis, Andonis. 1999. *Minoan Crete. From Myth to History*. Heraklion: Adam Editions.
73. Veit, Ulrich. 1990. Kulturanthropologische Perspektiven in der Urgeschichtsforschung. Einige forschungsgeschichtliche und wissenschaftstheoretische Vorüberlegungen. In *Urgeschichte als Kulturanthropologie. Beiträge zum 70. Geburtstag von Karl J. Narr*, 182-214. Saeculum 41. Freiburg, München: Verlag Karl Alber.
74. Vida, Tivadar. 2016. Backlocken, Backdeckel und Backhauben. Archäologische Angaben zur Ernährungskultur Süd- und Mitteleuropas. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 67: 361-422.
75. Vuković, Jasna B. 2013. Baking vessels in Late Neolithic: Baking-pans from Vinča. *Recueil du Musée National a Belgrade* 21(1): 129-144.
76. Weber, Max. 1922. *Grundriss der Sozialökonomik, III. Abteilung, Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: Mohr-Siebeck.
77. Wemhoff, Matthias, Manfred Nawroth, Rainer-Maria Weiss and Alfried Wiczorek, eds. 2018. *Margiana. Ein Königreich der Bronzezeit in Turkmenistan*. Berlin: Michael Imhof Verlag.

Dr. Bine Kramberger

Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia (ZVKDS), Centre for Preventive Archaeology (CPA)

THE TRANSITION TO THE AFTERLIFE: ON THE FORMATION OF A SPECIAL BURIAL PRACTISE OF THE URNFIELD CULTURE IN THE LATE BRONZE AGE AT DOBOVA AND VELIKA GORICA (GROUP)

POVZETEK

Na območju Krško-Brežiškega polja, v dolini reke Save in Krke (JV Slovenija), v Zagrebu in njegovi okolici sta zaznamovali razvoj na koncu 2. in v prvih dveh stoletjih 1. tisoč. pr. n. št. skupini Zagreb in Dobova-Velika Gorica kulture žarnih grobišč iz pozne bronaste dobe. Osnovna značilnost pogrebne običaja skupin Zagreb in Dobova-Velika Gorica je bil sežig umrlih in pokop sežganih kosti v posodah, ki imajo na grobiščih v Dobovi in Veliki gorici pogosto luknjo v ostenju, medtem ko so za nekoliko starejše grobišče Zagreb-Vrapče značilne posode brez lukenj. Luknje so bile narejene pred žganjem posod in takšnih posod na naselbinah ne srečamo, kar pomeni, da so bile narejene izključno za shranjevanje človeških kosti. V pričujočem članku obravnavamo različna vprašanja glede pojava, uporabe in simbolnem pomenu žar z luknjami v pogrebem ritualu pozno bronastodobne skupnosti v Dobovi in Veliki gorici. Na osnovi analize grobov iz obsežnega grobišča v Dobovi (starost grobov, spol in starost oseb v žarah z luknjami, spremljajoči grobni pridatki) smo analizirali kdaj se pojavijo žare z luknjami v jugovzhodni Sloveniji, do kdaj so bile v uporabi in kdo je bil pokopan v takšnih žarah in kdo v drugačnih žarah. Glede na rezultate te študije in pojav žar z luknjami na sočasnih, a kulturno različno opredeljenih grobiščih drugod in približno 800 let kasneje (v rimskem obdobju) na istem prostoru pa razpravljamo o simbolnem pomenu žar z luknjami. Rezultati analiz nam prinašajo nove podatke o pogrebem običaju v pozni bronasti dobi v skupinah Zagreb in Dobova-Velika gorica.

ABSTRACT

In the area of Krško-Brežiško polje, in the valleys of the Sava and Krka rivers (south-eastern Slovenia), in Zagreb itself and in its surroundings, the Zagreb and Dobova-Velika Gorica groups of the Urnfield culture of the Late Bronze Age developed at the end of the 2nd and in the first two centuries of the 1st millennium BC. The basic feature of the burial practise of the Zagreb and Dobova-Velika Gorica groups was the cremation of the dead and the burial of the cremated human bones in urns, which often have a hole in the Dobova and Velika Gorica cemeteries, while urns without a hole are characteristic of the former Zagreb-Vrapče cemetery. The holes were made before the urns were cremated and these vessels are not found in settlements, so they were made intentionally to store the cremated human bones. In this article, various questions concerning the occurrence, use and symbolic meaning of urns with a hole in the burial ritual of the Late Bronze Age community of Dobova and Velika gorica (group) are discussed. Based on the results of the analysis of graves from the large cemetery of Dobova (age of individuals, sex, gender and age of individuals in urns with a hole, analysis of grave goods), it is discussed when urns with a hole appeared in south-eastern Slovenia, until when they were in use and who was buried in such urns and who in other urns. Based on the results of this study and the appearance of urns with a hole in contemporary but culturally differently assigned cemeteries elsewhere and about 800 years later (in the Roman period) in the same area, the possible symbolic meaning of urns with a hole was discussed. The results provide us with new data on burial practises in the Late Bronze Age in the Zagreb and Dobova-Velika Gorica groups.

Key words: South-eastern Slovenia, Zagreb and its surroundings, Late Bronze Age, urns with a hole, burial practices

1 INTRODUCTION

Dealing with death in any society is highly related to the culture of remembrance, and the disposal of the dead often involves various burial ceremonies, practices and rituals. When a person dies, society loses much more than an entity with him or her. The ritual of the dead is a collective response to this situation (e.g. Hertz 1960) and the rituals performed at death may resemble those that have taken place at different periods in people's lives (Van Gennep 1960). Common motives for funeral ceremonies today are mourning the deceased, celebrating his or her life, and providing support and compassion for the bereaved. Burial ceremonies and practices may include additional religious aspects to help the soul of the deceased reach the afterlife, rites or rules of passage, resurrection or reincarnation (Lobar et al. 2006; Laneri 2007; Budja 2010). In the prehistory of Central and South-Eastern Europe, which is the subject of this study, burial practices are varied from region to region and with the same cemetery, possibly also according to age, sex and / or gender and perhaps also the social status of the deceased (e.g. Teržan 1999; Karavanić 2013). Most often, the deceased was inhumed or cremated, but only in rare cases were both burial used in the same cemetery and in the same time horizon. With inhumation, the positions of the skeletons in the ground may vary (e.g. lying, supine, sideways, seated or flexed), the deceased was often buried with grave goods, e.g. tools, jewellery, pins, fibulas, weapons, and the organisation of the cemetery may vary from region to region and between different time horizons (Parker Pearson 1999, 5-11; Chapman 2000, 146-182). Therefore, burial ceremonies, practices and rituals are a complex cultural phenomenon and the study of graves-necropolises within archaeological science is an important starting point for understanding societies living in the past and their beliefs.

This study focused on the burial rites of the Zagreb and Dobova-Velika Gorica groups of the Urnfield culture from the Late Bronze Age (c. 1200-800 BCE), whose cemeteries are found on the Krško-Brežice Plain, in the valleys of the lower part of the Sava and Krka rivers (SE Slovenia, Posavje), in Zagreb itself and in its surroundings (Fig. 1). The basic feature of the burial practise of the Zagreb and Dobova-Velika Gorica groups was the cremation of the deceased and the burial of the cremated human bones in the urns, which with the Dobova and Velika Gorica cemeteries often have a hole, whereas for the former Zagreb-Vrapče cemetery urns without a hole are characteristic, which partly resemble the urns of the Baierdorf-Velaticine group in Lower Austria (e.g., Karavanić 2013, 125-127; Pavlin, Bavec 2017, 92; Vinski-Gasparini 1973, 69-71, 153-164).¹ It is noteworthy that we find urns with a hole almost exclusively in Late Bronze Age cemeteries on the Krško-Brežice Plain and near Zagreb (Karavanić 2013, 125), although the custom of cremating the dead and placing their bones in urns was generally a feature of the Urnfield culture of the Central and South-Eastern European Late Bronze Age; in contrast to the Middle Bronze Age, inhumations are rather the exception (e.g., Häusler 2012; Falkenstein 2017).²

The hole was made in part of the urn before the urns were burned. So urns with a hole were made intentionally to store the burnt bones and not for any other, profane purpose. The holes must have a symbolic meaning. However, in some other graves in Dobova and Velika Gorica, vessels other than urns were used, which are also found in settlements (e.g. Pavlin, Bavec 2017, 88, pl. 2: 1, 7; cf. Grahek 2015, G169, G296). So the question arises, who were the persons whose cremated bones were in urns with one hole and whose bones were in other urns? Were the graves with urns with one hole contemporaneous with other graves, or do the graves in which different types of urns were found date from different time horizons/phases? What was the symbolic significance of urns with a hole?

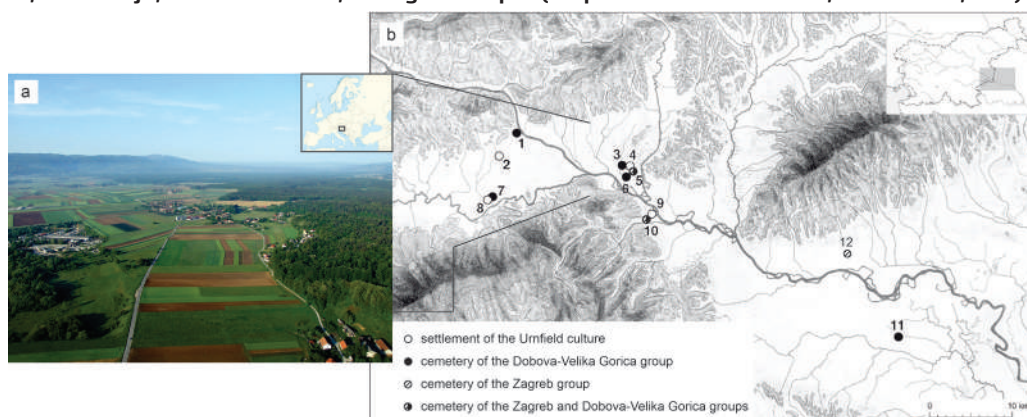
To answer the above questions, the existing relative dating of the graves in which different types of urns were found, the spectrum of grave goods and the results of the anthropological

1 The cemetery of Zagreb-Vrapče was dated to the phase II of the Urnfield culture in Croatia (late BA D and Ha A according to the central European chronological scheme), the cemetery in Velika Gorica to phase IV (Ha Ha B1 and Ha B2; Vinski-Gasparini 1973, 22) and later partly also to phase III (Ha A2; Dular 1978, 39), and the cemetery of Dobova to phases II, III and IV of the Urnfield culture in Croatia (Dular 1978).

2 Skeletal graves under burial mounds are characteristic of the Middle Bronze Age in Central Europe. So far, these are known in Slovenia only from Brezje pod Brinjevo goro, Bukovec nad Zgornjo Polskavo and Morje pri Framu (Pahič 1962-1963; Pahič 1965; Pahič 1974; Črešnar, Koprivnik 2014).

analysis of the cremated bones found in the urn graves were used. Then the possible symbolic meaning of urns with a hole was discussed, based on the results of this study and on the appearance of urns with a hole in contemporary but culturally differently assigned cemeteries elsewhere and in cemeteries found over 800 years later in the same area (the appearance of Roman "house urns" at the Krško-Brežice Plain and near Zagreb).

Fig. 1. a photo of the Krško-Brežice Plain; **b** map of sites of Dobova-Velika Gorica and Zagreb-Vrapče groups. 1 Žadovinek (Krško); 2 Velika vas (Krško); 3 Sela pri Dobovi; 4 Osnovna šola (Dobova); 5 Gomilice (Dobova); 6 Humek (Dobova); 7, 8 Kalce-Naklo; 9, 10 Obrežje, 11 Velika Gorica; 12 Zagreb-Vrapče (map modified after Pavlin, Bavec 2017, sl. 3).

1.1 The cemetery of Dobova

The study focused on the cemetery of Dobova, located on the river terrace at the confluence of the Sava and Sotla rivers near the Brežiška vrata (Brežice Gate), which represents a natural transition from the Balkans and Pannonia to the Alps and to northern Italy (Fig. 1b: 5). The Dobova cemetery, with over 400 graves from the Late Bronze Age discovered between 1950 and 1961, is the largest cemetery of the Dobova-Velika Gorica group known so far (Staré 1975). In addition, burial mounds from the Early Iron Age, graves from the Late Iron Age (La Tène period, associated with the Celts), 50 graves from the Roman period and some Early Slavic skeletal graves have been excavated and/or mentioned in the literature (Staré 1975, 13-14). This situation shows that the same place was used as a cemetery in different chronological horizons.

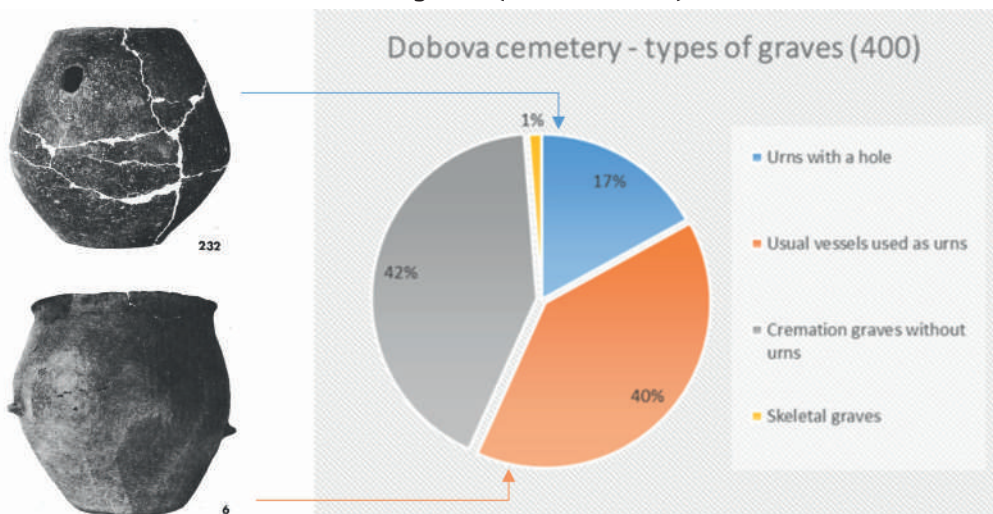
Unfortunately, the Dobova cemetery was not completely systematically excavated, so the location is known for only about 10% of all graves (Staré 1975, pl. 62). Of 400 graves dating to the Late Bronze Age, at least 68 contained urns with a hole (about 17%). In 159 graves (40%) different vessels or similar vessels without a (preserved?) hole were used as urns,³ and the remaining graves are without urns (168 graves; 42%) and skeletal graves (5 graves - 1%) (Fig. 2).⁴ It is important to mention that the urn graves were buried in a gravel layer and this was revealed on average under a layer of topsoil only about 20 cm deep and sometimes even only about 10 cm deep (Staré 1975, 14). Due to the shallow stratigraphy, some graves were probably not preserved in their original form and thus it could be assumed that the graves which yielded only pottery fragments might originally have contained complete urns (e.g. Staré 1975, graves B, 8, 19, 26-28). The total number of graves containing urns with holes should be treated with caution, because many urns without holes, which are not completely preserved, have the same shape as urns with holes, as already mentioned. It is therefore possible these urns originally had a hole in the part of the vessel that is not preserved (cf. Staré 1975, pl. 10: 14 and 17, pl. 18: 7 and 15, pl. 58: 4 and pl. 59: 1). This possibility will be discussed again later.

3 E.g., Staré 1975, graves 1, 2, 3, 5, 7, etc.

4 Piontek et al. 1975, 25-26, fig. 3; Staré 1975, 14.

To answer the question of whether graves with urns with a hole were contemporary with other types of graves or with graves that produced other types of urns, or whether they belong to different chronological horizons, we first considered the relative dating of the graves. Based on the typo-chronological analysis of the grave goods, some suggested that the Dobova cemetery started either around 1200 BCE (Ha A1) (Dular 1978) or around 1100 BCE (Ha A2) (Teržan 1999; Kunstelj 2018) and that it was used until the transition from the Late Bronze Age to the Early Iron Age, around 800 BCE (Ha B2 or Ha B2/B3). If the cemetery began in the Ha A1 phase, then it was partly contemporaneous with the Zagreb-Vrapče cemetery, the Slatina cemetery and the early phase of the Beirdorf-Velatices group in Lower Austria (Fig. 1: 5, 12; cf. Vinski-Gasparini 1973, 68-71; Ložnjak Dizdar 2017; Lochner 1991, Lochner 2012; Lochner 2013), otherwise it began later.

Fig. 2. Percentages of different grave types from the Late Bronze Age cemetery of Dobova (no. 400). 232 example of an urn with a hole from grave 232, 6 example of a pot used as an urn from grave 6 (after Staré 1975).

Our first research question was how to date the earliest graves and whether these graves already contained urns with holes or whether urns with holes only came into use in a later phase of the Late Bronze Age cemetery. To answer this question, we re-analysed the archaeological finds from the earliest graves of the cemetery and included in our chronological discussion previously unpublished data from the extensive cemetery of Obrežje, which is located near Dobova.⁵

The question of who was buried in urns with a hole and who was not was investigated. To inform us about the role of individuals in Late Bronze Age society, the sex and age of individuals buried in urns with a hole were first analysed, and these data were compared with the data on the sex and age of individuals buried in other types of graves/vessels. The age and sex of the individuals was first determined from the available results of anthropological analyses of the cremated bones found in the graves (Piontek et al. 1975). Unfortunately, in the Dobova cemetery, the sex of only one individual buried in an urn with a hole (grave 197) could be determined by anthropological analysis (Piontek et al. 1975). The analysis in terms of gender is therefore mainly based on the analysis of the grave goods and on the study of B. Teržan, who established from the anthropological data that the typical clothing of the men in the Dobova cemetery consisted of a needle and a razor, and that the characteristic female attire consisted of fibulas and ring jewellery (torcs, armllets, hair rings and earrings) (Teržan 1995, 340-341; 1999, 115-116).

5 Mason, Kramberger, in prep. We mention here only the most important results for dating the beginning of the Dobova cemetery. In the Bronze Age cemetery of Obrežje, three groups of graves are outlined, indicating the chronological sequence of burials, as shown by the typo-chronological analyses of the finds and the results of radiocarbon dating of samples of cremated human bones. Importantly, skeletal graves were also found in Obrežje, some of which are dated to the earliest phase of the Late Bronze Age cemetery (BA C2/D) and some to the latest phase (Ha B2/3) (Mason, Kramberger, in prep.).

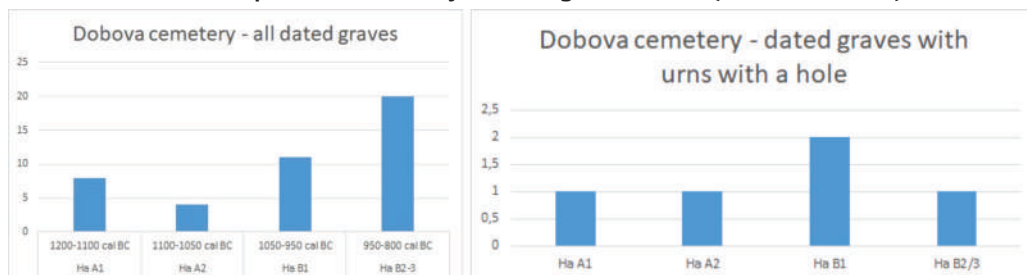
Finally, a comparison of grave goods was made between different types of graves (graves without grave goods vs. graves with metal objects and graves with additional ceramic vessels). This provided information on whether the individuals whose cremated bones were buried in the urns with a hole in Dobova were buried with more grave goods, which could mean they had a different social status than individuals whose cremated bones were buried in other types of urns.

2 RESULTS

2.1 Dating of the graves with urns with a hole

The typo-chronological method using a combination table seemed to J. Dular in the late 1970s to be the most suitable to decipher the chronological framework of the cemetery. According to J. Dular, four chronological horizons can be distinguished in the Dobova cemetery, which can be correlated with the phases from Ha A1 to Ha B2 or Ha B2/3 according to the Central European chronological scheme of H. Müller-Karpe (Dular 1978; Fig. 3). Eight graves were dated to the earliest phase, Dobova 1 (Ha A1, c. 1200-1100 BCE), for two of which the location in the cemetery is known: they were in the central southern part and in the central western part (Fig. 4a: 17, h). However, the most important for dating the beginning of the cemetery was assumed to be a rich female grave 289 (Dular 1978, app. 1), in which ribbon bracelets and various pendants were found, for which J. Dular found analogies in hoard finds in Croatia, 2nd phase of the Urnfield culture according to K. Vinski-Gasparini (late BA D and Ha A1). In addition, "openwork bracelets" ("durchbrochene Armbänder" in German language) were found in grave 289, for which J. Dular found comparisons at Bronze Age sites in Switzerland (Dular 1978, 37; Frei 1955).

Fig. 3. Dobova. Total number of dated graves and number of dated graves with urns with a hole or "spout" on the rim by chronological horizons (after Dular 1978).

The dating of the beginning of the Dobova cemetery to phase Ha A1 was later criticised because some noted that among the graves dated to phase Dobova 1, no graves could be defined as male graves based on the grave goods. From this it was deduced that the graves of phase Dobova 1 cannot be earlier than the graves of phase Dobova 2 and that the cemetery did not begin earlier in Ha A1 (Teržan 1999). Important in this context is result from the relative dating of the nearby Late Bronze Age cemetery at Obrežje, which was supported by radiocarbon dating of cremated human bones. Our study revealed this cemetery, which had over 380 graves, started in the BA C2/D phase and was then in continuous use until the Ha B2/3 phase, i.e. from about 1400 BCE (or even earlier) to about 850 BCE. Among the earliest graves are also two graves that contained "openwork bracelets" similar to those in graves 289 and H at Dobova (Mason, Kramberger, in prep, find nos. G1359 and G1068). We have found that similar bracelets can be mentioned from the site of Mels near St. Galen in Switzerland, which dates to the Middle Bronze Age Tumulus Culture (cf. Staré 1955, pl. 4: 15-18 and Frei 1955, pl. 33: 1-3). The graves with "openwork bracelets" in the Dobova cemetery could even have been dated to the BA D phase, but most probably by the Ha A1 phase (Fig. 4b).⁶ Furthermore, among the urn graves in Obrežje from the BA D/Ha A1 phase (Fig. 1: 10) there are also graves that contained typical urns of the

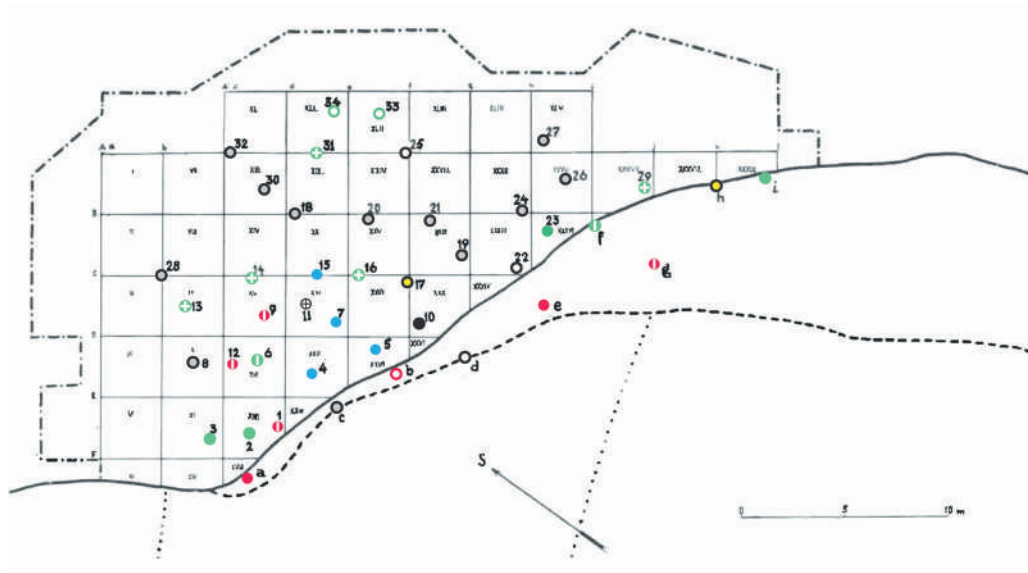
6 Unfortunately, the fibula found in the grave 289 was only preserved as a fragment of a twisted spiral bow. If it is a violin bow fibula, then the grave could be dated to the end of the BA D/Ha A1 phase (cf. Vinski-Gasparini 1973, 71: 21, pl. 76: 21, pl. 81: 8, pl. 90: 15, pl. 91: 8-9; Müller-Karpe 1959, fig. 27: 13, fig. 28: 7). The other possibility is that it is a simple arch fibula, which would mean that the grave is later.

Baierdorf-Veletice group; something similar was found in grave 2 in Zagreb - Vrapče, BA D/Ha A 1 phase (Fig. 1: 12; Vinski-Gasparin I 1973, pl. 23: 5).

It is noteworthy that the earliest graves in the Dobova cemetery did not contain urns with a hole. Instead, these graves are characterised by urns with a globular shape and an everted rim, and in the better-preserved examples, additionally "a spout" directly on the rim (Staré 1975, pl. 40: 2, pl. 11: 11; cf. Dular 1978, app. 1). However, it can be assumed from the grave goods that at least some of these urns with "a spout" on the rim were covered with bowls and thus in the complete form, they could similarly be interpreted as urns with a hole (Fig. 4b; see also Staré 1978, pl. 8: 4-5, pl. 11: 10-11, pl. 40: 1-2). Urns with a "spout" on the rim were also found in five other graves in Dobova, which do not show grave goods and could not yet be dated to a specific chronological phase (e.g. Staré 1978, graves 16, 179, 265, 274, 335). Since such urns are not found in later graves in Dobova, maybe these graves also belong to the BA D / Ha A1 phase. In this context, grave 11 should also be mentioned, in which a lid with "a spout" (Staré 1975, pl. 6: 14-15) was uncovered, which was placed on an urn without a hole. This situation could indicate that the "spouts" were in fact not spouts, but had a similar (symbolic) meaning as the holes in the later urns. However, grave 11 contained no chronologically characteristic finds, which is why it remained undated (Fig. 4a).

The second chronological horizon at the Dobova cemetery, phase Dobova 2, is represented by a group of four graves (graves 9, 164, 315, 334a) dated to phase Ha A2 by J. Dular based on pins with an onion-shaped head (Fig. 4a: 9; Fig. 4b; Dular 1978, 37-38, app. 1). In these graves we find urns with a similar shape as in the first group of graves, but they are all without a spout on the rim (or the spouts are not preserved). In addition, some other graves, which originally remained indeterminate due to the lack of typical grave goods, can be dated to the Ha A2 phase, based on the results of analyses carried out at the Obrežje cemetery (Mason, Kramberger, in press, fig. 45). These are grave B, where bracelets with a triangular profile were found (Fig. 4a: B); graves A and E, where amphorae with cylindrical necks were found (Fig. 4a: A, E); and graves 1, 255 and 332, where biconical urns with everted rim were uncovered (Fig. 4b: Gr. 255; Staré 1975, pl. 3:12, pl. 36: 7, pl. 48: 3). The biconical urn with everted rim from grave 408 (Fig. 4b: Gr. 408) had a hole and was covered with a flat lid (Staré 1975, pl. 58: 4). Probably also grave 398 in Dobova dates from the Ha A phase, where a spherical urn with an everted rim and a hole was uncovered (Staré 1975, pl. 57: 1) and also graves G, 9 and 12, where a similar spherical urn with an everted rim and without (preserved?) hole was uncovered (Staré 1975, pl. 2: 8, pl. 6: 9, 12). Urns of this type were found in Obrežje exclusively in graves from the Ha A phase (Mason, Kramberger, in press, fig. 45).

Fig. 4a. Dobova. The plan of the part of the cemetery. Distribution of the graves according to their dating, the types of urns and the most important grave goods. Marked with a black and grey circles are graves that contained non-specific bronze objects and ceramic fragments.

Bd D/Ha A1

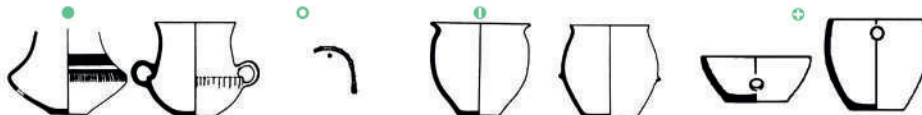
Ha A

Ha A2/B1

Ha B

Undatable

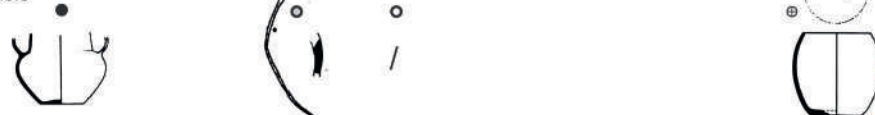
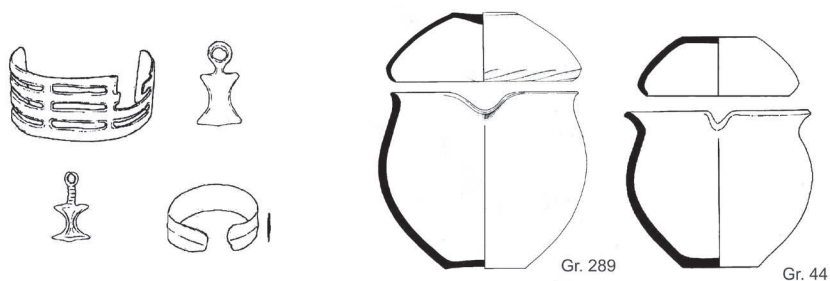
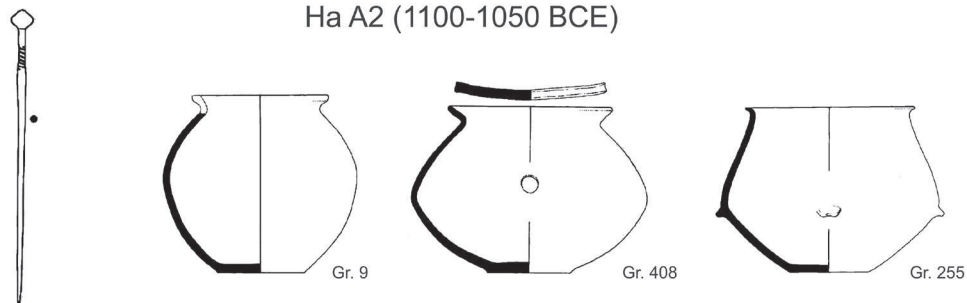

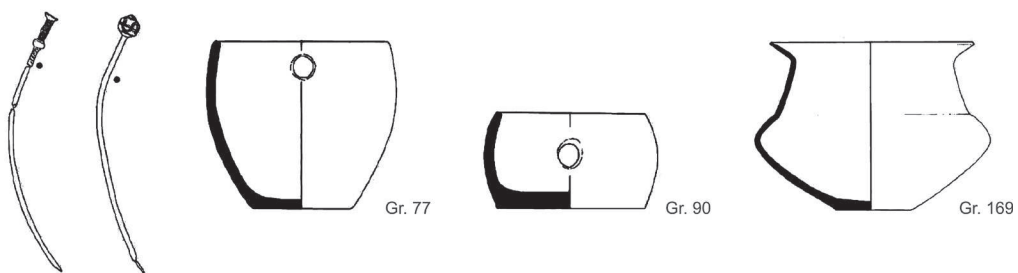
Fig. 4b. Dobova. Forms of urns and the most important chronologically significant metal finds from individual chronological phases of the cemetery.
Bd D/Ha A1 (1300-1100 BCE)

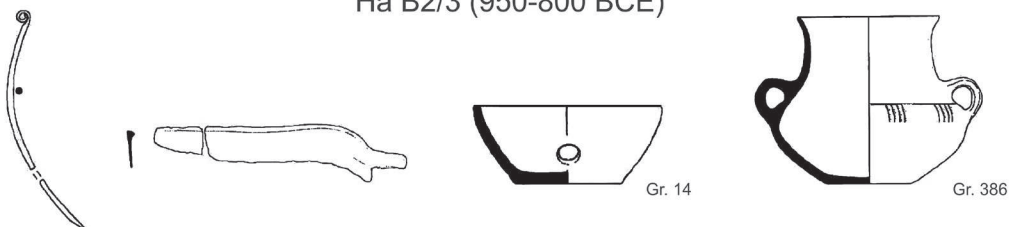
Ha A2 (1100-1050 BCE)

Ha B1 (1050-950 BCE)

Ha B2/3 (950-800 BCE)

A total of 11 graves from the Dobova cemetery were dated to phase Dobova 3 (Ha B1), and 20 to phase Dobova 4 (Ha B2) (Fig. 3). In both phases, the cremated bones of the dead were placed in spherical urns with a hole (Fig. 4: Gr. 77; Staré 1975, pl. 15:12), in bowl-shaped urns with a hole (Fig. 4: Gr. 90, Gr. 14; Staré 1975, pl. 7: 6, pl. 16:14, pl. 24:15, pl. 25: 4), and in hemispherical urns with an everted rim and hole (Staré 1975, pl. 24: 1-4; cf. Dular 1978, app.1). In addition, in some graves differently shaped vessels served as urns (e.g. graves 2-7, 10; Staré 1975, pl. 4, 5, 7). An example of such graves is grave 6, where a pot with handles was found, dated to the Dobova-3 phase based on a pin with a biconical head and a thickened neck decorated with oblique engravings (Ha B1; Staré 1975, pl. 5: 1; Dular 1978, app. 1). It was roughly contemporary with grave 77, which contained a pin with an egg-shaped head decorated with a spiral motif. In this grave a spherical vessel with a hole served as an urn (Staré 1975, pl. 15: 10-12; Dular 1978, app. 1). Graves 169 and 251, in which vessels with a conical neck served as urns (Fig. 4b: Gr. 169; Staré 1975, pl. 24: 11-12, pl. 36: 1, 3; Dular 1978, app. 1), grave 387, in which an amphora-like vessel was used as an urn (Staré 1975, pl. 56: 6), and grave 277, in which a spherical pot with an everted rim and handles served as an urn (Staré 1975, pl. 42: 3; Dular 1978, app. 1), were also dated to phase Ha B1. In contrast, graves 400, 284 and 386, in which the urn was an amphora-like vessel, were dated to the Ha B2 phase (Fig. 4b: Gr. 386; Staré 1975, pl. 42: 10, pl. 55: 12, pl. 57: 6-7; Dular 1978, app. 1).

Several other graves in Dobova, in which amphora-like vessels or pots served as urns, which remained indeterminate due to the lack of typical grave goods, can now be dated to phase Ha A2/B1 or Ha B based on the results of the analyses carried out in the Obrežje cemetery. Some of them have a known location within the cemetery (Fig. 4a). Among them, graves 4, 5, 7 and 15 can be dated to the Ha A2/B1 phase based on the shape of the amphora-like vessels with conical necks, low shoulders and slightly everted rim (Fig. 4a: 4, 5, 7, 15), because such vessels have been discovered in Obrežje exclusively in graves of the Ha A2/B1 phase, where they were used as urns (Mason, Kramberger, in prep., fig. 45). These graves were found together in the south-eastern part of the Dobova cemetery (Fig. 4a: 1, 9, 12, a, b, e, g). Graves 2 and 3, located south-east of groups Ha A and Ha A2/B1, contained amphora-like vessels as urns, decorated with vertical grooves on the shoulders (Staré 1975, pl. 4: 1, 3). Such vessels were found, for example, in the Dalj and Vukovar-Lijeva bara cemeteries, so both graves can be dated to Ha B (Fig. 4a: 1; Vinski-Gasparini 1973, pl. 115: 6, pl. 116: 2, pl. 121: 1, 9, pl. 123: 4). The neighbouring grave 6, in which an egg-shaped pot with handles was kept as an urn, was also dated to phase Ha B (Fig. 4a: 6; Dular 1978, app. 1), and grave F with an egg-shaped pot in the eastern part of the cemetery (Staré 1975, pl. 2: 3). Near grave F were graves 23 and I, which can also be dated to the Ha B phase (Fig. 4a: 23, I). In the first, amphora-like vessels decorated with vertical grooves on the shoulders were used as urns, and in the second, amphora-like vessel that show several analogies with the second cemetery in Ruše (Pahič 1955, pl. 5: 1, pl. 10: 4). Importantly, around the two groups of Ha B (B1 and B2) graves mentioned above, where amphora-like vessels or pots served as urns, located in the eastern and western parts of the cemetery (Fig. 4a: 2-7, 15; Fig. 4a: 23, f, i), graves with urns with a hole were found (Fig. 4a: 29, 11, 13, 14, 16). Besides these two groups of Ha B graves, there is only a third group of Ha B graves, located in the northern part of the cemetery, one of which contained an urn with a hole (Fig. 4a: 31) and the others only metal finds, namely a spiral ring (Fig. 4a: 33; Staré 1975, pl. 10: 4), an ornamented bracelet and a simple arch fibula (Fig. 4a: 34; Staré 1975, pl. 10: 6). A simple arch fibula was found in grave 305 in Obrežje, which is dated to phase Ha B1 (Mason, Kramberger, in prep., fig. 46).

In summary, based on the as yet unpublished results of the excavations at the cemetery in Obrežje, which is only about 5 km away from Dobova (Mason, Kramberger, in prep.), the cemetery in Dobova most probably began at the end of BA D or in phase Ha A1. In the earliest graves the cremated bones were deposited in urns with a "spout" on the rim, whereas in the Ha A2 phase urns with a hole began to be used, which were then used in different forms and variants until the end of the cemetery, in the Ha B2 or Ha B2/3 phase. At least from the Ha A2 phase onwards, the cremated bones of certain individuals were kept in amphora-like vessels and pots without holes, and we can conclude, at least for the Ha B phase, based on the existing plan of the cemetery section, these graves are located near the graves with urns with a hole. As already mentioned, we find amphora-like vessels and pots elsewhere in Slovenia in Late Bronze Age settlements, so they were probably not made intentionally to store cremated bones, but were also used for other purposes.

2.2 Age of the individuals

To investigate the question of why vessels with a hole were used as urns in some graves and other vessels in others, we first considered the available results of the anthropological analysis carried out on bones from 60 graves. Among these, the age could be determined for a total of 29 individuals, 5 of which were children, 4 individuals were defined as *adultus*, 17 as *mature*, 2 as *senilis* and 1 as older than 50 (Piontek et al. 1975, 20-21, Table 20). The correlation of these data with the grave types shows that in the only urn with a "spout" on the rim for which anthropological data are available, grave 289 (Staré 1975, Pl. 40: 2), an adult aged between 20 and 25 was buried. The bowl-shaped urn with a hole in grave 199 contained the cremated bones (Staré 1975, pl. 27: 16) of a person from the senile age group (over 60 years old), while in a similar urn with a hole in grave 207 the bones of a person aged between 40 and 50 years were uncovered (Piontek et al. 1975, tab. 20: 289, 199, 207).

The second group of graves in Dobova is represented, as already mentioned, by the graves without urns, or the cremated bones were discovered directly in the grave pit. Of these graves, only the age of the person from grave 206 could be analysed (Staré 1975, 34). It turned out that the cremated bones belonged to an adult person who was between 30 and 60 years old (Piontek et al. 1975, tab. 20: 206).

The next group of graves consists of those in which a vessel without a hole served as an urn. In the urns without (preserved?) holes uncovered in graves 216, 219 and 243 (Staré 1975, pl. 30: 3, 9, pl. 33: 8), cremated bones of adults aged over 30, aged between 30/40 and 60 and aged between 50 and 60 were deposited. In grave 229, where an amphora was used as an urn (Staré 1975, pl. 31:10), the bones belonged to an adult aged between 30 and 40, in graves 241 and 341, where amphorae also served as urns (Staré 1975, pl. 33:11, pl. 49: 4), the bones belonged to an adult person aged between 25 and 35, and in grave 222 with an amphora (Staré 1975, pl. 33: 11, pl. 31: 1) a person aged over 50 was buried. On the other hand, the correlation of age according to the type of urn showed that in grave 305 with an amphora-like vessel (Staré 1975, pl. 44:12) the bones of a younger child of age group infants I were found. In grave 251, where vessel with a conical neck served as an urn (Staré 1975, pl. 36: 1), an adult person between 40 and 50 years of age was deposited, and in grave 270 with a similar vessel (Staré 1975, pl. 38: 5), an adult person between 30 and 50 years of age was deposited (for all see Piontek et al. 1975, tab. 20).

In grave 277, a spherical vessel with an everted rim and handles, without a hole, served as an urn (Staré 1975, pl. 42: 3). An adult aged between 40 and 50 was buried in it. In grave 337 the remains of an adult older than 30 years were found in a similar pot (Staré 1975, pl. 49: 9), and in grave 297 the cremated bones of children aged between 12 and 13 years were deposited in a similar pot without a hole (Staré 1975, pl. 44: 1). In grave 332, on the other hand, with a biconical pot with an everted rim (Staré 1975, pl. 48: 3), the cremated bones of an adult aged between 40 and 50 were deposited.

The analyses show that the bones of adults of different age groups, including the elderly, were deposited in the urns with a hole, and the bones of adults of different age groups, the elderly and children, were deposited in different vessels. Thus, no correlation between the age of the deceased and using urns with a hole could be detected.

2.3 Gender of the individuals

The anthropologists only determined gender of eight individuals whose bones were deposited in urns with a hole. Therefore, as already mentioned, the analysis is mainly based on analyses of the presumed sex from the grave goods (Teržan 1995; 1999). These could only be carried out for graves that contained characteristic grave goods relevant for determining gender of a person, in total this applies to 94 graves (Teržan 1995, figs. 12-13; 1999, figs. 10-11).

The analyses have shown that female graves predominate (70 %), with only 30 % of male graves being identified. Another analysis carried out as part of this study showed that cremated bones of women (62 %) predominate in vessels without a hole "usual" vessels, with only slightly more women deposited in urns with a hole (53 vs. 47 %), and women again predominate in graves with similar urns without a (preserved?) hole (75 %) (Fig. 5). The equal proportion of male and female individuals in the urns with a hole was at first surprising, since women predominate in the graves studied. However, the explanation could be that most urns without a preserved hole, which have the same shape as the urns with a hole, originally had holes located in the part of the vessel that did not survive or was not preserved. We examined the possibility of whether the urns with the same

shape as the urns with holes actually belong to the group of urns with holes by counting both dates together (Fig. 6). We found that in this case 35 % of men and 65 % of women would be buried in urns with a hole. The ratio between women's and men's burials would thus be comparable to the ratio of all verifiable male and female burials based on the grave goods (Fig. 5: 70 % vs. 30 %). It therefore seems possible that urns without a hole, which have the same shapes as urns with a hole, were originally also equipped with a hole.

The analysis has shown there is no correlation between the gender of a person and the type of vessel used to shop the cremated remains. It was equally possible for women and men to be buried in an urn with a hole.

Fig. 5. Dobova. Total number of male and female graves and the gender of the individuals deposited in different types of graves (based on the grave goods).

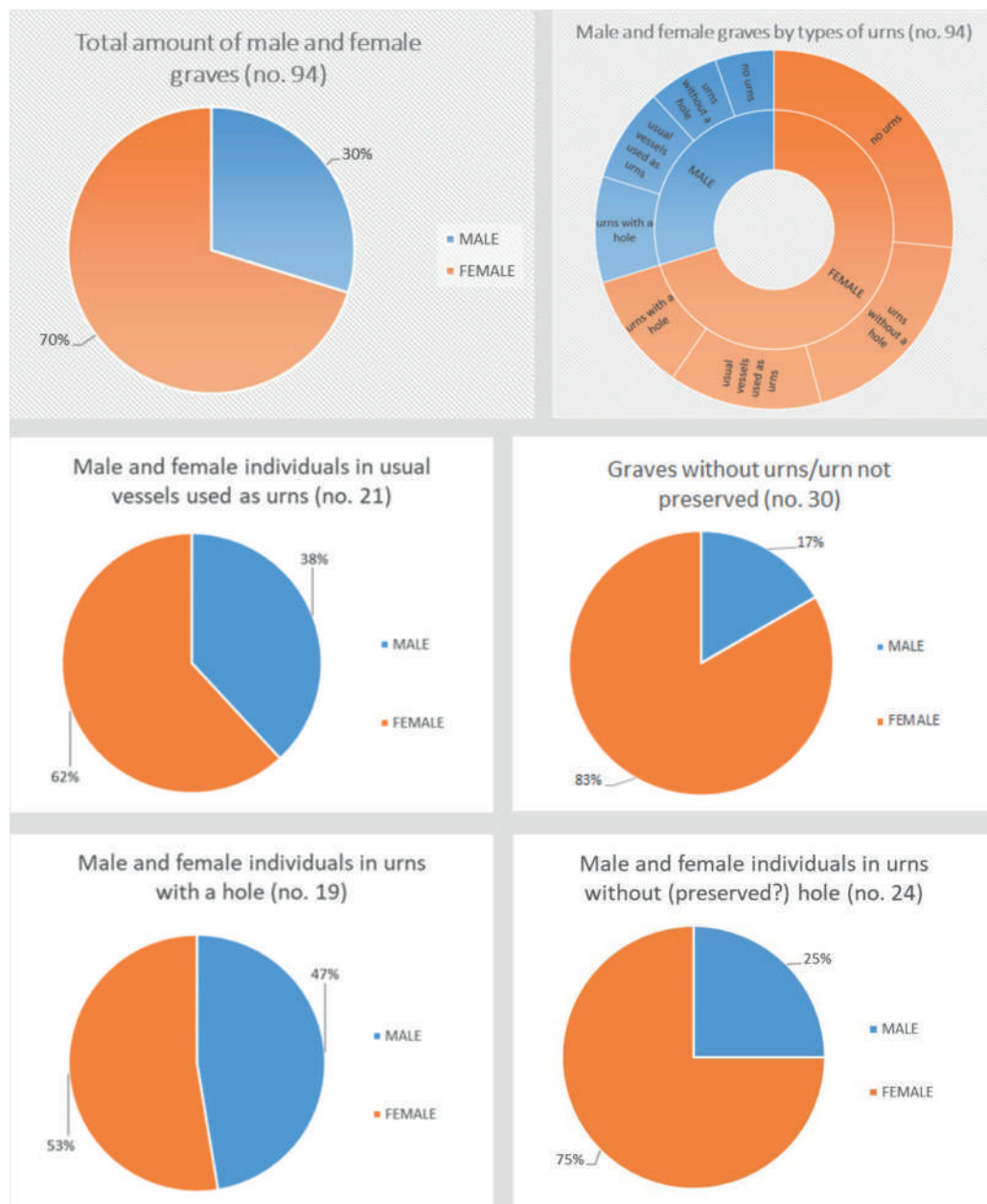
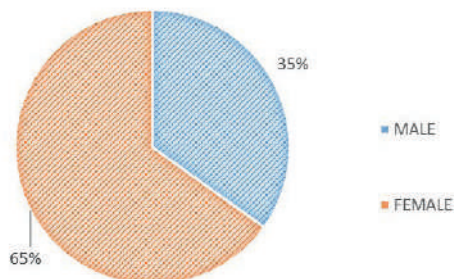

Fig. 6. Dobova. Percentages of male and female individuals deposited in the urns with a hole and similar vessels without (preserved?) hole, counted together.

Males and females in urns with a hole and urns without (preserved?) hole (no. 43)

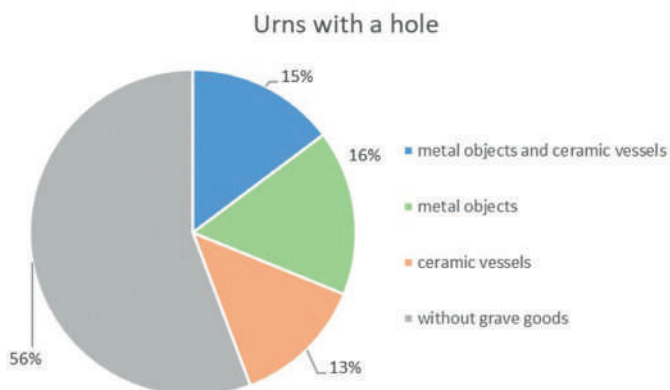

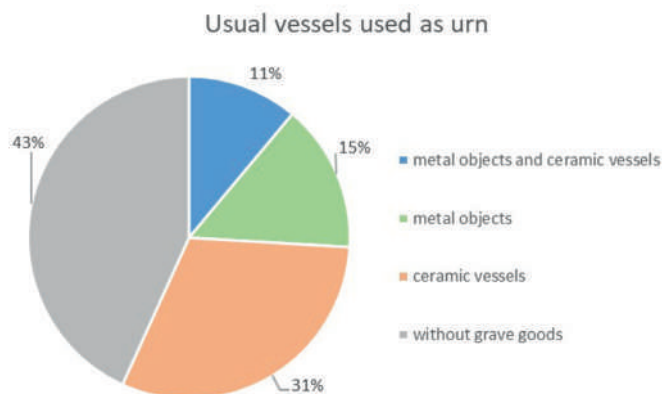
2.4 Wealth of the graves

Quantitative analyses were carried out below to investigate the possible relationship between the graves in which different types of urns were found and the associated grave goods. Graves with poorly preserved vessels identical to those with a hole were not included in this analysis, as they might have originally had a hole (as described above) that was not preserved. Thus, the total number of graves with urns with a hole in the Dobova cemetery is 68, while the number of graves in which different vessels were used as urns is 81.

It was found (Fig. 7) that the biggest difference between the group of graves with urns with hole and the group of graves with other types of vessels used as urns is in the percentage of graves that contained only ceramic vessels as grave goods. In the group of graves with urns without a hole, 31% contained only pottery as grave goods, while in the group of graves with urns with a hole, only 13% contained only ceramic vessels as grave goods. Other types of grave goods are found in comparable proportions in both groups of graves, with those without grave goods absolutely predominating in both groups of graves. In the group of graves with urns with a hole, no grave goods were found in 56% of the cases and in the group of graves where other "usual" vessels served as urns, 43% were without grave goods. The proportion of graves with metal objects, bronzes, is almost the same in both groups, 16% and 15% respectively, and the proportion of graves in which ceramic vessels were found besides metal objects is also comparable (graves with urns with hole - 15%; graves with other urns - 11%).

Fig. 7. Dobova. Percentages of types of grave goods found in the graves with urns with a hole and in the graves with various (profane or "usual") vessels used as urns.

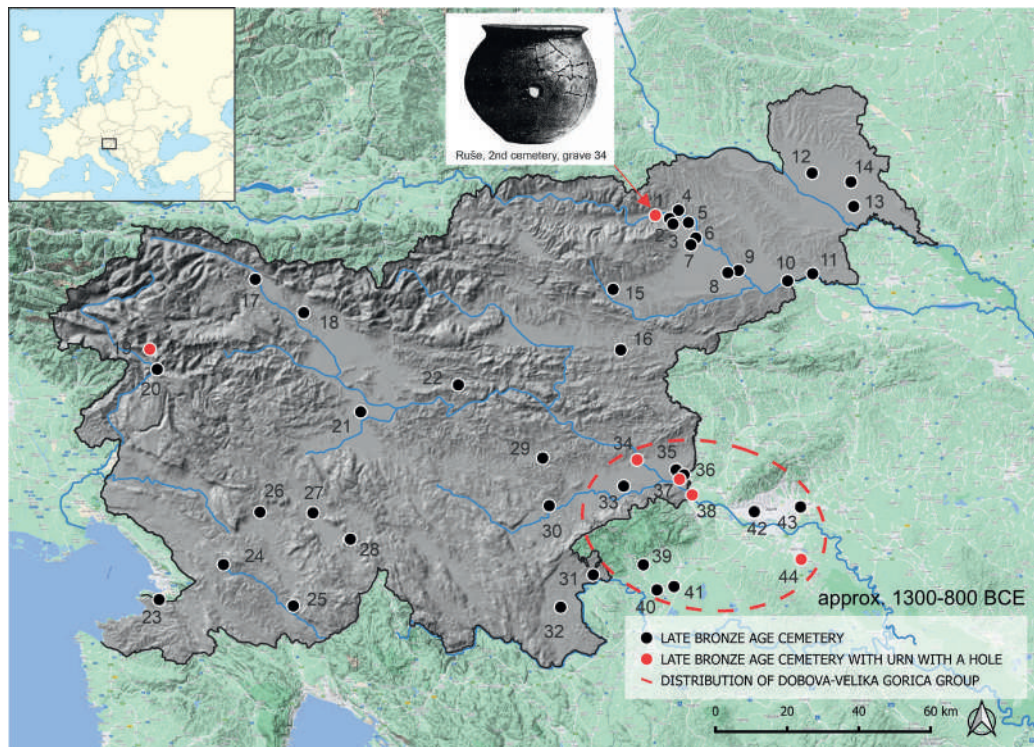

3 DISCUSSION

We can state that in the Dobova cemetery men, women and persons of different ages were buried in the urns with a hole and that it is impossible to assume a particular social status based on the grave goods or the wealth of the graves. Based on our investigations, we can assume that the earliest graves in Dobova (ca. end of BA D / Ha A1 phase) did not yet contain urns with a hole, but instead urns with a "spout" on the rim, which with the later urns could have the same meaning as holes. In the Ha A2 / B1 phase (12th-11th century BCE), burial practice in the community around Dobova changed so that the cremated bones of a certain population group (about 20 %) were buried in urns with a hole. These urns are specific to the areas of the Krško-Brežice Plain, the valleys of the lower part of the Sava and Krka rivers and the area around Zagreb, as they are extremely rarely found in other contemporary cemeteries (Fig. 8). The only exceptions are grave 34 found in the contemporary second cemetery in Ruše near Maribor, where an individual was buried in the same type of spherical urn with an upturned rim and a hole (Pahič 1957, pl. 12: 2, pl. 23: 3), grave 15 from the first cemetery in Ruše, where a typical vessel with a conical neck of the Ruše group of the Urnfield culture has a hole at the neck (Mueller-Karpe 1959, pl. 108: H), and graves 43 and 215 in the cemetery in Tolmin, where two individuals were perhaps buried in the bowl-shaped urns with a hole (Svoljšak, Pogačnik 2001, pl. 9: 8, pl. 38: 9).⁷ Different urns have been found in other graves in Ruše and elsewhere in the south-eastern Alpine region. This fact could indicate that the person buried in grave 34 in Ruše was a newcomer who came from or was closely connected to the society in the Krško-Brežice Plain.

7 In the vessel with a conical neck found in grave 15 in Ruše, the only vessel of this type with a hole, it would have to be examined whether the hole was made before or after the vessel was fired (Müller-Karpe 1959, pl. 108: H). The urns found in graves 43 and 215 in the Tolmin cemetery, on the other hand, are fragmented and have only partially preserved holes, which, unlike the urns from the Dobova-Velika Gorica group, are close to the bottom of the urns. The third urn found in grave 13 in the cemetery in Tolmin (Svoljšak, Pogačnik 2001, pl. 2: 7; Pogačnik 2002, 82; Karavanić 2013, 127) was most likely misinterpreted. The hole shows only the place where the lower part of the handle was placed on the vessel (cf. Svoljšak, Pogačnik 2001, pl. 82: 3, pl. 88: 18).

Fig. 8. Late Bronze Age cemeteries in Slovenia and northern Croatia. A single urn with a hole from the first cemetery in Ruše (after Pahič 1955) and distribution of graves with urns with a hole of the Dobova-Velika Gorica group. 1 Ruše, 2 Limbuš, 3 Spodnje Radvanje, 4 Maribor-Mladinska ulica, 5 Maribor-Pobrežje, 6 Miklavž, 7 Magna-Steyr, 8 Spodnja Hajdina, 9 Ptuj-Rabelčja vas, 10 Zavrč, 11 Ormož, 12 Tišina, 13 Črenšovci, 14 Gorice pri Turnišču, 15 Gračič, 16 Rifnik-Črnolica, 17 Bled, 18 Kranj, 19 Tolmin, 20 Most na Soči, 21 Ljubljana-Dvorišče SAZU, 22 Vače, 23 Santa Barbara, 24 Škocjan, 25 Trnovo pri Ilirski Bistrici, 26 Šmihel pod Nanosom, 27 Tržišče pri Cerknici, 28 Križna gora, 29 Mokronog, 30 Novo mesto, 31 Metlika, 32 Podzemelj, 33 Kalce-Naklo, 34 Žadovinek (Krško), 35 Sela pri Dobovi, 36 Gomilice (Dobova), 37 Humek (Dobova), 38 Obrežje, 39 Krupače, 40 Ozalj, 41 Treščenovac, 42 Zagreb-Vrapče, 43 Zagreb-Horvati, 44 Velika Gorica (after Teržan 1999; Vinazza, Škvor Jernejčič 2016, Fig. 1; and authors own database).

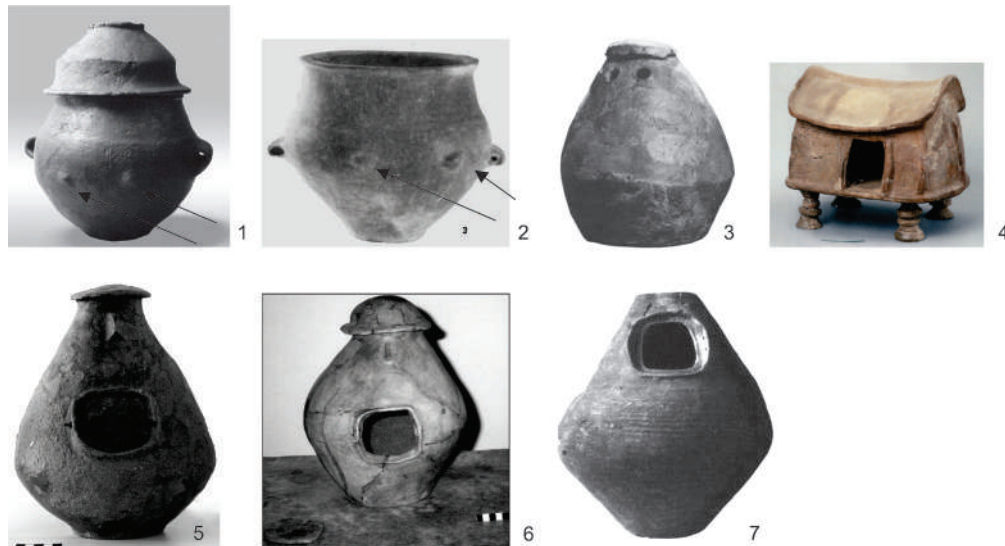

To better understand the appearance, development and symbolism of urns with a hole, we should first consider the earlier cemeteries located in the distribution area of the Dobova-Velika Gorica group. In south-eastern Slovenia and north-eastern Croatia, cremation cemeteries such as those at Sirova Katalena and Virovitica, excavated in the 1960s by K. Vinski-Gasparini (Vinski-Gasparini 1973; Karavanić 2013), represent key cemeteries for defining the Virovitica group and Phase I of the Urnfield culture in Croatia (late BA C and early BA D according to the Central European chronological scheme). Contemporary cemeteries in northern Croatia are also defined as Gređani or Barice-Gređani group (e.g. Minichreiter 1983; Sokol 1990; Teržan 1995; Sokol 1996; Ložnjak 2003; Karavanić 2013, 119). In Slovenia, urn graves at Potrčeva ulica in Ptuj (Jevremov 1988-1989) and Pobrežje in Maribor (Kramberger, Črešnar 2021, 55), both in north-eastern Slovenia, and urn graves at Podsmreka pri Višnji gori in south-eastern Slovenia can be dated to the same time horizon (Murgelj 2013, 299, 301, 303, 305, 309). Somewhat later is the cemetery of Zagreb-Vrapče, dated to the Early Urnfield culture, phase II in northern Croatia, late BA D and Ha A1 (Karavanić 2013, 119). It is this cemetery from which spherical bowls (urns without (preserved?) hole) are known, which resemble the urns with hole from the cemeteries of Dobova and Velika Gorica and therefore probably belong to the same tradition (Vinski-Gasparini 1973, 155, pl. 23: 10, pl. 24: 1, 6; Karavanić 2013, 126).

However, the dating of the graves with spherical urns from Zagreb-Vrapče (graves 3 and 4) to the phase II of the Urnfield culture in Croatia is now questionable due to the new data from Obrežje. Graves 3 and 4 in Zagreb-Vrapče contained no additional finds that would allow dating, while in the Obrežje cemetery, which contained graves from both chronological horizons, such urns were found exclusively in graves from periods Ha A2, Ha A2/B1 and Ha B. Moreover, the separation of Dobova-Velika Gorica from the Zagreb-Vrapče group is now problematic, since the early phase of the Obrežje cemetery (Mason, Kramberger, in prep.) was contemporaneous with the Zagreb-Vrapče cemetery of the Early Urnfield culture and perhaps also with the earliest phase of the Dobova cemetery, as shown in this paper and already suggested in the late 1970s by J. Dular (1978). This means that both cemeteries were in continuous use during both time horizons, the cemetery at Dobova probably from the transition BA D/Ha A1 to the horizon Ha B2 or Ha B2/3 and the cemetery at Obrežje probably even from the transition BA C2/D (or even earlier).

Coming back to a special burial practise in Dobova and Velika Gorica, reflected in the urns with a hole, it needs to be mentioned that the cemeteries of the earliest phase of the Early Urnfield culture in northern Croatia and eastern Slovenia are characterised by different urns. Some urns had a short sloping neck decorated with appliqués, including two handles and two appliqués. Such urns are known, for example, from Virovitica (Fig. 9: 2), one from grave 1 in Ptuj-Potrčeva ulica (Jevremov 1988-1989, fig. 2: 1) and one from a grave in Lepoglava (Fig. 9: 1; Šimek 2003).

Fig. 9. Examples of anthropomorphic urns, house urns and hybrids from the Bronze Age and Early Iron Age cemeteries in central and south-eastern Europe. 1 Lepoglava (after Šimek 2003, fig. 4), 2 Virovitica (after Vinski-Gasparini 1973, pl. 11: 3), 3 Bringsvaermoen (after Kneisel 2012, pl. 817: NO 1.2), 4 Obliwice (Dziegielewski 2017, fig. 8), 5 Eilsdorf 1 (after Sabatini 2013, fig. 10.5), 6 Wulfen 5 (after Sabatini 2013, fig. 10.7), 7 Groß Quenstedt (after Kneisel 2012, pl. 81: DT 115). All graphics were reproduced.

Face urns belong to another transcultural phenomenon. They have been found in cemeteries in many regions, especially in what is now Denmark, Sweden, Poland, northern Germany, Norway and the Italian Peninsula, where they have been dated to between 1200 and 530 BCE (Stjernquist 1960; Kneisel 2012; Kohle 2019; Sabatini 2013, 136-137). Sometimes they actually depict a complete person, equipped with the deceased's personal belongings such as jewellery, suggesting that the urns could represent the bodies of the deceased buried in such urns (e.g. Dziegielewski 2017, 309, 331; Kohle 2019, fig. 4). Other facial urns are more stylised. Some have two holes in the wall, most likely symbolising the eyes, but the holes were perforated throughout the wall, which could also have an additional meaning (Fig. 9: 3). Besides face urns, house-shaped urns were also in use

in northern Europe simultaneously (Fig. 9: 4; Dzięgielewski 2017; Sabatini 2013, 137-138). Some studies have shown that in some regions mainly anthropomorphic urns were used, while in others urns in the shape of a house with a door were used, and furthermore they are not found together in the same cemeteries. It was concluded that Bronze Age and Iron Age communities did not use anthropomorphic urns or house-shaped urns together (Sabatini 2013, 142). It was found that after the 8th century BC, the symbolism characterising the face and the house urns converged into a phenomenon of hybridisation, i.e. a fusion of both features in the form of face urns with a door (Fig. 9: 5-7; Sabatini 2013, 139-143).

To return to Krško polje and the area around Zagreb: The urns with a hole from the Dobova-Velika Gorica group do not show anthropomorphic features or features of houses like the urns with a hole from the Late Bronze Age and Early Iron Age cemeteries in Northern Europe, although, as has been shown, the Early Late Bronze Age community living in the same area after 1500/1400 BC produced urns with anthropomorphic features at least a few times. Thus, if the earliest communities of the Urnfield culture were predecessors of the later populations of the Zagreb and Dobova-Velika Gorica groups, then the phenomena of urns with holes of the Dobova-Velika Gorica group could be described as transformations of the earlier phenomena of facial urns into phenomena of the production of urns with holes. However, there are virtually no cemeteries today that indicate continued use of the same burial sites during the Virovitica, Zagreb and Dobova-Velika Gorica groups, suggesting that the Zagreb and Dobova-Velika Gorica cemeteries belong to a separate phenomenon not related to the Virovitica group. The only exceptions are Zavrč in north-eastern Slovenia and Obrežje in south-eastern Slovenia, which yielded graves from different time horizons, from BA C2/D to Ha B phases (Blečić Kavur 2020, Kramberger, Mason, in prep.).

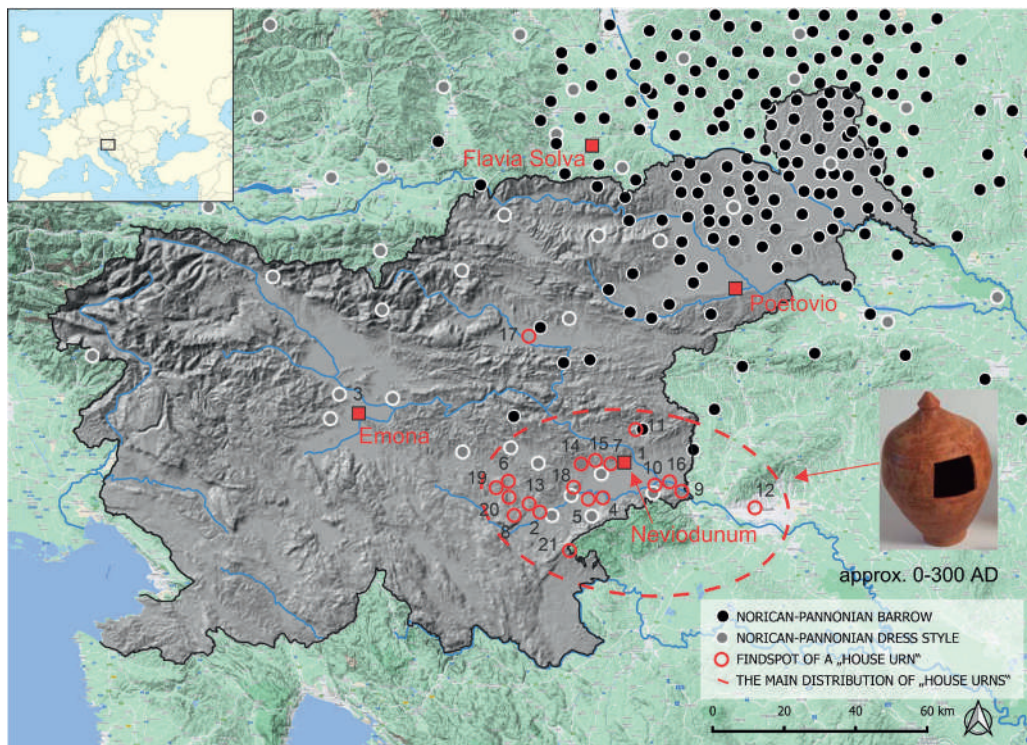
After the 8th century BCE inhumation (re-)appear⁸ in the Krško-Brežice Plain area, and cremations reappear after 300 BCE, which is associated with the arrival of the Celts. Then, interestingly and when the Romans arrived in the 1st and 2nd centuries AD urns with holes came back into use (e.g. Petru 1971; Dular 1978; Božič 2008, pl. 6: 3, pl. 13: 3, 5, pl. 27: 4-5; Bavec 2015; Mason, Županek 2018). They are called 'house urns', although they are spherical and do not have any elements by which we could clearly identify them as houses (e.g. roof, walls). Instead, some bear representations of a human head and a rooster on the top and others have two holes, possibly symbolising eyes (Božič 2008, pl. 13: 4, pl. 32: 4). Whether or not they represent houses or not, we can again conclude that only a part of the population was buried in this way, almost exclusively in the Krško-Brežice Plain, in the Dolenjska region, in south-eastern Slovenia and in the area around Zagreb (Fig. 10⁹; cf. Fig. 8). This situation suggests three possible explanations. One possibility is that the Late Bronze Age urns and the later Roman "house urns" found in south-eastern Slovenia belong to two traditions and are not related to each other. This theory was proposed by P. Petru, who, based on the "house urns" and their comparisons in the area north of the Ore Mountains in present-day Germany and the Czech Republic, connects the phenomenon of Roman house urns in Slovenia with the possible migration of a Celtic tribe of Latobici to the area of the Krško-Brežice plain around 60 BCE (Petru 1962-1963; Petru 1966; Petru 1971). However, house urns found in present-day Germany and the Czech Republic are dated to the Late Bronze Age and Early Iron Age (Fig. 9; e.g. Kneisel 2012; Kohle 2019; Dzięgielewski 2017; Sabatini 2013), and the dating of the urn from Luggendorf, thought to be the youngest among them - from the Late Iron Age (Petru 1971, 368-369) - is unclear (Sabatini 2007, 205, pl. 17).¹⁰

8 So far, no cemeteries from the Middle Bronze Age are known from the area of the Krško-Brežice Plain. The earliest skeletal graves were found, as already mentioned, in Obrežje, which can be dated to the transition from the Middle Bronze Age to the Late Bronze Age (BA C2/D phase) (Kramberger, Mason, in prep.). These skeletal graves were contemporaneous with the earliest urn graves at Obrežje, suggesting that the cemetery was bi-ritual in the 14th (perhaps even 15th) century BCE. Something similar can be assumed for the later skeletal graves at Obrežje, which can be dated to the Ha B2/3 phase - they could be related to the spread of new beliefs at the transition from the Late Bronze Age to the Early Iron Age (9th century BCE).

9 The focus of our interest is the distribution of cemeteries with Roman house urns. Roman cemeteries of the Noric-Pannonian barrow and Noric-Pannonian dress style after Mason, Županek 2018, fig. 1.

10 It was in fact found in a cairn, the context was probably damaged, and its connection with La Tène fibulas is considered unlikely (Sabatini 2007, pl. 17; Matthes 1929, 203). It is also more likely that the Latobici represent one of the tribes included in the Taurisci confederation in pre-Roman times (Božič 1987, 857; Horvat 1999, 228).

Fig. 10. The distribution of “House Urns” (after Petru 1962/1963; Petru 1971; Slabe 1975; Knez 1992; Horvat 1999, 291; Gregl 2007, 221-331; Bavec 2015), roman cemeteries of the Noric-Pannonian barrows (Knez 1968, 221-238; Pahič 1972, 109-212; Urban 1984; Breščak 1985, 33-60; Gregl 1990, 101-109; Horvat-Šavel 1991, 17-21; Mason, Županek 2018, fig. 1), and of Noric-Pannonian dress style (Garbsch 1965; Sagadin 1979, 294-338; Mason, Županek 2018, fig. 1). An example of an “House Urn” comes from the Dvorce cemetery near Čatež (after Bavec 2015). 1 Drnovo, 2 Novo mesto, 3 Ljubljana, 4 Ostrog, 5 Št. Jernej, 6 Jezero pri Trebnjem, 7 Raka, 8 Straža in Dolenje polje pri Novem mestu, 9 Ribnica pri Mokricah, 10 Mrzlava vas pri Brežicah, 11 Veliki Kamen pri Senovem, 12 Zagreb, 13 Bršljin pri Novem mestu, 14 Bukovje pri Bučki, 15 Površje pri Raki, 16 Dvorce pri Čatežu, 17 Šempeter, 18 Draga pri Beli cerkvi, 19 Šahovec pri Dobrniču, 20 Globodol, 21 Hrast pri Jugorju.

Another possibility is that the communities living around Dobova in the Roman period discovered Late Bronze Age graves with urns with holes during construction work and made and used urns with holes/doors themselves. However, because such urns were only common in south-eastern Slovenia and in the area around Zagreb, and because the Late Bronze Age urns and the Roman “house urns” are only comparable in the fact that they have a hole, another possibility is also conceivable, namely that urns with a hole from the Roman period indicate the survival of local Late Bronze Age beliefs in the Iron Age. The phenomenon of reviving older traditions, sometimes traditions almost 1000 years older, is known, for example, from the Sumerian and Neo-Sumerian periods in the Near East (beginning and end of the 3rd millennium BCE). Here, the intention of the rulers was to legitimise their rule and to show they were in the tradition of their great ancestors (Nissen 1999, 65). Perhaps also with the local aristocrats in the Roman period in the first centuries AD in south-eastern Slovenia, it was about strengthening their power in the way they showed attachment to older traditions and/or their ancestors.

Finally, F. Staré (the excavator of the Dobova site) suggested that a hole in part of the Late Bronze Age urn served as an opening for the soul, a so-called Seelenloch (Staré 1953, 129, 135; see also Pogačnik 2002, 83; Karavanić 2013, 127). With the vessels with urns with a hole of the Dobova-Velika gorica group, this explanation seems possible, which would mean that the communities of the

Late Bronze Age urnfield culture living at the end of the 2nd and beginning of the 1st millennium BC had animistic beliefs. The Late Bronze Age communities most likely believed in an afterlife, as shown by their placing grave goods in the tombs. However, since the body is not revived after death, humans invented a separation not limited to a certain period of time. Similarly, separation is considered necessary once the body is destroyed. Then the spirit is detached from the body and can travel freely through space (Durkheim 2008, 50).

4 CONCLUSION

To conclude, in the Late Bronze Age cemetery of Dobova men, women and persons of different ages were buried in the urns with a hole and it is impossible to assume a particular social status based on the grave goods. This ritual practise probably began around 1200 BCE, as shown by the urns with a "spout" on the rim, which were covered with bowls. Around 1100 BCE, urns of various shapes with a hole between the rim and the bottom of the vessel came into use and were used until the end of the Late Bronze Age (phase Ha B2 or Ha B2/3). The urns with a hole cannot be assigned to a specific part of the population; they had a purely symbolic meaning not linked to gender, age or social status of the individuals. They indicate that in the communities of the Late Bronze Age Urnfield culture in Dobova and Velika Gorica in south-eastern Slovenia and northern Croatia, death was a new beginning, first requiring the destruction of the body, which was carried out with cremation, and then it was believed that a hole placed in part of the urn could help the soul reach the afterlife. The holes in the urns of the Dobova-Velika Gorica group (and also in the urns with a hole used in the Roman period in the same area) were probably understood in the context of reincarnation and can be interpreted as doors to the afterlife.

This study offers scope for a more comprehensive investigation of the urns with hole found in the cemeteries of south-eastern Slovenia and northern Croatia, and of the burial practices evidenced in the Late Bronze Age cemeteries of the Urnfield culture presented here. Further research could focus on the radiocarbon dating of the typologically earliest graves in Dobova and the graves with urns with a hole, to better define the chronological framework of the use of such urns. These data should then be compared with the results of the analysis of the cemetery at Obrežje (Mason, Kramberger, in prep.), where a more comprehensive scientific analysis was carried out, ranging from anthropological analysis (cremated bones and skeletal remains) to radiocarbon dating and archaeozoological and archaeobotanical analysis. These new data would certainly shed light on our understanding of the burial practices of the so-called Dobova-Velika Gorica group of the Urnfield culture.¹¹

5 LITERATURE

1. Bavec, Uroš. 2015. *Mednarodna arheološka razstava Rimsko grobišče Dvorce pri Čatežu in hišaste žare. 15.12.2015 – 31.12.2016*. Brežice: Posavski muzej Brežice. Available from: <https://www.pmb.si/images/mojeSlike/files/Dvorce.pdf> (4.11.2021).
2. Božič, Dragan. 1987. Keltska kultura u Jugoslaviji: zapadna grupa. In *Praistorija jugoslavenskih zemalja 5, Željezno doba*, ed. Alojz Benac, 855–897. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
3. Božič, Dragan. 2008. *Poznatensko-rimsko grobišče v Novem mestu. Ljubljanska cesta in Okrajno glavarstvo*. Katalogi in monografije 39. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
4. Blečić Kavur, Martina. 2020. Življenje ob meji je nevarno in težko. Skupnosti mrtvih, družbe živih: poznobronastodobno grobišče v Zavrču. In *Mikro in makro: pristopi in prispevki k humanističnim vedam ob dvajsetletnici UP FH*, eds. Irena Lazar, Aleksander Panjek and Jonatan Vinkler (ur.), 49–62. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
5. Breščak, Dragica. 1985. Oblike antičnih grobov na Dolenjskem (The forms of Roman Graves in Dolenjska). In *Dolenjski zbornik 1985*, 33–60. Novo mesto: Dolenjska založba Novo mesto.

11 The author would like to thank to Dr. Nives Kokeza for proofreading and the reviewers for their comments on an earlier version of this paper.

6. Budja, Mihael. 2010. The archaeology of death: from 'social personae' to 'relational personhood'. *Documenta Praehistorica* 37, 43-54.
7. Chapman, John. 2013. *Fragmentation in Archaeology: People, Places and Broken Objects in the Prehistory of South Eastern Europe*. New York: Routledge.
8. Črešnar, Matija and Vesna Koprivnik. 2014. Brezje pod Brinjevo goro / Brezje below Brinjeva gora. In *Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem / Absolute dating of the Bronze and Iron Ages in Slovenia*, eds. Biba Teržan and Matija Črešnar, 299-303. Katalogi in monografije 40. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
9. Dular, Anja. 1976. Rimski grobovi iz Rosalnic, Štrekljevca in Otoka pri Podzemlju. *Arheološki vestnik* 27: 191 - 223.
10. Dular, Janez. 1978. Poskus kronološke razdelitve dobovskega žarnega grobišča. *Arheološki vestnik* 29: 36-45.
11. Durkheim, Émile. 2008. *The Elementary Forms of Religious Life* (original publication from 1912, translated by Carlo Cosman). Oxford: Oxford University press.
12. Dziągielewski, Karol. 2017. Late Bronze and Early Iron Age communities in the northern part of the Polish Lowland (1000-500 BC). In *The past societies: Polish lands from the first evidence of human presence to the Early Middle Ages* 3, ed. Urszula Bugaj, 296-340. Warszawa: Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences.
13. Grahek, Lucija. 2015. Orehova vas. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 46. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Available from: https://www.zvkds.si/sites/www.zvkds.si/files/uploads/files/publication/046_orehova_vas.pdf (4.11.2021).
14. Falkenstein, Frank. 2017. Zum Wandel der Bestattungssitten von der Hügelgräber- zur Urnenfelderkultur in Süddeutschland. In *Phasenübergänge und Umbrüche im bronzezeitlichen Europa*, eds. Dirk Brandhermand Bianka Nessel, 77-96. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 297. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
15. Frei, Benedikt. 1955. Durchbrochene Armbänder der Hügelgräberbronzezeit. *Germania* 33: 324-333.
16. Garbsch, Jochen. 1965. *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*. Münchener Beiträge zu Vor- und Frühgeschichte 11. Munich: C.H. Beck.
17. Graham, Harvey. 2013. *The Handbook of Contemporary Animism*. London: Routledge.
18. Gregl, Zoran. 1990. Noričko-panonski tumuli u Hrvatskoj. *IzdHAD* 14: 101-109.
19. Gregl, Zoran. 2007. Rimskodobna nekropola Gornja vas na Žumberku. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. serija, 40, 221-331.
20. Häusler, Alexander. 2012. Vergleichende Untersuchungen zu den Bestattungssitten Mittel- und Osteuropas seit der frühen Bronzezeit. *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte* 93: 291-400.
21. Hertz, Robert. 1960. A Contribution to the Study of the Collective Representation of Death. In *Death and the Right Hand*, trans. Rodney Needham and Claudia Needham, 27-86. New York: Free Press.
22. Horvat, Jana. 1999. Roman Provincial Archaeology in Slovenia Following the Year 1965: Settlement and Small Finds / Rimska provincialna arheologija v Sloveniji po letu 1965: poselitveba slika in drobna materialna kultura. *Arheološki vestnik* 50: 215-257.
23. Horvat-Šavel, Irena. 1991. *Arheološka topografija. Topografsko področje XX (Prekmurje)*. Ljubljana: SAZU.
24. Horvat, Jana. 1999. Potovanje v onostranstvo. In *Zakladi tisočletij, Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*, eds. Dragan Božič, Rajko Bratož, Slavko Ciglencički, Janez Dular, Jana Horvat, Timotej Knific, Peter Kos, Andrej Pleterski, Marjeta Šašel Kos, Ivan Turk and Anton Velušček, 288-291. Ljubljana: Modrijan.
25. Ingold, Tim. 2000. Totemism, Animism and the Depiction of Animals. In *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*, ed. Tim Ingold, 111-131. London: Routledge.
26. Jevremov, Blagoj. 1988-1989. Grobovi z začetka kulture žarnih grobišč iz Ptuja. *Arheološki vestnik* 39/40: 171-180.

27. Karavanić, Snježana. 2013. The Velika Gorica cemetery and related sites in Continental Croatia. In *Brandbestattungen von der mittleren Donau bis zur Ägäis zwischen 1300 und 750 v. Chr.: Akten des internationalen Symposiums an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien, 11.-12. Februar 2010*, eds. Michaela Lochner and Florian Ruppenstein, 119-133. Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse 448, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 77, Mykenische Studien 32. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
28. Kneisel Jutta. 2012. *Anthropomorphe Gefäße in Nord- und Mitteleuropa während der Bronze- und Eisenzeit. Studien zu den Gesichtsurnen - Kontaktzonen, Chronologie und sozialer Kontext*. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa 7. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
29. Knez, Tone. 1968. Oblike antičnih grobov na Dolenjskem (Antike Grabformen in Dolenjsko (Unterkrain)). *Arheološki vestnik* 19: 221-238.
30. Knez, Tone. 1992. *Novo mesto II: keltsko-rimsko grobišče Beletov vrt (Keltisch-Römisches Gräberfeld Beletov vrt)*. Carniola Archaeologica 2. Novo mesto: Dolenjski muzej.
31. Kramberger, Bine and Matija Črešnar. 2021. Pobrežje v Mariboru - Naselbina iz mlajše kulture žarnih grobišč / Pobrežje in Maribor - A settlement of the Late Urnfield Period. In *Pohorsko Podravje pred tremi tisočletji. Tradicija in inovativnost v pozni bronasti in starejši železni dobi / Pohorsko Podravje three Millennia ago. Tradition and innovation in the Late Bronze and Early Iron Ages*, eds. Biba Teržan and Matija Črešnar, Katalogi in monografije 44, 55-107.
32. Kunstelj, Miha. 2014. Bronasti obeski – pričevalci čezjadranskih povezav v pozni bronasti dobi (Bronze pendants – signs of trans-Adriatic connections in the Late Bronze Age). In *Studia Praehistorica in Honorem Janez Dular*, ed. Sneža Tecco Hvala, 199-217. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 30. Ljubljana: ZRC SAZU.
33. Laneri, Nicola. 2007. An archaeology of funerary rituals. In *Performing Death: Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterranean*, ed. Nicola Laneri, 1-13. The University of Chicago Oriental Institute seminars 3. Chicago: The Oriental Institute.
34. Lobar, Sandra. L., JoAnne M. Youngblut and Dorothy Brooten. 2006. Cross-Cultural Beliefs, Ceremonies, and Rituals Surrounding Death of a Loved One. *Pediatric Nursing* 32/1: 44-50.
35. Lochner, Michaela. 1991. Ein Graberfeld der alteren Urnenfelderzeit aus Horn, Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca* 74: 137-220.
36. Lochner, Michaela. 2012. Bestattungsrituale auf Graberfeldern der alteren Phase der mitteldonauländischen Urnenfelderkultur. In *Rituale – identitätsstiftende Handlungskomplexe, 2. Tagung des Zentrums für Archäologie und Altertumswissenschaften, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 2.-3. Nov. 2009*, eds. Georg Danek and Irmtraud Hellerschmid, 37-45. *Origines – Schriften des Zentrums Archäologie und Altertumswissenschaften 2*. Wien: Verlag der OAW.
37. Lochner, Michaela. 2013. Bestattungssitten auf Graberfeldern der mitteldonauländischen Urnenfelderkultur. In *Brandbestattungen von der Mittleren Donau bis zur Ägäis zwischen 1300 und 750 v. Chr., Akten des internationalen Symposiums an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien, 11.-12. Februar 2010*, eds. Michaela Lochner and Florian Ruppenstein, 11-31. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission Tagungsband Band 77, Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission Band 32. Wien: Verlag der OAW.
38. Ložnjak, Darja. 2003. Grobovi virovitičke grupe iz Voćina. *Prilozi Instituta za Arheologiju u Zagrebu* 20: 33-45.
39. Ložnjak Dizdar, Darja. 2017. Slatina – The Late Urnfield cemetery in the Drava valley and the problem of the beginning of the Late Urnfield culture in Northern Croatia. In *The Late Urnfield culture between the Eastern Alps and the Danube. Proceedings of the international conference in Zagreb, November 7-8, 2013*, eds. Darja Ložnjak Dizdar and Marko Dizdar, 87-108. Zbornik Instituta za arheologiju / Serta Instituti archaeologici 9. Zagreb: Institut za Arheologiju.
40. Mason, Philip and Bernarda Županek. 2018. Being Roman: Rethinking Ethnic and Social Boundaries in the Roman South-Eastern Alpine World. *Theoretical Roman Archaeology Journal* 1(1) 6: 1-16.
41. Mason, Philip and Bine Kramberger, in prep., *Obrežje: Prazgodovina*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

42. Matthes, Walter. 1929. *Urgeschichte des Kreises Ostprignitz*. Leipzig: Kabitzsch.
43. Minichreiter, Kornelija. 1983. Pregled istraživanja nekropola grupe „Gredani“ u Slavoniji. *Analiz Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* 2: 7-122.
44. Müller-Karpe Hermann. 1959. *Beiträge zur Chronologie der Urnfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*. Römisch-Germanische Forschungen 22. Berlin: De Gruyter.
45. Murgelj, Ida. 2013. *Podsmreka pri Višnji Gori*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 42. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Available from: https://www.zvkds.si/sites/www.zvkds.si/files/uploads/files/publication/42_podsmreka_pri_visnji_gori.pdf (4.11.2021).
46. Nissen, J. Hans. 1999. *Geschichte Alt-Vorderasiens*. Oldenbourg Grundriss der Geschichte 25. München: Oldenbourg Verlag.
47. Nurit, Bird-David. 1999. "Animism" Revisited: Personhood, Environment, and Relational Epistemology. *Current Anthropology* 40 (S1): S67.
48. Pahič, Stanko. 1957. *Drugo žarno grobišče v Rušah*. Razpr. 1. razr. SAZU 4/3. Ljubljana: ZRC SAZU.
49. Pahič, Stanko. 1962-1963. Bronastodobna gomila pod Brinjevo goro (Das bronzzeitliche Hügelgrab von Brinjeva gora). *Arheološki vestnik* 13-14: 349-373.
50. Pahič, Stanko. 1965. Morje pri Framu, Nova Dobrava pri Zrečah. *Varstvo spomenikov* 9: 170.
51. Pahič, Stanko. 1972. *Nov seznam noriško-panonskih gomil*. Razprave 1. razreda SAZU 7/2. Ljubljana: ZRC SAZU.
52. Pahič, Stanko. 1974. Bukovec nad Zg. Polskavo. *Varstvo spomenikov* 17-19/1: 95-96.
53. Parker Pearson, Mike. 1999. *The Archaeology of Death and Burial*. Stroud: Sutton Publishing Limited.
54. Pavlin, Primož and Uroš Bavec. 2017. Poznobronastodobno grobišče Žadovinek pri Krškem / The Late Bronze Age cemetery of Žadovinek near Krško, Slovenia. *Arheološki vestnik* 68: 85-104.
55. Petru, Peter. 1962-1963. Okras antičnih žar v obliki hiš. *Arheološki vestnik* 13-14: 497-512.
56. Petru, Peter. 1966. Hišaste žare, dokaz migracije dela plemena Latobici. *Arheološki vestnik* 17: 361-371.
57. Petru, Peter. 1971. *Hišaste žare Latobikov*. Situla 3. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
58. Piontek, Janusz, Tatjana Tomazo-Ravnik and Marija Štefančič. 1975. *Antropološka obdelava grobov*. Special print from: F. Staré, Dobova, Posavski muzej Brežice 2 (Brežice).
59. Pogačnik, Ana. 2002. Način pokopa in analiza pridatkov / The burial ritual and the analysis of the grave goods. In *Tolmin, prazgodovinsko grobišče II*, eds. Drago Svoljšak and Ana Pogačnik, 21-84. Katalogi in monografije 35. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
60. Sabatini, Serena. 2007. *House urns. A European Late Bronze Age Trans-cultural Phenomenon*. Gotarc series B. Gothenurg Archaeological theses n. 47. Gothenburg: University of Gothenburg, Department of Archaeology and Ancient History.
61. Sabatini, Serena. 2013. Local and transcultural burial practices in Northern Europe in the Late Bronze Age: Face, house and face/door urns. In *Exchange Networks and Local Transformations Interaction and local change in Europe and the Mediterranean from the Bronze Age to the Iron Age*, eds. Marija Emanuela Alberti and Serena Sabatini, 134-145. Barnsley: Oxbow Books.
62. Sagadin, Milan. 1979. Antične pasne spone in garniture v Sloveniji (Antike Gürtelschnallen und Garnituren in Slowenien). *Arheološki vestnik* 30: 294-338.
63. Slabe, Marijan. 1975. Antični grob iz Šahovca pri Dobrniču. *Arheološki vestnik* 26: 242-249.
64. Sokol, Vladimir. 1990. Grob br. 7 kulture žarnih polja iz Moravča kod Sesveta (Zagreb). *Arheološki vestnik* 39-40: 425-432.
65. Sokol, Vladimir. 1996. Nekropola kulture žarnih polja u Moravču kod Sesveta. *Izdanja HAD* 17: 29-57.
66. Svoljšak, Drago and Ana Pogačnik 2001. *Tolmin, prazgodovinsko grobišče I. Katalogi in monografije* 34. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.

67. Staré, France. 1953. Ilirsko grobišče pri Dobovi. Razprave 1. razreda SAZU 3, 109-177. Ljubljana: ZRC SAZU.
68. Staré, France. 1975. *Dobova*. Posavski muzej 2. Brežice: Posavski muzej.
69. Stjernquist, Berta. 1960. Eine Gesichtstürne aus Schonen, Südschweden. *Światowit* 23: 459-472.
70. Šimek, Marina. 2003. Grob kasnog brončanog doba iz Lepoglave. *Opuscula archaeologica* 27: 151-156.
71. Škvor Jernejčič, Brina and Manca Vinazza 2016. Burial practices and burial rites between the Late Bronze Age and Early Iron Age in Slovenia. A comparative analysis of Ljubljana and Tolmin cemeteries. In *Il funerario in Friuli nelle regioni contermini tra l'età del ferro e l'età tardoantica / The Funerary in Friuli and surrounding Regions between Iron Age and Late Antiquity, Atti del Convegno Internazionale Proceedings of the International Conference (San Vito al Tagliamento, 14 febbraio 2013)*, eds. Tiziana Cividini and Giovanni Tasca, 41-62. Oxford: BAR International Series 2795 (2016).
72. Teržan, Biba. 1995. Stand und Aufgaben der Forschungen zur Urnenfelderzeit in Jugoslawien. In *Beiträge zur Urnenfelderzeit nordlich und sudlich der Alpen, Ergebnisse eines Kolloquiums*, 323-372. Monographien (Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz. Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte) 35. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
73. Teržan, Biba. 1999. An Outline of the Urnfield culture Period in Slovenia. *Arheološki vestnik* 50: 97-143.
74. Urban, Otto H. 1984. *Das Gräberfeld von Kapfenstein und die römischen Hügelgräber in Oesterreich*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 35. Munich: C.H. Beck.
75. Vinski-Gasparini, Ksenija. 1973. *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj (Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien)*. Monografije 1. Zadar: Filozofski fakultet.
76. Willerslev, Rane. 2007. *Soul Hunters: Hunting, Animism, and Personhood among the Siberian Yukaghirs*. Berkeley: University of California Press.
77. Wright, Rita P. 1996 (ed.). *Gender and Archaeology*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Prof. Dr. Sebastian Müller

Institute for Mediterranean Studies, Busan University of Foreign Studies

CONSTRUCTING MEMORY: THE MOUNDED GRAVES AT DUNAJSKÁ LUŽNÁ-NOVÉ KOŠARISKÁ

ABSTRACT

One of the various factors that allow for the cohesion of a society and for the identity construction of its members is the collective memory, which consists, as the research of the Egyptologist and cultural scientist Jan Assmann has shown, of different elements among which the 'communicative' and 'cultural memory' are the most crucial. Cultural memory is the only instance that enables pre-literary societies to store and access their identity-securing narratives and knowledge over long periods of time. According to Assmann, cultural memory is recalled by the community through rites and festivals. Although the content and sequence of these performances are inaccessible without additional sources, they could have left traces in the archaeological record. In order to investigate how burials may have contributed to the formation of communicative and cultural memory in a prehistoric community, the barrows of Dunajská Lužná-Nové Košariská in southwestern Slovakia are discussed as an example. The mounds, dating to the Hallstatt period, were the preferred burial type of the elite who had a specific interest to preserve and maintain the cultural memory. As can be shown, the communicative aspect of the graves as well as the rituals that were performed during the funeral created memorable events that potentially became part of communicative memory. Emotionally charged by a dense layering of events, combined with their monumental size, location and longevity, the mounds transformed into mnemonic devices. Together with other reference points in the landscape they became part of a mnemotope that provided tangible evidence for the narratives contained in cultural memory.

Keywords: cultural memory, Hallstatt culture, Kalenderberg group, mounded graves, Nové Košariská

Mounded graves are a globally observable phenomenon in prehistoric and historic times. Although there may have been various motivations and methods to construct these graves, they share one aspect in common and that is their visibility. Their presence and durability in the landscape render them reference points in space and charge their locations with memory and meaning (Harding 2012). The memorial aspect is usually taken for granted, but it is worth being explored in more detail (e.g. Williams 2001; Galanakis 2012; Papadopoulos 2006). This is not only referring to the commemoration of the interred individual, but also to the meaning the mounds potentially had after the memory of the buried began to fade. It is the relation between different aspects of the collective memory as elaborated by the Egyptologist and cultural scientist Jan Assmann (e.g. Assmann 2011) that might provide a valuable basis for a more comprehensive understanding of the mounds' role for the community.

One of the prehistoric cultural phenomena in Middle Europe that is characterized by the construction of monumental and lavishly equipped mounds is the Hallstatt culture. Particularly the princely graves of the western Hallstatt sphere have received a great deal of attention in recent decades due to their magnificent grave goods and spectacular new discoveries. With the exception of a few prominent examples, the burial mounds of the so-called eastern Hallstatt sphere have been discussed less intensively, which is regrettable, as they not only provide information about their regional context, but may even offer insights for a better understanding of the later occurring mounds in the western sphere.

Among the different cultural groups ascribed to the eastern Hallstatt sphere is the Kalenderberg group located in the central and eastern part of Lower Austria as well as in the northern Burgenland and the southwesternmost region of Slovakia. One of numerous sites with mounded graves in this area has been excavated in the Slovakian municipality of Dunajská Lužná-Nové Košariská whose tumuli have gained over-regional prominence due to their outstanding pottery with anthropomorphic and zoomorphic depictions. These and other mounds hold enormous potential for the reconstruction of burial rites, for understanding the social structure in the Kalenderberg group and many more. Seldom discussed is their meaning for the burying group and the collective memory of the community, which is the purpose of the present contribution.

In the following sections a brief overview of Assmann's concepts of the communicative and cultural memory as well as their relevance for the interpretation of burials will be given. This is followed by an introduction to the Kalenderberg group and the tumuli of Nové Košariská. In a further step the mounds will be discussed with regard to their communicative meaning, and in this context the impact of selected aspects of the burial rituals on the communicative and cultural memory of the local Hallstatt community is examined.

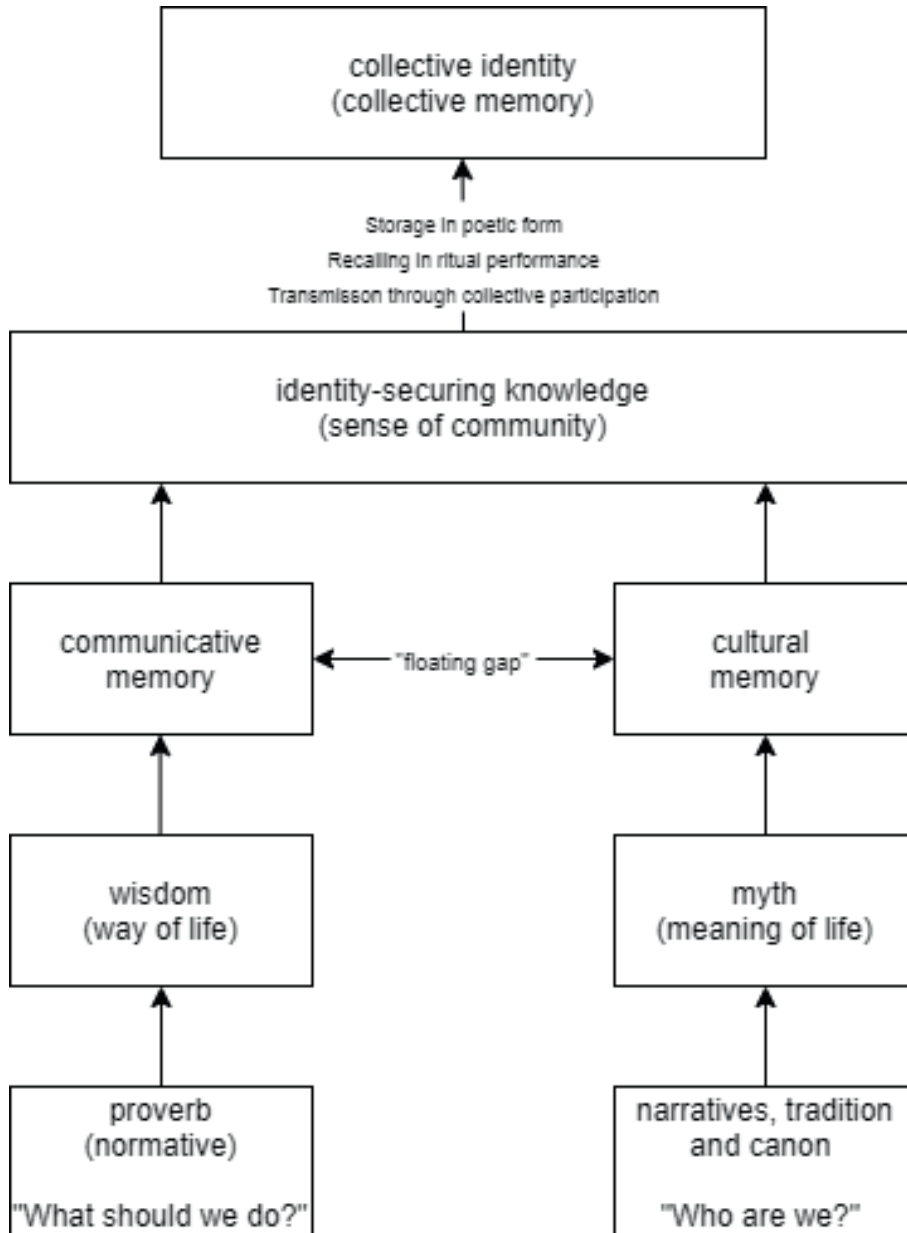
1 COMMUNICATIVE AND CULTURAL MEMORY

Of the many factors that contribute to the cohesion of a society, the collective memory is certainly one of the most important. Its relevance has been first recognized and described by the French philosopher Maurice Halbwachs (Halbwachs 1980) whose research had a profound influence on the seminal works of the cultural scientist Jan Assmann (e.g. 1988, 2001, 2011). Assmann argues that the collective memory consists of different forms of memory such as the memory of things, mimetic memory as well as communicative and cultural memory (Assmann 2011, 5-7). Particularly the latter two categories are crucial for securing the identity of a community (fig. 1). Communicative memory is referring to events, knowledge, social norms or other information that do not reach back more than hundred years or three to four generations (Assmann 2011, 36; 11). It is the memory that is part of the oral history, shaped by the social environment and by group affiliation. The content of communicative memory is forgotten over time because there is no specific mode for recalling it and more recent events that are of higher significance for the community are gradually altering and replacing it (Assmann 2011, 36).

Cultural memory is referring to historical or mythological key moments and narratives that are constitutive for the identity of the community (Assmann 2011, 38). The way in which this memory is recalled and thus remembered is clearly determined. It follows a strict set of rules which prevents the knowledge of cultural memory to be forgotten. The main modes for recalling and re-experiencing the content of cultural memory are according to Assmann festivities and rites

(Assmann 2011, 42). Those are particularly important for communities without a writing system, because they have no other way to preserve their identity securing knowledge and narratives. Participation in the events is a crucial factor for keeping the memory alive (Assmann 2011, 39). The knowledge and embodiment of the rituals by the members of the community are certainly a strong protection against alterations, although it is assumable that attempts to change and manipulate cultural memory are common. This is because particularly the elite of a community has an interest to adjust cultural memory in its favor, since claims for power and authority are strongly rooted in ancestry (Brather 2004, 113; Graf 2001). Competitions within the elite may, therefore, lead to diverging narratives stored in cultural memory.

Fig. 1: The relation of communicative and cultural memory (after Brather 2004, Abb. 15).

Even though the significance of cultural memory in pre-literary societies is evident, it is impossible to know its actual content without the help of historical records, depictions, or other sources. The remains of rituals and other activities that may have been related to cultural memory may be discernible in the archaeological record, but they can be difficult to identify. Moreover, the material remains of rituals are the final stage of activities, the sum of an unknown number of actions. It can be argued that the most important elements of a ritual or festivity which referred to cultural memory were often not expressed through material culture. Rather, this was done by reciting prayers, spells and poems, songs, music, dances, specific gestures, ingesting food and beverages in certain stages of a complex process. The ritual performance created the extraordinary atmosphere of the events (Lewis 2013, 4-5), which was a crucial prerequisite for the process of remembering. Objects used in these performances may have emphasized the ceremonial character of the activities and probably also served as symbols or mnemonic devices. Their shape, ornaments and depictions might offer some insight into their meaning but the narratives and perceptions connected to them are not recoverable anymore. All of this seems to argue against an archaeological approach to cultural memory, but ritual activities are potentially traceable through their patterned occurrences in the archaeological record. Moreover, at times cultural groups left scenic depictions on their artefacts that may offer a glimpse into the mental world of their creators.

For approaching the cultural memory of a past community, the burials are probably one of the most accessible sources, since burial rites were at least partly rooted in cultural memory (Assmann 2011, 45). In opposite to seasonal celebrations and rituals, funerals were in all likelihood not scheduled events.¹ Nevertheless, they were reoccurring incidents and the death of a community's member might have caused frictions in the social order that required the reassurance of the group's identity and thus the reference to cultural memory. Graves, as usually discovered by archaeologists, are the last stage of various ritual activities, but they also serve, as Melanie Augstein argues, a communicative function amongst all the other factors that contributed to their formation (Augstein 2013). Augstein distinguishes several layers of communication such as the grave's location, the body of the deceased and the furnishing of the grave which are in most cases not merely the byproducts of the rituals performed during the funeral, but purposefully planned and arranged elements (Augstein 2013, 115; 117). We may assume that the communicated information potentially included references to cultural memory as well.

2 THE KALENDERBERG GROUP

The Hallstatt culture in the northeast alpine region, or more precisely in the central and eastern part of Lower Austria, the Northern Burgenland, Southwestern Slovakia and the region around Sopron in Hungary is represented by the Kalenderberg group. Named after the eponymous site in the bounds of the Austrian town Mödlingen, the group is mainly defined by the occurrence of a specific kind of pottery ornamentation (Nebelsick 1997, 20-26; Rebay 2006, 259-261). Most of the vessel shapes and particularly the metal artefacts have a wider, over-regional distribution. The so-called Kalenderberg ornamentation occurs on coarse pottery and is formed of nubs and strips which were, however, not attached to but scraped out of the vessel surface. Typical motifs are hanging semicircles, single chevrons or chevron bands (Rebay 2006, 95-97). The classical Kalenderberg ornamentation, which is a chronological indicator for the early Hallstatt period (C1 – early C2) (e.g. Griebel 2004, 130; Rebay 2006, 275-277), is limited to a few pottery shapes, such as pots with handle, sometimes combined to double vessels, mounted bowls and so-called Mondidole (fire dogs) (Nebelsick 1997, Abb. 3). Pot, mounted bowl and the Mondidol occur as a triad in graves around the Leitha Mountains (Nebelsick 1997, 22 Abb. 4). Kalenderberg pots have a wider distribution and are known from graves and settlements in all areas of the Kalenderberg group.² Pottery with Kalenderberg ornamentation is related to the ritual-cultic sphere. Louis Nebelsick has argued convincingly that the mounted Kalenderberg bowl could have been

-
- 1 There are different ways how the funeral of a person could be scheduled. This ranges from active measures to cause the death to keeping the body at a specific place until the actual funeral takes place. Cremations would allow for the unproblematic storage of the deceased's remains for a potentially unlimited time.
 - 2 Examples from a settlement context can be found in Griebel 2004, Taf. 3.5-6; 74.10.

the symbolic representation of a hearth and the handled pot a vessel for libations (Nebelsick 1996, 340-343).

Not exclusively limited to the Kalenderberg group, but characteristic for burials of its elite, is red grounded pottery with dense, silvery-shimmering graphite paintings that show besides ornamental patterns also scenic anthropomorphic and zoomorphic depictions. Additionally, plastic attachments of bull protomes and human extremities have a higher density in their distribution in the northeast alpine region (Siegfried-Weiss 1980, Karte I). Mounded graves with a wooden grave chamber were seemingly the last resting places of the elite, whilst flat graves, sometimes with a wooden chamber and varying wealth of grave goods, represent the majority of burials (Nebelsick 1997, 43). Cremation was the main mode of body treatment, but inhumation graves occur regularly and in smaller numbers in the cemeteries (Nebelsick 1997, 32-36). The settlements were often located on river terraces with houses or farmsteads distributed over larger distances (Nebelsick 1997, 104; Müller 2017, 550-559). In areas with favorable topography fortified hill-top settlements were constructed. Based on differences of the burial customs and the pottery, micro-regions or areas with a higher degree of interconnectedness can be distinguished. Nebelsick has demonstrated that the custom to place the Kalenderberg triad in the grave was practiced in an area that was reachable within a day's march (Nebelsick 1997, 22). In combination with the distribution of the mounded graves, we may assume that the elite did not exert their power over a larger region.

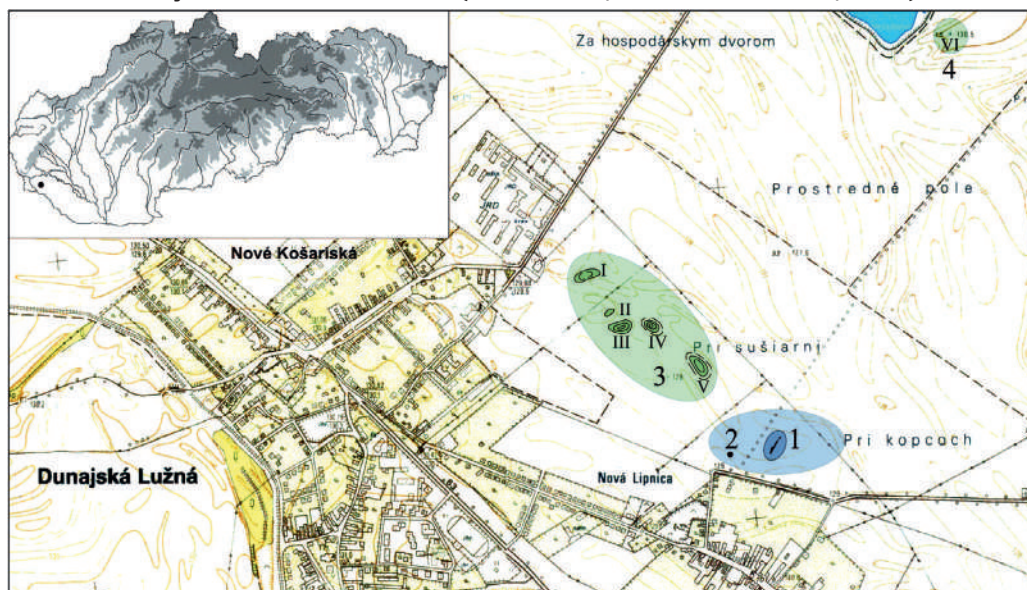
In the following section the tumuli of Nové Košariská located on the northeastern edge of the Kalenderberg group's distribution area are briefly introduced and their significance for the communicative and cultural memory of the Hallstatt community is discussed.

3 THE MOUNDED GRAVES OF NOVÉ KOŠARISKÁ

The most prominent site of mounded graves in Southwestern Slovakia is located in Nové Košariská, which is an administrative part of the municipality Dunajská Lužná on the Veľký Žitný ostrov (Great Rye Island), a few kilometers in southeastern direction of Bratislava (fig. 2). Altogether five tumuli (I-IV, VI) were excavated in several campaigns between 1960 and 1967 by Magda Pichlerová, one of the great Slovakian archaeologists concerned with the Hallstatt period. Two other mound-like structures (V and VII) were recognized, but due to uncertainties regarding their dating not ascribed to the Early Iron Age (Pichlerová 1969, 13-14). A recent geophysical survey of mound V renders it possible that it was also constructed in the Hallstatt period (Čambal, Milo, Murín 2016). The excavation results were published as early as 1969 (Pichlerová 1969) and despite some shortcomings (Müller 2012, 344) the monograph is still one of the most extensive publications on the excavation and content of barrows belonging to the Kalenderberg group.

The tumuli I-V are loosely distributed over a distance of ca. 250 m, whilst the taller mound VI was located separately in more than 1 km in northeastern direction from the other graves (fig. 2). Thus, it is probably more correct to think of two different groups of mounds. A significant discovery for understanding the relation between tumuli and settlement has been the excavation of six domestic structures around 250 m southeast of the mounds I-V, among which was also a sunken feature that probably contained two weaving looms (Belanová, Čambal, Stegmann-Rajtár 2007; Čambal 2015, 90-91; fig. 7-8). Obviously, the occupants of the mounded graves, who are considered to have been members of the upper social stratum, lived in this nearby, seemingly open settlement. Chronological examinations of the grave goods have led to the conclusion that the oldest mound II was constructed around the end of HaC1 and the latest – mound I – at the transition to HaD1 (Parzinger and Stegmann-Rajtár 1988, 168-169). Thus, the tumuli could have been erected over a period of roughly 100 or 120 years.

Fig. 2: Location of the tumuli (areas 3 and 4) and the settlement objects (areas 1 and 2) in Dunajská Lužná-Nové Košariská (after Čambal, Milo and Murín 2016, obr. 1).

As mentioned above, the mounded burials of Nové Košariská have gained attention due to their exceptional pottery with anthropomorphic and zoomorphic depictions and attachments. These are also known from other mounded graves of the Kalenderberg group, but it is the combination of known elements and the addition of unique features that renders them quite prominent in the research of the Hallstatt culture. Furthermore, particular vessel shapes, for instance mounded dishes with a disc-shaped middle section and ornaments like the meander have strong Mediterranean references (Siegfried-Weiss 1980; Nebelsick 1992, Preinfalk 2003, 94; Müller 2016).

4 COLLECTIVE MEMORY AND THE TUMULI OF NOVÉ KOŠARISKÁ

The following discussion aims to explore in which way the mounded graves of Nové Košariská might have influenced the communicative and cultural memory of the Hallstatt community. As briefly outlined above, the actual content of both parts of the collective memory is beyond our knowledge, although figural art on the pottery provides a rare, if limited, insight (e.g. Nebelsick 1992, Eibner 1997; Teržan 2001). Nevertheless, it is at least possible to discuss and estimate the meaning of selected features in the archaeological record in reference to collective memory. The following discussion is divided in two parts. First of all the burials are reviewed according to the three communicative levels mentioned above: location, body and grave goods. In the second part the sequence of the burial rite as it can be tentatively reconstructed, is outlined and certain stages of the process are examined regarding their significance for the collective memory.

It is obvious that the location of the mounds is one of their most significant features. As has been already mentioned, there are actually two burial sites at Nové Košariská. In the first one, comprising tumuli I-V, the graves are roughly aligned in a row. Remarkably, the oldest mound II is by its size and location not recognizable as a founder grave. The space around the tumuli appears to be large enough for the local community to gather and to address each of the mounds individually in commemorative events. The reconstructed height of the tumuli is between 3 and 5 meters, which rendered them well visible in the plain terrain of the Veľký Žitný ostrov. It can be hypothesized that the mounds were placed next to the agriculturally used area which may have contributed, due to the possible lack of obstructing vegetation, to their visibility from the settlement. Mound VI is in many aspects an exception. This is not only true for its location in greater distance from the first group, but also for its height of 6.6 m and its diameter of 40

m (Pichlerová 1969, 131). Apparently, there must have been a reason for the distant location and there are several possible explanations. One of them is that the supposed main occupant of mound VI was – judging by the grave goods – in contrast to the other burials a woman (Belanová, Čambal, Stegmann-Rajtár 2007, 424). The grave contained a number of exceptional vessel shapes (fig. 4) which could be a further hint for a distinguished role of the grave's occupant. The most remarkable aspect of the location is, however, Pichlerová's observation that the base of mound VI was raised over three Bronze Age graves that were themselves covered by smaller mounds (Pichlerová 1969, 83). This explains, why the grave chamber of mound VI was not directly constructed on the surface level (Pichlerová 1969, 83; obr. 60). Although the three older graves were 'removed' from the landscape by their inclusion in mound VI, efforts were made to keep them intact. It is obvious that the older graves must have had a specific meaning for the community before the constructors of mound VI incorporated them in a new monument. It can therefore be assumed that this place was linked to the cultural memory of the community.

All bodies interred in the mounds were cremated. In case of mound I the skeleton of a crouched, upright sitting child discovered above the grave chamber was originally interpreted by Pichlerová as an unmarked burial without relation to the Hallstatt period (Pichlerová 1969, 27). The example of mound VI, which had cremation layers of children above the grave chamber (Teržan 1986, 233), and comparisons with other mounded graves that contained infant burials, some of them inhumations, render it quite likely that said interment of tumulus I in Nové Košariská was part of the funeral complex (Studeníková 2011, 251-255). The cremated remains were not uniformly deposited inside the graves. In case of mound II, IV and VI they were part of an amorphous layer of charcoals, burned bones and molten bronze pieces which may be interpreted as the remains of the pyre (fig. 4). In mound III the ashes were placed in three small piles in a row along the southern wall of the chamber (fig. 3), thus, it could be possible that more than one individual was interred. For all the graves burnt remains were additionally found above the grave chamber and it remains an open question whether they belonged to different individuals or to the actual occupant of the grave (Pichlerová 1969, 140-141). The symbolic implications of the cremation process in relation to the arrangement of the grave has been outlined by Louis Nebelsick (Nebelsick 1997, 28-29). He has pointed out that the cremation of the body is equal to the obliteration of the individual whose body is transformed by the fire into a chthonic and celestial part. The chthonic part, the burned bones, have no resemblance with the deceased anymore (Nebelsick 1997, 28). The destruction of the body is subsequently counterbalanced with the ordered arrangement of the grave goods in the chamber.

Other than in case of an inhumation burial, the cremated body was not or just to a very limited extent useful for the transmission of messages to the community. Nevertheless, the placing of gendered artefacts such as the multi-knobbed pins for males and of the female denoted loom weights in the grave chamber of mound VI is partly recreating the social identity of the interred individuals (fig. 3). The long tradition of the cremation custom was certainly rooted in cultural memory, although it remains unknown, if the accompanying narratives changed over time. Artistic expressions of zoomorphic and anthropomorphic depictions changed from highly restricted and emblematic to diverse and scenic, which might be interpreted as a reflection of changing beliefs under the influence of Mediterranean contacts (Nebelsick 1997, 114-115).

Fig. 3: Position of the grave goods in Nové Košariská tumulus III (Müller 2012, Abb. 6).

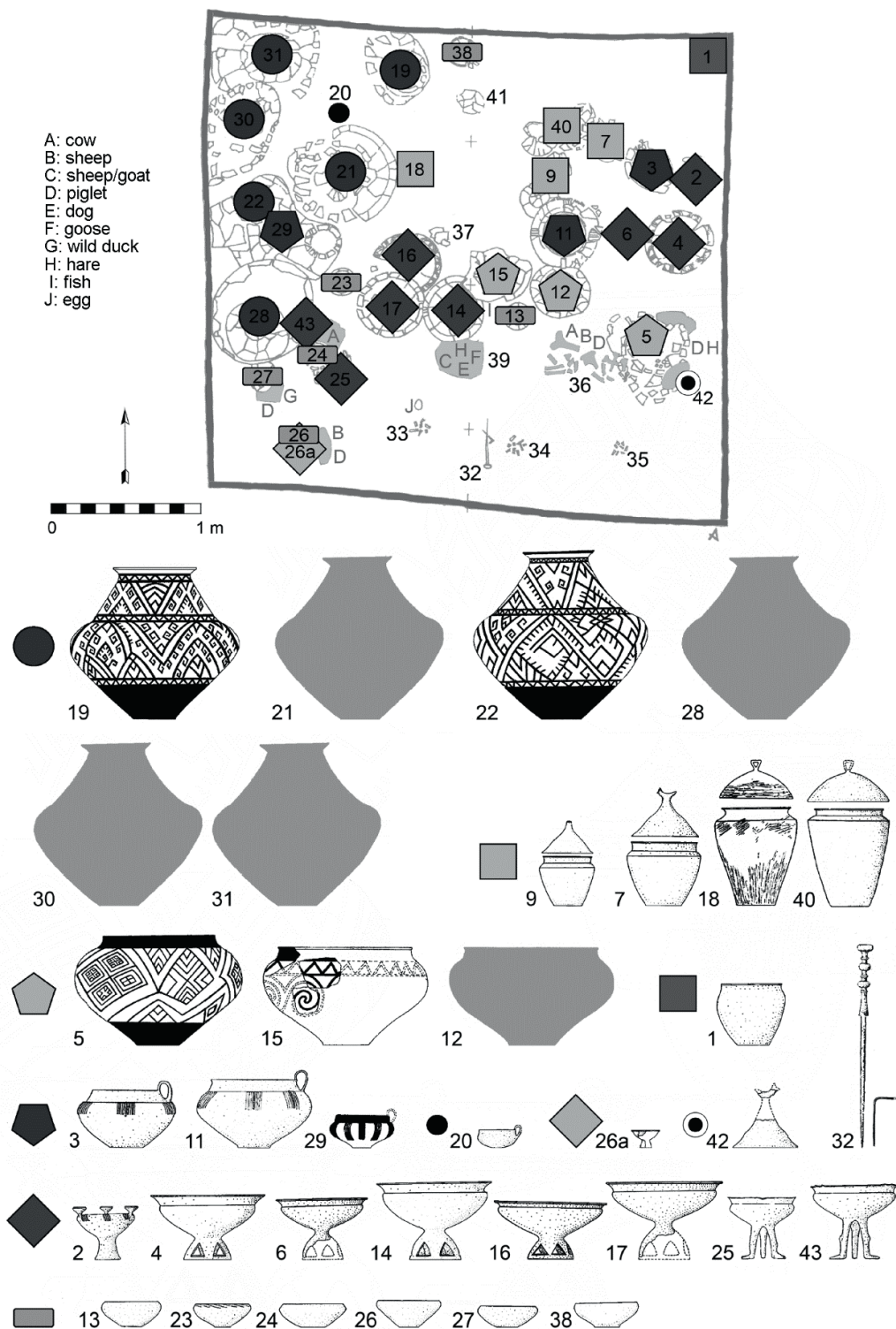
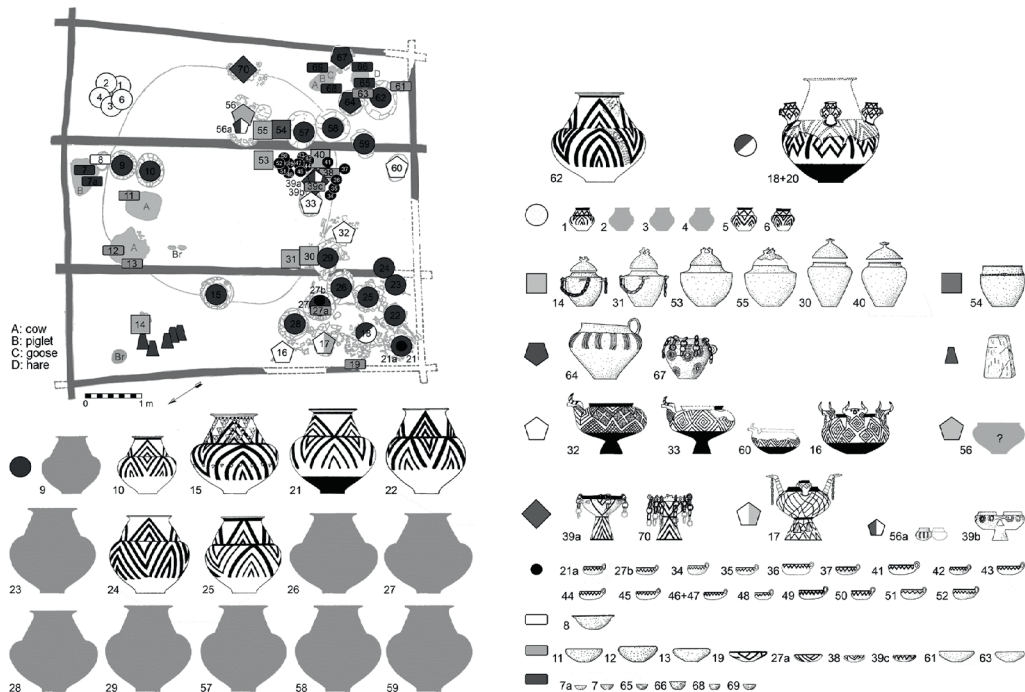

Fig. 4: Position of the grave goods in Nové Košariská tumulus VI (Müller 2012, Abb. 8).

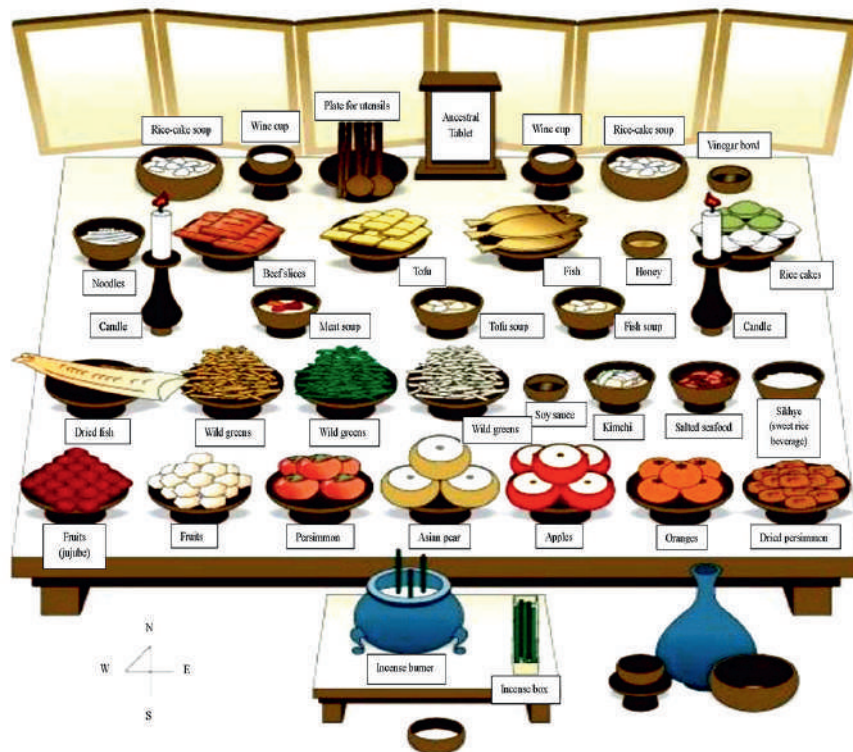

The overwhelming number of artefacts in the mounds of Nové Košariská are pottery vessels of different types. The basic vessel shapes comprise the full spectrum of containers that is known from local contexts in addition to a few specific examples that might have had foreign origins. There are big storage vessels with a cone-shaped neck (Kegelhalsgefäße), situla-shaped containers with lid, bigger, tripartite bowls with or without a small handle, mounted bowls, flat and bipartite bowls, cups, miniature bowls, double vessels and pots (Müller 2012, Abb. 3). The majority of the containers is characterized by a polished black or deep red surface. The red-grounded pottery vessels are densely covered with ornaments among which are also the Mediterranean-influenced meander patterns. Scenic depictions of human-like figures and animals were painted on storage vessels as well as on bigger bowls. Attachments such as human limbs, animal protomes and pottery chains occur on tripartite bowls and situla vessels (fig. 3-4). The ritualistic character of the containers is underlined by the fact that their poor firing rendered them not useful for daily life situations (Chochołušek/Nudera 1968, 447). Additionally, painted vessels occur only in very rare cases in settlements. Mounted bowls as well as anthropomorphic and zoomorphic attachments are limited to the funerary sphere. Mound VI included also pottery rattles and pyramidal loom weights (Pichlerová 1969, 116; 118). Latter are distinct from the examples regularly found in settlements of the Kalenderberg group in their flat shape and the covering of their entire surface with silver-shimmering graphite. Besides pottery objects the mounded graves contain a small number of metal artefacts such as dress pins and iron knives. Molten bronze pieces in the burnt layer indicate that the body was adorned with metal objects before the cremation. Another, quite significant part of the grave furnishing are faunal remains from mammals, birds and fish. Remarkably, the bones were not found inside the containers, rather they were placed in different spots of the grave chamber, often accompanied by open miniature vessels (fig. 3-4). Usually several species occur together in one spot. Petra Kmeťová has recently reexamined these faunal remains and came to the conclusion that they represent actual food that was probably placed on plates or bowls made of organic material (Kmeťová 2017).

A look at the distribution of the grave goods shows two basic patterns that are determined by the deposition of the deceased's remains in the grave chamber. For graves with a burnt layer the vessels and faunal remains are deposited in different groups at various locations of the chamber (fig. 4). Although clusters and patterns of vessel combinations are observable, the distribution of the containers seems to be not bound to a rigid ruleset. For mound I and III, both characterized by the placement of the human ashes on specific spots in the grave chamber, the impression is completely different. Especially mound III shows a dense, well-ordered arrangement of the vessels according to their size and, perhaps, function (fig. 3). The widely accepted and quite persuasive interpretation of the grave furnishing for all chamber graves of the Kalenderberg group is that they represent a *symposion* or feast in which the grave occupant is portrayed either as the host or as the participant in this otherworldly, eternal banquet (Nebelsick 1997, 43). Christoph Huth has specified the character of this feast by interpreting it as the symbolic wedding of the buried individual with the in Early Iron Age artwork frequently occurring, vessel carrying woman (Huth 2017, 185). Since this woman seems to represent a numinous being, the symbolic wedding would directly link the deceased to a divine sphere that must have been part of cultural memory. If the symposion-theory is accepted, almost all vessels in the grave are interpreted as elements of the ritualized preparation, serving and consumption of alcoholic beverages as known from the Greek cultural sphere. Since there is evidence that contacts to the Mediterranean existed, it is certainly plausible to assume that Mediterranean feasting customs were adopted by the elite in the northeast alpine region. Nevertheless, it remains open to debate, if the vessel shapes represented in the graves were indeed used in the suggested way and if the symposion-concept is a sufficient explanation for all objects and their appearance.

A look from a more distanced perspective might lead to alternative or at least complementary options of interpretation. The well-arranged, almost hierarchical placement of the vessels in the chamber of mound III may invoke from an East Asian, or more precisely Korean perspective, a rather specific association. The placement of the vessels in rows, in front of the remains of the deceased resembles the traditional setup of a Jesa (祭祀) table which is the central part of seasonal rituals in honor of deceased ancestors (Park 2006; Lee et al. 2018, 123-127). According to region, season and wealth of the family, a range of different, clearly defined foods are offered to the ancestors, who are symbolically seated on one side of the table and provided with vessels for drinking and eating (Lee et al. 2018, fig. 9). The offering of an alcoholic beverage and of incense is one of the central parts of the ceremony. The placement and sequence of the food on the table is firmly set (fig. 5A, B). The vessels used for the ceremony often include mounted dishes and bowls that are not used in daily life situations. Wealthy families might express their affluence through costly, extraordinary vessels. Usually, only a small fraction of the presented food is physically destroyed and thus 'eaten' by the ancestors. The largest part is consumed after the rituals in course of a feast by the family members.

Fig. 5: Example of a Jesa table (A - by Dkim01924 2019, distributed under CC-BY-SA-4.0; B - by Pcamp 2006, distributed under CC-BY-2.0).

A

B

Rituals for the ancestors, the offering of food and related feasting activities are universally observable phenomena (e.g. Eswarappa and Mathew 2014). It has been argued elsewhere that the grave goods in the mounds of Nové Košariská are the remnants of ritual activities dedicated to the deceased (Müller 2012, 359-360). This perspective does not contradict the interpretation that the overall theme of the furnishing was a symposium, it provides, however, an explanation for the entirety of grave goods among which are also objects that are not well understandable from perspective of the banquet theme. It also shifts the focus from the interred individual to the burying group which performed the rituals not only for honoring the deceased, but also – and perhaps even foremost – to demonstrate their power, wealth and distinctive status to the community.

It may be argued that the less ordered placement of goods in the mounds with a burnt layer is the result of a sequence of rituals in which different vessels and foods were successively placed inside the grave chamber. This stands in contrast to the well-arranged interior of mound I and III which may have been set up before the burial rites were performed. In both cases it is clear that the distribution of grave goods had indeed a communicative function and that the chamber was not merely a storage for the included objects. We may, however, argue that for the graves with burnt layer the communicative process happened through the performance of the rituals in the chamber, whilst in case of the second group the ordered and thus more static arrangement communicates particular messages through its specific configuration (see also Nebelsick 1997, 38; 48).

After this brief review of particular elements regarding the communicative dimension of the graves, the next step is to discuss aspects of the burial rite that may have contributed to the creation and recalling of the communicative and cultural memory. For this purpose, the basic sequence of events that led to the formation of the mounded graves is determined and commented on. The publication of the graves and the generally available information are not sufficient for a minute analysis of all the activities and performances that took place in connection to the burial. Nevertheless, a few basic considerations appear to be possible.

As mentioned above, there are two ways in which the burnt remains were interred in the grave and it can be argued that both of them were the result of different rituals that also created different experiences for the participants.³ We do not have any information on how much time passed between the death and the cremation. Since the construction of the mound required time for preparation, it is possible that the body was kept for some time before the burial started. Depending on the particular customs, the body was perhaps exhibited to the community, possibly surrounded by various objects. This would have been the first opportunity to create a memorable setting that entered the communicative memory. The procession to the pyre and the cremation would have been the next and certainly quite significant stages of the burial process. We know that the deceased was cremated with personal adornment and additional objects, which may have been displayed to the community in a representative way. The purposeful destruction of bigger amounts of food and other wealth might have created a moment with a deep impact on the memory of the participants. Another aspect is the possible cremation of more than just one individual or the praxis of human sacrifice. The lack of detailed anthropological analyses for the cremated remains allows only for speculations. As stated above, the three piles of ashes in the chamber of tumulus III could be at least a hint for the interment of more than one individual.⁴ In case of tumulus I the mentioned placement of a child inhumation above the grave chamber could have been part of the overall burial rite. The same applies to the four burnt layers above the grave chamber of mound VI that seem to be the cremated remains of children (Pichlerová 1969, 87). The interpretation of these features is, however, ambiguous. On one side the layers could be secondary interments without direct connection to the mortuary rituals of the main burial, on the other side miniature vessels within the grave chamber could be, as Biba Teržan has suggested, anticipations of the child burials above (Teržan 1986, 233). Supposed that mound III indeed included the remains of three individuals, it is possible that the

3 The first group comprises the mounds II, IV, and VI with a burnt layer inside or below the grave chamber, whilst the second is represented by mound III and I in which the remains of the deceased were placed on specific spots inside the chamber. The structure of the grave goods in mound III and I appears to be quite different and these mounds are, therefore, not forming a consistent group.

4 The placement of several ash piles in mounded graves is also known from other locations of the Kalenderberg group (Nebelsick 1997, 48; 54).

ashes were collected over time. From perspective of collective memory it is clear that the sacrificial killing of individuals in course of the burial rites would have created a memorable moment with impact to the communicative memory.

Although it seems not unlikely that in case of the tumuli with burnt layer the cremation was carried out at the spot where the remains were found, Pichlerová has concluded otherwise. The absence of heat traces in the surrounding soil and stratigraphic observations suggest that the burnt material was transported from another place (Pichlerová 1969, 32; 87; obr. 58).⁵ If the place of cremation and of the burial was not the same, it is quite likely that two processions took place, the first with the body to the pyre and the second with the ashes to the location of the burial.

The extent of the burnt layer and the comparatively large measurements of the grave chamber (e.g. fig. 4), which encloses areas without artefacts, renders it possible that the burnt remains were scattered across the surface chosen for the burial prior to the construction of the grave chamber. As mentioned above, it seems that the grave goods for the mounds with burnt layer were successively placed inside the grave chamber. The order of placement is difficult to ascertain. Although particular vessels were set on or within the burnt layer, it seems that the majority of containers purposefully avoid this spot. This is even true for mound VI in which the burnt material was located in a shallow pit beneath the grave chamber (Pichlerová 1969, obr. 58). The mounds of the second group show a different pattern. Here the vessels and other objects were densely positioned, but – despite the limitation of space – not stacked, which could be a hint that the vessels were indeed filled with something and that the grave chamber was outlined in anticipation of the size and amount of the included objects. This leads to the conclusion that the rituals in which these vessels were used, took place inside the grave chamber and not at another place. The communicative and performative character of the setting in the grave chamber – for one group dynamic, for the other rather static – is underlined by the above mentioned special appearance of the vessels. Outstanding ornamentations and a specific symbolism in connection to the red surface color created in addition to all the other elements surrounding the funeral an extraordinary, perhaps even otherworldly atmosphere that certainly affected communicative memory and in all likelihood recalled elements of cultural memory. We may argue in reference to Howard Williams that the subsequent concealment of the grave goods with the planks of the grave chamber and the following piling of the mound increased the memorial effect (Williams 2001, 59).⁶

The proximity of the mounds to the settlement and their visibility renders it plausible that the graves were intended to play a role for the community after the burial rites were completed. Seasonal gatherings at the mounds and the commemoration of the buried individuals appear to be quite obvious. This would have been the opportunity to recall narratives created during the funeral or after and to link the deceased to a divine or mythological sphere that was part of cultural memory.

5 CONCLUSION

The collective memory with its two main components, the communicative and cultural memory, is of great interest for archaeological research. Through the works of Jan Assmann we know that cultural memory was the only way to transmit the identity-securing knowledge of a prehistoric society over a long period of time. However, based on material culture alone, this knowledge is largely inaccessible. Patterns that can be traced to ritual performances are potentially recognizable within the archaeological record and they might provide limited access to practices connected to cultural memory. Nevertheless, the actual perceptions and beliefs that determined the emergence of these patterns remain opaque without additional sources. If the reconstruction of past rituals and performances is possible, their potential effects on communicative memory can be carefully assessed.

Despite these major limitations, interpretations of the material record that take collective memory into account can offer alternative perspectives on prehistoric cultures. As the brief discussion of the Hallstatt tumuli at Dunajská Lužná-Nové Košariská has demonstrated, the formation of the

5 Only in case of mound IV Pichlerová considers it as possible that the place of the burial could have been the place of the cremation (Pichlerová 1969, 79).

6 Part of this procedure could be also the disguise of the grave goods with textiles as it has been proven for the princely grave of Eberdingen-Hochdorf (Augstein 2013, 113).

mounded graves was accompanied by activities and events that created an extraordinary and thus memorable atmosphere. The rather superficial reconstruction of the basic burial rituals suggests the existence of different performative approaches by the local community to bury their dead and to create varying experiences that might have become part of communicative memory. The archaeological record of the mounds allows for the recognition of a dynamic, performance-oriented and a static, well-ordered approach. The preparation and construction of the graves is understandable as a sequence or layering of memorable events that charged the mounds with meaning beyond the sole commemoration of the buried individuals. The mounds' visibility and proximity to the settlement emphasize their relevance for the community of the living. The tumuli were the tangible evidence of the community's rootedness in the landscape which was transformed by other natural and man-made spatial reference points into a mnemotope. The practice of cremation and the occupation of an older burial site by mound VI are the most obvious references to older traditions and thus in all likelihood to elements of cultural memory.

6 LITERATURE

1. Assmann, Jan. 1988. Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität. In *Kultur und Gedächtnis*, edited by Jan Assmann and Tonio Hölscher, 9-19. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
2. Assmann, Jan. 2001. Das Kulturelle Gedächtnis. In *Kolloquien des Max-Weber-Kollegs XV-XXIII*, edited by Wolfgang Schluchter, 9-27. Erfurt: Max-Weber-Kolleg.
3. Assmann, Jan. 2011. *Cultural Memory and Early Civilization. Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Augstein, Melanie. 2013. Gräber – Orte der Lebenden und der Toten, Medien der Kommunikation. In *Interpretierte Eisenzeiten. Fallstudien, Methoden, Theorie. Tagungsbeiträge der 5. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie*. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich 37, edited by Raimund Karl and Jutta Leskovar, 107-122. Linz: Oberösterreichisches Landesmuseum.
5. Belanová, Tereza, Radoslav Čambal, and Susanne Stegmann-Rajtár. 2007. Die Weberin von Nové Košariská – Die Webstuhlbefunde in der Siedlung von Nové Košariská Ikk,,lopkkou Hellmuth, Elke Kaiser and Carola Metzner-Nebelsick: 419-434. Ljubljana : Narodni Muzej Slovenije.
6. Belanová, Tereza, Radoslav Čambal, and Susanne Stegmann-Rajtár. 2007. Die Weberin von Nové Košariská – Die Webstuhlbefunde in der Siedlung von Nové Košariská im Vergleich mit ähnlichen Fundplätzen des östlichen Hallstattkulturkreises. In *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*, edited Martina Blečič, Matija Črešnar, Bernhard Hänsel, Anja Hellmuth, Elke Kaiser, Carola Metzner-Nebelsick, 419-434. Ljubljana: Narodni Muzej Slovenije.
7. Brather, Sebastian. 2004. *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
8. Čambal, Radoslav. 2015. Sídliisko Kalenderberskej Kultúry v Dunajskej Lužnej-Nových Košariskách. *Zborník Slovenského Národného Múzea CIX - Archeológia* 25: 89-160.
9. Čambal, Radoslav, Peter Milo, and Igor Murín. 2016. Geofyzikálny Prieskum Mohýl v Dunajskej Lužnej-Nových Košariskách. *Zborník na Pamiatku Magdy Pichlerovej Štúdie. Zborník Slovenského Národného Múzea – Supplementum* 11: 27-34.
10. Chocholoušek, V. and Z. Nudera. 1968. „Ein Beitrag zur Technologie der junghallstattzeitlichen Keramik aus Nové Košariská.“ *Slovenská Archeológia* 16: 447 - 459.
11. Eibner, Alexandrine. 1997. Die "Große Göttin" und andere Vorstellungsinhalte der östlichen Hallstattkultur. In *Hallstattkultur im Osten Österreichs*, edited by Louis D. Nebelsick, Alexandrine Eibner, Ernst Laueremann, and Johannes-Wolfgang Neugebauer, 129-145. St. Pölten: Niederösterreichisches Pressehaus Druck- und Verlagsgesellschaft mbH.
12. Eswarappa, Kasi and Gladis S. Mathew. 2014. Ancestor Worship. In *Encyclopedia of Psychology and Religion*, edited by David A. Leeming, 1-4. Boston: Springer.

13. Galanakis, Yannis. 2012. Mnemonic Landscapes and Monuments of the Past: Tumuli, Tholos Tombs and Landscape Associations in Late Middle Bronze Age and Early Late Bronze Age Messenia (Greece). In *Ancestral Landscape. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*. Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008, edited by Elisabetta Borgna and Sylvie Müller Celka, 219-229. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux.
14. Graf, Klaus. 2001. Ursprung und Herkommen. Funktionen vormoderner Gründungserzählungen. In *Geschichtsbilder und Gründungsmythen*, edited by Hans-Joachim Gehrke, 23-36. Würzburg: Ergon-Verlag.
15. Griebel, Monika. 2004. *Die Siedlung der Hallstattkultur von Göttlesbrunn, Niederösterreich*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
16. Harding, Anthony. 2012. The Tumulus in European Prehistory: Covering the Body, Housing the Soul. In *Ancestral Landscape. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*. Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008, edited by Elisabetta Borgna and Sylvie Müller Celka, 21-30. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux.
17. Halbwachs, Maurice. 1980. *The Collective Memory*. New York: Harper and Row Publishers.
18. Huth, Christoph. 2017. Frög – Sopron – Nové Košariská. Überlegungen zum Quellenwert früheisenzeitlicher Grabbeigaben. In *Das nördliche Karpatenbecken in der Hallstattzeit. Wirtschaft, Handel und Kommunikation in früheisenzeitlichen Gesellschaften zwischen Ostalpen und Westpannonien*, edited by Elena Miroššayová, Christopher Pare and Susanne Stegmann-Rajtár, 173-190. Budapest: Archaeolingua.
19. Kmeťová, Petra. 2017. Guláš či stehienko? Zvieracie kostrové zvyšky z halštatských mohýl v Dunajskej Lužnej-Nových Košariskách ako doklad mäsitej stravy? In *Sedem decínií Petra Romsauera. Studia Historica Nitriensia 2017/Supplementum – Mimoriadne číslo časopisu Venované životnému jubileu Prof. Petra Romsauera*, edited by Noémi Beljak Pažinová and Zuzana Borzová, 137-154. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.
20. Lee, Chang Hyeon, Young Kim, Yang Suk Kim, Young Yun. 2018. Ancestral ritual food of Korean jongka: Historical changes of the table setting. *Journal of Ethnic Foods* 5: 121-132.
21. Lewis, J. Lowell. 2013. *The Anthropology of Cultural Performance*. New York: Palgrave Macmillan.
22. Müller, Sebastian. 2012. Monumente der Ahnenverehrung? Zur Deutung der hallstattzeitlichen Grabhügel von Nové Košariská. *Slovenská Archeológia* 60/2: 343-364.
23. Müller, Sebastian. 2016. Crossing the Frontier - The Impact of Mediterranean Cultures North of the Alps from the Seventh to the Fifth Century BC. *Mediterranean Review* 9(1): 1-29.
24. Müller, Sebastian. 2017. Die hallstattzeitliche Höhensiedlung Smolenice-Molpír: Überlegungen zur funktionalen und sozialen Struktur. In *Das nördliche Karpatenbecken in der Hallstattzeit*, edited by Elena Miroššayová, Christopher Pare, and Susanne Stegmann-Rajtár, 547-569. Budapest: Archaeolingua.
25. Nebelsick, Louis D. 1992. Figürliche Kunst der Hallstattzeit am Nordostalpenrand im Spannungsfeld zwischen alteuropäischer Tradition und italischem Lebensstil. In *Festschrift zum 50jährigen Bestehen des Instituts für Ur- und Frühgeschichte der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck*, edited by Andreas Lippert and Konrad Spindler, 401-432. Bonn: Dr. Rudolf Habelt Verlag.
26. Nebelsick, Louis D. 1997. Die Kalenderberggruppe der Hallstattzeit am Nordostalpenrand. In *Hallstattkultur im Osten Österreichs*, edited by Louis D. Nebelsick, Alexandrine Eibner, Ernst Laueremann, and Johannes-Wolfgang Neugebauer, 9-128. St. Pölten: Niederösterreichisches Pressehaus Druck- und Verlagsgesellschaft mbH.
27. Papadopoulos, John K. 2006. Mounds of Memory: Burial tumuli in the Illyrian landscape. In *New Directions in Albanian Archaeology. Studies presented to Muzafer Korkuti*, edited by Lorenc Bejko and Richard Hodges, 75-84. Tirana: International Centre for Albanian Archaeology.
28. Parzinger, Hermann, and Susanne Stegmann-Rajtár. 1988. Smolenice-Molpír und der Beginn skytischer Sachkultur in der Südwestslowakei. *Prähistorische Zeitschrift* 63: 162-178.

29. Pichlerová, Magda. 1969. *Nové Košariská – Kniežacie mohyly zo staršej doby železnej*. Bratislava: Slovenské Národné Muzeum.
30. Park, Sang-guk. 2006. *Myöngjölch'aryewa chesa*. Daejeon: Kungnimmunhwajaeyön'guso.
31. Preinfalk, Fritz. 2003. *Die hallstattzeitlichen Hügelgräber von Langenlebar, Niederösterreich*. Fundberichte Österreich, Materialhefte A 12. Wien: Bodendenkmalamt, Abt. für Bodendenkmale.
32. Rebay, Katharina C. 2006. *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Stanzendorf in Niederösterreich*. Teil 1 u. 2 UPA 135. Bonn: Dr. Rudolf Habelt Verlag.
33. Siegfried-Weiß, Anita. 1980. *Der Ostalpenraum in der Hallstattzeit und seine Beziehungen zum Mittelmeergebiet*. Hamburger Beiträge zur Archäologie 6. Hamburg: Helmut Buske Verlag.
34. Studeníková, Etela. 2011. Hroby detí v kalenderberských mohylách. *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského – Musaica XXVII*: 237–260.
35. Teržan, Biba. 1986. Zur Gesellschaftsstruktur während der älteren Hallstattzeit im ostalpen-westpannonischem Gebiet. In: *Hallstattkolloquium Veszprém 1984*. Mitt. Ungarischen Akad. Wiss., Beih. 3, Budapest: 227–243.
36. Teržan, Biba. 2001. Richterin und Kriegsgöttin in der Hallstattzeit. Versuch einer Interpretation. *Prähistorische Zeitschrift* 76(1): 74-86.
37. Williams, Howard. 2001. Death, Memory and Time: A Consideration of the Mortuary Practices at Sutton Hoo. In *Time in the Medieval World*, edited by Chris Humphrey and W. M. Ormrod, 35-71. York: York Medieval Press.

Dr. Andrej Magdič, kons. svetovalec

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Maribor

O ŽUPAH, ŽUPNIJAH IN NAREČJIH. PRIMERJALNA PROSTORSKA ANALIZA REZULTATOV ZGODNJSREDNJEVEŠKE ARHEOLOGIJE, ZGODOVINOPISJA IN REGIONALNE GEOLINGVISTIKE NA PRIMERU DRAVSKE RAVNI IN OKOLIŠKIH VZPETIN ON ŽUPAS, PARISHES AND DIALECTS. COMPARATIVE SPATIAL ANALYSIS OF THE RESULTS OF EARLY MEDIEVAL ARCHEOLOGY, HISTORIOGRAPHY AND REGIONAL GEOLINGUISTICS IN THE CASE OF THE DRAVA PLAIN AND THE SURROUNDING HILLS

POVZETEK

Vprašanje srednjeveških skupnostnih identitet na prostoru današnje Slovenije je vse od konca 18. stoletja, kamor lahko z Antonom Tomažem Linhartom postavimo začetke slovenskega nacionalnega zgodovinopisja, zelo pogosta raziskovalna tema. Skupnostne identitete Slovencev in slovenstva so bile tako rekoč osrednja družbeno kontekstualizirana zgodnjerednjeveška zgodovinska tema. V zadnjih desetletjih 20. stoletja je sodobna družbena teorija izpostavila problematičnost nekritične projekcije modernih skupnostnih identitet v zgodnjerednjeveško preteklost. Interpretacije, ki so poskušale zgodnjerednjeveške politične entitete, kot sta Karantanija in Spodnja Panonija, predstaviti kot izvor in nosilca slovenske kulturne ter politične tradicije in kot neposredno prednico moderne slovenske nacionalne države, niso vzdržale znanstvene kritike. Ob »etničnem molku« slovenske medievalistike, ki je sledil, je na področju raziskovanja skupnostnih identitet zavezala vrzel. Le-to bi bilo v smislu razvoja humanističnih in družboslovnih ved koristno zapolniti z novimi družbeno relevantnimi raziskovalnimi vprašanji in pristopi. Kot doprinos k raziskovanju regionalnih kulturnih tradicij je bila v pričujoči raziskavi opravljena primerjalna prostorska analiza rezultatov arheoloških, zgodovinopisnih in geolingvističnih raziskav prostora Dravske ravnin in okoliških vzpetin med 6. in 12. stoletjem, osnovana na GIS orodjih.

Rezultati analize nakazujejo, da meje med območji posameznih zgodnjerednjeveških žup na obravnavanem prostoru v veliki meri sovpadajo z današnjimi mejami med narečnimi skupinami. Nakazuje se povezava med župnijami, ki so bile vzpostavljene v drugi polovici 10. stoletja, in predhodno poselitvijo. Župe, ki so se v obravnavanem prostoru oblikovale najpozneje v 8. stoletju, so kot kaže služile kot osnova za vzpostavitev cerkvenoupravne organizacije župnij. Predvidevamo lahko, da je relativno prostorsko sovpadanje župe in župnije rezultat zagotavljanja družbene kontinuitete v času razvijajočega se fevdalizma. Umestitev župnijskega sedeža na območje obstoječe lokalne skupnosti lahko razumemo kot sredstvo navezave na obstoječe kulturne tradicije predhodne družbene ureditve.

Ključne besede: Dravska ravan, zgodnji srednji vek, arheologija, zgodovinopisje, regionalna geolingvistika.

SUMMARY

The question of medieval group identities in the area of contemporary Slovenia has been a very common research topic since the end of the 18th century, when the beginning of Slovene national historiography was established by Anton Tomaž Linhart. The group identities of Slovenes and sloveneness were the central socially contextualized early medieval historical topics. In the last decades of the 20th century, contemporary social theory highlighted the problematic nature of the uncritical projection of modern group identities into the early medieval past. Interpretations that tried to present early medieval political entities such as Carantania and Lower Pannonia as

the origin and bearer of the Slovene cultural and political tradition and as the direct ancestor of the modern Slovene nation-state did not withstand scientific criticism. The „ethnic silence“ of Slovene medieval studies that followed opened a gap in the research field of group identities. In terms of humanities and social science development, it would be useful to fill this gap with new socially relevant research questions and approaches. As a contribution to the research of regional cultural traditions, the present research performed a comparative spatial analysis of the results of archaeological, historiographical and geolinguistic research of the Drava plain and the surrounding hills between the 6th and 12th centuries, based on GIS tools.

The results of the analysis indicate that the boundaries between the areas of individual early medieval settlement groups (župa) in the area in question largely coincide with today's boundaries between dialect groups. The connection between the parishes established in the second half of the 10th century and the previous settlement is indicated. The settlement groups, which were formed in the area in question in the 8th century at the latest, seem to have served as the basis for the establishment of the church-administrative organization of the parishes. We can assume that the relative spatial coincidence of the „župa“ and the parish is the result of ensuring social continuity in the time of developing feudalism. The location of the parish seat in the area of the existing local community, can be understood as a means of connecting to the existing cultural traditions of the previous social order.

Keywords: *Drava plain, Early middle ages, Archeology, Historiography, Regional geolinguistics*

1 UVOD

1.1 Konceptualni okvir raziskave

Vprašanje izvora in razvoja skupnostne identitete Slovencev je vse od konca 18. stoletja, kamor lahko postavimo začetke zgodovinske obravnave slovenskega prostora, ena pogostejših raziskovalnih tem zgodnjega srednjega veka pri nas. Med začetnike skupnostnih identitetnih raziskav pri nas moramo gotovo uvrstiti Antona Tomaža Linharta. V svojem delu *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs* (prvič izšlo leta 1788, v slovenskem prevodu leta 1981) je Slovence na podlagi zgodovinske in jezikovnih študij opredelil kot zgodovinsko skupnost in kot neposredne dediče zgodnjerednjeveških prebivalcev vzhodnih Alp ter zahodne Panonije (Štih 2005a, 298).

Tako kot slovensko zgodovinsko je, tudi zgodnjerednjeveška arheologija v svojih začetnih obdobjih izhajala iz predstave Slovencev kot naroda, ki korenini v zgodnjem srednjem veku. Prve arheološke raziskave tega obdobja na obravnavanem prostoru Dravske ravnin in okoliških vzpetin so bile opravljene na začetku 20. stoletja. Kmalu po drugi svetovni vojni pa je bila objavljena prva sinteza takrat znanega arheološkega gradiva, v kateri so bili zgodnjerednjeveški grobovi, odkriti na Ptujju in okolici, označeni kot slovenski (Korošec 1947).

Vprašanja arheologije Slovencev so bila za celotno slovensko zgodnjerednjeveško arheološko srenjo prevladujoča še v prvih desetletjih druge polovice 20. stoletja. Kastelic je v svojem članku »Nekateri problemi zgodnjerednjeveške arheologije v Sloveniji« kot Slovence označil celo skupnosti iz časa samega naseljevanja na prostor današnje Slovenije (Kastelic 1964-65, 109). Tudi zgodovinar Bogo Grafenauer je v svojih razpravah zgodnjerednjeveške prebivalce vzhodnih Alp in zahodne Panonije opredeljeval kot Slovence. V pregledni monografiji *Zgodovina Slovencev* iz leta 1979 (Čepič in Nečak 1979) je v poglavjih o zgodnjem srednjem veku, ki jih je napisal Grafenauer, jasno izražena premisa, da je moderni slovenski narod dedič zgodnjerednjeveških kneževin Karantanije in Spodnje Panonije (Mirnik Prezelj 1998, 367). V teh predstavah je imel pomembno vlogo jezik, ki je bil razumljen kot temeljni identitetni izraz naroda. S kontinuiteto jezika je bila razumljena kontinuiteta ljudstva oziroma naroda, ki ga je govorilo (Štih 2011, 14).

Danes takšno interpretativno metodo vzporejanja arheoloških ostalin s preteklimi kolektivnimi identitetami imenujemo »arheologija etnosa« (Jones 2000). V zadnji četrtini 20. stoletja se je v zgodovinsko oblikovalo močno stališče, da identitetne oblike sodobnih nacionalnih skupnosti ni mogoče nekritično preslikavati v zgodnjerednjeveško preteklost. Vendar tudi tovrstno razmišljanje ni nekaj novega, saj se je oblikovalo že konec 19. stoletja, v času vzpona evropskih nacionalizmov. Ernest Rénan, francoski filolog, filozof in zgodovinar, je narod že leta 1882 označil kot »vsakodnevni plebiscit« in ga tako opredelil kot entiteto, ki je opredeljena s konsenzom njegovih članov, ne pa biološko (Štih 2005b, 222). Kot skupnost torej, ki skupnostno identiteto opredeljuje skozi vsakodnevno interakcijo svojih članov med seboj in tudi s pripadniki drugih skupnosti, pri čemer pa so identitetni atributi, ki opredeljujejo pripadnost, spremenljivi in se prilagajajo glede na aktualni družbeni diskurz. Med prve slovenske družboslovce, ki narod razumejo kot zamišljeno skupnost, ki jo ustvarjajo in oblikujejo njegovi pripadniki, gotovo spada zgodovinar Josip Apih. V predgovoru svojega dela *Slovenci in leto 1848*, objavljenega leta 1888 (Apih 1888), je leto 1848, ko so slovenski intelektualci prvič artikulirali Slovence kot politično skupnost, označil kot »rojstvo leto Slovenskega naroda«.

Vendar pa takšne oznake seveda ne pomenijo, da je Slovenski narod, ki se je politično in knjižno-jezikovno oblikoval v 19. stoletju, nastal iz nič. Z retrogradnimi raziskovalnimi metodami lahko izvorom nekaterih kulturnih tradicij prebivalcev današnjega slovenskega prostora sledimo vse do obdobja naseljevanja prvih slovanskih skupnosti v prostor Panonije in vzhodnih Alp. Pomemben doprinos k raziskavam različnih kulturnih tradicij današnjih Slovencev podaja sodobno jezikoslovje, predvsem veja regionalne geolingvistike, ki se ukvarja z raziskavami razvoja narečij. Podobno kot sodobna arheologija in zgodovinsko jezikoslovje, tudi geolingvistika zavrača možnost, da bi slovensko narodno identiteto, ki se je v moderni obliki razvila v 19. stoletju, poljubno projicirali v zgodnji srednji vek. Zato je, z besedami Snoja in Greenberga, potrebno »ponovno ovrednotiti metodološki aparat etnicističnega pristopa« in se odpovedati predpostavki, ki a priori enači slovensko jezikovno in etnično skupnost. Poznamo primere, ko je identitetna skupnost utemeljena na več jezikih ali obratno, ko različne identitetne skupnosti govorijo isti jezik. Jezik in etnija torej nista nujno sinhrono povezana.

Z diahronega stališča pa je gotovo eno: pojav jezika ni mogoč brez skupnosti. Jezik se lahko v določenem času veže na poljubno število identitet, a skupna jezikovna inovacija zahteva skupnost, v kateri nastane (Snoj in Greenberg 2012, 279).

1.2 Zgodovinski in geografski oris obravnavanega prostora

Na prostoru Dravske ravnin in okoliških vzpetin se je v drugi polovici 10. stoletja oblikovala neformalna mejna marka Svetega rimskega cesarstva. Obsegala je prostor med Pohorjem, Konjiško goro in reko Dravo, z delom Slovenskih goric in Ptujskega polja, v okolici Ptuja pa je segala tudi na levi breg Drave. T.i. *Ptujska marka* (tudi *Marka onstran gozda* in *Onkrajgozdna marka*) se je do konca 12. stoletja v vojaških spopadih z Ogrskim kraljestvom proti vzhodu razširila vse do Središča ob Dravi, na severu pa do reke Mure, ko je celotni obravnavani prostor postal sestavni del Vojvodine Štajerske (Ravnikar 2014, 22; Štih 2006, 256; Štih 1996, 541-542). V raziskavi obravnavam del tega prostora, ki spada v porečje reke Drave, saj je takšno delitev v 12. stoletju z ustanavljanjem župnij ubrala tudi cerkvena uprava (več o tem v nadaljevanju).

Obravnavani prostor je naravno omejena regionalna enota. Njen osrednji del je Dravska ravan, ki jo sestavljata Dravsko in Ptujsko polje, obrobļajo pa jo Slovenske in Dravinjske gorice, Haloze ter Pohorje (Perko 1998, 30-31, Slika 12). Po hidrografske regionalizaciji obravnavani prostor sestavljajo srednje in spodnje Podravje ter zgornje in srednje Podravinje (Plut 1999, 16), po geografski regionalizaciji pa je prostor del slovenskega panonskega gričevja in panonskih ravnin ter v manjši meri alpskega hribovja (Perko 1998, 29).

V raziskavi obravnavni prostor je velik 2015 km². Poleg Dravske ravnin je sestavljen iz tistega dela okoliških vzpetin, ki spadajo v porečje reke Drave in so proti reki tudi usmerjene. Predstavlja navidežno kotlino, katere osrednji vodotok je reka Drava, ki ravan prečka v smeri severozahod-jugovzhod. V severozahodnem delu, med Limbušem in Brestrnico, prostor prehaja v ozko Dravsko dolino, v jugovzhodnem delu pa se skozi 5 km široko ožino med Halozami in Slovenskimi goricami odpira v hrvaško Medmurje (Međimurje) ter Podravino.

2 POVZETEK STANJA RAZISKAV

2.1 Arheološke raziskave

Arheološki podatki, uporabljeni v primerjalni prostorski analizi, so rezultat raziskave prostorske in časovne dinamike razvoja poselitve Dravske ravnin in okoliških vzpetin med 6. in 12. stoletjem. V ta namen je bila opravljena celovita tipološko-kronološka analiza vseh podatkov v literaturi in strokovnih poročilih o materialnih virih obravnavanega obdobja (Magdič 2021). Pri tem z izrazom »poselitev« razumem vse dejavnosti človeka, ki se odražajo v arheološkem zapisu v obliki naselbin, grobišč, zakladnih najdb in stavb. Z analizo materialnih virov je bilo na obravnavanem prostoru v časovnem okviru med 6. in 12. stoletjem mogoče opredeliti 53 arheoloških najdišč.

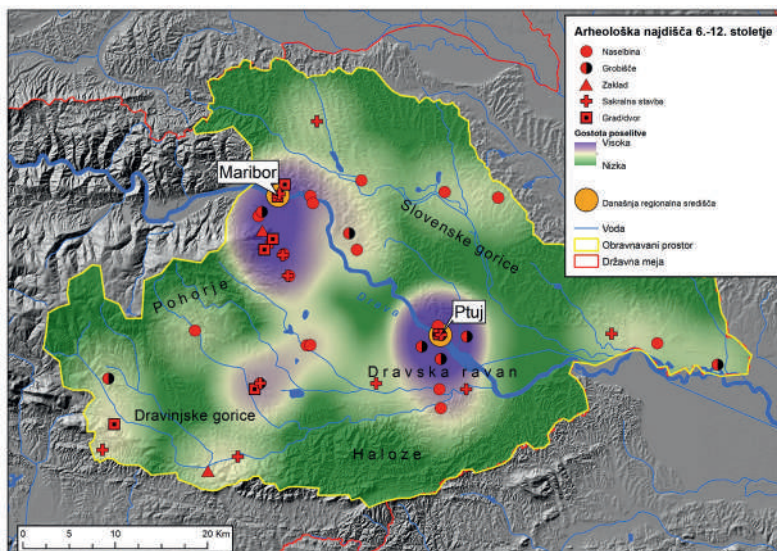
Pri kartiranju arheoloških najdišč sta bili med 6. in 12. stoletjem ugotovljeni dve jasni koncentraciji: ena v severnem delu Dravskega polja in druga v okolici Ptuja (*Slika 1*). Pri kartiranju arheoloških najdišč po stoletjih se je izkazalo, da sta se obe koncentraciji jasno oblikovali že pred koncem 8. stoletja (*Slika 2*).

Pri raziskavi izhajam iz premise, da ti dve koncentraciji poselitve predstavljata arheološko sled dejanske obstoječih skupnosti, ki so se oblikovale skozi medsebojno bližino in medsebojno komunikacijo prebivalstva. Ta premisa je bila preverjena s primerjalno prostorsko analizo dveh podatkovnih slojev: zgodnjerednjeveških arheoloških virov in skupne površine arheoloških raziskav za oceno arheološkega potenciala (*Slika 3*). Preveritev premise izhaja iz naslednje predpostavke: Ko je odstotek arheološko pregledanih površin v določenem prostoru dovolj velik, potem se koncentracija odkritih arheoloških najdišč približuje dejanskemu zgodovinskemu poselitenemu vzorcu. Rezultati primerjalne analize kažejo, da je prostorsko prekrivanje obeh podatkovnih virov zelo majhno. Na podlagi tega lahko sklepamo, da je odstotek arheološko pregledanih površin na obravnavanem prostoru dovolj velik, da koncentracije arheoloških najdišč do določene mere nakazujejo trend dejanskega zgodovinskega poselitenega vzorca.

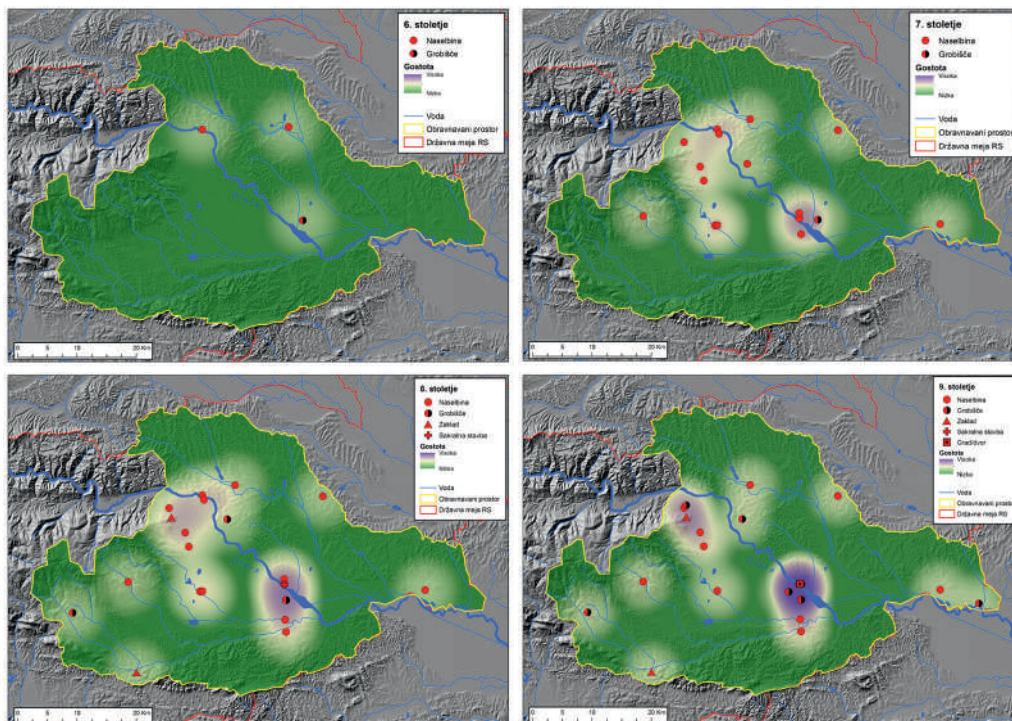
Tovrstne zgoščitve zgodnjerednjeveškega prebivalstva oziroma skupnosti, kot so bile odkrite na obravnavanem prostoru, so delovale kot lokalne politične entitete. V slovanski medievalistiki jih

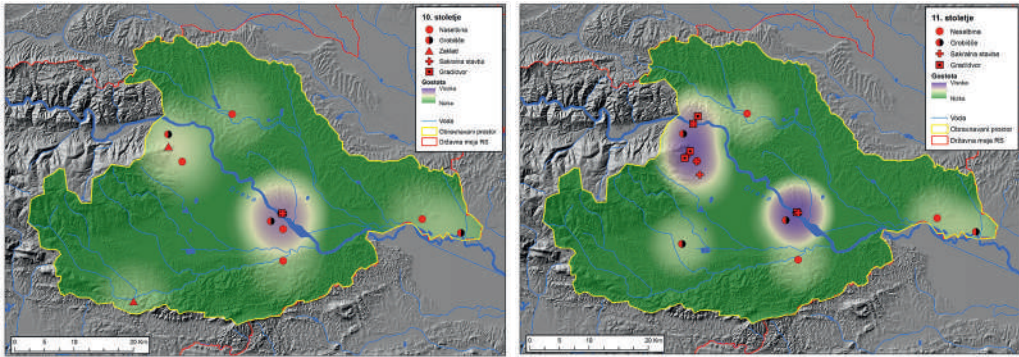
označujemo kot »župe« (Pleterski 2011). V poglavju 5. *Razprava* izraz »župa« uporabljam v tem smislu, pri čemer za potrebe identifikacije severno koncentracijo imenujem »mariborska župa«, južno koncentracijo pa »ptujška župa«.

Slika 1: Arheološka najdišča, datirana med 6. in 12. stoletje s prikazom gostote poselitve, opredeljene z orodjem Kernel Density; vijolična - visoka gostota; svetlo rjava - srednja gostota; zelena - nizka gostota oz. brez poselitve.

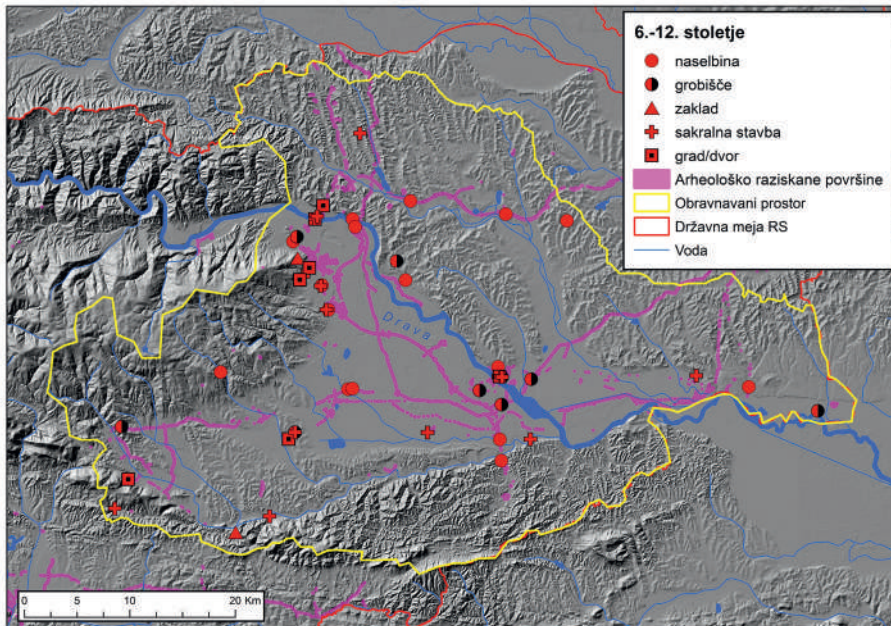

Slika 2: Razvoj gostote poselitve obravnavanega prostora po stoletjih, med 6. in 12. stoletjem.

Slika 3: Prostorska primerjava med zgodnesrednjeveškimi arheološkimi najdišči in arheološko pregledanimi površinami.

2.2 Zgodovinske raziskave

2.2.1 Politična situacija

Celovit pregled pisnih virov, povezanih z zgodnjo prisotnostjo Slovanov v širši soseščini obravnavanega prostora, podaja Bratož (Bratož 2014, 481 in tam navedena literatura). Pavlovičeva v svojem delu o začetkih poselitve Prekmurja (Pavlovič 2017) v strnjeni obliki povzema rezultate zgodovinske raziskave, na podlagi katerih lahko sklepamo na prisotnost Slovanov v Panoniji že v prvi polovici 6. stoletja. Leta 558 je Martin iz Brage v epigrafskem posvetilu tega leta dograjene katedrale v samostanu Dumio pri Bragi (Bracara Augusta) na Portugalskem napisal hvalnico Martinu iz Toursa. V njej našteva ljudstva, med drugimi Slovane, ki so živela v Panoniji in naj bi po zaslugi Martina iz Toursa spoznala Kristusa. Šašel je argumentiral, da Martin iz Brage ni našteval plemen šablonsko, temveč kot spomin iz svojih mladostnih dni, ki jih je najverjetneje v dvajsetih letih 6. st. preživel na prostoru sotočja Drave in Save z Donavo. Prejšnje generacije zgodovinarjev so predvsem na podlagi takrat znanih arheoloških podatkov domnevale, da je imel Martin iz Brage v mislih Slovane severno od Donave, na današnjem Slovaškem in v Romuniji (Šašel 1976, 151-152; Pavlovič 2017, 364-365). Na podlagi novejših arheoloških raziskav pa bo potrebno resneje vzeti v obzir tudi možnost, da so Slovani že od prve polovice 6. stoletja dalje, kot jih omenja Martin iz Brage, živeli tudi v južnem delu

Panonije in v panonskem delu današnje Slovenije. K temu napeljuje tudi Prokopijeva pripoved o langobardskem pretendentu za prestol Hildigisu, ki je med drugim iskal pribežališče pri Slovanih, na podlagi katere lahko sklepamo, da so bili Slovani južno od Karpatov in v bližini Donave nastanjeni najkasneje v prvi polovici 6. stoletja. Skupnosti Langobardov in Slovanov so torej v prvi polovici 6. st. v Panonski nižini severno od Donave živele sočasno (Fusek 2008, 646; Pavlovič 2017, 365).

Po odhodu Langobardov v Italijo leta 568 so Avari skupaj s Slovani začeli s strani jugovzhoda osvajati Panonijo, kar zgodovinarji opredeljuje kot začetek drugega vala naselitve Slovanov na prostor današnje Slovenije, za razliko od prvega, ki je prišel iz smeri severa, s prostora Moravske in jugozahodne Slovaške. Tako so leta 582 osvojili Sirmium, do leta 588 so prodrli v zgornje Posavje in do leta 591 v zgornje Podravje, ko so se pri Lienzu že spopadli z Bavarsko vojsko. Bavarci so v tem prostoru doživeli hud poraz ponovno leta 626 (Bratož 2014, 492-497). Izpričano je, da so Slovani sprva nastopali samostojno, leta 595 pa so jim na pomoč priskočili Avari. Skupaj so premagali bavarsko vojsko pod Tasilom I. (Plesterski 2002, 229).

O tem, da so Slovani sodelovali v vojaških aktivnostih Avarskega kaganata, ne more biti dvoma. Potrebno pa je ločevati priložnostno sodelovanje v vojaških pohodih večetnične vojaške zveze, kakršna je bila Avarski kaganat, od konkretne vsakodnevne politične ureditve. Kakšen natančno je bil gospodstveni odnos Avarov do Slovanov ni mogoče podrobneje ugotoviti, gotovo pa se je razlikoval od pokrajine do pokrajine. Z gotovostjo pa ni bilo enoznačnega odnosa gospodar-suženj, kot je interakcijo teh ljudstev opisovalo starejše zgodovinarstvo pred Bogom Grafenauerjem. Družbena situacija Slovanov ob Donavi in Tisi v središču avarske politične oblasti se je gotovo razlikovala od tiste, ki so jo doživljali Slovani v alpskem in podalpskem prostoru, kjer Avari niso stalno prebivali. Štih pri opisovanju slovansko-avarskih odnosov namesto besede »hlapčevstvo« predlaga besedo »gospodstvo« (Štih 2000, 365-366).

Edina pisna omemba kakšnega od krajev obravnavanega prostora v času naseljevanja Slovanov je iz dela *Cosmographia*, t.i. Anonimnega geografa iz Ravene. Med panonskimi mesti omenja tudi Petaviono, današnji Ptuj. Bratož njegovo pisanje datira ok. leta 700, opozarja pa na to, da gre za kompilacijo starejših itinerarijev in zemljevidov, celo iz 3. stoletja. Kot argumenta za ta sklep navaja dejstvo, da je Ptuj naveden med panonskimi mesti, čeprav je bilo mesto že za časa cesarja Dioklecijana umeščeno v Notranji Norik (Bratož 2014, 387).

Po propadu Avarskega kaganata je na njegovem nekdanjem ozemlju, vključno s prostorom Dravske ravnin in okoliških vzpetin, prišlo do politične reorganizacije, pri kateri so se Slovani in drugi prebivalci tega prostora začeli povezovati v nove lokalne in regionalne skupnosti. Za razliko od nekaterih območij obrobja nekdanjega Avarskega kaganata, kjer so etnogenetski procesi vodili v pojav individualnih gentilnih imen (Čehi, Moravani, Guduskani, Timočani, Abodriti, Hrvati, Karantanci, Karniolci), pa v panonskem prostoru tovrstno poimenovanje prebivalstva v pisnih virih ni izpričano (Štih 2000, 373-374).

Z upravno reformo, s katero je Ludvig Pobožni leta 828 preuredil karolinško državo, je bila furlanska mejna krajina, kamor je spadal tudi obravnavani prostor, razdeljena med štiri grofe, bistveno pa se je spremenila tudi državna organizacija. Dotlej je bila obramba države urejena tako, da je njeno jugovzhodno mejo obdajala cela vrsta tributarnih gentilnih kneževin, ki so bile v glavnem slovanske, z relativno notranjo samostojnostjo pod sicer frankovskim pokroviteljstvom, s čimer so tvorile prvo obrambno linijo karolinške države. Z uporabo Ljudevita Posavskega leta 819 se je ta model obrambe izkazal za nezanesljivega, saj se je več slovanskih plemen iz teh tributarnih kneževin uporilo proti karolinški državi pridružilo. Po zatrtju upora se je državna organizacija v 20. letih 9. stoletja začela spreminjati, v ozemljih ob meji cesarstva pa je grofovsko upravo začela zamenjevati gentilno. To pomeni, da je frankovski *comes*, ki mu je oblast podelil frankovski vladar in v čigar imenu je grof tudi izvajal oblast, zamenjal plemenskega *dux* in z njim povezano gentilno ureditev. V Panoniji se je oblast domačih gentilnih knezov končala leta 827, ko so Bolgari ob zasedbi Panonije (tudi severno od Save) tam nastavili svoje *rectores*. Ta proces se je zaključil ob ponovni frankovski osvojitvi tega prostora in imenovanjem Pribine za grofa v Panoniji (severno od Drave). S tem je panonski del današnje severovzhodne Slovenije dokončno prišel v sklop karolinške državne organizacije (Štih 1995, 42).

Kljub temu, da so zgodovinarji od Franca Kosa dalje Pribino označevali kot samostojnega kneza z neodvisno kneževino, po mnenju Petra Štiha ravno tega v zvezi s Pribino in Spodnjo Panonijo ni mogoče trditi. V Konverziji je navedeno, da je Pribina leta 840 od kralja v fevd prejel obsežno ozemlje v

Spodnji Panoniji, kjer se reka Zala izliva v Blatno jezero. Tam si je dal postaviti svoj sedež, Blatenski kostel. Nadalje izvemo tudi, da je kralj leta 847 vse, kar je Pribina pred tem imel v fevdu, dal le-temu v last, z izjemo salzburških posesti. Ljudmil Hauptmann je na podlagi natančne analize pisnega vira ugotovil notranje neskladje zapisanega, ki očitno temelji v načrtovani manipulaciji s strani pisca Konverzije. Hauptmann je postavil sklep, da bi se zapis Konverzije v vsebinskem smislu moral glasiti takole: »Ludvig Nemški je leta 847 podelil Pribini dotedanje fevde v last in ga hkrati postavil za grofa v Spodnji Panoniji, iz njegove javne oblasti pa je bila izvzeta tamkajšnja salzburška posest« (Štih 1993, 215). Iz navedenega Hauptmann nadalje sklepa, da je bila v tem času Spodnja Panonija torej frankovska grofija, ki je spadala v pravni okvir neposredne državne uprave. Kar pomeni, da je bila Spodnja Panonija v pravnem smislu državno ozemlje cesarstva in ne tributarna kneževina, kar se je navajalo v starejšem zgodovinopisju (Isti, 216). Vendar je Pribinova politična moč vsaj ob prihodu v Spodnjo Panonijo, verjetno pa tudi v času njegovega grofovanja, slonela na njegovem vojaškem spremstvu (družini). To je jasno razvidno iz oblikovanosti besedila, ki opisuje Pribinov (in njegovih – *sui*) beg pred moravskim knezom Mojmirom, njihovo pot do Ratboda in nadalje do Bolgarov, preden so se končno ustalili ob Blatnem jezeru (Štih 1995, 33).

Na opisano politično situacijo je mogoče nadalje sklepati tudi na podlagi drugih pisnih virov, v katerih je mogoče razbrati Pribinovo popolno odvisnost od Ludvika Nemškega. Mogoče je najbolj nazorno ta odvisnost od kralja vidna v dejstvu, da je Pribina, ko je želel svoje posestvo (ki mu ga je v fevd in pozneje v alod dal ravno Ludvik Nemški) podariti samostanu v Niederalteichu, moral kralja prositi za dovoljenje (Štih 1994, 216). Po Štihovem mnenju ni dvoma o tem, da moramo v Pribini videti grofa frankovskega cesarstva in ne samostojnega kneza neodvisne kneževine (Isti, 220). Pribinov sin Kocelj se je sicer v zadnjih letih svoje vladavine zavzemal za dosego neodvisnosti od frankovskega cesarja, kar pa je plačal z razlastitvijo in verjetno tudi z življenjem (Štih 1983, 194).

Pisni vir, pomemben za razumevanje politične situacije na obravnavanem prostoru, je t.i. *Arnulfinum*, listina, ki naj bi jo leta 890 izdal cesar Arnulf (Kos 1906, št. 296), za katero pa se je izkazalo, da je ponaredek, izdelan v letih 970-977 oziroma pred letom 982 (Kosi 2009, 33). Kljub temu, da je listina ponaredek, očitno temelji na realnih posestih Salzburške nadškofije, ki jih je le-ta pridobila v 9. stoletju. Med njimi je tudi Ptuj, ki je do leta 874 bil v lasti grofa Koclja, po njegovem padcu pa je prišel v roke Salzburške nadškofije (Isti, 35).

Po Wolframovi in Dopschovi interpretaciji, ki jo kot verjetno označi tudi Štih, je zahodni del obravnavanega prostora, zahodno od črte Maribor - Sotla, najpozneje po propadu Avarskega kaganata konec 8. stoletja, spadal h Karantaniji. Preostali del pa pod Spodnjo Panonijo, ki sta jo od sredine 9. stoletja dalje kot grofa cesarstva upravljala Pribina in Kocelj (Štih 2000, 361-362).

Neodgovorjeno pa ostaja vprašanje, kot kaj so se prebivalci obravnavanega prostora čutili in samoopredeljevali. Eichert v svoji družbeni analizi zgodnjerednjeveških skupnosti jugovzhodnih Alp, ki jo je opravil z rojdi kulturne in socialne antropologije, ugotavlja, da je Karantanijo (kot osrednjo »identitetno mitsko« predniško skupnost Slovencev) v času pred njeno integracijo v frankovsko kraljestvo zelo problematično označevati kot državo (Eichert 2017). V skladu z dognanji sodobne družbene teorije država namreč za svoj obstoj (tudi v zgodnjerednjeveškem kontekstu) neobhodno potrebuje določene družbene sisteme, kot so vojska pod enotno oblastjo, državna uprava, ki je sposobna pobrati davke, ter tržni sistem, ki omogoča nastanek ekonomskih presežkov (Macháček 2012, 10). Celotna centralna dinastična oblast nad Karantanijo, ki jo je poskušal vzpostaviti Borut, ni bila stabilna. Hotimirjev poskus izvajanja dinastične oblasti, ki bi obvladovala celoten karantanski prostor, se je končal v uporu in v spopadu med posameznimi skupnostmi, t.i. *carmula* (Eichert 2017, 22).

Kdo so bile torej tiste skupnosti, ki so se uprle vzpostavitvi centralne dinastične oblasti na prostoru med »*Sclavi qui dicuntur Quarantani*« (Slovani, ki jih imenujejo Karantanci), kot jih omenja *Conversio* (Eichert 2017, 17)? Odgovor na to vprašanje moramo iskati v raziskavah skupnostnih identitet zgodnjerednjeveških Slovanov. Kot navaja Pleterski, je bila osnovna teritorialna, upravna, politična enota starih Slovanov župa. Primerljiva je s tem, kar je bila pri Grkih *polis*, pri Rimljanih *civitas*, pri Germanih *gau*, pri Keltih *oppidum*. V njej so ljudje uresničevali svojo pravno identiteto, danes bi temu rekli državljanstvo (Pleterski 2011, 9). Iz tega zornega kota omenjeno *carmulo* verjetno lahko razumemo kot skupni upor karantanskih žup(anov) proti poskusu vzpostavitve centralne dinastične oblasti pod vodstvom enega od županov, Hotimirja (Eichert 2017, 22).

Politična situacija na obravnavanem prostoru se popolnoma spremeni proti koncu 9. stoletja, ko v politično dogajanje v Panonski nižini poseže ljudstvo, ki je v Evropo prispelo iz severnocentralnoazijskega/uralskega prostora, Madžari. Sicer najzgodnejši zapisi o njihovi prisotnosti na meji Vzhodnofrankovske države v Spodnji Panoniji izvirajo iz leta 862, vendar zgodovinski kontekst zaradi skromnih pisnih virov v tem času ni povsem jasen. Zatem so se Madžari za skoraj 20 let znova umaknili na svoje takratno poselitveno območje med Donom in spodnjim tokom Donave. Ponovno se pojavijo šele leta 881 na prostoru Dunajskega lesa in Dunaja, ko jih pisni viri omenjajo kot zaveznike velikomoravskega kneza Svetopolka. Le-ta namreč kot zaveznik Ariba (mejnega grofa Vzhodne marke) poseže v dinastične boje za oblast nad Vzhodno marko. Svetopolk je v bojih z Arnulfom v letih 883 in 884 večkrat napadel Panonijo in jo oplenil. Po mnenju čeških in slovaških zgodovinarjev je Svetopolk z zmagami nad Arnulfom dejansko dosegel politični nadzor nad svojim delom Spodnje Panonije, vsaj do reke Drave. Takšno situacijo naj bi uspel ohraniti vse do svoje smrti leta 894. Vendar frankovski viri o Svetopolkovi zasedbi Spodnje Panonije ne poročajo, ampak navajajo, da se je po osvajalnih pohodih vračal na Moravsko. Štih poleg tega navaja vire, iz katerih je mogoče Svetopolkove vojaške aktivnosti dokazati zgolj za prostor Zgornje Panonije. Na podlagi navedenega (poleg drugih argumentov, ki po njegovem mnenju jasno kažejo na frankovsko in ne velikomoravsko oblast v Panoniji) Štih ocenjuje, da je razlaga, po kateri naj bi Svetopolk v tem času politično obvladoval celotno Panonijo in jo po sklenitvi miru z Arnulfom leta 885 celo dobil v fevd, zmotna (Štih 1983, 175-183).

Okrog leta 900 so Madžari zasedli Panonijo, s čimer je bil verjetno tudi na obravnavanem prostoru Dravske ravni zrušen frankovski red. Iz svoje nove domovine v Panonski nižini so Madžari naslednjega pol stoletja redno napadali in pustošili frankovska ozemlja, čez današnje slovensko ozemlje v Karantanijo in vse do juga Italije ter v Burgundijo, ob Donavi pa vse do Bavarske, Švabske, Saške in Lotaringije. Na poti v Italijo so najverjetneje sledili stari glavni poti iz srednjega Podonavja v severno Italijo, ki je na Ptujju prečkala reko Dravo. Obravnavani prostor Dravske ravni je bil v tem času torej neposredno izpostavljen madžarski vojaški sili in je bil po Štihovem mnenju gotovo opustošen (Isti, 186-193). Glede na Štihove raziskave so Madžari med svojimi osvajalnimi pohodi med koncem 9. stoletja in letom 955, ko so bili s strani združene nemške vojske pod vodstvom cesarja Otona I. premagani v bitki na Leškem polju pri Augsburgu in so se vdori v notranjost Nemškega cesarstva končali, kar 28-krat prečkali današnje slovensko ozemlje (Isti, 191). V tem času se je meja med nemško in madžarsko državo ustalila tako, da je obravnavani prostor Dravske ravni razdelila na pol. Območje zahodno od črte Radgona - Ptuj - izliv Dravinje v Dravo je postalo del Nemškega cesarstva, območje vzhodno od tega pa so vojaško obvladovali Madžari (Štih 1996, 535-536).

V letih 980 in 985 se kot grof na Dravski ravni, tem mejnem območju Svetega rimskega cesarstva, omenja nek rodovno podrobneje še neidentificirani Rachwin (Štih 2006, 256; Kos 1906, št. 470 in št. 487). »Rachwinova grofija«, kot je mejno območje Dravske ravni imenovano v darilni listini cesarja Otona II. iz leta 980, očitno ni imela trdne organizacijske osnove, saj se v poznejših virih ne omenja več pod tem imenom. Lahko pa okvirno določimo njen obseg med prostorom Slovenskih Konjic, Razvanja in Skorbe. Na severu je mejila na Karantansko marko, na severozahodu na Koroško, na jugozahodu pri razvodju med Dravinjo in Savinjo pa na Savinjsko marko. Po Ravnikarjevem mnenju pa naj bi na severovzhodu segala tudi na levo stran Drave, vse do Lenarta (Ravnikar 2014, 21-23).

Rachwina ali njegovih potomcev v poznejših virih ne zasledimo več. Različna poimenovanja za prostor Dravskega polja v virih 12. stoletja (med drugim »Marka onstran gozda« (Kos 1911, št. 408), »Onkrajgozdna marka« (Kos 1915, št. 71) in »Ptujška marka« (Kos 1911, št. 394), ki so jih pisarji šentpavelskega samostana uporabljali za lociranje svojih posesti zunaj Koroške, na meji cesarstva, kažejo na to, da organizacije tega prostora državnopravno verjetno ne smemo enačiti z organizacijo mejnih krajin, kot jih poznamo v avstrijskem Podonavju ter ob srednji Muri in Savi. Očitno gre za prostor na meji cesarstva, ki formalno ni bil upravno organiziran (Štih 2006, 256). Kot se je izrazil Ravnikar, je poimenovanje te marke: »... torej le pojem na papirju in ne neka realna organizacijska tvorba.« (Ravnikar 2014, 22).

Salzburška nadškofija je s svojimi ministeriali Gospodi Ptujskimi pred koncem 12. stoletja Madžarom uspela iz rok iztrgati še preostali, vzhodni del Dravske ravni okrog Ormoža, kar izvemo iz listine, datirane v leto 1222. V naslednjih letih je v sklop Svetega rimskega cesarstva prišlo tudi ozemlje vzhod-

no od Ormoža, vse do Središča ob Dravi, na skrajnem vzhodu obravnavanega prostora, od koder se je obrnila proti severu do reke Mure, kjer še danes poteka državna meja med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško (Štih 1996, 541-542).

2.2.2 Cerkvoupravna situacija

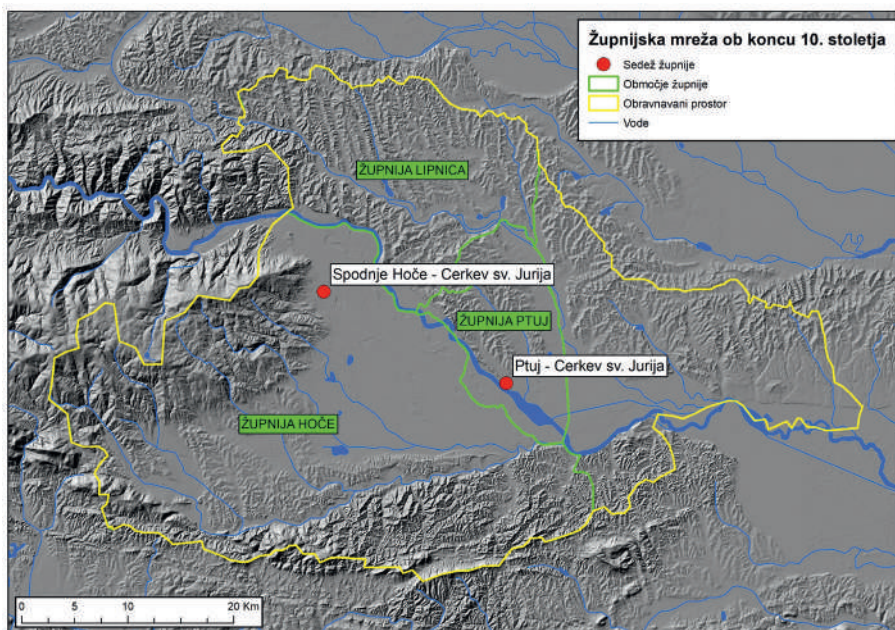
V prvi polovici 5. stoletja je prišlo v Rimskem cesarstvu do cerkvoupravne reorganizacije, v sklopu katere je vpliv nad obema noriškima provincama in zahodnimi deli panonskih provinc, torej tudi nad obravnavanim prostorom, zase pridobila metropolitna cerkev v Ogleju. Slednja se je leta 557 samooklicala za patriarhat (Bratož 2014, 509-512). Za čas po razpadu Rimskega cesarstva in oblikovanja Avarskega kaganata v Panonski nižini podatki o cerkvoupravni organizaciji obravnavanega prostora niso znani. Po frankovskih osvajanjih vzhodnoalpskega in zahodnoapanonskega prostora po koncu 8. stoletja pa je v cerkvoupravnem smislu močan vpliv dobila novoustanovljena Salzburška nadškofija. Po uspešnih avarskih vojnah Karla Velikega so Salzburški nadškofiji pripadli vzhodni deli današnje Slovenije. Odločilnim vojaškim pohodom v Avarijo leta 796 sta se v spremstvu pridružila tudi salzburški nadškof Arn in oglejski patriarh Pavlin. Na pohodu so se škofje dogovorili o izhodiščih pokristjanjevanja, poveljujoči Karlov sin Pipin pa je določil reko Dravo za mejo med oglejskim in salzburškim misijonskim področjem v Panoniji, kar je leta 803 v Salzburgu potrdil tudi Karel Veliki. Salzburg je dobil za misijon območje na levem bregu Drave, Oglej pa na njenem desnem bregu. Ptuj, na levem bregu Drave, je torej od leta 799 vsaj uradno spadal v območje misijonskega škofa Teoderika, ki ga je postavil salzburški nadškof Arn (Štih 2014a, 179-180). Ta meja med Salzburško nadškofijo in Oglejskim patriarhatom je bila s tem določena in je zaznamovala cerkvoupravno zgodovino obravnavanega prostora vse do jožefinskih reform ob koncu 18. stoletja (Höfler 2016, 20-22).

V času madžarskih vpadov v prvi polovici 10. stoletja ni na ozemlju Karolinškega cesarstva o cerkveni dejavnosti na obravnavanem prostoru ničesar znanega. Prvi pisni viri, iz katerih lahko razberemo nekaj o cerkveni organizaciji, so ohranjeni šele iz druge polovice 10. stoletja, iz časa po porazu Madžarov pri bitki na Leškem polju. Šele po ponovni utrditvi nemške oblasti na Ptuj, najpozneje leta 977, lahko ponovno računamo s cerkveno organizacijo tudi na obravnavanem prostoru (*Slika 4*). Najverjetneje je bila še pred koncem 10. stoletja vzpostavljena ptujška župnija s sedežem pri cerkvi sv. Jurija (Isti, 86). Druga župnija, ki naj bi bila prav tako vzpostavljena pred koncem 10. stoletja, je bila hoška župnija, ki je upravljala celotni del območja Podravske marke, ki je bil v pristojnosti oglejskega patriarha (Isti, 308; zemljepisna skica 12).

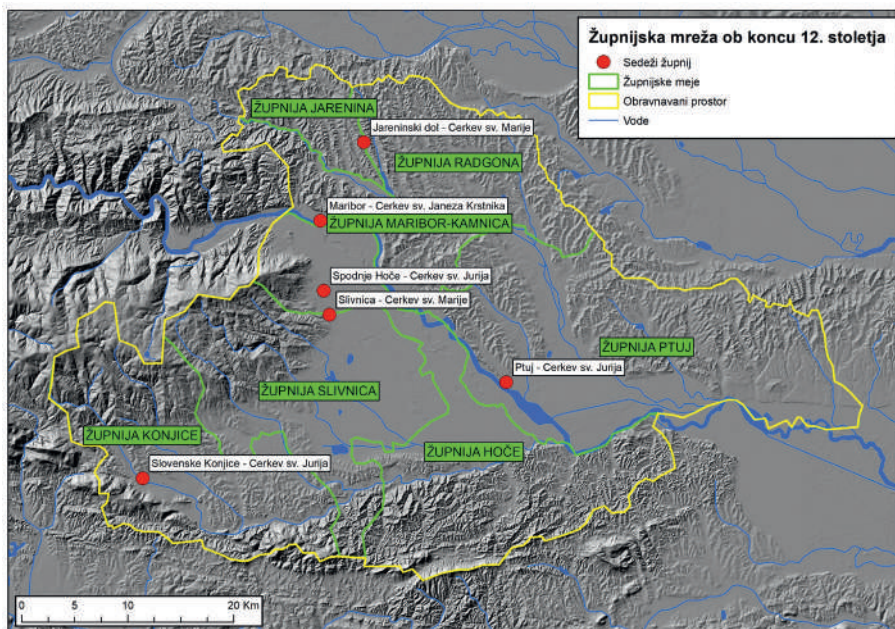
Po Höflerjevem mnenju je verjetno, da je bil prvi sedež župnije pri cerkvi sv. Mihaela v Razvanju, kak kilometer severno od Hoč (Isti, 309). Drugo tezo zagovarjata Sapačeva, ki na podlagi stavbnogodovinskih primerjav argumentira starost cerkve sv. Jurija v Hočah najpozneje v 10. stoletje, mogoče celo ok. leta 800, zaradi česar bi po njegovem mnenju tudi sedež župnije lahko pričakovali tukaj (Sapač E., Sapač I. 2015, 183). V pisnih virih je župnija Hoče sicer izrecno omejena šele leta 1146, ko sta iz njenega ozemlja že bili izločeni novoustanovljeni župniji Konjice in Slivnica (Kos 1915, št. 222).

Tretja župnija, pod katero je spadal del obravnavanega prostora, je bila leta 970 ustanovljena v Lipnici, na današnjem avstrijskem Štajerskem (Höfler 2016, 37). Sedež lipniške župnije je bil ob ustanovitvi pri cerkvi sv. Martina v »Starem trgu« (*Altenmarkt*) pri Lipnici. Glede na okoliščine izločanja mlajših župnij iz območja prvotne lipniške župnije lahko sklepamo, da je njeno prvotno ozemlje na jugu segalo vse do Drave, kjer je mejila na hoško župnijo ter na ptujsko župnijo v Slovenskih goricah (Isti, 73).

Slika 4: Župnijska mreža ob koncu 10. stoletja z označenimi sedeži župnij (geografski podatki o župnijskih mejah so povzeti po Höfler 2016 in Kos 1939).

Slika 5: Župnijska mreža ob koncu 12. stoletja z označenimi sedeži župnij (geografski podatki o župnijskih mejah so povzeti po Höfler 2016 in Kos 1939).

V 12. stoletju so se prvotna območja župnij začela nadalje deliti. Nastala je cela vrsta novih, sekundarnih župnij (Slika 5). Tako sta pred sredino 12. stoletja iz hoške župnije bili izločeni župniji Slivnica in Konjice. Relativno poznejši nastanek slivniške župnije naj bi kazal tudi patrocinij sv. Marije, ki se glede na Höflerjeve ugotovitve pri nas uveljavi šele v 11. stoletju. Neposredna bližina sedežev hoške in slivniške župnije (ok. 5 km) kaže na to, da cerkev v Slivnici ni bila ustanova Oglejskega

patriarhata, kot v primeru Hoč, ampak da gre v osnovi za lastniško cerkev. Cerkev so verjetno kot protiutež oglejskim Hočam postavili Spanheimi. Ustanovitev slivniške župnije je bila verjetno povezana z reformo župnijske mreže v teku 11. stoletja, ko jo je ustanovil oglejski patriarh in ji oddelil velik del ozemlja hoške župnije (Höfler 2016, 318-319).

Pobudo za ustanovitev župnije Konjice, ki je bila patriarhatska, gre po Höflerju pripisati Konjiškim. Cerkev sv. Jurija v Konjicah, sedež župnije, pa naj bi kot sprva lastniška cerkev bila zgrajena že v času Heme Breško-Seliške (Isti, 324). Drugače Curk, ki meni, da so bili pobudniki ustanovitve župnije po letu 1086 Spanheimi, njen patron pa naj bi bil mejni grof (Curk 1991, 88).

Naslednja v vrsti srednjeveških župnij, ustanovljenih na obravnavanem prostoru, je župnija Jarenina s sedežem pri cerkvi sv. Marije. Prvotno gre za cerkev v posesti Rudolfa Wittenswalda. Ta se je z bratom Weriandom na strani koroškega vojvode Engelberta II. Spanheimskega udeležil spopada s krškim škofom Hilteboldom in njegovim metropolitom, nadškofom Konradom I., zaradi posestvanja Brež in bil zato po vojvodovem porazu izobčen. Da bi se odkupil, je svojo posest v Jarenini okoli leta 1135 izročil salzburškemu nadškofu, ta pa jo je leta 1139 z nekaterimi drugimi takrat konfisciranimi posestmi predal benediktinskemu samostanu v Admontu. Jarenina je izrecno omenjena kot župnija ok. leta 1160 (Höfler 2016, 78; Kos 1915, št. 416).

V 12. stoletju moramo z nastankom župnije računati tudi v Kamnici oz. Mariboru. Mariborska župnija, ki je po Mlinaričevem mnenju verjetno nastala že v začetku 12. stoletja, je na zahodu mejila na potok Črmenico pri Ožbaltu in s tem na župnijo v Labotu (Lavamünd), na vzhodu na Vurberški potok in s tem na župnijo na Ptuj, na severu pa so njene meje segale do reke Pesnice in do hribovskega hrpta Slemena, kjer se je stikala z ozemlji župnij Lipnica in Jarenina (Mlinarič 2006, 298). V listini, izdani med leti 1185 in 1192, se med pričami omenja mariborski župnik Konrad (Kos 1915, št. 716), katerega sedež (in torej tudi sedež župnije) pa je po Höflerjevi interpretaciji zgodovinskega raziskav verjetno bil v Kamnici. Župnik v Kamnici se prvič omenja med leti 1193 in 1220 (Isti, št. 839). Po Höflerjevem mnenju pride do poimenovanja kamniškega župnika po Mariboru kot posledica navedbe pomembnejšega kraja v bližini, za kar je izpričanih več primerjav. Maribor je bil konec 12. stoletja že pomemben trg z gradom v lasti Otokarjev. Listino z omembo mariborskega župnika je izdal Otokar IV., ki naj bi z oznako župnika kot »mariborskega« poskušal župnijo navezati na trg v lasti njegove rodbine. Po letu 1220 pa naj bi se moral kamniški župnik tudi za stalno naseliti v Mariboru, čeprav se priložnostno kot »kamniški župnik« omenja še vse do leta 1450 (Höfler 2016, 75-75). Kje v Mariboru naj bi bila cerkev, v kateri je v 12. stoletju župnik maševal, ni gotovo. Kot meni Zadnikar, naj bi bila (pod zavetništvom sv. Janeza Krstnika) leta 1254 prvič omenjena cerkev na današnjem Slomškovem trgu (Zadnikar 1982, 157). Po mnenju Branka Vnuka pa je mogoče, da je bila prvotna župna cerkev (poznejša) minoritska cerkev na današnjem Vojašniškem trgu. Sedež župnije naj bi po njegovem mnenju bil k cerkvi sv. Janeza Krstnika prenesen šele po požaru, ki je v prvi polovici 13. stoletja cerkev na Vojašniškem trgu močno poškodoval (Vnuk 2015, 206).

Pred koncem 10. stoletja je bil obravnavani prostor torej razdeljen med tri župnije: lipniško, hoško in ptujsko. Pred koncem 12. stoletja pa so bile z nadaljnjo delitvijo teh župnij vzpostavljene še štiri nove župnije: Slivnica, Konjice, Jarenina in Kamnica/Maribor.

2.3 Regionalne geolingvistične raziskave

Namen poglavja je podati povzetek dognanj o historičnem razvoju narečij na obravnavanem prostoru, pri čemer bom povzemal predvsem rezultate raziskav o časovnem in geografskem vidiku razvoja posameznih narečij in narečnih skupin.

Na vprašanje, koliko je slovenskih narečij, pride po besedah jezikoslovcev do zadrege. Narečja namreč niso nekaj oprijemljivega, točno določenega, večinoma prehajajo eno v drugo in večinoma drugje kot v dialektoloških kartah sploh nimajo jasno določenih medsebojnih meja. Zato so se tudi klasifikacije narečij spreminjale v skladu z razvojem regionalne geolingvistike.

Za prvo dejanje kategorizacije govorov na slovenskem lahko štejemo Trubarjevo naštevanje skupnosti, ki govorijo *slovenski jezik*, v knjigi »*Ta Evangelii svetiga Matevsha*«: Kranjci, Korošci, Štajerji, Dolenci, Bežjaki, Krašovci, Istriani in Krovati (Rigler 2001a, 287).

Znanstveno klasifikacijo ter prostorsko opredelitev slovenskih narečij, skupin in govorov na način, ki v mnogočem velja še danes, je uvedel Ramovš v 30. letih 20. stoletja (Isti, 292). Ramovš v svojih izvajanjih o razvoju narečij izhaja iz ugotovitve, da je alpska slovanščina, kot eno od praslovenskih na-

rečij, razvila v obdobju po naselitvi na prostoru današnje Slovenije različne dialektične značaje. Od naselitve v današnji slovenski prostor dalje naj bi se razvijala tako, da so nekatere inovacije zajele vse njeno ozemlje, druge pa so se razvile le v posameznih predelih. Prav slednje so po Ramovševem mnenju osnova današnjih narečij (Ramovš 1935, XIV). Kot posledica tega je bila »slovenska zemlja, kakršna se nam kaže v 6. stoletju, z naravnimi pregradami, ovirami in zaprekami ter z naravnimi in komunikacijskimi progami razdeljena na sedem bazenov; v njih naseljeno prebivalstvo se je ožje družilo; tako je nastalo sedem živahnejših občevalnih enot, za prvotno enotnost jezika pa s tem sedem razvojnih smernic« (Isti, 195-196). Pri tem ima v mislih sedem narečnih skupin, kot jih je v razpravi opredelil.

Že Logar pa za razliko od Ramovša izrazi domnevo, da gre razlike med posameznimi narečji pripisati že različnim govorom skupnosti, ki so v zgodnjem srednjem veku poselile današnji prostor. Ena skupina, ki je prečkala Karpate in se je v današnji slovenski prostor priselila iz severa, ter druga skupina, ki se je ob Dravi in Savi pomikala iz smeri jugovzhoda (Logar 1975, 5).

Logarjevo domnevo precizira in nadgradi Greenberg v svoji raziskavi o glasovni podobi slovenskega jezika skozi čas. Le-ta v svoji analizi ugotavlja, da slovanski naseljenci, ki so v zgodnjem srednjem veku naselili današnje slovensko ozemlje, niso govorili enotnega jezika. Današnje slovensko ozemlje je bilo glede na njegova izvajanja v času naseljevanja slovanskih skupnosti poseljeno z govorci različne narečne pripadnosti. Nekatere glasovne razlike, ki so prisotne v različnih slovenskih narečjih, namreč datirajo v najzgodnejše obdobje slovanske narečne delitve in kažejo na različen izvor že pred naselitvijo na današnji slovenski prostor. V grobem lahko te delitve geografsko zamejimo na skupini severno in južno od Save. Narečje severno od Save se nadaljuje v današnjih koroških, severnoštajerskih in panonskih narečjih, medtem ko se narečje južno od Save nadaljuje v današnjih primorskih, gorenjskih, dolenskih in južnoštajerskih narečjih (Greenberg 2006, 169-170).

V skupni razpravi Snoj in Greenberg razvijeta dognanje, da so se te narečne razlike morale oblikovati že v zgodnjem, predmigracijskem obdobju Slovanov, pred letom 500. Eden od razlogov za takšno sklepanje je prisotnost določenih leksemov v prekmurskem in prleškem narečju panonske narečne skupine, kakršne razen na tem prostoru najdemo zgolj še v nekaterih bolgarskih in osrednjerskih govorih. To po njunem mnenju kaže na povezave z vzhodnoslovanskim govornim področjem. Iz tega izhaja, da so se vrste slovanščine, ki so bile ob slovanski naselitvi prinesene na prostor današnje Slovenije, razlikovale. S časom, v večstoletnem procesu, so sicer postale bolj izenačene, nikoli pa se niso povsem poenotile (Snoj in Greenberg 2012, 283). Vrsta slovanščine, ki so jo govorili na prostoru današnje vzhodne Slovenije, se je strukturno razlikovala od tiste v današnji osrednji in zahodni Sloveniji, pa tudi od tiste različice, ki se je govorila južno od današnjega vzhodnoslovenskega prostora, na današnjem kajkavsko govorečem Hrvaškem.

Govorni kontinuum, ki se je v času naselitve oblikoval na prostoru današnje panonske Slovenije, je zajemal tudi prostor območja koroškega narečja in osrednjih slovaških narečij, kjer se pojavljajo tudi nekatere »južnoslovanske« poteze (Greenberg 2013, 401). Po Greenbergovem mnenju so morale prve slovanske skupnosti, ki so poselile današnjo panonsko Slovenijo, izvirati iz današnjega vzhodnoslovenskega prostora, pripadale pa so drugi skupini slovanskih govorcev kot tiste, ki so poselile današnji osrednjeslovenski prostor, pri čemer pa v osrednji slovenski prostor spadajo tudi štajerska narečja (Isti, 403).

Najstarejši govorni kontinuum, ki je obsegal prostor med Prlekijo, Prekmurjem, Slovaško in Koroško, se je torej oblikoval pred naselitvijo Madžarov v Panonsko nižino, ki se je zgodila ob koncu 9. stoletja. Zaradi poznejših, a še vedno zgodnjih sprememb, je bilo poleg koroškega, slovaških in slovenskih panonskih narečij v enotni govorni kontinuum vključeno tudi kajkavsko narečje (Isti, 402).

Jezikoslovna analiza kaže, da se je govor prebivalcev vzhodnih Alp, torej alpskoslovanski govor (kamor spadajo tudi slovenska panonska narečja), do konca 10. stoletja v veliki meri poenotil s kajkavskim in čakavskim govorom na današnjem Hrvaškem, in sicer do te mere, da je ta govor postal težko razumljiv za govorce vzhodnoslovanskih in češko-moravsko-slovaških govorov, razlikoval pa se je tudi od štokavskega govora južnega Balkana. Snoj in Greenberg iz tega sklepata, da je bila alpskoslovansko-kajkavska-čakavska jezikovna skupnost 10. stoletja svoja lastna entiteta, ki je kot taka sama sebe razlikovala od sosednjih slovanskih entitet (Snoj in Greenberg 2012, 290 in 293). Alpskoslovanski, kajkavski in čakavski govor se je od preostalih južnoslovanskih govorov in zahodno ter vzhodnoslovanskih govorov razlikoval do te mere, da je bilo sporazumevanje med njihovimi

govorci močno oteženo, če ne celo onemogočeno (Snoj 2012, 83). Vendar se že v jeziku Brižinskih spomenikov (10. stoletje) nakazujejo posebnosti, ki so značilne zgolj za današnja slovenska narečja, ne pa za kajkavsko in čakavsko narečje (Snoj in Greenberg 2012, 295). Najpozneje v 12. stoletju pa je že jasno določen razvoj vokalizma, značilnega zgolj za današnja slovenska narečja, za razliko od kajkavskega in čakavskega narečja, ki ga ne poznata (Isti, 296).

Kljub jezikovni podobnosti današnjih slovenskih narečij in njihovim razlikam z narečji na današnjem Hrvaškem pa velja omeniti, da se meje teh narečij ne držijo nujno današnjih državnih meja. Dialektološke analize namreč kažejo na izrazit govorni kontinuum na prostoru porečja Mure in Drave, ki sega preko današnje slovensko-hrvaške državne meje. Medjimursko (medmursko) narečje, ki spada med kajkavska narečja, je namreč v jezikoslovnem smislu bolj sorodno slovenskim panonskim narečjem, kot pa preostalim hrvaškim narečjem (Jakop 2017). Predvsem zgornje podnarečje medmurskega narečja po Šeklijevi raziskavi ne izkazuje nobene od splošno kajkavskih inovacij, zato bi ga zelo težko uvrstili med kajkavske govore. Glede na glasovni sistem je zgornjemedmurske govore po njegovem mnenju mogoče izpeljati iz slovenskih panonskih narečij (Šekli 2013, 29-32).

Govori slovanskih skupnosti, ki so poseljevale današnji slovenski prostor od 6. stoletja dalje, so se dalje razvijali še tudi po njihovi naselitvi. Razvijali pa so se v različne smeri. Glavni dejavniki, ki so vplivali na razvoj posameznih narečij od zgodnjega srednjega veka dalje, so po Riglerjevemu in Logarjevemu mnenju bile zemljepisne razmere (predvsem gorovja in prometne poti ter smeri), pa tudi gospodstvena in cerkvenoupravna razdelitev današnjega slovenskega prostora. V srednjem veku naj bi prav župnijsko središče pogosto postalo tudi upravno-politično središče, ki je po njenem mnenju odločilno usmerjalo promet in komunikacije med ljudmi. Teritoriji posameznih župnij so po njenem mnenju torej območja, na katerih so se razvili posamezni slovenski govori in narečja (Rigler 2001b, 373, prvič objavljeno leta 1973; Logar 1975, 7).

Kartografska osnova razprostranjenosti posameznih narečij in narečnih skupin, ki so bila obravnavana v primerjalnih analizah, predstavljenih v nadaljevanju, je karta slovenskih narečij iz leta 2016, izdelana s strani Dialektološke sekcije ISJFR ZRC SAZU (Slika 6).

Slika 6: Zemljevid slovenskih narečij, ki sta ga izdelala Tine Logar in Jakob Rigler (1983), dopolnili pa so ga sodelavci Dialektološke sekcije Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU leta 2016.

3 PRIMERJALNA PROSTORSKA ANALIZA

3.1 Teze in cilji

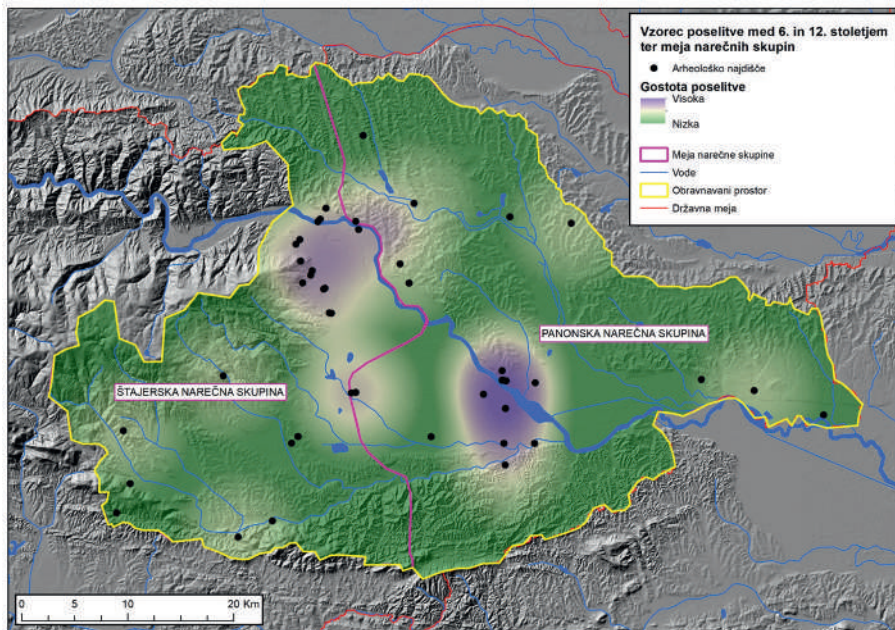
Po Riglerjevem (Rigler 2001b, 373; separat iz leta 1973) in Logarjevem mnenju (Logar 1975, 6) naj bi imela srednjeveška cerkvenoupravna organizacija na prostoru današnje Slovenije pomemben vpliv na oblikovanje slovenskih narečij. Na potek komunikacijskih tokov med ljudmi naj bi vplivala celo pomembnejše kot geografska razčlenjenost. Doslej primerjalne analize rezultatov zgodovinsopisnih in geolingvističnih raziskav, ki bi to tezo preverila, za prostor Dravske ravnin in okoliških vzpetin še ni bilo. Pričujoča razprava je poskus preveritve te teze. Ob tem pa je bila opravljena tudi prostorska primerjava rezultatov geolingvističnih in zgodovinsopisnih raziskav z zgodnjersrednjeveško poselitvijo, interpretirano na podlagi arheoloških virov.

Cilj raziskave je bil izdelati primerjalne zemljevide rezultatov poselitve obravnavanega prostora med 6. in 12. stoletjem, kot je razvidna iz prostorske analize arheoloških virov, zgodovinsopisnih raziskav cerkvenoupravne organizacije v istem obdobju ter rezultatov geolingvističnih raziskav slovenskih narečij.

3.2 Zgodnjersrednjeveška poselitev, kot se kaže skozi arheološke raziskave

3.2.1 ... in narečne skupine

Slika 7: Vzorec zgodnjersrednjeveške poselitve in današnja območja narečnih skupin.

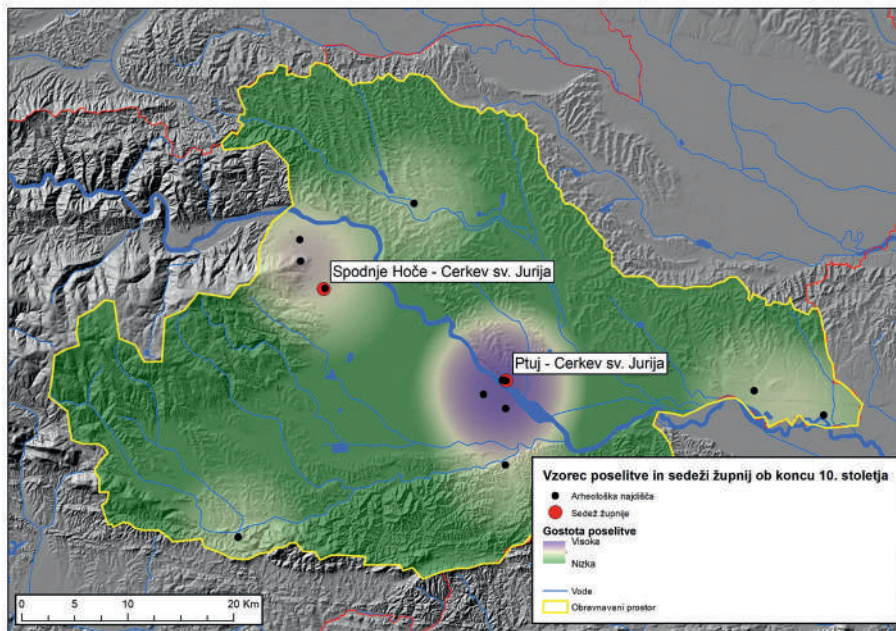

Zgodnjersrednjeveška poselitev, ki ohranja podoben vzorec vse do konca obravnavanega obdobja, daje že pred koncem 8. stoletja slutiti oblikovanje dveh zgostitev (Slika 2). Ena zgostitev se kaže na prostoru med skrajnimi vzhodnimi obronki Pohorja in med dolino reke Pesnice, levega pritoka Drave v Slovenskih goricah (mariborska zgostitev). Druga zgostitev zavzema prostor med spodnjim tokom potoka Grajena, preko Ptuja, do izliva Rogatnice na Dravsko polje, do vzhodnega Haloz (ptujška zgostitev).

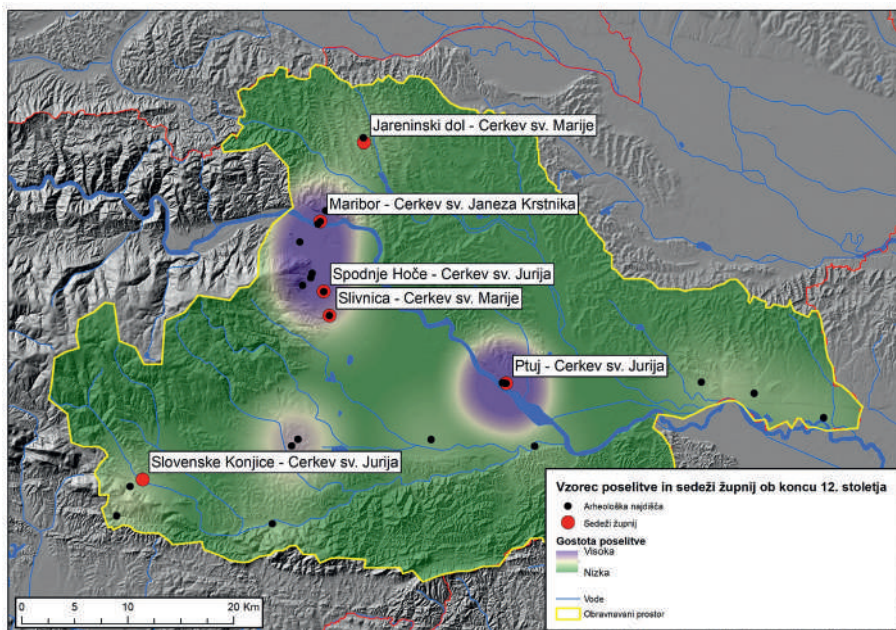
Današnja meja med štajersko in panonsko narečno skupino deli obravnavano območje od severa proti jugu na približno dva enaka dela, delno sovpadajoča z območjema obeh zgostitev prebivalstva v 8. stoletju. Po Dravskem polju meja med narečnima skupinama poteka na sredi med obema zgostitvama. V nadaljevanju proti severu pa meja med narečnima skupinama poteka po vzhodnem robu območja mariborske zgostitve (Slika 7).

3.2.2 ... in sedeži župnij

Slika 8: Vzorec poselitve v 10. stoletju, kot se kaže na podlagi arheoloških najdišč, in oba sedeža župnij, ki so bile na obravnavanem območju ustanovljene pred koncem 10. stoletja.

Slika 9: Vzorec poselitve v 12. stoletju, kot se kaže na podlagi arheoloških najdišč, in sedeži župnij, ki so bile na obravnavanem območju ustanovljene pred koncem 12. stoletja.

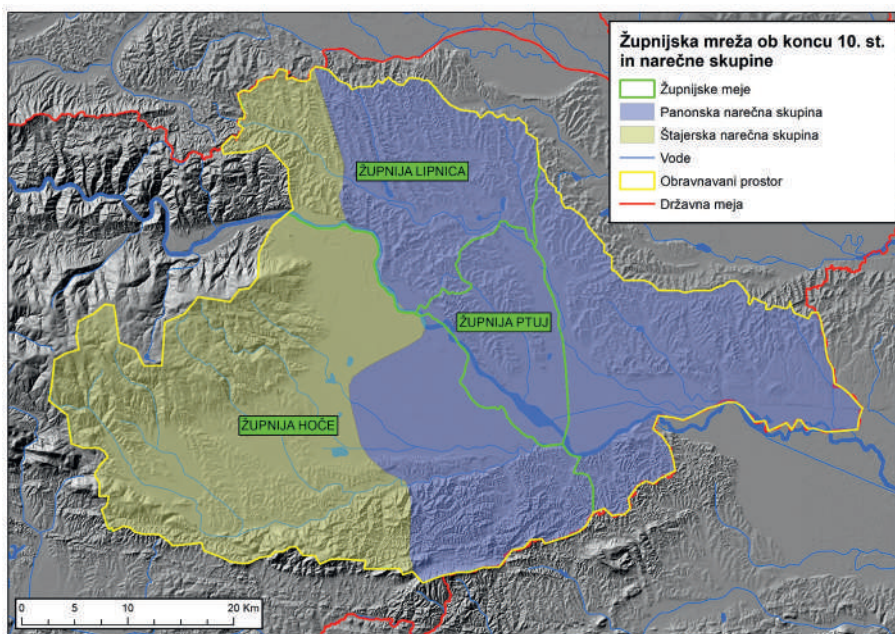
Oba sedeža župnij, ki sta bila v 10. stoletju ustanovljena na obravnavanem prostoru pri cerkvi sv. Jurija v Spodnjih Hočah in pri cerkvi sv. Jurija na Ptuj, sta locirana znotraj območij poselitve, interpretirane na podlagi arheoloških virov (*Slika 8*). Tretji župnijski sedež, pod katerega cerkvenoupravni nadzor je sodil skrajni severni del obravnavanega prostora, je bil lociran v bližini Lipnice, onstran današnje slovensko avstrijske meje (izven zemljevida).

V 12. stoletju se poselitveni vzorec v primerjavi z 10. stoletjem nekoliko spremeni. Še vedno sta jasno razpoznavni obe, mariborska in ptujka zgostitev poselitve, v povezavi z njima pa se nadalje razvija tudi župnijska mreža (*Slika 9*). Novoustanovljeno župnijsko središče v Slivnici je locirano le nekaj kilometrov v stran od župnijskega središča v Spodnjih Hočah, na robu največje zgostitve poselitve. Vendar se za razliko od predhodnih stoletij poselitev močnejše razvije tudi v preostalih delih obravnavanega prostora. Novoustanovljena župnijska sedeža v Jarenini in v Slovenskih Konjicah nakazujejo odmik od obstoječega poselitvenega vzorca v do tedaj bolj redko poseljen prostor.

3.3 Župnijska mreža ob koncu 10. Stoletja

3.3.1 ... in narečne skupine

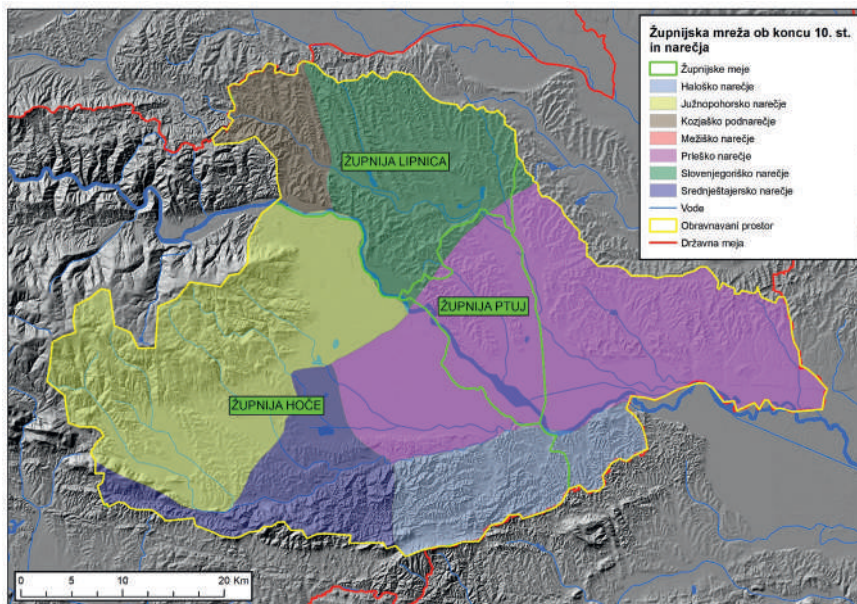
Slika 10: Župnijska mreža ob koncu 10. stoletja in narečne skupine.

Proti koncu 10. stoletja je Sveto rimsko cesarstvo na obravnavanem prostoru (razen v njegovem skrajnem južnem in vzhodnem delu, ki je bil v tem času pod madžarskim nadzorom) vzpostavilo mrežo župnij. Ob primerjavi z območji narečnih skupin se kažejo določene skupne poteze z mejami župnijske mreže (*Slika 10*). Reka Drava predstavlja v poteku med Malečnikom pri Mariboru in Dvorjanami pod Vurberkom istočasno tudi mejo med današnjimi območji štajerske in panonske narečne skupine. Jugovzhodna meja hoške župnije pa sovпада z južno mejo panonske narečne skupine, obe pa potekata po današnji državni meji med Slovenijo in Hrvaško.

3.3.2 ... in narečja

Slika 11: Župnijska mreža ob koncu 10. stoletja in narečja.

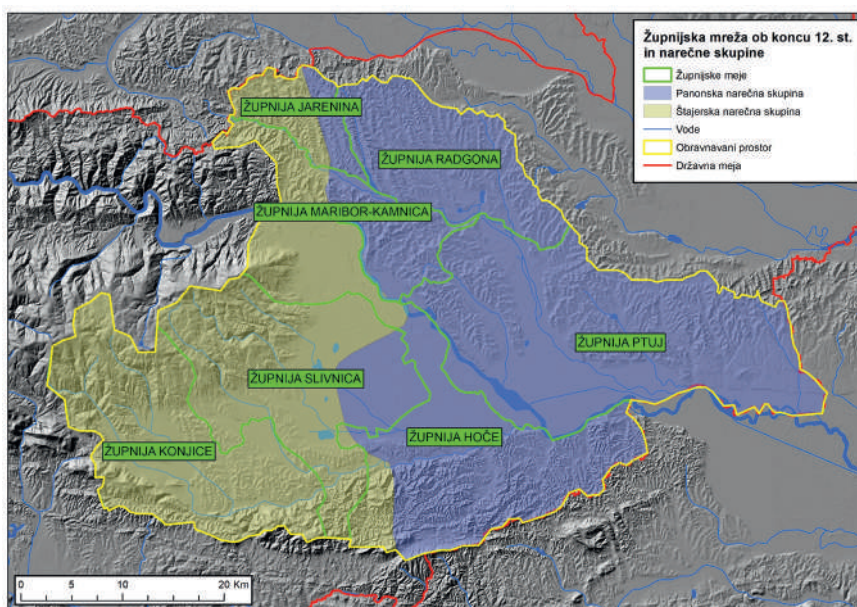

Določena razmerja se kažejo tudi v prostorski primerjavi župnijske mreže in narečij (Slika 11). Severovzhodna meja župnije Hoče ob reki Dravi sovpada z mejo med južnopohorskim narečjem na eni strani in Kozjaškim podnarečjem ter slovnjegoriškim narečjem na drugi strani. Meja med župnijama Ptuj in Lipnica poteka na obravnavanem območju tako rekoč v celoti po današnji meji med prleškim in slovnjegoriškim narečjem.

3.4 Župnijska mreža ob koncu 12. Stoletja

3.4.1 ... in narečne skupine

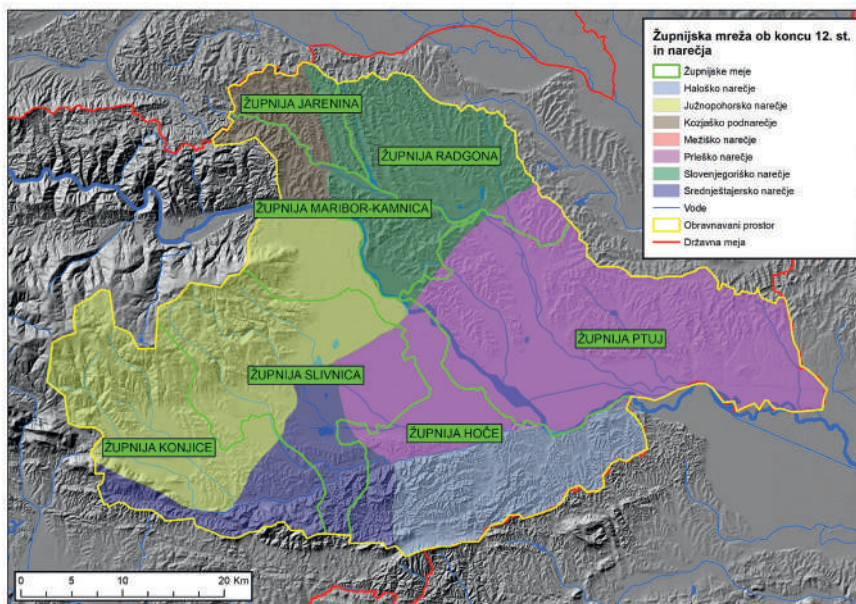
Slika 12: Župnijska mreža ob koncu 12. stoletja in narečne skupine.

Ob koncu 12. stoletja se ptujska župnija na račun vojaških osvojitvev proti Madžarom razširi proti vzhodu (*Slika 12*). Njena vzhodna meja, enako kot jugovzhodna meja hoške župnije, ob koncu 12. stoletja sovпада z mejo med panonsko narečno skupino in kajkavskimi narečji. V prvi polovici 12. stoletja je bil iz ozemlja župnije Hoče izločen del, ki je bil dodeljen novoustanovljeni župniji Slivnica.

3.4.2 ... in narečja

Slika 13: Župnijska mreža ob koncu 12. stoletja in narečja.

Zemljevid med območji narečij in mejami župnijske mreže ob koncu 12. stoletja ni ponudil nobenih bistvenih novih primerjav (*Slika 13*). Južna meja mariborsko-kamniške župnije ob reki Dravi sovпада z mejo med južnopohorskim narečjem na eni strani in kozaškim podnarečjem ter slovenjegoriškim narečjem na drugi strani.

4 RAZPRAVA

Osrednji namen obravnavane raziskave je bil Riglerjevo in Logarjevo tezo, da je imela srednjeveška politično-upravna in cerkveno-upravna organizacija pomemben vpliv na oblikovanje slovenskih narečij, preveriti na prostoru Dravske ravnin in okoliških vzpetin. Ob tem je bila opravljena tudi prostorska primerjava rezultatov geolingvističnih in zgodovinsko-geografskih raziskav z zgodnjerednjeveško poselitvijo, interpretirano na podlagi arheoloških virov.

Iz rezultatov primerjalne prostorske analize zgodnjerednjeveških poselitvenih vzorcev in narečnih skupin je mogoče razbrati določena prekrivanja (*Slika 7*). Meja med štajersko in panonsko narečno skupino v precejšnji meri sovпада z mejo območij obeh zgodnjerednjeveških žup. Za potrebe identifikacije smo ju imenovali mariborska in ptujska župa. Na podlagi datacije posameznih arheoloških najdišč je bilo ugotovljeno, da sta se obe župi začeli oblikovati že v začetni fazi naseljevanja slovanskih skupnosti na obravnavani prostor, jasno izoblikovani pa sta najpozneje ob koncu 8. stoletja. Ta relativno stabilen vzorec poselitve se, kljub opuščanju posameznih naselbin in nastajanju novih, obdrži do konca obravnavanega časovnega obdobja, 12. stoletja (*Slika 2*). Ob opaznem geografskem sovpadanju obeh fenomenov je bilo potrebno preveriti, ali sovpadata tudi časovno. Geolingvistične raziskave kažejo, da so slovanske skupnosti, ki so v 6. in 7. stoletju poselile obravnavani prostor, govorile sorodne govore, za razliko od tistih, ki so poselili prostor južno od Save (Greenberg 2006, 169-170). V naslednjih stoletjih so se ti govori začeli spreminjati. Osnova panonskih narečij je bila vzpostavljena pred 9. stoletjem (Greenberg 2013, 401). Enako najverjetneje tudi štajerska narečja. Razlike med štajersko in panonsko narečno skupino so glede na takšno sklepanje starejše od 9. stoletja. Na podlagi tega bi lahko ob upoštevanju zgodnjerednjeveške pose-

litvene slike domnevali, da so prebivalci ptujske župe uporabljali govor panonske narečne skupine, prebivalci mariborske župe pa govor štajerske narečne skupine. Vendar je pri takšnem sklepanju potrebna določena pazljivost, saj prostorsko sovpadanje zgodnesrednjeveških vzorcev poselitve z današnjimi mejami narečnih skupin ni nujno rezultat sočasnega dogajanja. Meje med narečji in narečnimi skupinami bi se lahko, skupaj z njihovimi govorci, kljub svojemu nastanku v zgodnjem srednjem veku, pomikale po pokrajini vse do danes. Za preveritev sovpadanja med zgodnesrednjeveško poselitveno sliko in razprostranjenostjo narečij je potrebno pritegniti tudi rezultate zgodovinskega raziskav zgodnesrednjeveškega obdobja.

V prvih stoletjih po naselitvi, do konca 8. stoletja, so skupnosti obravnavanega prostora spadale pod Avarski kaganat s središčem v Panonski nižini (Pletherski 2002, 229; Štih 2000, 365-366). Pred 9. stoletjem obstoja širših političnih tvorb, katerih meja bi delila skupnosti mariborske in ptujske župe, torej ni pričakovati. Po frankovski vojaški zmagi nad Avarskim kaganatom v začetku 9. stoletja je na njegovem nekdanjem ozemlju, vključno s prostorom Dravske ravnin in okoliških vzpetin, prišlo do politične reorganizacije, pri kateri so se prebivalci začeli povezovati v nove lokalne in regionalne skupnosti (Štih 2000, 373-374).

Glede na rezultate zgodovinskega raziskav je verjetno, da je bil prostor Dravske ravnin in okoliških vzpetin v teku 9. stoletja razdeljen med dve širši politični entiteti. Med Karantanijo, ki je bila najpozneje leta 828 kot grofija formalno ozemeljsko priključena frankovskemu cesarstvu (Štih 2014b, 12), in Spodnjo Panonijo, ki se kot frankovska grofija prvič omenja leta 847 (Štih 1993, 215). Ptuj je bil med leti 847 in 874 pod oblastjo grofov Spodnje Panonije Pribine ter Koclja, po odstavitvi slednjega pa je prišel v roke Salzburške nadškofije (Kosi 2009, 35). V pisnih virih se ni ohranilo nič o pripadnosti mariborske župe Karantaniji ali Spodnji Panoniji v 9. stoletju, potek meje med obema frankovskima grofijama pa na tem prostoru ni povsem jasen. Med zgodovinarji prevladuje mnenje, da je bila Karantanija v zgodnjem srednjem veku precej večja od kasnejše Koroške. Na avstrijskem štajerskem naj bi proti vzhodu segala do razvodja Mure in Rabe, zajemala pa na bi tudi velik del slovenske Štajerske. Po Wolframovi in Dopschovi interpretaciji, ki jo kot verjetno označi tudi Štih, je zahodni del obravnavanega prostora, zahodno od črte Maribor - Sotla, spadal h Karantaniji (Štih 2000, 361-362). Mariborska župa se je v skladu s to ugotovitvijo oblikovala ravno na kasnejšem karantansko/panonskem mejnem območju (Slika 2). Predvidevamo lahko, da je bil pri integraciji tega novoosvojenega prostora uporabljen podoben pristop, kot pri drugih frankovskih osvojitvah. In sicer načelo, da se v cesarstvo vključuje obstoječe politične entitete kot celota. V primeru ptujske župe je bilo za potrebe oblikovanja salzburške posesti modificirano celo cesarsko določilo glede meje misijona na reki Dravi, z namenom ohraniti celovitost (vsaj večjega dela) župe (Kosi 2009, 33-35). Ni razloga za domnevo, da bi cesarstvo v primeru mariborske župe ravnalo drugače. Verjetno je torej, da se je meja med Karantanijo in Spodnjo Panonijo v 9. stoletju tudi na prostoru severnega dela Dravskega polja naslonila na obstoječo lokalno samoupravno organizacijo (Slika 2).

Današnja meja med štajersko in panonsko narečno skupino na tem prostoru poteka po vzhodnem robu zgodnesrednjeveške mariborske župe (Slika 7). Rezultati geolingvističnih raziskav kažejo, da sta se obe narečni skupini oblikovali pred 9. stoletjem. Glede na ugotovitev o poselitveni kontinuiteti mariborske župe od 6./7. stoletja vsaj do 12. stoletja (Slika 2), lahko sklepamo, da imamo opravka tudi s kontinuiteto govora. Tudi po 12. stoletju množični premiki prebivalstva na tem prostoru niso izpričani, tako da tudi na poznejši (množični) dotok novih govorov ni računati. Pri čemer je potrebno izzeti mariborski mestni govor, ki se je iz kozmopolitskih razlogov razlikoval od govora okoliškega podeželja.

Ob upoštevanju teh ugotovitev obstaja velika verjetnost, da je govorna meja med štajersko in panonsko narečno skupino na prostoru zgodnesrednjeveške mariborske župe starejša od meje med karantansko in spodnjo panonsko grofijo. V tem primeru bi meja med karantansko in spodnjo panonsko grofijo na obravnavanem prostoru upoštevala delitev teritorijev mariborske in ptujske župe, kar pa je v tem primeru pomenilo tudi mejo med govorci štajerskih in panonskih govorov. Dodaten argument za takšen sklep je dejstvo, da je v zgodnjem srednjem veku pod Karantanijo spadal tudi savinjski prostor, v zahodni soseščini obravnavanega prostora, kjer so prav tako prebivali govorci štajerske narečne skupine. Južnopohorsko narečje, kamor spada prostor mariborske župe, je po svojem izvoru namreč sorodnejše savinjskim narečjem, kot pa panonskim narečjem (Slika 6).

V določeni meri se je tudi cerkveno upravna organizacija župnij, ustanovljenih v drugi polovici 10. stoletja, naslonila na navedene obstoječe kulturne in politične meje. Čeprav to v celoti ni bilo mogoče, saj je bilo pri cerkveno upravni organizaciji župnij potrebno upoštevati cesarska določila o Dravi kot mejni črti

med misijonskima ozemljema Oglejskega patriarhata in Salzburške nadškofije, vzpostavljeni ob vojaški zmagi nad Avarskim kaganatom. V skladu s temi določili je prostor na levem bregu Drave pripadal Salzburgu, prostor na desnem bregu Drave pa Ogleju (Štih 2014a, 179-180). Ptujška župnija s sedežem na levem bregu Drave, kot ustanova Salzburške nadškofije, je na desnem bregu Drave obsegala zgolj neposredni poplavni prostor ob reki nasproti Ptuja. Prostor višje ležečih pleistocenskih teras pri današnji Spodnji Hajdini, le 2,5 km oddaljen od sedeža župnijske cerkve sv. Jurija na Ptuju, pa je že spadal pod hoško župnijo Oglejskega patriarhata, katere sedež pri cerkvi sv. Jurija v Spodnjih Hočah je bil oddaljen skoraj 18 km. Pri določitvi lokacije sedeža nove župnije na desnem bregu Drave je bil namreč izbran prostor na robu mariborske župe (Slika 8). Določitev meje misijona na Dravi in s tem meje med hoško in ptujško župnijo lahko razumemo kot razlog za razhajanja med mejo teritorijev obeh župnij in območja štajerske ter panonske narečne skupine na Dravskem polju na desnem bregu Drave (Slika 10).

Izpovedni pa so tudi rezultati primerjalne prostorske analize na levem bregu Drave. Ob ustanovitvi ptujške župnije v drugi polovici 10. stoletja je njen teritorij na levem bregu Drave zajemal zgolj prostor Ptujškega polja do reke Pesnice in del Slovenskih goric zahodno od nje (Slika 4). Po osvojitvah madžarskega ozemlja v 12. stoletju pa se je teritorij ptujške župnije proti vzhodu razširil po celotnem obravnavanem prostoru (Slika 5). Enako kot v primeru hoške župnije, je bil tudi sedež ptujške župnije v 10. stoletju umeščen znotraj območja obstoječe župe (prim. Slika 2 in Slika 8). Iz tega lahko sklepamo, da se je cerkveno upravna organizacija župnij v 10. stoletju naslonila na predhodno obstoječo organizacijo žup, ki so dotlej delovale kot samoupravne lokalne skupnosti.

Po opravljeni primerjalni prostorski analizi med teritoriji župnij, ustanovljenih v 10. stoletju, in mejo med obema narečnima skupinama ni videti izrazitih povezav, razen v kratkem odseku med lipniško in hoško župnijo ob reki Dravi, o čemer več pozneje (Slika 10). Podobna je situacija tudi ob koncu 12. stoletja (Slika 12). Za razliko od tega pa lahko opazimo določena sovpadanja med župnijskimi mejami in mejami narečij znotraj obeh narečnih skupin. Najbolj izrazito sovpadanje je opazno v primeru meje med prleškimi in slovenjegoriškimi narečjem, ki skoraj povsem sovpada z mejo med ptujško in lipniško župnijo (Slika 11). Glede na to, da sta bili tako lipniška kot ptujška župnija ustanovljeni v drugi polovici 10. stoletja, v zgolj nekaj letih do konca 10. stoletja nista mogli bistveno vplivati na razvoj govora prebivalstva. Iz tega lahko sklepamo, da je bila situacija obratna. Meja med lipniško in ptujško župnijo se je najverjetneje naslonila na mejo teritorijev obstoječih (govornih) skupnosti, na eni strani prleškega, na drugi strani slovenjegoriškega narečja (Slika 11). Ta meja se ob koncu 12. stoletja z ustanovitvijo novih župnij na teritoriju nekdanje lipniške župnije nekoliko popači. Predvsem na meji med ptujško in radgonsko župnijo, čeprav še vedno poteka v bližini. Zato pa meja med ptujško in mariborsko-kamniško župnijo še dalje poteka točno po meji med prleškimi in slovenjegoriškimi narečjem (Slika 13).

V nekaterih primerih kaže, da so se meje med narečji oblikovale kot posledica obstoja župnijske mreže. Tak primer je potek meje med lipniško in hoško župnijo ob koncu 10. stoletja (Slika 11) oz. med mariborsko-kamniško in hoško ob koncu 12. stoletja po reki Dravi (Slika 13). Na obeh zemljevidih vidimo, da župnijske meje potekajo po meji med južnopohorskim narečjem in slovenjegoriškimi narečjem ter kozjaškimi podnarečjem. V poteku med Malečnikom pri Mariboru in Dvorjanami pod Vurberkom pa župnijske meje sovpadajo celo z današnjo mejo med štajersko in panonsko narečno skupino (Slika 10 in Slika 12). Pri pogledu na zgodnjerednjeveški poselitveni vzorec opažamo, da Drava ni predstavljala meje med posameznimi župami, ampak je bila sestavni del njihovega teritorija (Slika 2). Drava na obravnavanem prostoru v zgodnjem srednjem veku torej ni delovala kot ločnica med posameznimi (govornimi) skupnostmi, zato tudi ni verjetno, da bi se meja med obema narečnima skupinama oblikovala ob njej. Iz tega lahko sklepamo, da je sovpadanje meje med lipniško in hoško župnijo ob koncu 10. stoletja (oz. med mariborsko-kamniško in hoško ob koncu 12. stoletja) ter narečji in narečnima skupinama posledica gravitacijskih sil središč cerkvenoupravne organizacije.

Rezultati uporabljene primerjalne analize zgodnjerednjeveških arheoloških in zgodovinopisnih ter geolingvističnih podatkov so merodajni toliko, koliko so merodajni vhodni raziskovalni podatki. Nove arheološke raziskave bodo v prihodnje zgodnjerednjeveško poselitveno sliko gotovo dopolnile, ni pa verjetno, da bi jo popolnoma spremenile. Bistvenih novosti tudi na zgodovinopisnem področju ni za pričakovati, saj je možnost odkritja še neznanih pisnih dokumentov zelo majhna. Zelo drugačna interpretacija že znanih pa je tudi malo verjetna. Verjetno največji potencial imajo dodatne regionalne geolingvistične raziskave v mejnem pasu med posameznimi narečji. Natančnejša analiza elementov narečij, ki pričajo o njihovem historičnem razvoju, bi lahko v bodoče mogoče pripomogla tudi k natančnejši opredelitvi historične poselitve.

5 ZAKLJUČEK

V razpravi je bila na primeru Dravske ravni in okoliških vzpetin preverjena teza, da je srednjeveška cerkvenoupravna organizacija vplivala na oblikovanje meja med posameznimi slovenskimi narečji. Ob tem je bila opravljena tudi prostorska primerjava rezultatov geolingvističnih in zgodovinopisnih raziskav z zgodnjerednjeveško poselitvijo, ki je interpretirana na podlagi arheoloških virov. Njen namen je bil ugotoviti morebitno povezavo med opazovanimi fenomenami.

Opravljena primerjalna prostorska analiza rezultatov arheoloških, zgodovinopisnih in geolingvističnih raziskav vodi k zaključku, da so se najstarejše skupnostne identitete slovanskih govorcev na obravnavanem prostoru oblikovale že v prvih stoletjih srednjega veka. Na prostoru mariborske župe se je najverjetneje že pred 9. stoletjem oblikovala skupnost, ki je govorila narečje štajerske narečne skupine. Na prostoru ptujske župe pa se je istočasno oblikovala skupnost govorcev narečja panonske narečne skupine.

Izpovedne rezultate je dala preverba teze, da je oblikovanje območij posameznih slovenskih narečij povezano s teritoriji srednjeveških župnij. Cerkevno upravna organizacija, ki je bila na obravnavanem prostoru vzpostavljena v drugi polovici 10. stoletja, se je prostorsko naslonila na obstoječo kulturno in politično situacijo. Najočitneje z izbiro lokacije sedežev prvih župnij. Sedež hoške župnije pri sv. Juriju v Spodnjih Hočah je bil lociran na območje mariborske župe, sedež ptujske župnije pri cerkvi sv. Jurija na Ptujju pa na območje ptujske župe.

Primerjava med teritoriji posameznih župnij in območji narečij je najbolj izrazito sovpadanje pokazala v primeru meje med prleškimi in slovenjegoriškimi narečjem, ki skoraj povsem sovpada z mejo med ptujsko in lipniško župnijo, kot je bila vzpostavljena proti koncu 10. stoletja. Pri čemer se nakazuje sklep, da se je meja med lipniško in ptujsko župnijo najverjetneje naslonila na mejo območij obstoječih skupnosti, na eni strani govorcev prleškega, na drugi strani govorcev slovenjegoriškega narečja.

V drugih primerih je bila situacija obratna, ko so župnijski teritoriji vplivali na oblikovanje meja narečij. Tak primer je potek meje med hoško in lipniško župnijo (pozneje razdeljeno na mariborsko-kamniško in jareninsko župnijo), ki je bila vzpostavljena na reki Dravi ob koncu 10. stoletja ter predstavlja mejo med južnopohorskim narečjem in slovenjegoriškimi narečjem ter kozjaškimi podnarečjem. V poteku po Dravi med Malečnikom pri Mariboru in Dvorjanami pod Vurberkom pa župnijska meja sovpada celo z mejo med štajersko in panonsko narečno skupino. Glede na ustroj zgodnjerednjeveške poselitve je verjetno, da se je meja narečij in narečnih skupin na reki Dravi v tem prostoru v teku stoletij oblikovala kot posledica ustroja župnijskih meja in gravitacijskih sil župnijskih središč.

Prostorska primerjava zgodnjerednjeveške poselitve, ugotovljene na podlagi arheoloških virov, z rezultati zgodovinopisnih in geolingvističnih raziskav, se je izkazala kot zelo obetavna in izpovedna. Teza o povezavi med teritoriji župnij in govornimi območji posameznih narečij je bila v določenih segmentih potrjena, delno pa celo nadgrajena.

6 LITERATURA

1. Apih, Josip. 1888. *Slovenci in leto 1848*. Ljubljana: Matica slovenska.
2. Bratož, Rajko. 2014. *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki*. Dela 1. razreda SAZU 39, Zbirka Zgodovinskega časopisa 46.
3. Curk, Jože. 1991. *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem. Urbanogradbeni oris do začetka 20. stoletja*. Maribor: Obzorja.
4. Čepič, Zdenko in Nečak, Dušan. 1979. *Zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
5. Eichert, Stefan. 2017. Great men, Big men and Chiefs in Carantania. V *Archäologische Studien zum frühen Mittelalter. Internationale Konferenz, Nitra vom 18. bis 20. Oktober 2016*, ur. Gabriel Fusek, 15-26. Nitra: Archeologický ústav SAV.
6. Fusek, Gabriel. 2008. Frühe Slawen im Mitteldonauegebiet. V *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden, Awaren, Slawen. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008*, ur. Jan Bemann in Michael Schmauder. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11, 645-656. Bonn: R. Habelt.
7. Greenberg, Marc L. 2006. Glasovna podoba slovenskega jezika skozi čas. V *Slovensko jezikoslovje danes = Slovenian linguistics today*. - Letn. 54, št. 4 (okt.-dec. 2006), ur. Ada Vidovič Muha, 167-175, 535-543. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije.

8. Greenberg, Marc L. 2013. Prekmurščina med slovanskimi jeziki. V *Prekmurska slovenska slovnica = Vend nyelvtan*, ur. Marko Jesenšek, 401-412. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta.
9. Höfler, Janez. 2016. *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem [Elektronski vir]. K razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku*. Ljubljana: Viharnik.
10. Jakop, Tjaša. 2017. Prleško-Medjimurski jezikovni stik. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 21: 147-161.
11. Jones, Siân. 1997. *The Archaeology of Ethnicity. Constructing Identities between Past and Present*. London - New York: Routledge.
12. Kastelic, Jože. 1964-65. Nekateri problemi zgodnesrednjeveške arheologije v Sloveniji. *Arheološki vestnik* 15-16: 109-123.
13. Korošec, Josip. 1947. *Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji*. Celje: Tiskarna Družbe sv. Mohorja.
14. Kos, Franc. 1906. *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, Knj. 2*. Ljubljana: Katoliška tiskarna.
15. Kos, Franc. 1911. *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, Knj. 3*. Ljubljana: Katoliška tiskarna.
16. Kos, Franc. 1915. *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, Knj. 4*. Ljubljana: Katoliška tiskarna.
17. Kos, Milko. 1939. *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Urbarji salzburške nadškofije*. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti.
18. Kosi, Miha. 2009. *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem. Primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja*. Thesaurus memoriae. Opuscula 1. Ljubljana: Založba ZRC, ZRS SAZU.
19. Logar, Tine. 1975. *Slovenska narečja. Besedila*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
20. Macháček, Jiří 2012. »Great Moravian State«- A controversy in Central European medieval studies. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, No. 1: 5-26.
21. Magdič, Andrej. 2021. *Arheološka interpretacija poselitve Dravske ravnin in okoliških vzpetin v zgodnjem srednjem veku. Doktorska disertacija*. Ljubljana: Podiplomska šola ZRC SAZU.
22. Mirnik Prezelj, Irena. 1998. Slovenska zgodnesrednjeveška arheologija med preteklostjo in sedanjostjo – pogled z Zahoda. *Arheološki vestnik* 49: 361-381.
23. Mlinarič, Jože. 2006. Župnija sv. Janeza Krstnika v Mariboru v srednjem veku. *Studia Historica Slovenica. Časopis za humanistične in družboslovne študije* 6, št. 2/3: 297-308.
24. Pavlovič Daša. 2017. Začetki zgodneslovenske poselitve Prekmurja. *Arheološki vestnik* 68: 349-386.
25. Perko, Drago. 1998. Regionalizacija Slovenije. *Geografski zbornik* 38: 11-57.
26. Pleterski, Andrej. 2002. *Grobišče kot nosilec arheoloških informacij - primer Altenerding [Elektronski vir]*. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU.
27. Pleterski, Andrej. 2011. *Nevidna srednjeveška Evropa [Elektronski vir]. Župa Bled*. - Dela inštituta za arheologijo 1. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
28. Plut, Dušan. 1999. Regionalizacija Slovenije po sonaravnih kriterijih. *Geografski vestnik* 71: 9-25.
29. Ramovš, Fran. 1935. *Historična gramatika slovenskega jezika. 7, Dialekti*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.
30. Ravnikar, Tone. 2014. *Maribor v 12. stoletju: 850 let prve omembe Maribora*. Gradivo za zgodovino Maribora 39. Maribor: Pokrajinski arhiv.
31. Rigler, Jakob. 2001a. O zgodovini klasificiranja slovenskih dialektov. V *Zbrani spisi*, ur. Vera Smole, 287-298.
32. Rigler, Jakob. 2001b. Smeri glasovnega razvoja v panonskih govorih. V *Zbrani spisi*, ur. Vera Smole, 373-384.
33. Sapač, Eva in Sapač Igor. 2015. Stavbna zgodovina in prenova gradu Hempoš (Pohorski dvor) pri Mariboru. V *Patriae et orbis. Essays on Central European art and architecture*, ur. Ana Lavrič, Franci Lazarini in Barbara Murovec, 211-262, 782-783. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
34. Snoj, Marko. 2012. O jeziku naših prednikov na prelomu prvega tisočletja. V *Slovenci v zgodnjem srednjem veku. Zbornik člankov*, ur. Borut Korun, 73-92. Ljubljana : Svetovni slovenski kongres = Slovenian World Congress.

35. Snoj, Marko in Greenberg, Mark L. 2012. O jeziku slovanskih prebivalcev med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled jezikoslovcev). *Zgodovinski časopis*, letn. 66, št. 3/4: 276-305.
36. Šašel, Jaroslav. 1976. Omemba Slovanov v pesmi Martina iz Brage na Portugalskem. *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 24, Zv. 3: 151-158.
37. Šekli, Matej. 2013. Zemljepisnojezikoslovna členitev kajkavščine ter slovensko-kajkavska jezikovna meja. *Slovenski jezik - Slovene Linguistic Studies* 9: 3-53.
38. Štih, Peter. 1983. Madžari in slovenska zgodovina v zadnji četrtini 9. in prvi polovici 10. stoletja. *Zgodovinski časopis* 37/3: 171-201.
39. Štih, Peter. 1993. K diplomatični analizi 12. poglavja Konverzije. *Zgodovinski časopis* 47/2: 215-223.
40. Štih, Peter. 1994. Priwina: slawischer Furst oder frankischer graf. V *Ethnogenese und Überlieferung. Angewandete Methoden der Frühmittelalterforschung*, ur. Karl Brunner in Brigitte Merz, Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 31, 209-222. Wien - München - Oldenbourg.
41. Štih, Peter. 1995. Plemenske in državne tvorbe zgodnjega srednjega veka na slovanskem naselitvenem prostoru v Vzhodnih Alpah. V *Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)*, ur. Bogo Grafenaure idr. Razprave 1. razreda SAZU 17, 21-45. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
42. Štih, Peter. 1996. Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko-madžarske meje v današnji Sloveniji. *Zgodovinski časopis* 50/4: 535-544.
43. Štih, Peter. 2000. Strukture današnjega Slovenskega prostora v zgodnjem srednjem veku. V *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze*, ur. Rajko Bratož. Situla. Razprave Narodnega muzeja Slovenije 39, Razprave 1. razreda SAZU 18, 355-394. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
44. Štih, Peter. 2005a. Linhart kot zgodovinar. V *Anton Tomaž Linhart. Jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva*, ur. Ivo Svetina, Francka Slivnik, Verena Štekar-Vidic, 291-310. Ljubljana: Slovenski gledališki muzej; Radovljica: Muzeji radovljiške občine.
45. Štih, Peter. 2005b. Nacionalizem kot zgodovinski nesporazum (spremna beseda). V *Mit narodov. Srednjeveški izvori Evrope*, Patrick J. Geary, 221-237. Ljubljana: Studia humanitatis.
46. Štih, Peter. 2006. K predzgodovini mesta Maribor. *Studia Historica Slovenica. Časopis za humanistične in družboslovne študije* 6, št. 2-3: 243-260.
47. Štih, Peter. 2011. Slovansko, alpskoslovansko ali slovensko? O jeziku slovanskih prebivalcev prostora med Jadranom in Donavo v srednjem veku. *Zgodovinski časopis* 65, št. 1-2: 8-51.
48. Štih, Peter. 2014a. Salzburg na spodnještajerski Dravi in Savi v srednjem veku. V *Varia*, ur. Peter Štih, Razprave 1. razreda SAZU 28, 175-205. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
49. Štih, Peter. 2014b. Integracija Karantancev in drugih alpskih Slovanov v frankovsko-otonsko cesarstvo. *Zgodovinski časopis* 68, št. 1-2: 8-27.
50. Vnuk, Branko. 2015. Das ehemalige Minoritenkloster in Maribor – Neue Erkenntnisse zur mittelalterlichen Baugeschichte des Klosters und der Kirche. V *Bauforschung und Denkmalpflege*, ur. Günther Buchinger in Friedmund Hueber, 199-203. Wien - Köln - Weimar.
51. Zadnikar, Marijan. 1982. *Romanika v Sloveniji. Tipologija in morfologija sakralne arhitekture*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Miha Murko, univ. dipl. arheolog, konservatorski svetovalec
ZVKDS, CPA

ARHEOLOŠKI POTENCIAL ŠIRŠEGA OBMOČJA GRADU MARIBOR

ARCHAEOLOGICAL POTENTIAL OF THE UPPER MARIBOR CASTLE SURROUNDINGS

POVZETEK

Moderne tehnologije omogočajo arheologom in tistim, ki se ukvarjajo s širšim prostorom in njegovim varovanjem, nov pogled nanj. Tehnologije kot je lasersko skeniranje iz zraka (ZLS ali LiDAR) predvsem na zelo pogozdenih območjih omogočajo neoviran pogled na površje in njegove značilnosti, v katerih lahko s pravilno interpretacijo prepoznamo arheološke ostaline, ki pri klasičnih topografskih pregledih ostajajo nevidne. Poglobljena analiza širšega območja mariborskega gradu na Piramidi (poimenovanega tudi kot Gornji Grad Maribor) je pokazala, da je bilo območje v uporabi skozi daljše zgodovinsko obdobje in da se je spreminjalo, oziroma se spreminja še danes. V prispevku je prikazana zgodovina gradu in njegov razvoj skozi čas ter zgodovina arheoloških raziskav na območju le-tega. Prispevek je plod številnih obiskov vrha griča Piramida in njegove okolice ter dokumentiranja zanimivih topografskih lastnosti, ki so bila med njimi opažena. Zanimanje za širše območje gradu je prispevalo k natančnejši študiji lidarskih posnetkov in odkrivanju vedno novih ostalin. Lidar se je v večini primerov pokazal kot zelo zanesljivo in natančno orodje za kartiranje topografskih znakov, ki jih lahko prepoznamo kot arheološke, po drugi strani pa ugotavljamo, da je kljub vsemu, odkrite ostaline potrebno preveriti na terenu. Brez preverbe na terenu je včasih težko določiti funkcijo, še težje pa starost odkritih ostalin. V določenih primerih na lidarskih posnetkih, ki smo jih uporabili (iz državnega portala eVode, Splet 1), nismo uspeli prepoznati manjših ostalin, ki smo jih predhodno/nato odkrili med topografskimi pregledi. Ključno je, da smiselno kombiniramo različne metode, saj nobena od omenjenih metod ni samozadostna. Marsikdaj bi za boljše prepoznavanje funkcij in starosti odkritih ostalin, tudi v smislu njihovega nadaljnjega varovanja, bilo potrebno izvesti manjša testna sondiranja, ki bi podala natančnejši vpogled v njihovo sestavo.

Ključne besede: Maribor, grad na Piramidi, srednji vek, lidar, topografija

ABSTRACT

Modern technologies allow archaeologists and others involved in landscape analyses, and its protection to be able to look at it from another perspective. Technologies such as Airborne laser scanning (ALS or LiDAR) which is especially effective in highly forested areas, providing an unobstructed view of the surface and its characteristics, giving us the opportunity to identify archaeological features that are invisible in classic topographic surveys. A more in-depth analysis of the wider area of Maribor Castle on the Pyramid hill (also known as Upper Maribor castle) showed that surroundings of the castle have been in use throughout its long history, which is even now changing. The article presents the history of the castle and its development through time, as well as the history of archaeological research in the area of the castle. The study is the result of many trips to the top of the Pyramid Hill and its surroundings, and observations of the interesting topographic features. Interest in the wider castle area, contributed to a more detailed study of LiDAR images and the discovery of new interesting remains. In most cases, LiDAR has proven to be a very reliable and accurate tool for mapping topographic signs, which are then identified as archaeological. On the other hand, we believe that the discovered remains should be verified by a field survey. Sometimes, it is difficult to determine the function and even more so, the age of the discovered features. On the LiDAR images that we used (from the Slovenian state portal eVode; Splet 1), we have also failed to identify the smaller remains that we discovered during the topographic surveys. It is crucial that we try to combine different methods, as none is omnipotent. In many cases, in order to better identify the functions and age of the discovered features, especially in terms of their further protection, it would be necessary to carry out smaller trial trenching, which would give a more detailed insight into their composition.

1 UVOD

Topografske značilnosti, ki se nahajajo izven zaščitenega območja grajskega kompleksa in predgradja na vrhu hriba, predstavljajo krajinske elemente, ki bi jih verjetno lahko povezali s samim gradom (komunikacije, objekti, škarpe, ribniki...). Ti krajinski elementi kažejo na širšo uporabo prostora v srednjem in novem veku. Vprašanje, ki si ga v prispevku zastavljamo je, v kakšnem obsegu in predvsem, kako zavarovati krajinske elemente, ki sami po sebi verjetno res niso arheološko najdišče (ali pač?), temveč tvorijo skupaj z gradom nekakšno smiselno celoto, „živi organizem“ - kulturno krajino, ki je v različnih časovnih obdobjih delovala drugače in se konstantno spreminjala (in se še danes).

Mariborski Gornji grad (bolj znan kot grad na Piramidi) že dolgo buri duhove tako strokovne kot laične javnosti. Njegove umetnostno zgodovinske, zgodovinske in arheološke raziskave sodijo med pomembnejše raziskave srednjega veka v Sloveniji. Zadnje arheološke raziskave v letih 2010 in 2011 so potrdile domneve umetnostnih zgodovinarjev in zgodovinarjev o nastanku in razvoju grajskega kompleksa. Namen prispevka ni raziskovanje samega grajskega kompleksa na vrhu hriba, ampak razumeti širši prostor, ki je najverjetneje postal kulturna krajina že pred srednjeveškim obdobjem (z ozirom na številne prazgodovinske in poznorimskodobne najdbe odkrite med izkopavanji), na katero je vplivala sama izgradnja gradu, in nasprotno, razumeti kako je sam prostor vplival na izgradnjo gradu na tem mestu.

Moderna tehnologija in arheološka metodologija nam danes omogočata širši in natančnejši vpogled v krajino, zato smo v prispevku poizkusili ovrednotiti površinske karakteristike, odkrite predvsem na lidarskih posnetkih in topografske značilnosti, odkrite pri lastnih obiskih območja Piramide, ki kažejo na izrabo širšega prostora gradu na Piramidi v času srednjega in novega veka ter tudi v modernem času, mnoge med njimi pa so lahko tudi starejše.

2 ZGODOVINA GRADU ZGORNJI MARIBOR

Gornji grad na Piramidi, ki je v pisnih virih prvič omenjen že leta 1164, je bil krajše obdobje glavna mejna utrdba proti prodirajočim Madžarom, njegova zgodnja zgodovina pa je zagotovo povezana z razvojem srednjeveškega mesta pod njim (Kos 1915, 237; Hauptmann 1938, 79; Pirchegger 1952, 19; Mlinarič 1975, GZM št. 3; Mlinarič 1983, 126; Curk 1987, 241; Curk 1992, 183, Štih 2006, 250; Ravnikar 2014, 8).

Grajski hrib (Hausberg, Schlossberg) nad mestom, ki se od konca 18. stoletja imenuje Piramida, je bil zaradi svoje oblike in odlične strateške lege poseljen že v času prazgodovine in pozne antike. Leta 1164 se je na gradu ustavljal njegov lastnik, štajarski mejni grof Otokar III. in se tu očitno, vsaj krajši čas, zadržal na svoji poti proti vzhodu, katere razlog je bilo posredovanje pri notranjih madžarskih sporih po nalogu cesarja Friderika I (Ravnikar 2014, 8). Po poročanju t.i. Deželne knjige ki je nastala okoli leta 1277 na Dunaju, je območje Maribora le malo prej, kot dediščina po koroškemu grofu Bernhardu Spanheimskemu, bratu koroškega vojvode Engelberta II., prešlo v roke »Štajercev«. Bernhard je umrl na križarskem pohodu leta 1147, pred odhodom na pohod pa je kot svojega dediča določil nečaka po ženini strani, Otokarja III. V deželni knjigi najdemo zapis o tem, da je posest v Podravju prešla v roke štajarskih mejnih grofov, kasneje vojvod Otokarjev z dediščino po Bernhardu Spanheimskemu (ki ga deželna knjiga imenuje celo Mariborski), iz rok Otokarjev pa leta 1192 v roke Babenberžanov, avstrijskih in od leta 1192 tudi štajarskih vojvod (Ravnikar 2014, 10).

Umetnostni zgodovinar Jože Curk je na podlagi podatkov iz Deželne knjige in lastnih stavbno-zgodovinskih raziskav domneval, da je bil grad na hribu zgrajen v času med vladanjem Engelberta I. Spanheimskega (1065–1096) in njegovega sina Bernarda Spanheimskega (1096–1147) kot mejni grad (*Burch in der March - Marchburch*) v Podravski marki (Curk 1987, 241; Curk 1992, 183).

Na datacijo nastanka gradu v prvo polovico 12. stoletja pa naj bi kazale tudi najdbe, odkrite pri arheoloških raziskavah v letih od 1986 do 1990, ki jih je na zgornjem platoju griča izvajala ekipa takratnega Zavoda za spomeniško varstvo Maribor pod vodstvom Mire Strmčnik Gulič (Strmčnik Gulič 1992, 212).

Tudi novejša arheološka izkopavanja zahodnega dela grajskega kompleksa v letih 2010 in 2011, potrjujejo zgodnejšo datacijo prve utrdbe na Piramidi, vendar poizkopavalna obravnava gradiva in stratigrafije najdišča ni bila opravljena (Ravnikar, Jančar, Strmčnik Gulič 2016, 334; Ravnikar 2014, 52-55).

Tone Ravnikar trdi, da je grad nastal kasneje, sredi 12. stoletja, malo pred tem, ko se grad prvič omejnja v pisnih virih (Ravnikar 2014, 11). Deželna knjiga je po mnenju nekaterih zgodovinarjev namreč zelo nezanesljiv vir, ki mu ne moremo in ne smemo v popolnosti verjeti, temveč je potrebno vse trditve, ki iz nje izhajajo, preveriti v drugih virih. V Deželni knjigi so namreč podatki in pojmi, ki opisujejo razmere v drugi polovici 13. in ne sredi 12. stoletja (Štih 2006, 244; Ravnikar 2014, 11).

Kasneje je mariborski grad izgubil sedež upravnega središča in postal sedež Traungavske deželnoknežje posestne enote in rezidence, ki so jo vodili njihovi upravniki. Leta 1183 so se kot deželnoknežji ministeriali pojavili t. i. gospodje Mariborski, ki so ga upravljali do leta 1376 (Hauptmann 1938, 78). Na to območje jih je pripeljal Otokar IV. Traungavski in so ostali dedni grajski upravniki tudi pod Babenberžani, ki so grad prevzeli leta 1192. Babenberžani so okoli leta 1200 opravili reorganizacijo gospodstva, ki so ga razdelili na Spodnje in Zgornje. Po izumrtju gospodov Mariborskih so si lastništvo predajale številne družine, vloga gradu se je zmanjšala na raven upravnega središča gospodstva. Izpričana so bila popravila in obnove gradu v letih 1434, 1570, 1612 in 1642. Leta 1469 ga je zavzel Baumkircher v fajdi štajerskega plemstva proti cesarju, leta 1481 so ga zavzeli Madžari, leta 1528 je po udaru strele pogorel. Leta 1532 so ga zavzeli Turki, v letih od 1605 do 1611 je bil tu sedež mestne vojaške posadke, ki gradu ni prizanesla. Leta 1784 so že pred tem zapuščeni grad porušili in gradbene elemente, uporabne kamnite bloke in dele zidu, sekundarno uporabili pri gradnji v Mariboru in okolici. Po opustitvi gradu je bilo območje očitno izravnano, viden je ostal le vodni jašek cisterne. Na mestu porušenega gradu so iz preostalega grajskega kamenja zgradili kamnito piramido, ki je griču kasneje dala ime, leta 1821 pa Marijino kapelico (Curk 1987, 242).

3 ZGODOVINA ARHEOLOŠKIH RAZISKAV GRADU ZGORNJI MARIBOR

Prve arheološke raziskave na območju gradu so potekale leta 1985, ko je takratni Zavod za spomeniško varstvo Maribor izvedel sondiranja na območju zgornjega platoja grajskega griča. Raziskave je vodila arheologinja Mira Strmčnik Gulič. Namen sondiranja je bil ugotoviti stanje oziroma vrednost grajskih ostalin Gornjega Maribora, zlasti pa velikost zasnove v smislu zgodovinske vrednosti v danem geografskem okolju (Strmčnik Gulič 1985, 7). Poleg pričakovanih srednjeveških ostalin so bili odkriti posredni dokazi o pozno rimskodobni uporabi prostora (Strmčnik Gulič 1992, 202).

Leta 2010 je bilo najprej izvedeno čiščenje in konsolidacija sond iz arheoloških raziskav v letu 1985, kot pripravljala dela za arheološka izkopavanja, ki so potekala v letih 2010 in 2011 (Strmčnik Gulič 2010, 6). Istega leta so bile izvedene tudi geofizikalne raziskave z namenom podati oceno arheološkega potenciala za potrebe sistematičnih arheoloških raziskav in kasnejše prezentacije ostalin na mariborskem grajskem griču (Mušič 2010, 2-4).

Kasneje istega leta so se na zahodnem delu platoja grajskega griča pričela arheološka izkopavanja z namenom končne prezentacije ohranjenih arhitekturnih elementov odkritih med raziskavami. Arheološka izkopavanja je vodila Mira Strmčnik Gulič ob pomoči Mateje Ravnik (Ravnik 2011, 4). Arheološke raziskave še vedno niso popolnoma zaključene, saj je bilo izdelano le preliminarno poročilo o arheoloških izkopavanjih (Ravnik 2011), ki pa ne vsebuje zadovoljivih interpretacij odkritih arheoloških ostalin in drobnega gradiva.

4 LIDAR IN NJEGOVA UPORABA PRI PREPOZNAVANJU ARHEOLOŠKIH TOPOGRAFSKIH ZNAKOV

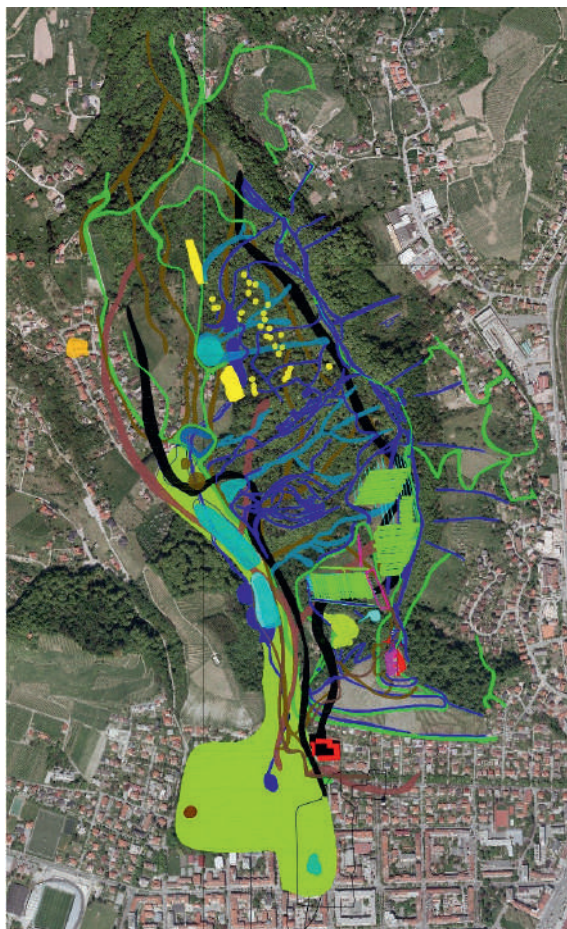
Uspešno varovanje arheološke dediščine zahteva pridobitev čim večjega števila informacij o arheoloških sledovih na velikih območjih. Le s poznavanjem sledov, njihovega obsega, obliko, vsebino in ohranjenostjo jih lahko ustrezno zaščitimo. To pomeni, da se ne omejujemo na znana najdišča temveč opazujemo zelo velike, tudi do nekaj sto kvadratnih kilometrov velike površine (Rutar in Mlekuž 2016, 11).

V Sloveniji se je kot zelo uspešno izkazalo zračno lasersko skeniranje površja. Zračno lasersko skeniranje (ZLS) površja je metoda daljinskega zaznavanja s katero je moč zelo natančno izmeriti zemljino površje. Zaradi svoje natančnosti, možnosti opazovanja površja pod vegetacijskim pokrovom in trirazsežnega modela površja oziroma tal, ki je rezultat metode, ponuja veliko možnosti za prepoznavanje topografskih značilnosti arheoloških krajin in razumevanje geomorfoloških ali antropogenih procesov, ki so krajino preoblikovali (Rutar in Mlekuž 2016, 11).

Analize visoko ločljivih topografskih podatkov površja nam omogočajo hitro in relativno natančno analizo velikih površin, tudi kadar so te prekrte z gozdom. To je še posebej pomembno v Sloveniji, saj je velik del površja prekrit z gozdom in tako zaprt za običajne arheološke prospekcije kot je aerofotografija (Rutar in Mlekuž 2016, 11).¹

5 ODKRITE ARHEOLOŠKE STRUKTURE IN NJIHOVA INTERPRETACIJA

Slika 1. Kompozitni načrt dokumentiranih arheoloških, modernih in naravnih topografskih lastnosti (izdelal Miha Murko).

Naša raziskava je zajela območje površine 600 ha, podrobneje pa je bilo raziskano območje 136 ha na severnem robu današnjega mesta Maribor s grajskim kompleksom na skrajnem južnem delu območja. Cilj opravljene raziskave je bila identifikacija sledov antropogenih aktivnosti in potencialnih arheoloških znakov, ki bi jih lahko povezali z gradom; ob tem pa tudi razumevanje časovne globine kulturne krajine, ki jo lahko preberemo skozi analizo sledov rabe tal, komunikacij, čiščenja površine, agrarnih aktivnosti in zemljiške razdelitve. Določene značilnosti kulturne krajine smo poizkusili povezati s srednjeveškim gradom na Piramidi in ugotoviti, kako se je sama kulturna krajina razvijala skozi čas.

Za osnovo pri interpretaciji so bili uporabljeni podatki lidarskega snemanja Slovenije iz spletnega pregledovalnika eVode (splet 1), ki so bili zajeti za večnamensko rabo, zato njihova kakovost ni najbolj optimalna za arheološke potrebe. Podatki so bili dodatno filtrirani, da smo dobili bolj natančno berljivost topografskih značilnosti površja.

1 Za več o laserskem skeniranju površine glej Mlekuž, 2009, 7-22; isti, 2012, 102-116.

Na digitalnem modelu terena je bilo prepoznanih več različnih antropogenih in naravnih značilnosti, kot so komunikacije (z ugreznjenimi potmi), objekti, parcelne meje, moderni posegi, znaki sodobnih vojnih konfliktov, vodni elementi idr. Rezultat raziskave je karta arheološkega potenciala, ki kartira sledove preteklih aktivnosti. Na karto so bili vrisani tudi elementi upodobljeni na historičnih kartah (Prva vojaška karta nastala med leti 1763 in 1787, Druga vojaška karta nastala med leti 1806 in 1869, Tretja vojaška karta nastala med leti 1869 in 1887 ter Franciscejski kataster nastal med leti 1823 in 1869) vendar so podatki na njih premalo nenatančno izrisani, da bi jih lahko dovolj dobro kartirali. Kartirane so tudi moderne značilnosti, da bi jih lažje ločili od starejših.

Slika 2. Načrt dokumentiranih modernih topografskih značilnosti (izdelal Miha Murko).

Na obravnavanem območju so bile najprej označene vse novodobne strukture, kartirane na podlagi modernih topografskih kart TTN (temeljni topografski načrt), DOF-ov (digitalni orto-foto posnetek) in lastnih opažanj na terenu. Te strukture so bile kartirane zato, da ne bi motile pri kartiranju starejših struktur in zato, da bi lahko ugotovili njihov vpliv na spreminjanje krajine.

Med moderne strukture so bile uvrščene predvsem komunikacije, sledi vojaških poligonov (JLA), vodno zajetje, bunker na območju predgradja (JLA), tenis igrišče, strelišče, vinogradi in današnje območje parka Trije ribniki. Vse zgoraj navedene strukture v veliki večini motijo neoviran pogled na potencialne arheološke ostaline. Nekatere od njih so nastale na mestu starejših, vendar so spremenile obliko in velikost. Tipičen primer teh struktur so ribniki in tudi določeni deli parka, ki so verjetno nastali že v 13. stoletju, če ne prej. Na območju kamnoloma, ki je verjetno v uporabi že v srednjeveškem obdobju, so danes vrtovi.

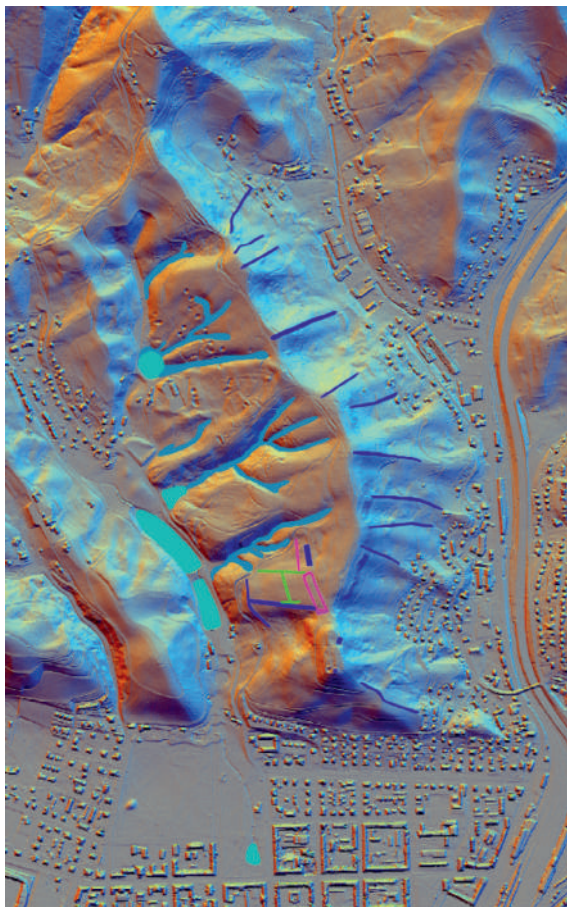
Na zahodnem delu raziskanega območja so vidni sledovi vojaške (JLA) uporabe prostora, ki je na tem mestu izvajala vojaške vaje in to območje uporabila kot poligon. V moderno dobo lahko datira-

mo tudi vodni zbiralnik, ki je viden v skrajnem desnem vogalu izreza digitalnega modela reliefa. Na izrezu so vidni tudi sledovi ugreznjenih poti, ki jih lahko datiramo v čas uporabe in izdelave nasipov in tiste, ki je verjetno nastala po opustitvi, saj se izogiba strukturam in vodi mimo njih.

Druge identificirane in izrisane strukture, ki sodijo v to časovno kategorijo, so večinoma ceste in moderne poti, vrtovi, ki so nastali na mestu srednjeveškega kamnoloma, strelišče in tenis igrišče, vinogradi ter bunker (JLA), ki je grobo posegel v stratigrafijo samega predgradja s propugnakulom; kamne, ki so bili verjetno del stolpa so med drugim uporabili za izgradnjo zaklona, ki vodi do vhoda v bunker.

Med sledove vojaških konfliktov lahko prištejemo ostanke bombnih lijakov, ki so nastali med enim od pogostih, zavezniških bombardiranj Maribora med leti 1944 in 1945. Maribor je bil daleč najbolj bombardirana tarča na tleh Jugoslavije, preživel je kar 25 dni (mogoče celo 27) bombardiranj s skupno 1.205 udeleženi letali in 2.780 tonami odvrženih bomb (Rutar 2015, 12).

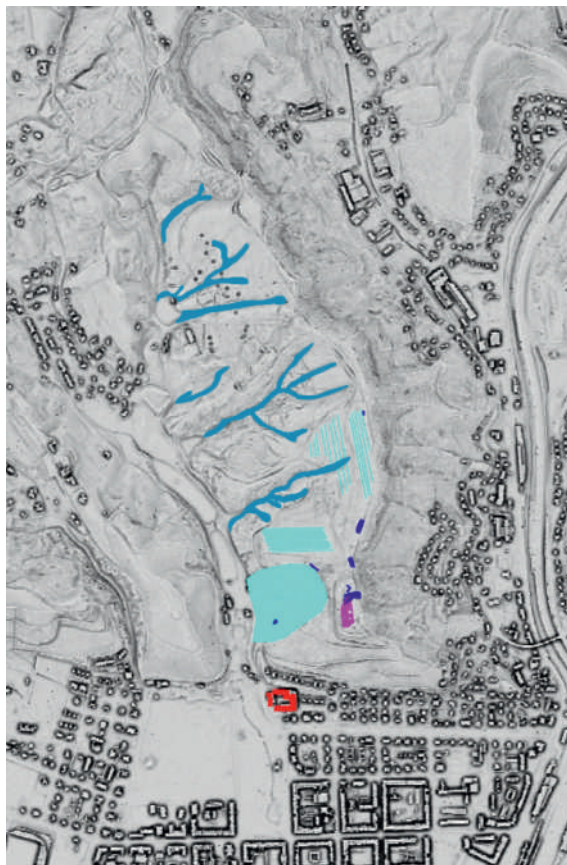
Slika 3. Načrt odkritih novoveških arheoloških ostalin (izdelal Miha Murko).

V skupino novoveških ostalin spadajo tiste, ki so nastale v času, po opustitvi gradu (to je v 18. stoletju). Možno je, da imajo mnoge med njimi starejše »korenine« vendar jih tja na podlagi dosedanjih raziskav ni mogoče zanesljivo datirati. V ta čas lahko z gotovostjo datiramo oba stanovanjsko – gospodarska objekta, ki jih povezujemo s pridelavo vina (t. i. viničariji). V novoveško obdobje jih datiramo predvsem zato, ker je ena od viničarij postavljena v že delno zasut jarek (ki verjetno že dolgo pred tem ni bil več v funkciji), drugo pa lahko povežemo z mlajšo zemljiško razdelitvijo, ki je še danes dobro vidna. Medtem, ko »zgornjo« viničarijo tvori en sam objekt, je spodnja sestavljena iz najmanj dveh objektov, kmetija pa je tam stala verjetno že v srednjem veku.

Druge strukture, ki jih lahko zagotovo datiramo v novoveški čas, so parcelne meje na vzhodnem pobočju griča. Te so označene tudi na franciscejskem katastru in so še danes lepo vidne. Na starejših (vojaških) kartah parcelne meje niso videne, zato zaenkrat nimamo dokaza, da so starejše od 19. stoletja, čeprav je to zelo verjetno.

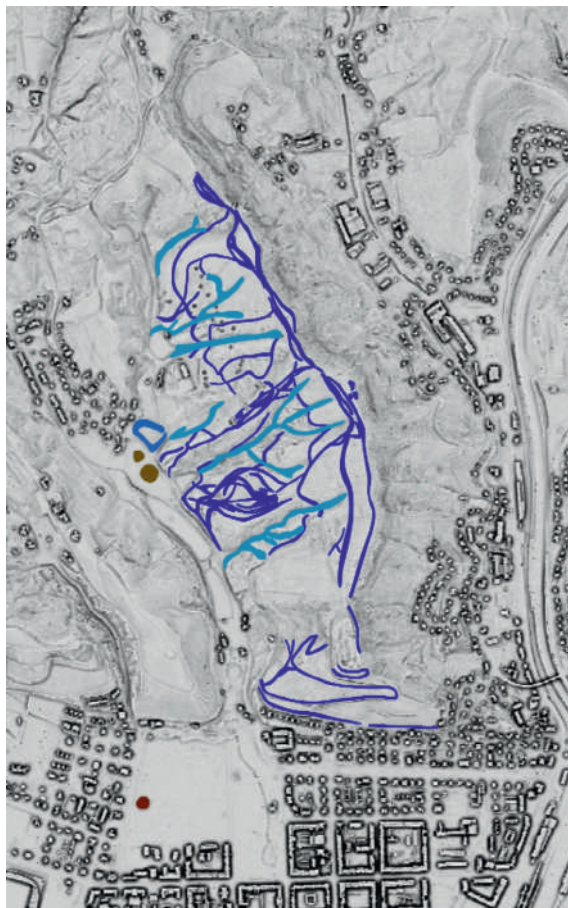
Slika 4. Načrt odkritih srednjeveških arheoloških ostalin (izdelal Miha Murko).

Kot srednjeveške lahko štejemo le strukture odkrite med izkopavanji, ki predstavljajo ostanke gradu, ostanke jarka in ostanke velikega kamnoloma, ki leži na zahodnem vznožju grajskega griča. V srednji vek lahko datiramo tudi ostanke (verjetno obodnega) zidu propugnacula, ki je viden na manjši izravnani vzpetinici na severni strani srednjeveškega jarka.

Po vsej verjetnosti lahko v ta čas datiramo tudi ostanke dveh objektov, ki sta vidna (na terenu in na lidarskih posnetkih) na začetku vzpona na sleme, ki od vrha grajskega griča vodi proti severu. Ostanke grajske pristave so bili očitno uničeni pri izgradnji blokovskega kompleksa, ki so ga tlorisno zasnovali po temeljih pristave, jugozahodno pod grajskim gričem. Ostale strukture bi bilo verjetno bolje uvrstiti v kategorijo časovno neopredeljivih struktur, vendar jih kljub temu povezujem s srednjeveško uporabo prostora. V srednji vek lahko verjetno datiramo tudi kamnito škarko, ki leži na severovzhodnem robu kamnoloma, ostanke kamnitih blokov ob poti proti vrtovom (verjetno gre le za ostanke lomljenega kamnja iz kamnoloma), ostanke starejše kmetijske uporabe na območju severno od gradu in ostanke cestišča. Večina teh struktur je bilo odkritih med topografskimi pregledi območja, saj so na lidarskem posnetku slabše vidne.

Slika 5. Načrt odkritih časovno nedoločljivih arheoloških ostalin (izdelal Miha Murko).

Največ odkritih elementov težko povežemo s določenim obdobjem, jih pa nedvomno lahko povežemo s grajskim gričem in aktivnostmi, ki so se tukaj dogajale od prazgodovinskega obdobja dalje. Večinoma gre za ostane komunikacij kot so ceste, poti, vlake in ugreznjene poti, ki jih je zelo težko natančno časovno opredeliti, verjetno pa niso moderne. V to skupino so bile dodane tudi določene strukture, ki jim poleg starosti ne moremo določiti niti funkcije.

Na vzhodni strani griča na prehodu iz strmejšega v položnejše pobočje, so lepo vidi znaki teras (verjetno za gojenje trte), ki so na tem območju v virih izpričani že v 13. stoletju (Koropec 1991, 82, 94), in se pravokotno vežejo na novoveške parcelne meje. Te terase in vrtove lahko datiramo v moderen čas, saj jih na franciscejskem katastru ni bilo mogoče zaslediti.

Na vrhu slemena, v centralnem delu raziskovanega prostora, so na nekoliko dvignjenem terenu vidne strukture pravilnih, oglatih oblik, ki bi jih lahko interpretirali kot ostanke stavb, njihova datacija in natančnejša interpretacija pa sta brez nadaljnjih raziskav neopredeljivi.

Na južnem pobočju griča so vidne starejše ceste in poti, ki so v bile uporabljene v preteklosti, nekatere so delno še danes. Pod vrhom severnega slemena, na vzhodni in zahodni strani, je vidnih več linij glavnih komunikacij, ki so na tem mestu potekale verjetno skozi celotno obdobje uporabe širšega prostora. Zanimiva je predvsem najdba kamnitega robnika ceste in pa lepo vidne terase, ki se vijejo na vzhodni strani slemena. V obeh primerih gre verjetno za ostanke srednjeveške ali zgodnjenovoveške ceste.

Na zahodnem, bolj položnem pobočju griča, je na lidarskem posnetku vidnih mnogo t.i. ugreznjenih poti. Ugreznjene poti so ena najpogostejših značilnosti, ki jih na lidarskih posnetkih lahko odkrijemo na območjih gozdov. Ugreznjene poti so poti, ki jih je dolgotrajna raba izdolbila v tla. Na območju gozdov jih lahko vidimo kot široke koridorje prepletenih poti, ki običajno tečejo po grebenih in se na tak način izogibajo močvirnatim dolinam potokov, na robovih gozdov pa izginejo,

saj jih je izbrisala kasnejša uporaba prostora. Velikokrat take ugreznjene poti niso prepoznane kot arheološki sledovi, če pa so, so mnogokrat opisane kot primitivne komunikacije, oziroma blatni začetki razvoja komunikacij (Mlekuž 2014, 7). V našem primeru lahko vidimo več »žarišč« ugreznjenih poti. Glavna skupina odkritih komunikacij je tista, ki vodi po in ob slemenu v smeri severa proti jugu. Pri tej skupini pravzaprav ne moremo govoriti o ugreznjenih poteh kot takih (mogoče le delno), saj očitno to območje predstavlja glavno komunikacijsko žilo, že dolgo časa (je tudi najbolj položna in npravno zavarovana pot proti vrhu grajskega griča). Drugo skupino ugreznjenih poti opazimo na severozahodnem delu hriba. Gre za ne preveč strnjeno skupino poti, ki pa se ne nahajajo na istih mestih kot bombni kraterji, zato domnevamo, da so poti mlajše. Južno od druge skupine smo identificirali tretjo skupino ugreznjenih poti, ki se prav tako v veliki meri izogibajo modernim vojaškim strukturam oziroma vodijo do njih, posledično jih lahko povežemo z njihovim nastankom in uporabo. Najbolj zanimiva in tudi najbolj razvejana je četrta skupina komunikacij, ki jo vidimo na centralnem zahodnem pobočju griča. Komunikacije se začnejo pri ribniku in se v smeri severovzhoda nadaljujejo do jarka, kjer se pridružijo komunikaciji, ki vodi proti vrhu slemena, prav do točke, kjer smo odkril zgoraj omenjen plato s lepo vidnimi oglatimi strukturami.

Na južnem pobočju griča so vidni sledovi starejših komunikacij, ki pa večinoma niso ugreznjene poti, ampak delno še danes uporabljene poti. Zanimivo je, da so na južnem delu in na delu, kjer danes vodi glavna komunikacija do vrha, vidna le manjša odstopanja. Možnosti sta dve, ali se moderne poti in ceste natančno prilagajajo srednjeveškim komunikacijam ali pa je glavna komunikacijska žila do gradu vodila iz smeri severa. Druga možnost je po eni strani manj logična (v smislu najhitrejšega dostopa), po drugi pa je mogoče z njo razumeti in razložiti mnoge odkrite strukture. Prav tako lahko šele na franciscejskem katastru izrisane ceste in poti z gotovostjo umestimo na območje južnega, zelo strmega pobočja. Takšno razmišljanje nas morda napelje na to, da je bolj položni del (zahodno pobočje griča) moralo biti zaščiteno s sistemom utrdb, ki so varovala lahek pristop do gradu, tudi že med izgradnjo slednjega. Morda so najdbe kamnitih grobelj in zidu ostanki obrambnih struktur? Domnevamo, da je bila večina le-teh lesena, posledično jih ni mogoče identificirati kot površinske znake.

6 RAZMIŠLJANJA Z ZAKLJUČKI: VAROVANJE KULTURNE KRAJINE – NA KAK NAČIN IN KAJ VAROVATI

Že v samem uvodu je bilo postavljeno vprašanje, kako oziroma na kakšen način varovati večja dediščinska območja, ki ne predstavljajo samo točke v prostoru. Prispevek poskuša pokazati, da je »vplivno« območje srednjeveškega gradu na mariborskem grajskem griču veliko večje, kot samo izravnani plato na južnem delu slemena, ki je trenutno zavarovan kot arheološko najdišče. Glede na zgodovinska dejstva lahko njegov neposredni vpliv vidimo tudi na območju, južno od griča, na delu kjer danes stoji »stari« del mesta Maribor, pa vse do levega brega reke Drave in v ozkem pasu desnega brega.

V zadnjem času se tudi slovenska arheološka – konservatorska stroka začena vedno bolj zavedati arheološkega potenciala širšega prostora. Arheologi – konservatorji vedno bolj ugotavljajo, da je pogoj za uspešno vrednotenje in upravljanje arheološke dediščine premik žarišča opazovanja iz arheološkega najdišča v širši prostor (Magdič 2014, 169).

Vsekakor tako varovanje arheološke dediščine pomeni tudi določene spremembe pri samem fizičnem varovanju posameznih enot kulturne dediščine. Taka večja zaščitena območja prinašajo tudi problematiko načina varovanja »kulturne« krajine kot take. Že v uvodu smo zapisali, da verjetno posamezne »značilnosti«, ki jih opazimo same po sebi, ne predstavljajo arheološkega najdišča, ga pa skupaj z drugimi tvorijo in gradijo.

Pri tem si stroka pomaga s različnimi tehnikami za prepoznavanje arheološkega potenciala večjih arheoloških območij. Poleg »klasične« arheološke topografije nam moderna metodologija kot so ekstenzivni in kasneje intenzivni terenski pregledi večjih območij (predvsem pri načrtovanju za Državne in Občinske prostorske načrte) in razne metode daljinskega zaznavanja ter uporaba geofizikalnih metod v arheologiji prinašajo nove podatke o »razpršenosti« najdb in drugih elementov, ki kažejo na uporabo prostora v preteklosti. Metode daljinskega zaznavanja sodijo med mlajše in vedno bolj popularne in uporabljene metode za prepoznavanje arheoloških sledov. Še vedno pa se soočamo z nepoznavanjem znakov in mnogimi napačnimi interpretacijami odkritih sledi. V vsakem primeru je odkrite znake potrebno preveriti tudi fizično na terenu. V idealnih pogojih bi bilo potrebno za natančnejše vrednotenje potenciala odkritih arheoloških struktur le-te preveriti z izkopom testnih sond.

Sledovi odkriti z metodami daljinskega zaznavanja niso arheološka najdišča v klasičnem pomenu besede, vsaj kot jih je razumela dosedanja praksa varovanja »arheološke« krajine (Mlekuž 2015, 147). Tudi varovanje posameznih odkritih sledov ni smiselno, saj jih na ta način vzamemo iz konteksta, kar zmanjša njihovo izpovednost. Enako velja za vsa, tudi že varovana arheološka najdišča.

Glavni pogoj za celostno varovanje dediščine je znanje, kako razumeti procese nastajanja, preoblikovanja in njihove navezanosti na starejše/mlajše sledove (Mlekuž 2015, 152).

Slovenija je leta 2008 sprejela Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1). Zakon poudarja celostno ohranjanje kulturne dediščine, ki se uresničuje v razvojnem načrtovanju in ukrepih države, krajin in občin tako, da kulturno dediščino vključujemo v trajnostni razvoj. Vloga arheologije pri varstvu kulturne dediščine je predvsem v varovanju arheološke dediščine (ZVKD-1 2008).

Zakon vključuje smernice Evropske konvencije o krajini, ki je prvi mednarodni dokument namenjen izključno zaščiti, upravljanju in načrtovanju krajine kot celote. Objavljena je bila v letu 2000, država Slovenija jo je podpisala v marcu 2001 in jo ratificirala dve leti kasneje (Brdnik 2015, 16). V Sloveniji se konvencija izvaja v skladu z zakonom o ratifikaciji Evropske konvencije o krajini, kjer se med drugim država zavezuje k varovanju krajin, z izvajanjem ukrepov za ohranjanje in vzdrževanje pomembnih ali značilnih lastnosti krajine, ki upravičujejo njeno dediščinsko vrednost. Pristojnost varovanja in upravljanja krajin je domena Ministrstva za okolje in prostor, Ministrstva za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano ter Ministrstva za kulturo (Bratina Jurkovič 2010, 15).

Odgovor na vprašanje, kako fizično kulturnovarstveno varovati krajino kot tako, še vedno ostaja odprto, saj pogosto celotnih območij ne moremo varovati kot isto kulturno varstveno kategorijo z istim varstvenim režimom. Kljub temu, da lahko krajino razumemo le kot celoto in iz nje ne moremo izločiti nobenega časovnega, geografskega, historičnega, socialnega, kulturnega, naravnega ali katerega koli drugega elementa, bi bilo potrebno znotraj take enote registrirane kulturne dediščine potrebno različne elemente kategorizirati in jih temu primerno tudi varovati. V Sloveniji že imamo orodja za varovanje večjih območij kulturne dediščine, večje območje lahko varujemo kot arheološko območje ali celo območje kulturne krajine.

Arheološko najdišče Piramida vsekakor ne predstavlja samo območja, ki je trenutno varovano, je pa ta del najdišča tisti, ki je po vsej verjetnosti poglavitno vplival (in še danes vpliva) na razvoj krajine okoli njega. Odkrite strukture dajejo slutiti uporabo širšega prostora skozi dolgo zgodovino, za konkretnější vpogled v odkrite strukture, predvsem za določitev njihove funkcije in njihovo časovno zamejitev, bi bile potrebne podrobnejše sondažne raziskave. Samo na tak način bi lahko odkrite strukture potem tudi kategorizirali in primerno varovali.

7 VIRI IN LITERATURA

1. Bratina Jurkovič, Nataša 2008, *Evropska konvencija o krajini: izvajanje v Sloveniji*. – Ljubljana, Ministrstvo za okolje in prostor.
2. Brdnik, Rene 2015, *Historična karakterizacija krajin: primer Slivnica pri Mariboru* (neobjavljeno diplomsko delo).
3. Curk, Jože 1987, *Grad Gornji Maribor*.– V: Časopis za zgodovino in narodopisje, NV 58/23. Maribor, 241-251.
4. Curk, Jože 1992, *Grad Gornji Maribor in njegovo gradbenozgodovinsko sporočilo* – V: Časopis za zgodovino in narodopisje, NV 63/28. Maribor, 200-231.
5. Hauptmann, Ljudmil. 1938, *Mariborske studije*. Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb.
6. Koropec, Jože 1991, *Mariborski grajski zemljiški gospodvi*. V: *Maribor skozi stoletja – Razprave I*. Maribor 73-146.
7. Kos, Franc 1915, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*. Četrta knjiga (l. 1101 – 1200). Ljubljana.
8. Magdič, Andrej 2014, *Arheološka najdišča v kontekstu vrednotenja in varovanja prostora*. *Arheo* 31., 169-176.
9. Mlekuž, Dimitrij 2009, *Poplavne ravnice v novi luči : LiDAR in tafonomija aluvialnih krajin*. *Arheo* 26., 7-22.

10. Mlekuž, Dimitrij 2012, Messy landscapes: lidar and practices of landscaping. V: R. S. Opitz in D. C. Cowley (ur.), *Interpreting Archaeological Topography: Lasers, 3D Data, Observation, Visualisation and Applications*. Oxford, Oxbow, 102-116.
11. Mlekuž, Dimitrij 2014, Na poti nikamor? Razpletanje prepletov ugreznjenih poti. *Arheo* 31., 7-18.
12. Mlekuž, Dimitrij 2015, Arheologija in varovanje krajin. *Varstvo spomenikov* 47-48, 147-155.
13. Mlinarič, Jože 1975, Gradivo za zgodovino Maribora. I. zvezek; *Listine do 1259*. Maribor, Pokrajinski arhiv Maribor
14. Mlinarič, Jože 1983, Maribor do začetka 17. stoletja. *Kronika* 31. Ljubljana, *Zgodovinsko društvo za Slovenijo*, 126 - 137.
15. Mušič, Branko. 2010, Poročilo o geofizikalni raziskavi na lokaciji Maribor; Mariborski grajski grič Piramida. – Maribor (neobjavljeno poročilo).
16. Pirchegger, Hans 1952, Die Herschaft Marburg. *Zeitschrift des Historischen Vereines fur Steiermark* 43.
17. Ravnik, Mateja 2011, Preliminarno poročilo o arheoloških izkopavanjih na najdišču
18. Piramida nad Mariborom. – Maribor (neobjavljeno poročilo).
19. Ravnik, Mateja 2014, Marchburch – Gornji grad Maribor; Pregled arheoloških raziskav. V: Premzl P. (ur.), *Piramida – Grič na katerem se je začela pisati zgodovina Maribora*– Maribor, 41-59.
20. Ravnik, Mateja, Mojca Jančar in Mira Strmčnik Gulič 2014, Marchburg – Upper Maribor Castle. Preliminary Results of Archaeological Excavations in 2010 and 2011. V: *Castrum Bene* 12. Ljubljana, 325-337.
21. Ravnikar, Tone 2014, Grad Gornji Maribor v srednjem veku; Odnos med plemstvom in mestom na območju Maribora. V: Premzl P. (ur.), *Piramida – Grič na katerem se je začela pisati zgodovina Maribora*– Maribor, 9-19.
22. Rutar, Gašper 2015, Evidenca letalskih razbitin vojaških konfliktov 20. stoletja metode
23. 1-3. Ljubljana (neobjavljeno poročilo).
24. Rutar, Gašper in Dimitrij Mlekuž 2016, Sistematični pregled Lidar posnetkov površja Republike Slovenije za potrebe varovanja in vrednotenja nepremične kulturne dediščine v prostoru – Ljubljana, (neobjavljeno poročilo).
25. Strmčnik Gulič, Mira 1992, Gornji Maribor v luči arheoloških raziskovanj – V: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, NV 63/28. Maribor, 200-231.
26. Strmčnik Gulič, Mira 2010, Poročilo o izvedenih arheoloških raziskavah – čiščenje in konsolidacija sond na Piramidi (I. faza raziskav). Maribor (neobjavljeno poročilo).
27. Štih, Peter. 2006 K predzgodovini mesta Maribor. *Studia Historica Slovenica : časopis za humanistične in družboslovne študije* 6, št. 2/3. Maribor, 243-260.
28. Splet 1. http://gis.arso.gov.si/evode/profile.aspx?id=atlas_voda_Lidar@Arso (dostop 4.1.2016).

Dr. Meike Haken, Research Assistant

Technische Universität Berlin, Fakultät VI: Planen Bauen Umwelt, Institut für Soziologie,

TRACKING THE TRACE - ARCHEOLOGICAL FINDS FROM A PERSPECTIVE OF SOCIOLOGY OF KNOWLEDGE

ABSTRACT

Searching for traces is not only an everyday practice, that each of us pursues in some form¹. It is also a hermeneutic practice of scientific and non-scientific disciplines, as it aims to understand and explain something unknown. In this way, it is a sociological issue. The numerous disciplines that deal with the subject of "tracing" have in common that they have to identify it in a specific way, since it is first a phenomenon of situationally unknown knowledge. From a sociology of knowledge point of view this contribution is based on the assumption that the transformation of unknown knowledge into certain knowledge is a gradual process. Furthermore, the handling of tracks can be seen as a specific form of knowledge generation that can be observed transdisciplinarily. An archaeological find that has become known as "The Man from the Similaun Glacier" serves as an example. Drawing on existing discourse material on this example, an analysis of two exemplary tracks – one archaeological and one paleontological – will empirically support the thesis of the specific knowledge generation of tracing. Tracks of archaeological/paleontological origin are particularly interesting because they represent a black box in terms of the cultural knowledge objectified in them. Finds are always an expression of a cultural heritage that is no longer accessible in real time, but is only mediated by the interpretations of the actors, which in turn draw on culturally embedded knowledge and can therefore be very diverse. Finally, the suitability of the pre-finding concept for interdisciplinary comparisons is discussed.

Key words: sociology of knowledge, hermeneutic practice, interdisciplinary research, tracing, cultural objectifications

1 All direct quotes that are in origin German are translations of the author.

1 INTRODUCTION

*I don't want to be a leaf in the wind,
that is driven limp.
He finds it fine to twirl it.
The poor leaf is all confused.
But a footprint that does not fade,
a trace for men that does not disappear,
which to read one understands.
A trace that does not lead astray.*

(Excerpt from Irmgard Adomeit "Spuren", 2011)

The "footprint" referred to in this short poem is not to be thought of merely as a metaphor or calculable statistic, as one might think, given the increasing sustainability discourses about the ecological footprint of the world's population and of individuals. Rather, it should also be understood as a concrete material objectification that provides us with information about the "bodily processes involved in the performance of communicative action" (Knoblauch 2020, 115). Understanding, describing, and explaining these underlying processes is the concern of interpretive sociological research. In this sense, such material manifestations can also be understood as traces because they serve to understand something unknown. There are numerous disciplines that deal with the "trace" – in a very broad definition – in their own way. Whether it is the hunter who goes stalking in the forest and examines the various remains of animals. The detective who, beginning with securing the scene of the crime, searches for circumstantial evidence to solve the case. The geneticist who uses genetic fingerprints to determine the identity of a father, or the archaeologist who meticulously attempts to uncover a shard of clay thousands of years old. What they all have in common is that, on the one hand, they are able to identify what appears to them to be a (relevant) trace and the ability to decode this trace can bring an increase in knowledge. On the other hand, in all cases this gain in knowledge is initially situationally unknown knowledge. The hunter knows that a deer is nearby, but knows nothing about its physical constitution, which is likely to influence the kill, nor about its current location. Even the inspector, upon sighting a clue, does not immediately know who the culprit was. Finally, even the archaeologist cannot know what significance the artefact will acquire for further embedding and epistemological knowledge.

From the point of view of the sociology of knowledge, knowledge, which as socially mediated meaning is always constitutive of a society and its culture, is also always associated with non-knowledge. The latter form of knowledge can, following Merton (1987) as non-knowledge (he also speaks of the *ignorance of knowledge*), be the precondition for research and gaining knowledge, with Giddens (2014 [1996]) it raises the very fundamental question of trust, or with Beck (1996) it is understood as the medium of reflexive modernity and represents the constitutive form of knowledge of risk. However, regardless of a perspective that places non-knowledge more in the context of science studies, as the former do, non-knowledge is seen by Schütz and Luckmann (2017 [2003]) as a consequence of the social distribution of knowledge, whereby members of a society know about it and can potentially transform it into familiar knowledge. In this context, non-knowledge is seen as an initially unknown element. The unknown knowledge, or what can also be called uncertain knowledge, only becomes part of the actor's subjective stock of knowledge through performative acts of interaction – that is, situations of communicative action. For the analysis of traces, this means that the interaction of different phases of dealing with a trace leads to known or certain knowledge – either new knowledge or knowledge that can be classified in the existing stock of knowledge. Different traces are searched for, found and read, they are talked about and discussed. Alternatively, to put it differently: dealing with traces as a form of specific knowledge production requires the interplay of different forms of knowledge in order to transform the unknown knowledge about a trace into familiar/known or secure knowledge. Each phase in dealing with a trace – from searching for traces to finding them to reading them – requires a different form of knowledge.

Based on the hypothesis that dealing with traces is a specific form of knowledge production, the aim of this paper is to approach the commonalities of all "trace searches" in discourses in an explorative way by means of two exemplary disciplines - archaeology and paleogenetics. The reason for the selection is the preoccupation with the same empirical phenomenon "The Man from the Similaun Glacier", which results in a suitable comparability.

Building on a work by Sybille Krämer (2007), it will first be necessary to clarify what is meant by a trace from a scholarly point of view in order to legitimise the selection of examples (1). The handling of traces and the different forms of knowledge associated with them will be elicited based on Jo Reichertz's (1991) findings from empirical work in criminology (2). The "Indizienparadigma" (paradigm of circumstantial evidence) of Carlo Ginzburg (2002) is cited as a thoroughly fruitful attempt at a transdisciplinary comparison of the "search for traces" (3). In terms of heuristic implications, the findings of the second concept can be seen as a sociological complement and extension of both Ginzburg's circumstantial paradigm and Krämer's "Spurenlesen". In contrast, Reichertz goes beyond a reduction to the perception of the trace (searching and reading) and lets the process of dealing with traces end at understanding and interpreting (Reichert 2013). In this sense, the practise of dealing with traces becomes a hermeneutic process. Thus, the theoretical implications are concluded with a synthesis of the concepts.

Before answering the research question about the specific production of knowledge in the hermeneutic process of dealing with traces based on different traces of the aforementioned popular empirical example, the two comparative disciplines – archaeology and palaeogenetics – are briefly questioned about their emic understanding of the topic.

Finally, the sociological elaboration of a concept for comparing disciplines dealing with traces is applied to archaeology and paleogenetics.

The paper ends with a conclusion that questions the suitability of the idea presented for interdisciplinary comparisons. Special attention is paid to the hypothesis that dealing with traces implies both scientific and everyday processes of hermeneutic interpretation and maps a specific form of knowledge production.

2 THEORETICAL IMPLICATIONS

This chapter is first concerned with understanding the trace as an objectification that can be classified in terms of its significance for the social order. In doing so, it is useful to first distinguish the sign as a carrier of meaning, which is always to be understood as a reference to what is subjectively meant (cf. Berger and Luckmann 2010 [1969], 38), from the objectifications as detached from their objects. If one also understands the trace as a sign, this distinction enables one to draw conclusions about the focus of meaning-making and thus about the meaning of the trace. At the same time, this reasoning is quite essential for a sociological understanding of the trace as manifest specific knowledge, which, as already noted, is conveyed as socially mediated meaning in communication and signifies the core of a culture in its distribution among individuals and objectifications (cf. Knoblauch 2014, 359). The trace thus always implies a subjective and an objective dimension of knowledge.

Identifying traces

Sybille Krämer's understanding of "trace" is based on an etymological understanding that defines a trace as a footprint or track (cf. Krämer 2007, 14). Since this definition is a recourse to an everyday understanding of trace and Soeffner (2004) has already emphasised the relevance of "everyday interpretation" for the sociology of knowledge, it makes sense to follow this understanding of trace for a sociological approach of knowledge.

Krämer presents ten characteristics of a trace (cf. Krämer 2007, 14 ff.), which can only be reproduced here in a highly abbreviated form:

The trace always testifies to an *absence of* (1) the event or causer causing it, whose execution/presence *temporally precedes* (2) the reading of the trace in time, so that they illustrate a "non-presence" (ibid.). They are *unmotivated* (3), unintentionally left behind traces.² Because of this *uncertainty* (4) at the beginning of the reading of a trace, there is a problem pressure marked by this uncertainty, whereby this happens at a point where the social order (here we are dealing with the sign, see above) is *disturbed* (5); the familiar is confronted with the unfamiliar. Moreover, a trace is always bound to a *materiality* (6), which not only has a representative character

² "Traces" in a "scavenger hunt" may be motivated, but are more likely to be "trails," i.e., intentionally left behind.

and depicts reality, but the trace itself represents something.³ In contrast, Reichertz (cf. 2007, 313) assumes the representational function of a trace. However, this would imply that the materiality of the trace does not speak for itself – the footprint is thus seen only as a representation of a shoe, as a reference to something spatially and temporally absent, which as a sign is a carrier of meaning, but not itself. Thus, Krämer's assumption of the presentational function is to be agreed with. One of the aspects she considers particularly important for a sociological analysis relates to the *dependence* (7) of the trace on the actor. A trace does not stand for itself, it is always read as such (cf. Krämer 2007, 16), so that as a hermeneutic act it always implies the reader's knowledge and interpretive context. The hermeneutic sociology of knowledge (according to Soeffner, among others) emphasises both the subjective and the objective side of meaning-making, i.e. the assignment of meaning to something. The act of reading is at the same time an *act of interpretation* (8), i.e. the trace found as such is read in the context of the broken social order and this is then reinterpreted into a "fitting" one. The passivity and mediality that can be derived from this allows the trace to be defined as a generally *externally determined* (9) phenomenon. Epistemologically, the "muteness" of the trace postulated by Krämer can be critically questioned, i.e. the trace as an object of knowledge or perception has a *one-dimensional* (10) structure. Arguing from the sociology of knowledge, however, it must be assumed that the object of knowledge influences the interpretive performance and thus controls cognition. Moreover, in my opinion, Krämer herself recognises with the attributes of dependence and interpretation that the relation cannot be one-dimensional. Furthermore, Krämer states that "to identify traces means to be able to distinguish between trace and non-trace in a terrain." (Krämer 2007, 19, own translation) However, this distinction can only be made if, on the one hand, there is a specific knowledge that enables the trace seeker to grasp the attributes mentioned above. Krämer calls this knowledge "knowing how" or, following Albert Spitznagel, "the art of guessing" (ibid., 21). The reading of traces is thus borrowed from everyday dealings with contingencies and is assigned to abductive reasoning as an "orientation technique" (ibid., 22). Accordingly, the creation of new knowledge goes hand in hand with the trace. Again, the question arises as to what is meant by "new". Due to the above-mentioned social constructivist understanding of forms of knowledge, dealing with traces is not necessarily about knowledge that has never been socially communicated before, but mostly about knowledge that first has to be placed in its own specific context of meaning, i.e. is *situationally* unknown. The transformation of non-knowledge into knowledge is thus always socio-historically and culturally conditioned. This does not mean that the production of completely new (never before communicated) knowledge is excluded. On the other hand, the distinction between trace and non-trace implies also the distinction between knowledge and non-knowledge. For when a trace is identified as such, the knowledge inscribed in the trace by indeterminacy, unmotivatedness, dependence, and temporal antecedence, which presents itself to the trace reader as non-knowledge, is automatically communicated with it. Alternatively, as Engel, Halfmann, and Schulte (2002, 9) put it: "knowledge produces non-knowledge."

For a comparative sociological concept of dealing with traces, I will summarize the most relevant aspects for the definition of traces or the search for traces, which are mentioned by Krämer:

- Traces go beyond a purely symbolic representation and always carry meaning in their material nature.
- With the help of various attributes, a trace initially becomes identifiable as such.
- A trace is only constructed into a trace through the communication of hermeneutic interpretation.
- For both aspects a specific knowledge is necessary, which is initially fed by everyday knowledge in dealing with uncertainties.
- With the identification of a trace, the identification of what can be called non-knowledge takes place at the same time.
- Dealing with traces thus requires and reproduces existing knowledge; non-knowledge and unknown knowledge is uncovered and possibly new knowledge is produced.

3 Wilke, Lettkemann, and Knoblauch (cf. 2018, 246), for example, emphasise the distinction between representation and presentation with regard to evidence in a scientific context.

Searching for, finding and interpreting traces

The previous subchapter has shown that it is not only necessary to distinguish carriers of meaning in order to identify a trace as such, but also that it is necessary to deal with forms of knowledge. In addition to everyday knowledge, which can be found, among other things, in "usage knowledge", i.e. knowledge that we know we once learned, or in "recipe knowledge" – which requires regular recapitulation – "special knowledge" and "expert knowledge" are relevant, if one follows Hitzler (1994, 13). In contrast to the former forms, special knowledge and expert knowledge are explicit knowledge (cf. *ibid.*). Specialised knowledge differs from expert knowledge in that the latter involves factual and technical language as well as a high degree of professionalism (cf. *ibid.*, 15). A systematic concomitant of knowledge production – initially to be considered independently of the *form* of knowledge – is, as already mentioned, the production of unknown or uncertain knowledge and non-knowledge, which can be transformed into certain knowledge through situational interpretation (cf. also Engel, Halfmann and Schulte 2002, 10). Searching, finding and interpreting ("reading") traces, which will be discussed further below, thus implies not only different phases of action, but also associated forms of knowledge.

The empirically founded findings of Jo Reichertz's work(s) on the topic presented here will have to be taken into account in the argumentation against the background of his specific field of phenomena (criminal police work). Like Sybille Krämer, Reichertz also points to the dependence of the meaning of a trace on the reader: "For the trace is not given, but only an abundance of impressions that have to be ordered against the background of knowledge and only then make sense." (Reichertz 2007, 314); a trace does not "say" the same thing to everyone (cf. *ibid.*, 310 f). In contrast to Krämer, Reichertz makes it even clearer in this context that the interpretation of a trace is the result of a communication process that attempts to bring together different "readings" (cf. *ibid.*, 319 f.). He also adds a practical dimension to this. Dealing with a trace is subject to a practical knowledge that is communicatively reproduced, transformed and passed on in daily (here police) work (cf. *ibid.* 1991, 217). Reichertz (cf. 2013, 117) also refers to other attributes of the trace mentioned by Krämer, such as uncertainty and compulsion to act. Beyond that, however, he focuses on the present character by referring to the "objective" traces⁴, i.e. changes in the external world (cf. *ibid.* 1991, 227), which have a material character.

Reichertz makes clear that in dealing with traces a distinction must be made between different steps or phases: searching for traces, finding traces, and interpreting traces, and that the difference lies in the dominant form of knowledge in each case.⁵ These forms of knowledge are named by him in relation to specific topics, but can also be transferred into a more general concept with the help of the distinction between forms of knowledge mentioned above.

First, "general knowledge relevant to criminology" is mentioned (*ibid.*, 262). This is case-unspecific and describes the knowledge of a criminal investigator who is confronted with traces characterised by attributes such as disruption (of the social order), materiality, etc., and consequently has to look for these in order to solve a case. This is expert knowledge that other forensic disciplines also bring to the table. Tracing requires "case knowledge", i.e. in particular knowledge about facts, the course of events, etc., as well as "general procedural and action knowledge", which has been implicitly acquired (*ibid.*) and can be regarded as specialised knowledge or practical knowledge. It is now a matter of identifying a trace. When it comes to reading or interpreting traces, "life and professional experience" (*ibid.*) becomes important in reconstructing the sequence and origin of the trace. These last two stages make it clear that deciding what a trace is and how to read it in this context relates to what I will call *the communicative construction of the trace*.

The circumstantial paradigm and circumstantial knowledge

After I have explained, allowing for existing literature and research, what a trace is and into which phases and forms of knowledge the handling of traces – understood as a process of knowledge production – can be divided, I will now deal with a specific form of knowledge (circumstantial knowledge) and in this context outline the circumstantial paradigm of Carlo Ginzburg. Secondly, I

4 This designation results from the distinction between subjective and objective crime scene findings.

5 Of course, all forms of findings belong to each phase, but only the predominant form will be discussed here.

will integrate the insights gained so far into this concept, which offers a transdisciplinary view of the trace.

Carlo Ginzburg introduced as an epistemic model the so-called "semiotics" or "circumstantial paradigm" (Ginzburg 2002, i.a. 22, 47), which spread in the human sciences in the 19th century based on tracking and reading hunters. The search for traces as an active-reconstructive activity refers to a reality that cannot be reached but can be grasped through these small traces – Ginzburg distinguishes between traces, circumstantial evidence or picturesque details, depending on the discipline⁶ (cf. *ibid.*, 17). The aim is to "develop a method of interpretation based on worthlessness" (*ibid.*, 16). This method can be discovered not only in criminology, but also in art history or psychoanalysis. He describes the reverse (i.e. future-oriented) reading of traces as a paradigm of divination, for which archaeology in particular stands (cf. Ginzburg 2002, i.a. 38).

The dependence of the existence of a trace on the active "reader" as hermeneut is thus reflected in all three approaches. Ginzburg's recourse to the worthless in the search for clues initially seems at odds with Krämer's attribute of disruption. However, these concerns can be debunked if one considers disruption in a non-normative way. Social order need not necessarily be disrupted by an extraordinary event; rather, Ginzburg uses it to illustrate the limited nature of dealing with the trace in everyday life. The statement that it is these trivialities in which control tied to "cultural tradition" (*ibid.*) becomes visible points to the everyday/receptive knowledge that is essential to dealing with trace. Ginzburg's notion of inaccessible reality also captures temporal provisionality, i.e. the fact that the event underlying the trace is not accessible to current experience.

One of Ginzburg's core assumptions is that a deeper context must always be assumed in connexion with traces (cf. *ibid.*, 47). The trace found represents and presents something that must first be understood and interpreted. The complex reality that cannot be directly experienced is expressed in inconspicuous traces (cf. *ibid.*). Crucial for the *search* for traces is the so-called "circumstantial knowledge" (*ibid.*, 49 f.), which is habitualized, implicit knowledge (cf. *ibid.*, 35) and thus belongs in principle to the practical knowledge mentioned by Reichertz. The same applies to *finding* traces. Ginzburg also speaks of "dumb" knowledge (*ibid.*, 49). Likewise, the reference to the attributes anthropocentric and ethnocentric (cf. *ibid.*, 32) is to be understood in an abstract sense as a dependence on those who deal with traces. Dealing with traces is about the analysis of individual cases, so that the *quality* of the individual in a case (documents and situations are counted as such) is central and opposes generalizability and quantifiability (cf. *ibid.*, 22 ff.).

Consolidation of the approaches

Combining the approaches outlined above, the following research desideratum emerges:

- In dealing with traces, which starts from the assumption of a deeper meaning, it is necessary to distinguish different phases of searching, finding and interpreting.
- Dealing with traces is an active reconstruction of complex realities that cannot be directly experienced.
- This reconstruction is perspective and situational.
- It always involves the analysis of individual cases.
- Traces are only identified and interpreted as such through communication in the course of practical work processes, whereby different forms of knowledge such as expert knowledge, special knowledge or practical knowledge guide action and are thus "constructed" (Reichertz 2007, 321).
- The attributes negotiated by Krämer serve merely as analytical tools.
- The identification of a trace is at the same time the identification of what appears as non-knowledge.
- Dealing with traces consequently requires and reproduces existing knowledge. Non-knowledge and uncertain knowledge are uncovered and transformed into (certain) knowledge through an appropriate situational definition; at the same time, new knowledge is produced.
- In particular, expert knowledge and tacit knowledge (knowing that one is looking for a trace and that it has certain properties; knowing that one is looking for something that breaks the order but seems "worthless") are required in trace search.

6 He subsumes all this evidence under the general term "circumstantial evidence," which, however, is too closely related to criminology. Moreover, my argument is based on Krämer's definition of a trace, so the term "trace" seems more appropriate to me.

- Specific and tacit or practical knowledge (one knows how to proceed in one's field and has contextual knowledge about the case) is particularly expressed in the search for clues.
- In the interpretation of traces, life and professional experience is expressed above all, i.e. all conceivable forms of knowledge meet here, such as everyday knowledge (see above: recipe knowledge, practical knowledge), implicit knowledge, special knowledge and expert knowledge.

Before I begin with the empirical part, I will ask about the internal perspective on this sociological concept of knowledge of traces within the disciplines dealt with here.

3 TRACES FROM AN ARCHAEOLOGICAL AND PALAEOONTOLOGICAL PERSPECTIVE

In 2000, the Institute for Prehistory/Early History and Archaeology of the Middle Ages organised a symposium at the Eberhard Karls University in Tübingen on the topic "Traces and Messages: Interpretations of Material Culture". From the contributions published in the accompanying reader, it is very clear that Ginzburg's circumstantial paradigm seems to play a role in the theoretical perspective of archaeology presented in this volume. In his contribution to the anthology, for example, Christoph Kümmel (2003, 136) points out that archaeology, if it does not want to "remain on the level of securing traces", must base its evaluation on circumstantial evidence; he explicitly refers to Ginzburg. Contributions and works such as: "Spuren lesen: Die Relevanz kriminalistischer Methoden für die archäologische Wissenschaft" (Mante 2003), "Archaeologie als Fiktion - Anmerkungen zum Spurenlesen" (Holtorf 2003) and "Spuren und Botschaften: Interpretation materieller Kultur' – Bilanz und Perspektiven" (Veit, Kienlin and Kümmel 2003⁷) explicitly play with the concept of trace and refer to Ginzburg's understanding of it, so that from the perspective of these approaches archaeology sees itself as a trace-seeking/trace-reading science. But even beyond this anthology, the journal *AID*, for example, advertises itself with the issue title "Archäologie an Tatorten des 20. Jahrhunderts"⁸ (2014), and already the preface refers to a dimension of archaeological analyses that is relevant for this work by stating that these analyses lead to the modification and expansion of knowledge as well as to the production of new, modified knowledge (cf. Theune 2014, 6).

When archaeological finds are referred to as traces in the empirical section, this is a term not used by sociologists and is extremely relevant to an empirical sociological study of knowledge. Nevertheless, exemplary traces are, of course, a sample of the author, who must keep in mind that "not every trace has a message behind it, and on top of that, not every trace is convincingly legible to us" (Veit, Kienlin and Kümmel 2003, 551).

Paleogenetics as a discipline seems to be controversial in its classification. On the one hand, it is referred to as molecular archaeology (cf. Husemann 2008, 58), and on the other hand, as a subfield of genetics (Hofreiter 2009), which deals with the study of fossil or prehistoric genetic traces. The first investigations of early historical DNA finds were carried out by the Swedish molecular biologist Svante Pääbo. He first took genetic material from a mummy and analysed it in 1984; this moment can be considered as the birth of paleogenetics. (Cf. Department of Evolutionary Genetics 2015)

Unlike archaeology, paleogenetics as a biological science is extremely difficult to sift through literature that deals with anything like "theoretical" assumptions beyond the biological. One of the few references to the subject of traces is offered by Herrmann and Hummel in *Ancient DNA* (1994), in which they speak of prehistoric DNA "traces." Further references can be found in the literature of genetics, if one considers paleogenetics as a subfield of genetics. In this case, reference can be made to Prainsack and Kitzberger (2009) who point out that DNA traces, unlike fingerprints for example, cannot be prevented. If one counts paleogenetics as archaeology, the same applies as in the previous part. What is certain is that, with regard to paleogenetics, traces tend to appear as "the barely perceptible – lying on the edge of imperceptibility" (Krämer 2007, 14) and thus far less potential is attributed to them from an internal perspective. Nevertheless, due to the connection to archaeology on the one hand and to genetics on the other, it can be stated that the discipline also deals with traces from its own perspective.

7 „Reading Traces: The Relevance of Criminalistic Methods for Archaeological Science" (Mante 2003), "Archaeology as Fiction - Notes on Trace Reading" (Holtorf 2003) and "Traces and Messages: Interpretation of Material Culture' - Balance and Perspectives" (Veit, Kienlin and Kümmel 2003)

8 „Archaeology at 20th-century crime scenes"

4 "THE MAN FROM THE SIMILAUN GLACIER"

In Dirk Husemann's popular science book "Vaterschaftstest für Pharao"⁹ (2008) there are numerous examples of linking different disciplines dealing with traces, such as genetics, archaeology and palaeogenetics. The empirical example presented here is an extremely popular one, linking different disciplinary traces into a putative "alpine whodunit" (ibid. 2008, 128), thus providing an opportunity to exemplify the comparability of different disciplines dealing with traces through an empirical case. The language of conjecture is deliberately chosen here because not only archaeological traces are subject to a process of interpretation, but ultimately also the results of prehistoric genetic studies: "Yet the further paleogenetics moves away from the biological realm, the fuzzier the findings become." (ibid., 190).

First, some facts about the archaeological find in question, which became known as the "Man from the Similaun Glacier" or "Ötzi". On 19 September 1991, a mummified human body was discovered by two mountaineers in the Tisenjoch at an altitude of 3210 m in the Ötztal Alps (South Tyrol/Italy). As it was initially assumed a recent corpse, the body was examined at Forensic Medicine Institute in Innsbruck. The body was (in the lifetime) 1.60 m tall, male and weighed 50 kg; the estimated age was 45 years. (Cf. South Tyrol Museum of Archaeology 2021).

It was not until the prehistorian Konrad Spindler read about the find in the newspaper and travelled to Innsbruck that it was determined that the body was the oldest mummy in Europe; he initially estimated it to be about 4000 years old. What was astonishing was that there had been no previous evidence of human activity at such a height. It was not until 2001, ten years later, which it could be definitively said to have been a violent death. During these ten years (it was now in Bolzano because the rights to the mummy could be clarified) tissue was removed, but only a CT brought new insights. (Cf. Husemann 2008, 122 f.) An arrowhead was found in Ötzi's left shoulder at this CT, which is believed to be the cause of his death. This is a trace that can initially be described as "medical". In addition, there are a large number of traces that were already secured at the site in 1991. The prehistoric materiality – Ötzi's belongings – such as copper axe, quiver, bow and clothing represent archaeological traces. Archaeological publications can be regarded as process-produced archaeological traces, the swellings and wounds on Ötzi's extremities as paleogenetic-medical, DNA and blood traces on Ötzi and his clothing as paleogenetic. The combination of all these traces led to the published murder hypothesis.¹⁰ Numerous traces that proved to contradict the murder hypothesis in the course of the analyses can be described as "negative traces" in the sense of Jo Reichertz (1991, 213). The "positive traces" (ibid.), which can be assigned to the various disciplines, can be tabulated with their official interpretation as follows, whereby the distinction between presentation and representation becomes even clearer:

Table 1: Overview of traces, own table

<i>Trace allocation</i>	<i>Trace presentation</i>	<i>Representation/interpretation</i>
Trace 1 archaeological	Copper axe	Authority person
Trace 2 archaeological	quiver and bow	No hunter/warrior
Trace 3 medical	Arrowhead in left shoulder	Cause of death
Trace 4 palaeogenetic	DNA	identification
Trace 5 palaeogenetic	Blood traces	Total of three persons involved
Trace 6 medical/paleogenetic	Swelling/wounds	Fight for survival
Trace 7 process-produced	archaeological publication	Ötzi was shot dead
Trace 8 palaeogenetic	DNA	infertility

Since this contribution is about prehistoric traces, I choose in the following one archaeological and one palaeogenetic trace from this overview as examples. Traces are chosen that led to the thesis of the "alpin whodunit". Subsequently, it will be examined whether they can be called traces from a scientific point of view according to the characteristics elaborated in chapter three.

⁹ „Paternity Test for Pharaoh“

¹⁰ Since the exact account of the events is based on speculation and is irrelevant to further analysis, it will not be discussed in detail. For those interested in, see Husemann 2008.

Among Ötzi's belongings, an axe with an 80 cm long shaft made of yew wood and a copper axe were found. This material is one of the most valuable of the Late Neolithic period.

A comparison with similar finds confirmed from an archaeological point of view that it was a prestigious object, so that the interpretation followed that Ötzi must have held a prominent position in the community (cf. Husemann 2008, 124 ff.). However, does this copper axe exhibit features that Krämer has highlighted as attributes of traces?

In any case, the axe as a prehistoric material product testifies to an absence of its creator and context of origin. It does not initially represent anything, but represents its own *materiality*. The axe as a "trace" was left behind in time, *unmotivated* or unintentional, before it was searched for, found and interpreted, because it is 4000 years old. Its origin and the reason for its presence at 3000m is initially uncertain. The axe as a find *disrupts* the social order in the sense that one does not expect or assume to come across prehistoric finds when climbing mountains, certainly not at this altitude (see above). The axe supposedly stands for itself (*one-dimensional* structural relation), but by the very act of perception it is already placed in a relation of dependence to the reader. Only through the act of *interpretation* does the axe become a prestigious object that places Ötzi in an elite position. The axe as a material, passive medium thus appears as *externally determined*. One can thus certainly speak of a trace in the scientific sense.

The exemplary paleogenetic "trace" is foreign blood found on Ötzi's tools and clothing. That it was not Ötzi's blood could be inferred from a DNA match. This finding led to the conclusion that two other people were involved in the alleged murder. This trace is more complicated than the archaeological one, as a distinction must be made between the blood as a carrier and the DNA.

Again, the event and cause that led to the finding of the blood on Ötzi's belongings are absent because they precede in time. The traces of blood are minimal "remnants" that were left behind *unmotivated*. Unlike the blood itself, there is no alternative for DNA. Due to the *uncertainty* of what this blood is all about, there is an increased *problem pressure* at the beginning of dealing with this "trace". This is intensified when one considers that this blood trail points to a struggle and leads away from the previous assumption that Ötzi died accidentally during the hunt, thus causing a *disturbance* in the social order. The case is somewhat different with the DNA, which merely brings certainty and two other actors into play. DNA itself does not disrupt the order, because it is known that there is DNA in the blood. This "trace" - whether it is a trace of blood or DNA - has a *material character*; in both cases (blood and DNA) there is dependence on what is handled with the "trace". In terms of the act of interpretation, it could be argued that DNA, unlike blood, actually stands for itself, so a *one-dimensionality* is given. However, as Husemann notes, even the genetic fingerprint is ultimately subject to *interpretation*. Albeit in different ways, both DNA and blood are characterised by passivity, materiality, and mediality, so that this "trace" is considered altogether *externally determined*.

Although blood and DNA have slight differences in attributes, they can still be described as one trace - in the sense of attributes - because they never occur separately.

5 APPLICATION OF THE SOCIOLOGICAL CONCEPT OF TRACES IN COMPARISON

Having established that the exemplary traces are traces in the sense defined above, an attempt will be made at this point to apply the developed sociological concept of traces (i.e. in terms of a transdisciplinary approach to traces) to the examples in order to find out whether analogous processes of knowledge production can be observed in both cases.

In the case of the archaeological trace - the axe - it was initially assumed that there was a deeper connection between this and the mummified body. The "Man from the Similaun Glacier" is an individual case of archaeological work, so that the treatment of this case is not only perspective, i.e. from the point of view of the respective researchers involved, but also bound to the specific find situation. The axe must be placed in the context of the other finds and features and interpreted accordingly. The phase of the concrete search for clues is preceded by the chance find of the mummified corpse, as well as the recovery, which implied a search for clues of a criminalistic nature; I will only discuss this in passing.

What special and practical knowledge is necessary for the search for clues is shown by the fact that at first an archaeological find was not assumed. The police initially proceeded with their own practical knowledge and recovered the body accordingly, which resulted in the mummy being partially injured and, from an archaeological point of view, valuable further traces - namely clothing remains

– being destroyed (cf. Husemann 2008, 122). The archaeological expertise and specialist/practical knowledge required for the search for traces were legitimised by this questionable handling of the traces on the part of a profession that was, in retrospect, incompetent (and thus the application of inappropriate expertise).

The process of searching for traces primarily implies the search for the attributes of the trace and has already been discussed above, so that it can largely be dispensed with here.

As was shown in the presentation of the empirical examples at the beginning, the identification of traces was subject to a process of communication. It was not until the prehistorian Spindler followed the discourse that archaeological traces could be identified as such. The identification of the axe as a trace to clarify the circumstances of the life and death of a prehistoric person reproduced, on the one hand, practical knowledge anchored in the handling of finds, and on the other hand, specific archaeological knowledge about axes from the Neolithic. Existing knowledge about similar finds was incorporated into the interpretation of the trace as a prestige object and thus confirmed and reproduced. New knowledge was produced in the communication process of track interpretation insofar as it was previously unknown that there was any human activity at all at this height at this time. At the same time, however, the identification of the axe as a trace also made clear what knowledge was missing or had to be recognised as unknown. Neither origin nor manufacture nor use could be clearly determined, since the axe allowed for precise dating but, as already mentioned, there were no comparative finds and thus no known/familiar, certain, i.e. secured knowledge in this respect at the dated time and height. There is no comparison to convert this unknown knowledge into known/confirmed knowledge, which means that it is clearly knowledge that has never been communicated to society before – and is therefore new. When interpreting the trace “axe”, everyday knowledge (I know what an axe is, I know the materials, I know that elites make themselves known by certain status symbols), special knowledge (which tools and weapons were represented in which epoch and what did they stand for), implicit knowledge (how do I interpret, what is a relevant trace for me) and expert knowledge (how do I as an archaeologist proceed with the interpretation, which literature do I refer to) are related to each other and confirm existing knowledge, reproduce this or uncertain/unknown knowledge or non-knowledge, transform the latter into certain/known knowledge or produce new knowledge. It also became clear that dealing with the trace “axe” is an active process of reconstruction and understanding in the sense of the hermeneutic sociology of knowledge against the background of a complex, non-experiential reality. The impossibility of direct experience is inherent in the axe as trace.

The impossibility of direct experience is by definition inherent in the paleogenetic trace chosen here.

Analogous to the exemplary archaeological trace, the search for traces here also consists in the search for the attributes of the trace, which in this case was guided by both medical and archaeological expertise with regard to the blood. Even more so than in the case of the archaeological trace, the importance of communication (in this case at the autopsy table) becomes apparent in the trace search phase. In this example, it is clear that the predominant form of knowledge at this stage is specialist knowledge, as the palaeogeneticist as an actor has specialist knowledge in either genetics or archaeology. The way in which the DNA is extracted and analysed is also the responsibility of such a person, but is guided even more by knowledge of practical working procedures (implicit knowledge/practical knowledge). The identification of the blood trail is accompanied by the identification of a non-knowledge, the knowledge of who this blood belongs to, how it got on Ötzi's clothes and equipment. Only DNA analysis makes it possible to at least narrow down the scope of the not knowing, since it is clearly not Ötzi's blood. The interpretation in this case is also subject to a process of communication, but in contrast to the “axe” trace, it is a more interdisciplinary one, as the “blood” trace only in combination with other traces (swellings and wounds on Ötzi's hands as well as his genetic material) allows the reconstruction of the complex reality of the “murder hypothesis”. Existing knowledge about the case (CT and death by violence) that led to this murder hypothesis was thus confirmed and the interpretation of the traces legitimised. Specialised and expert knowledge about the handling of blood and DNA was reproduced. Unknown knowledge was transformed into known knowledge in the communication process of trace interpretation, insofar as it was not previously known that Ötzi had apparently been involved in a brawl shortly before his death, which could be related to the murder. To describe these emerging findings as “new” in the sense outlined above could be misleading, since it was ultimately to be expected that statements about the circumstances of Ötzi's death could be made based on DNA analysis. The difficulty of deciding what con-

stitutes "new" knowledge becomes very clear here. When interpreting the trace "blood", everyday knowledge (I know what blood is and I know that blood can only be transmitted via an injury in the broadest sense), specialist knowledge (how does one deal with prehistoric genetic material), implicit knowledge (how do I interpret, what is a trace that is relevant to me) and expert knowledge (how does one analyse genetic material, what insights can be gained from it) come together and confirm existing knowledge, reproduce it and/or uncertain/unknown knowledge or non-knowledge and transform the latter into certain or known/familiar knowledge.

6 CONCLUSION

In the three phases of dealing with traces: *searching for traces, finding or identifying traces, reading or interpreting traces*, different forms of knowledge meet, and in each phase a dominant form of knowledge can be identified. The phase of searching for traces is essentially determined by the fact that something is searched for that has the attributes of *absence, temporal precedence, one-dimensionality, interpretativity, foreign determination, disturbance, unmotivatedness, dependence, materiality and uncertainty*. Because of these attributes, knowledge is always assumed to be uncertain - what does this trace tell us? Does it lead us astray? What do we need to interpret it? Alternatively, even from a not-knowing - I do not know what the trace is at first, and when you identify it as such, you simultaneously identify what you don't know that comes with that trace. Finding the trace depends on whether the specific disciplinary expertise is appropriate to the subject matter or involves knowledge of the disciplinary variants of the properties of a trace. The respective specialised knowledge, in this work it was archaeological specialised knowledge - more precisely knowledge in a specific archaeological field - and paleogenetic knowledge, in combination with the knowledge of practical work, helps in finding a trace. The dominant forms of knowledge are confirmed and reproduced at this stage. Uncertain knowledge or non-knowledge about what a trace might be in a particular context can be transformed into certain knowledge at this stage. At the same time, however, the identification of the trace as a trace is accompanied by a "new" non-knowledge, which in turn can be transformed into certain/known or at least uncertain knowledge in the last phase, the interpretation of traces. In this phase, how this trace is to be read is communicatively negotiated based on professional and life experience, everyday knowledge, expert knowledge, special knowledge and tacit knowledge. New knowledge, as knowledge that is *new in this context* and did not previously occur in dealing with this specific trace, is finally generated at the end of this phase.

The consideration of the two exemplary traces under a sociological concept of dealing with traces has made it clear that it is possible to conceive of *dealing with traces* transdisciplinarily as a *specific form of knowledge production that combines different forms of knowledge within the sequential communicative construction of a trace*. Knowledge production in this context does not necessarily mean the generation of entirely new knowledge, as the archaeological example has shown, but also the generation of knowledge that was initially unknown or uncertain in this specific situation of the individual case and can be transformed into known/familiar knowledge through the communicative process of "dealing with the trace" (or also: the communicative construction of the trace) with recourse to knowledge that has already been secured. In this way, even non-knowledge can be transformed into knowledge. The communicative process of this knowledge production refers in particular to what Ginzburg calls "circumstantial knowledge". While practical, specialised and expert knowledge - as shown - are confirmed, refuted or reproduced in this process. Actively, i.e. hermeneutically, a complex "real" (Boltanski 2013) is reconstructed especially in the last phase - interpretation - and thus social reality is communicatively constructed.

7 LITERATURE

1. Beck, Ulrich. 1996. Wissen oder Nicht-Wissen? Zwei Perspektiven reflexiver Modernisierung. In *Reflexive Modernisierung*, eds. Beck, Ulrich, Anthony Giddens and Scott Lash, 289-315. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
2. Berger, Peter L. and Thomas Luckmann. 1991[1969]. *Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit*. Frankfurt a.M.: Fischer.
3. Boltanski, Luc. 2013. *Rätsel und Komplotte: Kriminalliteratur, Paranoia, moderne Gesellschaft*. Berlin: Suhrkamp.

4. Engel, Christoph, Jost Halfmann and Martin Schulte, eds. 2002. *Wissen – Nichtwissen – Unsicheres Wissen*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
5. Giddens, Anthony. 2014[1996]. Leben in einer posttraditionalen Gesellschaft. In *Reflexive Modernisierung*, eds. Beck, Ulrich, Anthony Giddens and Scott Lash, 113-197. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
6. Ginzburg, Carlo. 2002. *Spurensicherung. Die Wissenschaft auf der Suche nach sich selbst*. Berlin: Wagenbach.
7. Herrman, Bernd and Susanne Hummel, eds. 1994. *Ancient DNA*. N.Y.: Springer.
8. Hitzler, Ronald. 1994. Wissen und Wesen des Experten. Ein Annäherungsversuch – zur Einleitung. In *Expertenwissen*, eds. Hitzler, Ronald, Anne Honer and Christoph Maeder, 13-32. Opladen: Westdeutscher Verlag.
9. Holtorf, Cornelius. 2003. Archäologie als Fiktion – Anmerkungen zum Spurenlesen. In *Spuren und Botschaften: Interpretationen materieller Kultur*, eds. Veit, Ulrich, Tobias Kienlin, Christoph Kümmel and Sascha Schmidt, 531-545. Münster: Waxmann.
10. Husemann, Dirk. 2008. *Vaterschaftstest für Pharao. Wie Genforschung archäologische Rätsel entschlüsselt*. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag.
11. Knoblauch, Hubert. 2014. *Wissenssoziologie*. Konstanz: UVK.
12. Knoblauch, Hubert. 2020. *The Communicative Construction of Reality*. London/N.Y.: Routledge.
13. Krämer, Sybille. 2007. Was also ist eine Spur? Und worin besteht ihre epistemologische Rolle? Eine Bestandsaufnahme. In *Spur. Spurenlesen als Orientierungstechnik und Wissenskunst*, eds. Krämer, Sybille, Werner Kogge and Gernot Grube, 11-37. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
14. Kümmel, Christoph. 2003. Wie weit trägt ein Indizienbeweis? Zur archäologischen Überführung von Grabräubern. In *Spuren und Botschaften: Interpretationen materieller Kultur*, eds. Veit, Ulrich, Tobias L. Kienlin, Christoph Kümmel and Sascha Schmidt, 135-157. Münster: Waxmann.
15. Mante, Gabriele. 2003. Spuren lesen: Die Relevanz kriminalistischer Methoden für die archäologische Wissenschaft. In *Spuren und Botschaften: Interpretationen materieller Kultur*, eds. Veit, Ulrich, Tobias L. Kienlin, Christoph Kümmel and Sascha Schmidt, 157-173. Münster: Waxmann.
16. Merton, Robert K. 1987. Three Fragments From a Sociologist's Notebooks: Establishing the Phenomenon, Specified Ignorance, and Strategic Research Materials. *Annual review of sociology* 1987-01-01(13): p.xii-28.
17. Prainsack, Barbara and Martin Kitzberger. 2009. DNA Behind Bars: Other Ways of Knowing Forensic DNA Technologies. *Social Studies of Science* 39(1): 51-79.
18. Reichertz, Jo. 1991. *Aufklärungsarbeit. Kriminalpolizisten und Feldforscher bei der Arbeit*. Stuttgart: Ferdinand Enke.
19. Reichertz, Jo. 2007. Die Spur des Fahnders oder: Wie Polizisten Spuren finden. In *Spur. Spurenlesen als Orientierungstechnik und Wissenskunst*, eds. Krämer, Sybille, Werner Kogge and Gernot Grube, 309-333. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
20. Reichertz, Jo. 2013. *Die Abduktion in der qualitativen Sozialforschung. Über die Entdeckung des Neuen*. Wiesbaden: Springer VS.
21. Schütz, Alfred and Thomas Luckmann. 2017[2003]. *Strukturen der Lebenswelt*. Konstanz/München: UVK.
22. Soeffner, Hans-Georg. 2004. *Auslegung des Alltags – Der Alltag der Auslegung*. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft.
23. Theune, Claudia. 2014. *Archäologie an Tatorten des 20. Jahrhunderts*. Darmstadt: WBG/Konrad Theiss.
24. Veit, Ulrich, Tobias L. Kienlin and Christoph Kümmel. 2003. »Spuren und Botschaften: Interpretation materieller Kultur« - Bilanz und Perspektiven. In *Spuren und Botschaften: Interpretationen materieller Kultur*, eds. Veit, Ulrich, Tobias L. Kienlin, Christoph Kümmel and Sascha Schmidt, 545-559. Münster: Waxmann.
25. Wilke, René, Eric Lettkemann and Hubert Knoblauch. 2018. Präsentationales Wissen. In *Knowledge in Action. Neue Formen der Kommunikation in der Wissensgesellschaft*, eds. Lettkemann, Eric, René Wilke and Hubert Knoblauch, 239-272. Wiesbaden: Springer VS.

Digital sources

Department of Evolutionary Genetics: *Svante Pääbo*

URL: <https://www.eva.mpg.de/genetics/staff/paabo/>

South Tyrol Museum of Archaeology. 2021.

Wer war Ötzi? URL: <https://www.iceman.it/de/wer-war-oetzi/>

Hofreiter, Michael. 2009. *Spurensuche in alter DNA. Molekulare Paläontologie*. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/>

List of tables:

Table 1: Overview of traces

Tadej Curk

LJUBITELJSKA ZNANOST IN ARHEOLOGIJA CITIZEN SCIENCE AND ARCHEOLOGY

POVZETEK

Ljubiteljska znanost je že v preteklosti igrala pomembno vlogo v znanosti in znanstvenih raziskavah. Šele neizogibna profesionalizacija znanosti je ustvarila razkorak oziroma vrzel med uradno znanostjo in ljubiteljskimi znanstveniki. Vedno večja želja po aktivnem sodelovanju ljubiteljskih znanstvenikov in zainteresirane javnosti na prelomu 20. in 21. stoletja je omogočila ponoven razcvet in uveljavitev ljubiteljske znanosti. Razvoj na različnih delih sveta je rezultiral v neenotni in razdrobljeni definiciji pojma ter pojavu velikega števila načinov in metodologij, zajetih pod pojmom ljubiteljska znanost. Ne glede na neenotnost in razdrobljenost nekateri znanstveniki že ugotavljajo, da imata ljubiteljska znanost in sodelovanje z ljubiteljskimi znanstveniki pozitivne učinke na znanost ter znanstveno delo. Sočasno pa opozarjajo na nekatere pomanjkljivosti, ki jih je še treba odpraviti. Ljubiteljska znanost se počasi uveljavlja tudi v arheologiji in varovanju arheološke ter druge kulturne dediščine. To potrjujejo že izpeljani ali še potekajoči primeri in projekti ljubiteljske znanosti v arheologiji.

Ključne besede: ljubiteljska znanost, sodelovanje, arheologija, kulturna dediščina, znanost

ABSTRACT

Citizen science has historically supported scholarship and scientific research. Only the inevitable professionalization of science has created a gap or rift between official science and citizen scientists. The growing desire for active participation by citizen scientists and the interested public at the turn of the 20th and 21st centuries has allowed citizen science to flourish and re-establish itself. Developments in different parts of the world have led to an inconsistent and fragmented definition of the term, in that a large number of avenues and methods have emerged that appear under the heading of citizen science. Disagreement and fragmentation notwithstanding, some scholars are already finding that citizen science and cooperation with citizen science has positive effects on science and scientific work. Occasionally, however, they point out some shortcomings, so these still need to be corrected. Citizen science is also slowly gaining ground in archeology and the protection of archeological and other cultural heritage. The latter is confirmed by the implementation or further examples of citizen science projects in archeology.

Keywords: citizen science, cooperation, archeology, cultural heritage, science

1 UVOD

Ljubiteljski znanstveniki so v preteklosti igrali pomembno vlogo pri ustvarjanju splošnega in strokovnega znanja tako v znanosti nasploh kot v arheologiji in varstvu kulturne dediščine. Brez njihovega dela in prispevka znanost (zelo) verjetno ne bi bila takšna, kakršno poznamo danes, ali pa bi bil njen razvoj drugačen oziroma vsaj upočasnen. V svojem razvoju je znanost postajala vse zahtevnejša, znanstveni podatki številčnejši, obširnejši in vedno težje obvladljivi. Znanost se je zato specializirala, znanstveniki pa postali profesionalci oziroma zasebni ali javni uslužbenci. Razkorak med profesionalnimi in ljubiteljskimi znanstveniki je rasel do točke, ko ljubiteljski znanstveniki v raziskavah in znanstvenem delu niso bili več zaželeni ali pa jim je bil dostop do znanosti in znanstvenega dela otežkočen ali celo onemogočen.

Čas, vedno višja splošna oziroma klasična izobrazba ter želja po spremembah in aktivnem sodelovanju (večjega) dela javnosti so bili povod za vedno večjo vključenost (zainteresirane) javnosti v znanstvene raziskave in delo. Pozitivne vidike vključenosti javnosti v znanost so sčasoma opazili prenekateri znanstveniki in strokovnjaki. V znanstveni, poljudnoznanstveni in splošni literaturi ter medijih se je za vključevanje javnosti v znanost pojavil med drugim tudi izraz oziroma pojem ljubiteljska znanost (ang. *Citizen science*).

Ljubiteljsko znanost je do tega trenutka nemogoče opredeliti kot enotno metodo ali način vključevanja javnosti v znanstvene raziskave in delo. Članek skuša zato predstaviti različne vidike, učinke, prijeme in definicije ljubiteljske znanosti, ki jih je mogoče vključiti tudi v arheologijo in varovanje arheološke dediščine. Besedilo je nastalo kot kvantitativna raziskava, v kateri je avtor preveril, analiziral in kritično ovrednotil predvsem tujo literaturo, ki se ukvarja z ljubiteljsko znanostjo tako v arheologiji kot zunaj nje. Za lažje razumevanje možnosti vključevanja ljubiteljske znanosti v arheologijo so predstavljeni tudi že nekateri izpeljani projekti ljubiteljske znanosti v arheološki disciplini.

2 RAZVOJ IN ZGODOVINA LJUBITELJSKE ZNANOSTI

Vse od začetka znanosti in do 19. stoletja so ljubiteljski znanstveniki vidno prispevali, s podatki, opazovanjem in informacijami, k t. i. formalni ali uradni znanosti (Bonney idr. 2009, 978; Wyler idr. 2016, 5; Hecker idr. 2018, 2; Shirk in Bonney 2018, 42).¹ Profesionalizacija in vedno večja kompleksnost znanosti, katerih vidnejši napredek lahko iščemo prav v 19. stoletju, sta pripeljali do razkoraka in kasneje vidnejšega razkola med (uradno) znanostjo in posamezniki brez formalne izobrazbe na znanstvenem ali strokovnem področju (Wyler idr. 2016, 5; Gibb 2018, 4; Strasser idr. 2018, 58–59).² Ne glede na odklonilni odnos do ljubiteljske znanosti, predvsem v drugi polovici 20. stoletja, je ta – z eksplicitnimi in preizkušenimi protokoli zbiranja podatkov, njihove uporabe s strani znanstvenikov in vključevanjem specifičnih ter izmerljivih ciljev – na začetku 21. stoletja doživela ponovni razcvet in (počasno) uveljavitev. Razloge za razcvet ljubiteljske znanosti moramo iskati v vedno bolj visoko oziroma klasično izobraženi, dobro obveščeni in (pro)aktivni javnosti, ki je čedalje bolj zainteresirana ter zaskrbljena za okolje, dobrobiti in stranpoti tehnologije ter medicinskega razvoja, socialne težave itn. in hoče tvorno sodelovati v znanstvenih procesih ter delu (Bonney idr. 2009, 978; Wylaer idr. 2016, 5; Hecker idr. 2018, 2; Strasser idr. 2018, 60–62). Razcveta in utrditve ljubiteljske znanosti ne bi bilo brez (pre)hitrega tehnološkega razvoja, mobilnosti³, najširše možnega dostopa do spleta

- 1 Pomembne informacije in odkritja so ljubitelji prispevali v astronomiji, biologiji, botaniki, javnem zdravstvu, ornitologiji, paleontologiji, atmosferskih znanostih, geografiji in na drugih področjih, tudi v arheologiji (Bonney idr. 2009, 383; Smith 2014 750–752; Gibb 2018, 6; Strasser idr. 2018, 59). V primeru arheologije se lahko izpostavi vsaj dva primera, ki sta povezana z, lahko bi rekli najznamenitejšima ljubiteljskima arheologoma. Gre za nemško-pruskega trgovca in politologa Heinricha Schliemann (raziskoval je arheološko najdišče pri Hisarliku, za katero je domneval, da je (legendarno) mesto Troja, ter mikenski najdišči Mikene in Tirint) ter Arthurja Evans (pionirja raziskovanja Egejske civilizacije v bronasti dobi in raziskovalca palačnega kompleksa v Knososu na Kreti), ki nikoli ni pridobil formalne arheološke izobrazbe.
- 2 Strasser s sodelavci pri tem opozarja, da je striktno ločevanje med ljubiteljskimi in t. i. profesionalnimi znanstveniki pred koncem 19. stoletja nesmiselno. Na eni strani zaradi umanjkanja profesionalizacije znanosti pred omenjenim časom, na drugi pa zaradi dejstva, da so bili znanstveniki pred 19. stoletjem večinoma zaposleni posamezniki, ki so se z različnimi vedami in znanostmi (t. i. polihistorji) ukvarjali le ljubiteljsko, vendar z različno intenziteto (Strasser idr. 2018, 58).
- 3 Mobilni in pametni telefoni, prenosniki in tablični računalniki.

oziroma medmrežja in odprtokodnih programov ter aplikacij (Smith 2014, 750; Wyler idr. 2016, 5; DITOs 2017, 1; Hecker idr. 2018, 2).

V vedah, ki so tradicionalno trdneje povezane z ljubiteljsko znanostjo oziroma katerim želi ljubiteljska znanost pogosteje pomagati (biologija, astronomija itn.), kljub začetnemu skepticizmu uradne znanosti danes številni znanstveniki priznavajo, da so v mnogih primerih prav ljubitelji (odločilni) graditelji znanosti. Sklep znanstvenikov izhaja iz dejstva, da so podatki ljubiteljskih znanstvenikov danes dovolj trdni in zanesljivi, da se uporabijo v formalni znanosti. Pomoč ljubiteljskih znanstvenikov uradni znanosti prihrani veliko časa, ki bi ga izgubila z lastnim zbiranjem podatkov, in zagotovi temeljitejše ter obširnejše (meta)podatke, kot bi bilo to mogoče pri samostojnem delu (Silvertown idr. 2013, 134; Gibb 2018, 6; Lambers idr. 2019, 8).⁴ Poleg tega postanejo znanstvene raziskave za širšo javnost bolj relevantne (Wyler idr. 2016, 6; DITOs 2017, 2; Hecker idr. 2018, 7; Shirk in Bonney 2018, 43).

3 DEFINICIJA IN RAZUMEVANJE LJUBITELJSKE ZNANOSTI TER NJENIH PROJEKTOV

Ljubiteljska znanost še danes nima enotne in strogo določene definicije. Predstavlja grozd številnih oblik, stopenj in ciljev sodelovanja med akademiki, stroko ter ljubiteljskimi znanstveniki, ki so zbrani pod dežnikom različnih konceptov. Meje konceptov so zabrisane in se o njih da razpravljati. Edina temeljna skupna točka konceptov je nujnost sodelovanja zainteresirane javnosti in ljubiteljev v znanstvenih raziskavah ter delu (Wyler idr. 2016, 5; DITOs 2017, 1; Gibb 2018, 4; Hecker idr. 2018, 2; Shirk in Bonney 2018, 51; Strasser idr. 2018, 52–54; Lambers idr. 2019, 7). V širšem pojmovanju ljubiteljska znanost predstavlja sodelovanje oziroma vključevanje posameznikov, brez formalne izobrazbe v znanstveni disciplini, v posamezne veje znanosti, kjer se seznanijo z etiko in vključijo v metode discipline (Gibb 2018, 6). Vključevanje ljubiteljev v uradno znanost pa spodbuja alternativni model pridobivanja znanja (Hecker idr. 2018, 2; Strasser idr. 2018, 53). Ljubiteljska znanost je torej razvijajoča se paleta metod, ki razširja polje, možnosti in cilje znanstvene raziskave, zaradi česar se je ne sme na silo prilagajati klasičnim raziskovalnim metodam (Wyler idr. 2016, 6; Hecker idr. 2018, 2; Shirk in Bonney 2018, 51). Pri tem ljubiteljski znanstvenik predstavlja nekoga, ki prostovoljno zbira in/ali procesira podatke in je del znanstvene raziskave (Smith 2014, 750; Hecker idr. 2018, 2). Od drugih prostovoljnih raziskav se ljubiteljska znanost razlikuje po tem, da so protokoli, računalniški programi, aplikacije za zbiranje podatkov, območja, cilji in izsledki raziskave vnaprej jasno določeni ter natančno predstavljeni udeležencem (Silvertown idr. 2013, 128; Smith 2014, 750). V projektih ljubiteljske znanosti udeleženci postanejo enakovredni partnerji v znanstveni raziskavi (Smith 2014, 750), kar pomeni, da so udeleženci vključeni v vsaj en vidik znanstvene raziskave (Smith 2014, 750; DITOs 2017, 1; Shirk in Bonney 2018, 42).⁵

Ljubiteljska znanost pozna več vrst projektov, ki se razlikujejo tako po številu udeležencev oziroma velikosti skupine kot po dolgotrajnosti projekta (Silvertown idr. 2013, 128). Projekti ljubiteljske znanosti so (Wyler idr. 2016, 5; Gibb 2018, 7; Strasser idr. 2018, 55)⁶:

- Prispевni projekt: projekt oblikuje znanstvenik, (zainteresirana) javnost pa v njem »zgolj« prispeva podatke ali informacije.
- Kolaborativni projekt: oblikuje ga znanstvenik, (zainteresirana) javnost pa lahko vpliva na obliko projekta, prispeva informacije, analizira podatke in širi izsledke.

4 V biologiji in naravovarstvu ljubiteljski znanstveniki opazujejo rastline, živali in stanja v okolju na različnih koncih pokrajin, držav ali celo sveta. Njihovo opazovanje in informacije znanstvenikom omogočajo primerjavo, analizo in obdelavo številnih podatkov, ki so zaradi širine in številčnosti tudi bolj verodostojni in točni. Poleg opazovanja znanstveniki v biologiji zaupajo ljubiteljskim znanstvenikom tudi prepisovanje in digitalizacijo bioloških arhivov ter literature (Bonney idr. 2009, 977; Smith 2014, 750–751; Strasser idr. 2018, 53). Tudi v astronomiji je ljubiteljskim znanstvenikom zaupano opazovanje, procesiranje podatkov in vnos informacij v digitalne baze podatkov (Smith 2014, 752).

5 Udeleženci so lahko vključeni v sooblikovanje raziskovalnih vprašanj, hipotez, ciljev, zbiranje podatkov ali analizo in računalniško obdelavo.

6 Strasser s sodelavci pri tem opozarja, da gre pri zapisanih razvrstitvi projektov ljubiteljske znanosti za politično agendo, ki nadomesti izkoriščanje s spodbudo k opolnomočenju javnosti, ta pa hkrati zagotavlja prispevek k znanosti, kot jo definirajo znanstveniki. Zato predlagajo svojo delitev projektov, ki temelji na epistemski praksi: raziskovalno-zaznavni projekti, računalniški projekti, analitični projekti, projekti lastnega poročanja in projekti izdelave ter pomoči (Strasser idr. 2018, 55).

- Sooblikovalni projekt: oblikuje ga znanstvenik, vendar vsaj del (zainteresirane) javnosti sodeluje v vseh pogledih in stopnjah znanstvenega procesa.
- Pogodbeni projekt: javnost sama izvede raziskavo za lastne potrebe, brez vključevanja znanstvenikov.
- Kolegialni projekt: izvajajo ga predvsem ljubitelji brez nadzora ali vpliva znanstvenikov.

Raznolikost projektov na eni strani privede do različne kakovosti in vpliva raziskovalnih projektov (Wyler idr. 2016, 6; Stewart idr. 2020, 12). Na drugi strani pa neenotnost pristopov, metod, načinov itn. za ljubiteljsko znanost pomeni težavo pri ocenjevanju in okrnjene možnosti vrednotenja. Prav zaradi otežkočenega končnega ocenjevanja morajo biti projekti ljubiteljske znanosti od vsega začetka skrbno in natančno načrtovani, kjer se določijo tudi nadzor in odgovornosti (Bonney idr. 2009, 978; Wyler idr. 2016, 6; Ripanti 2017, 99; Gibb 2018, 5; Lambers idr. 2019, 8–9), vendar v izvajanju tudi fleksibilni in prilagodljivi (Gibb 2018, 4).⁷

4 PREDNOSTI PROJEKTOV LJUBITELJSKE ZNANOSTI

Ena od prednosti projektov ljubiteljske znanosti, ki jo je na tem mestu treba poudariti, je možnost zagotavljanja, zbiranja, analiziranja, raziskovanja ter študija podatkov na mestih in v skupnostih, kjer uradne ali formalne raziskave do zdaj še niso bile izvedene in/ali možne oziroma kamor nekatere formalne institucije do danes še niso prodrle (Smith 2014, 751; Milek 2018, 38; Shirk in Bonney 2018, 42–43; Lambers idr. 2019, 8). Javnost lahko s pomočjo ljubiteljske znanosti tudi poveča ali utrdi zavedanje o okoljskih in družbenih težavah ter vprašanjih, ponovno ovrednoti znanost, izpopolni znanje in znanstveno pismenost, aktivno uporabi znanstvene metode in utrdi že pridobljene veščine. Znanstveniki se na drugi strani lahko s pomočjo ljubiteljske znanosti ponovno zavejo nekaterih težav in tem, ki vključujejo socialno pravičnost ali neenakost, nujnost spoštovanja in varovanja okolja, prepoznajo izbruhe in možnost zaježitve epidemije ipd. (Bonney idr. 2009, 977; Silvertown idr. 2013, 138; Smith 2014, 751; Wyler idr. 2016, 6; DITOs 2017, 2; Shirk in Bonney 2018, 43; Gibb 2018, 17). Višja stopnja vključenosti (zainteresirane) javnosti v uradne znanstvene raziskave pomeni, da formalne izobraževalne in raziskovalne institucije povečujejo svoj angažma v družbi. Aktivnost formalnih ustanov pripelje do dviga ravni udeleževanja, zanimanja, zaupanja in ugleda znanosti ter institucij v javnosti, kar je v zadnjem času vztrajno upadalo (Bonney idr. 2009, 977; Wyler idr. 2016, 5–6; DITOs 2017, 2; Hecker idr. 2018, 7). Projekti ljubiteljske znanosti za formalne ustanove in znanstvenike nimajo samo posrednih koristi, temveč lahko nanje vplivajo tudi gmotno, predvsem v obliki množičnega financiranja (ang. *crowdfunding*) raziskovalnih projektov. Množično financiranje pomeni, da lahko udeleženci znanstveni projekt podprejo ali s prostovoljnimi prispevki ali pa kot plačilo za delo z znanstveniki (Silvertown idr. 2013, 129; Smith 2014, 756; Ripanti 2017, 98).

5 POMANJKLJIVOSTI PROJEKTOV LJUBITELJSKE ZNANOSTI

Projekti ljubiteljske znanosti imajo tudi težave in pomanjkljivosti. Za institucije, ki so v projekt vključene, so projekti lahko izjemno dragi. Zagotoviti morajo namreč osebje, ki projekt usmerja ali nadzoruje, nameniti določen del financ podpora udeležencem, zagotoviti opremo itd. (Bonney idr. 2009, 383; Milek 2018, 41). Projekti ljubiteljske znanosti lahko za strokovnjake pomenijo tudi časovno žrtvovanje, saj morajo svoj čas, ki bi ga lahko izkoristili za raziskave ali počitek, nameniti usmerjanju ter izobraževanju prostovoljcev, koordiniranju projekta, pregledu podatkov in izsledkov itn. (Silvertown idr. 2013, 137; Milek 2018, 41; Lambers idr. 2019, 8). Svojevrstno težavo ljubiteljskih projektov predstavlja tudi interdisciplinarnost oziroma transdisciplinarnost, ki jo sicer večina vidi kot pozitiven vidik ljubiteljske znanosti, a v veliki meri otežuje standardno ocenjevanje projektov. Ljubiteljski projekti bi zato morali razviti nove ali dopolnjene procedure, ki doprinašajo k standardnim akademskim kriterijem, saj se lahko le s takšnim načinom dvigne kvaliteta projekta in se prepoznajo njegove druge koristi in/ali polni potencial (Wyler idr. 2016, 14; Robinson idr. 2018, 38; Shirk in Bonney 2018, 50). K težavnosti ocenjevanja je treba dodati še nezmožnost ljubiteljskih projektov pri zagotavljanju enakomernega vzorčenja oziroma pobiranja podatkov, pri katerih se

⁷ Znanstveniki morajo na začetku in tekom vsakega ljubiteljskega projekta poudarjati prednosti, cilje in koristi tako za znanstvenike kot prostovoljce in jasno izpostavljati tudi motivacijo ter poplačilo za delo prostovoljcev (Silvertown idr. 2013, 131; Wyler idr. 2016, 6).

zaradi tega pojavljajo napake in odstopanja (Smith 2014, 751, 758). Poleg težav pri ocenjevanju, vrednotenju in zagotavljanju kredibilnosti se pri projektih ljubiteljske znanosti kažejo tudi težave s pravnimi oziroma zakonskimi ter etičnimi vprašanji, s katerimi se takšni projekti soočajo (Wyler idr. 2016, 7; Shirk in Bonney 2018, 50).

Želja po izoblikovanju enotne definicije, enovite strukture, sistema in smernic za izpeljavo projekta ljubiteljske znanosti ter zagotavljanja strokovnim enakovrednih, kvalitetnih ter verodostojnih podatkov, ki se lahko primerno ovrednotijo in ocenijo (Silvertown idr. 2013, 135; DITOs 2017, 1), je v zadnjem desetletju sprožila povečano število razprav ter izhajanje strokovne in poljudnoznanstvene literature o ljubiteljski znanosti. Sočasno se je povečalo vključevanje ljubiteljske znanosti v formalno znanost. Pri vključevanju sodelujejo znanstveniki, strokovnjaki in akademiki različnih vej ter disciplin, ki izhajajo iz različnih institucij in kulturnih ozadij (Wyler idr. 2016, 8; Hecker idr. 2018, 5; Robinson idr. 2018, 39). K teoretični podlagi in lažji izpeljavi projektov svoje dodajo še vse številčnejša združenja in mreže, ki so se pojavili sočasno s strokovnimi razpravami in ki spodbujajo ter koordinirajo projekte ljubiteljske znanosti. Nikakor ne smemo pozabiti niti na internetne in stvarne (fizične) platforme, ki ljubiteljsko znanost tudi omogočajo, saj v mnogočem prispevajo k vzpostavitvi in izvajanju projektov (Wyler idr. 2016, 8).

6 SMERNICE ZA IZPELJAVO PROJEKTA LJUBITELJSKE ZNANOSTI

Ene izmed mednarodno najbolj uveljavljenih in najširše sprejetih smernic za zagotovitev vzdržnega ter sistematičnega projekta ljubiteljske znanosti je izdelalo in izdalo Evropsko združenje ljubiteljske znanosti (ang. *The European Citizen Science Association* (ECSA)) v svojem dokumentu *Deset načel participativne znanosti*. Smernice Evropskega združenja so (Deset načel 2016):

1. Projekti ljubiteljske znanosti aktivno vključujejo pripadnike družbe v znanstvena prizadevanja, ki ustvarjajo nova znanja in razumevanja.
2. Projekti ljubiteljske znanosti imajo pristne znanstvene rezultate.
3. Profesionalni znanstveniki in ljubiteljski znanstveniki imajo koristi od sodelovanja pri projektih.
4. Ljubiteljski znanstveniki lahko sodelujejo pri več fazah znanstvenega procesa.
5. Ljubiteljski znanstveniki prejemajo povratne informacije o projektu.
6. Ljubiteljska znanost je kot kateri koli drug raziskovalni pristop, z omejitvami in pristranskostmi, ki se jih moramo zavedati in jih nadzorovati.
7. Podatki in metapodatki, pridobljeni v projektih ljubiteljske znanosti, so javno dostopni in – kjer je mogoče – objavljeni v odprtokodnih formatih.
8. Ljubiteljski znanstveniki so navedeni v projektih rezultatih in publikacijah.
9. Programi ljubiteljske znanosti se ocenjujejo glede na kvaliteto njihovih znanstvenih rezultatov, kvaliteto zbranih in obdelanih podatkov, izkušnje vključenih posameznikov in širše družbene ter politične učinke.
10. Vodje projektov ljubiteljske znanosti morajo upoštevati etične in pravne vidike zaščite podatkov, intelektualne lastnine, sporazumov o izmenjavi podatkov, zaupnosti, pripisovanja zaslug in vpliva na okolje pri izvajanju aktivnosti.

V desetih predstavljenih smernicah ECSA-ja pogrešamo enega od pomembnih vidikov ljubiteljske znanosti, ki ga pri ECSA-ju verjetno razumejo kot neločljivi del ene izmed smernic. Gre za nujnost sistematičnega in tehtnega razmisleka pri izbiri in oblikovanju znanstvenega vprašanja. Znanstvena vprašanja lahko temeljijo na predlogih (zainteresirane) javnosti, s čimer skuša ta sodelovati z znanstveniki za njihovo reševanje ali pa želi zgolj posredovati težave in probleme, ki bodo raziskani in obdelani v prihodnjih strogo znanstvenih raziskavah (DITOs 2017, 2). Pri oblikovanju (raziskovalnih) vprašanj je zaželeno, da sodelujoči znanstvenik upošteva, da številni ljubitelji radi odgovarjajo na vprašanja, ki obsegajo prostorski ali časovni vidik. Glede na zapisano naj bodo raziskovalna vprašanja zato tudi preprostejša oziroma razumljivejša širši javnosti, saj bodo zaradi tega pridobljeni podatki tudi zanesljivejši. Nikakor pa to ne pomeni, da raziskava ne sme vsebovati tudi kompleksnih in večplastnih vprašanj. V primeru kompleksnejših vprašanj mora znanstvenik vzeti v zakup, da bo čas projekta in stopnja sodelovanja intenzivnejša. Ne glede na daljši časovni okvir projekta bo takšna raziskava doprinesla k širši sliki in možnosti drugačne uporabe ter generiranja znanja, tudi znotraj zahtevnejših raziskovalnih projektov (Bonney idr. 2009, 979).

7 LJUBITELJSKA ZNANOST IN ARHEOLOGIJA

Kako se lahko ljubiteljska znanost uveljavi v arheologiji? Eden od načinov je t. i. ljubiteljska arheologija.⁸ Druga možnost je sodelovanje med arheologi in detektoraši.⁹ Dvema najočitnejšima možnostma je treba dodati vsaj še zasebno zbirateljstvo. To je v očeh številnih arheologov sicer navadna kraja in prisvajanje arheološkega materiala.¹⁰ V primeru, da zbirateljski krogi in društva, ki zbirajo arheološke ter zgodovinske predmete (npr. kovance, orožje, umetnine itd.) in delujejo znotraj okvirjev spomeniškovarstvene zakonodaje in v dobro dediščine, pa se je treba zavedati, da ti akumulirajo in posedujejo veliko količino znanja. Poleg tega so zbirke zbirateljev večinoma organizirane in se zanje izredno dobro skrbi, v nekaterih primerih celo bolje kot v ustanovah, namenjenih za hrambo in raziskovanje kulturne dediščine (Wessman idr. 2019, 472). Trem že naštetim možnostim je kot opcijo ljubiteljske znanosti v arheologiji treba dodati še t. i. projekte skrbnikov arheoloških najdišč in zgodovinskih krajev, ki se vedno pogosteje pojavljajo v ZDA. Projekti skrbnikov vključujejo le ljubitelje, ki skrbijo za najdišče ali zgodovinski kraj ter pregledujejo in dokumentirajo, kar potrebuje stroka. S takšnim pristopom projekti zagotavljajo sooblikovanje znanja ter nujno skrb za arheološko in drugo kulturno dediščino. Ne glede na pozitivne plati imajo takšni projekti vsaj dve negativni, in sicer: potrebna je veliko časa za izobraževanje ter podpora ljubiteljem in časovnica samega dela, saj nekatera najdišča in zgodovinski kraji ležijo daleč stran od urbanih naselij (Smith 2014, 753).¹¹

- 8 Ljubiteljska arheologija predstavlja arheologijo oziroma arheološke raziskave, v katerih se ljubiteljski raziskovalci udeležujejo pri sistematičnem zbiranju podatkov, zapisovanju, dokumentiranju, izkopavanju in publiciranju. Pri raziskavah in delu lahko sodelujejo z arheološko stroko s pomočjo regionalnih arheoloških združenj ali družb ter se striktno držijo spomeniškovarstvene zakonodaje (Smith 2014, 753; Ripanti 2017, 98; Lambers idr. 2019, 7).
- 9 Detektoraštvo ima najdaljšo tradicijo v Združenem kraljestvu (predvsem Angliji in Walesu), kjer imajo tudi svoja združenja, časopise in celo lobiste (Thomas 2011, 42). Zaradi vse večjega uničevanja arheološke dediščine je bila leta 1996 v Združenem kraljestvu sprejeta zakonodaja, ki je bolj nadzirala in omejevala detektoraštvo, detektoraše pa obvezala k prijavi in predaji vseh odkritih predmetov proti prejemu nagrade. Zakonodaja je sledilo gibanje, ki je pravne predpise podpiralo in izpolnjevalo, podpirali pa so jo tudi posamične službe, skupnosti in muzeji (Bland 2004, 272, 274, 278; Thomas 2011, 46; Bland idr. 2017, 108). Tako zakonodaja kot gibanje sta bili točki, kjer so bili pogledi arheoloških strokovnjakov in detektorašev zbližani (Bland 2004, 278), ter na podlagi katerih se je v Angliji in Walesu oblikovala mreža lokalnih uradnikov oziroma oglednikov, ki obstaja še danes. Uradniki so spodbujali posameznike k predaji oziroma posojanju arheoloških artefaktov za potrebe preučevanja in namena izgradnje in/ali dopolnjevanja podatkovne baze arheoloških ostalin, ki jo upravlja Britanski muzej (British Museum) (Blandt idr. 2017, 114; Janžekovič 2019, 10). Prvotni predaji oziroma posoji je sledilo lastnoročno vnašanje podatkov detektorašev, kar je pomenilo povečanje prijav in informacij o arheoloških ostalinah in najdiščih (Bland 2004, 284; Bland idr. 2017, 115). Primer iz Anglije in Walesa še ne pomeni, da je takšna praksa, zaradi različnih razlogov, možna tudi v Sloveniji ali kateri drugi državi. Na tem mestu moramo izpostaviti še finski primer, ki skuša oblikovati (spletno) podatkovno bazo, kamor lahko detektoraši in drugi ljubiteljski arheologi vnesejo podatke o najdbah. Pri ostalinah gre lahko tako za novoodrite kot tiste, ki so bile odkrite in/ali izkopane v preteklosti. Argumenti za vzpostavitev takšne podatkovne baze in projekta so: možnost lociranja novih najdišč, ki bi jih s tradicionalnimi arheološkimi metodami le stežka odkrili ali locirali, velik potencial regionalnih, nacionalnih in transnacionalnih raziskovalnih projektov in internacionalnih sodelovanj, dolgoročno privarčevanje stroškov, širjenje in generiranje izkušenj in znanja, poglobitev znanja ter sodelovanja med stroko in detektoraši oziroma skupnostjo ter zagotavljanje večje vzdržnosti kot v preteklosti (Wessman idr. 2019, 470–473).
- 10 V primeru protizakonskega in protipravnega pridobivanja, raziskovanja, trgovine in delovanja zasebnih zbirateljev je treba pritruditi mnenju arheologov.
- 11 Primer skrbnikov arheoloških najdišč in zgodovinskih krajev je npr. projekt ohranjanja mesteca Bodie v Kaliforniji, ZDA, ki je cvetelo v času t. i. kalifornijske zlate mrzlice (ok. 1859–1942). V zadnjem času je število obiskovalcev kraja vztrajno raslo, s tem pa se je povečalo tudi namerno in nenamerno uničevanje ter odnašanje kulturne dediščine. Pristojne službe so zato skupaj z zunanji sodelavci in stroko razvile mobilno aplikacijo, imenovano CitPres, po vzoru ljubiteljske znanosti. Aplikacija omogoča samostojno izobraževanje na najdišču in obiskovalce ter prostovoljce spodbuja k dokumentiranju, ohranjanju in spremljanju arheoloških in zgodovinskih ostalin mesteca. Svojo aplikacijo so s pomočjo odprtokodnih virov ponudili tudi drugim najdiščem in zgodovinskim krajem. Raziskovalci in avtorji mobilne aplikacije so v času trajanja projekta ugotovili, da ima projekt skorajda nenadomestljivo vlogo pri osveščanju javnosti o pomembnosti ohranjanja kulturne dediščine ter spodbujanju aktivnega sodelovanja javnosti pri dokumentiranju, nadzoru in opazovanju kulturne dediščine in zgodovinske krajine (Lercariand in Jaffke 2020).

Skromni začetki ljubiteljske znanosti v arheologiji niso mogli zaustaviti razvoja sistema metod in načinov, ki danes pridobivajo veljavo in se uporabljajo tako za terenske preglede, opazovanja in raziskave, zbiranje podatkov, vezanih na arheološko dediščino, kot za varovanje in nadzor nad najdišči in zgodovinskimi kraji. Z ljubiteljsko znanostjo arheologija pridobiva produktivnejšo in transformirano obliko zbiranja podatkov ter sodelovanja z javnostjo (Smith 2014, 752–754; Lambers idr. 2019, 7–8, 13). Ena od možnosti ljubiteljske znanosti, poleg že omenjenih, ki se lahko uporabi v arheologiji, je množično financiranje. V okviru množičnega financiranja arheologije obstajata dve metodi: 1.) Ljubitelji arheološke projekte financirajo s plačevanjem udeležbe pri arheoloških raziskavah, s čimer poskrbijo za kontinuiteto raziskave. Te metode se lahko poslužujejo le višji socialni razredi (Smith 2014, 753; Ripanti 2017, 98; Milek 2018, 37). 2.) Udeleženci, ki lahko izhajajo tudi iz nižjega socialnega razreda, arheologijo financirajo s pomočjo donacij (tudi) manjših zneskov za arheološke projekte, po zgledu zagonskih (ang. *start-up*) podjetij. Prednost množičnega financiranja je zagotovitev direktnega prenosa sredstev na arheološki projekt, kar bo nadomestilo dozdajšnje financiranje preko posrednih poti.¹² Hkrati lahko množično financiranje arheoloških projektov pokaže ali/in celo dokaže smotrnost in nujnost arheološke raziskave, ki je podprto z javnim odobravanjem arheologije, nakaže nujnost preizpraševanja oblik in (z)možnosti arheologije ter zniža javno financiranje arheoloških projektov.^{13, 14} Poleg finančne pomoči je lahko ljubiteljska znanost v arheologiji tudi odgovor na še dva pereča problema arheologije, ki sta vzrok za zastoj ali celo neuresničitev nekaterih arheoloških (raziskovalnih) projektov in izpostavitve arheološke dediščine počasnemu propadu, uničenju in pozabi. Na eni strani arheologiji primanjkuje kadra za preučevanje, obravnavo, študij, prezentacijo, varovanje in nadzor nad arheološkimi najdišči ter zgodovinskimi kraji. Na drugi strani pa arheologija še vedno sledi zastarelemu modelu prenašanja znanja iz stroke na javnost (deficitni model komunikacije) (Smith 2014, 755–758). Pri prvi težavi je treba poudariti, da se nekateri arheološki podatki¹⁵ pojavljajo in izginjajo s takšno hitrostjo, da jih stroka sama ne more zabeležiti ali jih natančno preučiti. Pomoč ljubiteljskih znanstvenikov/arheologov bi torej stroki v zgoraj omenjenih primerih arheoloških podatkov oziroma ostalin prišla še kako prav. K obširnejši in/ali natančnejši študiji, razumevanju in interpretaciji arheoloških podatkov ter celostni zaščiti najdišč bi lahko prišli tudi z zbiranjem in analiziranjem podatkov z zemeljskih, zračnih, satelitskih posnetkov, pri čemer bi enakovredno sodelovali tudi ljubiteljski arheologi. S preučevanjem raznovrstnih posnetkov ljubiteljski arheologi locirajo nova arheološka najdišča, prepoznavajo in potrjujejo obseg že odkritih ter opravljajo nadzor oziroma opazovanje škode pri izbranih najdiščih. Če naštetim nalogam in možnostim je treba dodati še digitalizacijo oziroma vnašanje obstoječih (analognih) arheoloških podatkov v digitalne baze podatkov. Upoštevanje digitalizacije in sodelovanja ljubiteljskih arheologov pri tem bi arheološko vedo postavilo ob bok znanostim, ki že sledijo standardom in kriterijem odprtih podatkov (Smith 2014, 755–758; Milek 2018, 37, 41; Lambers idr. 2019, 1, 7–8; Wessman idr. 2019, 474; Stewart

12 Velika težava posrednega financiranja arheoloških projektov in raziskav je prežetost s številnimi pogajanji in prepričevanji ter možni zapleti in zaostajanja plačila.

13 Arheologija lahko s pomočjo množičnega financiranja postane tudi bolj samostojna in neodvisna od finančnih in političnih pritiskov.

14 Projekte množičnega financiranja so (že) leta 2012 uvedli pri DigVentures (Združeno kraljestvo), danes pooblaščenem inštitutu za registrirane arheološke organizacije. Prvi projekt, ki so ga izpeljali s pomočjo množičnega financiranja, je bila arheološka raziskava Flag Fena, registrirane bronastodobne naselbine blizu mesta Peterborough v Angliji. V projektu je sodelovalo več kot 250 ljubiteljskih arheologov iz celega sveta, ki so zbrali več kot 32.000 funtov za ta mednarodno pomemben in vključujoč arheološki projekt. Do današnjega dne so izpeljali že preko 40 podobnih projektov (DigVentures 2021).

15 Npr. ostanki oziroma razbitine ladij in druge morske razbitine, ki so bolj naključne najdbe kot pa k cilju usmerjene arheološke raziskave.

idr. 2020, 3–4, 12).¹⁶ Ljubiteljski arheologi bi z digitalizacijo in vnosom podatkov omogočali širjenje, raziskovalci in stroka pa bi s tem imeli zagotovljeno preizkušanje in ocenitev lastnih hipotez o zgodovini in znanstveni interpretaciji preteklosti (Smith 2014, 755–758). Digitalizacija ali zgolj vnos nista edino, pri čemer lahko stroki na pomoč priskočijo ljubiteljski arheologi. Ti lahko sodelujejo tudi pri oblikovanju in uresničevanju zajetnejše in natančnejše (arheološke) baze podatkov. Takšna podatkovna baza, kakor tudi sodelovanje ljubiteljskih arheologov, digitalizaciji in bazam zagotavljajo večjo uporabnost, izčrpnost in transparentnost, da omenimo le nekatere lastnosti. Izhajajoč iz zapsanega sledi, da naj ljubiteljski arheologi pri projektih podatkovnih baz s stroko sodelujejo od vsega začetka. To pomeni, da so prisotni pri snovanju in vzpostavitvi podatkovne baze in tudi kasneje, ko s svojo konstruktivno kritiko – sicer v omejitvah, ki jih odkrito in jasno postavi arheološka in računalniška (tehnološka) stroka – vplivajo na obseg in uporabnost podatkovne baze (Wessman idr. 2019, 473, 475).^{17, 18} Sodelovanje z ljubiteljskimi arheologi nikakor ne pomeni, da bodo od zdaj podatki stoddostno pravilni ali celo širše uporabni, četudi pri njihovem zbiranju in analizi sodeluje stroka. Gre za premik v metodah zbiranja in odmik od mnenja, da se je v arheologiji treba držati le že uveljavljenih in vzpostavljenih standardov zbiranja arheoloških podatkov (Smith 2014, 757; Stewart idr. 2020, 12). Do zdaj naštetih projekti oziroma sodelovanja so v okviru ljubiteljske znanosti razumljeni kot t. i. prispevni projekti.

Za potrebe razvoja arheologije kot znanosti ter utrditve ljubiteljske znanosti v arheološki disciplini je treba izvajati tudi t. i. kolaborativne in sooblikovalne projekte. Le ti ljubiteljskim arheologom v polni meri zagotavljajo kreativen, sodelovalen, enakopraven in samostojen prispevek k arheološki znanosti. Ljubiteljskim arheologom bi bilo zato smiselno omogočiti razvoj in naslavljanje znanstvenih vprašanj skozi oblikovanje hipotez, kvantitativne analize in poročanje. Nikakor pa se ne sme pozabiti na objave in predstavitev lastnih rezultatov arheologom, v kakršnikoli obliki, kar kaže na poln izkoristek človeških virov in pomeni nagrado tistim, ki so v projektu sodelovali. Kolaborativni in sooblikovalni projekti bi kazali tudi na visoko produktivnost oblik ali programov arheologije za javnost (Gibb 2018, 4, 8; Milek 2018, 40–41). Ljubiteljska znanost v arheologiji ljubiteljem in širši javnosti omogoča izpolnitev želje po prispevku k znanosti, saj ljubitelji in javnost (so)delujejo kot enakovredni sodelavci. Arheologija z vključitvijo ljubiteljev izpolnjuje tudi svoje socialne ali družbene dolžnosti, ker sodelovanje v arheoloških raziskavah zagotavlja tistim, ki sicer ne morejo sodelovati v arheologiji (invalidom, upokojujencem, ljudem s posebnimi potrebami itn.) (Smith 2014, 757, 759).

Ob vseh naštetih pozitivnih vidikih vpeljevanja in uveljavitve ljubiteljske znanosti in njenih projektov v arheologijo je na tem mestu treba omeniti še morebitno težavo oziroma past. V prvi vrsti mora biti arheološka stroka pozorna na t. i. alternativno arheologijo in alternativne interpretacije

16 Takšen je npr. projekt Heritage Quest Leidenske univerze (Universiteit Leiden) na Nizozemskem. Arheologi in drugi znanstveniki omenjene univerze so s pomočjo ljubiteljskih znanstvenikov in prostovoljcev iz zainteresirane javnosti leta 2019 raziskali pokrajino Veluwe, leta 2020 pa še regijo Utrechtse Heuvelrug. Samo v drugi fazi projekta je sodelovalo 6500 zainteresiranih posameznikov. V enem mesecu so pregledali 46.000 zemljevidov visoke ločljivosti, ki so jih arheologi pridobili s pomočjo sistema LiDAR. Ta jim je omogočil dostop do (morebitnih) arheoloških informacij in najdišč, ki so skriti v drugače gozdni in gosto poraščeni pokrajini. Več udeležencev je pregledalo iste karte in označilo potencialne arheološke ostaline oziroma najdišča. Med raziskavo so ljubitelji odkrili do tedaj nepoznana gomilna grobišča (stara med 5000 in 2000 leti), keltski sistem agrarne (raz)delitve (datiran med 1000 pr. n. št. in 200 n. št.) in kolesnice vozov. V teku raziskave so arheologi dodatno preverili pridobljene podatke in pripravili načrt za terenske preglede, ki so jih in jih še opravljajo skupaj z ljubiteljskimi znanstveniki. Na ta način nove podatke in potencialna arheološka najdišča preverjajo tudi na terenu (Heritage Quest 2020; Universiteit Leiden 2020).

17 Eden takih projektov je projekt cyberSW Univerze v Arizoni (University of Arizona), ki želi na eni spletni strani (platformi) zbrati in digitalizirati vse dosegljive arheološke podatke in informacije (med drugim dokumente, fotografije, zemljevide, ustno izročilo) o predhispanski zgodovini (9. do 16. stoletje) jugozahodnega predela ZDA (zvezne države Arizona, Utah, New Mexico in Kolorado). V projektu bodo sodelovali tudi ljubiteljski znanstveniki, ki bodo digitalizirali in prenašali podatke v skupno podatkovno bazo. Ta bo služila tako stroki, ljubiteljskim znanstvenikom kot tudi splošni javnosti (Blue 2017).

18 Drug tak primer je projekt WikiTopia, ki ga je leta 2018 začel raziskovalni inštitut ArkéoTopia iz Pariza. S projektom želijo spodbuditi digitalizacijo arhivskega gradiva, ki je v lasti zasebnikov, in zagotoviti prost in javni dostop s pomočjo odprtododnih programov do omenjenega gradiva. Prva faza gradiva je obsegala zbiranje in digitalizacijo pisem z arheološko vsebino iz 19. stoletja. Pri tem so sodelovali tako znanstveniki kot ljubitelji in prostovoljci (Engler in Gransard-Desmond 2020).

preteklosti.¹⁹ Te večinoma izhajajo iz delovanja ljubiteljskih arheologov, ki so tudi zaradi nemoči vpliva na uradno arheologijo in zanemarjanja sodelovanja s strani uradne arheologije razočarani, v svojem delu in raziskavah neusmerjeni in išoč javno podporo ter odobravanje.²⁰ Pri oblikovanju alternativne arheologije in interpretacij preteklosti so ljubiteljski arheologi zelo spretni. Na povedano kaže dejstvo, da so nekatere razlage preteklosti in teme alternativne arheologije v javnosti bolj priljubljene in podprte kot razlage in interpretacije uradne arheologije. Posledica je izkrivljeni pogled na (del) zgodovino dela javnosti. Arheologi, ki podpirajo in v praksi izpeljujejo projekte ljubiteljske znanosti v arheologiji, morajo zato biti še posebej pazljivi, da omenjeni projekti ohranijo svojo znanstvenost in kredibilnost. To pomeni, da morajo biti vsi podatki, argumenti, ugotovitve ipd. v arheoloških ljubiteljskih projektih večkrat preverjeni, tehtno argumentirani in vpeljeni v širši arheološki koncept, teorijo in znanje. Temu mora slediti vzorna in večperspektivna komunikacija, ki podpira odprt forum arheoloških podatkov, znanja in vedenja širši javnosti (Ascherson 2004; Schadla-Hall 2004; Moshenska 2017).

8 ZAKLJUČEK

Uveljavljanje in/ali vpeljevanje ljubiteljske znanosti v uradno ali formalno znanost ne pomeni, da bo ta nadomestila ali prevzela glavnino dela v znanosti, znanstvenih raziskavah in tvorjenju znanja ali prevzela vodilno mesto v znanosti in izpodrinila profesionalne znanstvenike. To ni ne cilj in ne smisel ljubiteljske znanosti. Zagovorniki ljubiteljske znanosti si želijo le, da bi bilo ljubiteljskim znanstvenikom omogočeno aktivno delovanje in enakopravno sodelovanje z uradno znanostjo. Ljubiteljskim znanstvenikom se želi povrniti mesto in/ali ugled, ki so ga v preteklosti že imeli, ali vsaj opozoriti profesionalne znanstvenike na dejstvo, da so bili nekoč vsi znanstveniki ljubitelji, ki so lahko enakopravno sodelovali v znanstvenem delu.

Nekateri profesionalni znanstveniki, predvsem v vedah z dolgo tradicijo vključevanja ljubiteljskih znanstvenikov v znanstvene raziskave, so že ugotovili pozitivne učinke sodelovanja in vključevanja. Spoznali so, da lahko ljubiteljski znanstveniki, z upoštevanjem vnaprej določenih protokolov, navodil in veljavne zakonodaje, prispevajo in omogočijo obširnejše in poglobljene študije in raziskave ter hkrati prihranijo veliko časa in finančnih vložkov v znanstveno delo. Hkrati postanejo znanstvene raziskave, ki vključujejo ljubiteljsko znanost, tudi bolj dostopne, (časovno) umestne, predvsem pa v širši javnosti lahko zbudijo občutek, da znanost dela v korist družbi in okolju.

Stopnja enakopravnosti, intenzivnost in hitrost uveljavljanja ter sodelovanja ni odvisna le od profesionalnih znanstvenikov, temveč od ljubiteljske znanosti same. To pomeni, da morajo zagovorniki in tvorci programov in metod ljubiteljske znanosti čim prej najti enotno in celovito definicijo pojma ter skupni imenovalec načinov, metodologije in programov ljubiteljske znanosti, ki so do tega trenutka zelo (preveč) raznoliki in v nekaterih primerih celo diametralno nasprotni. Sočasno morajo prepoznati in po najboljših močeh odpraviti pomanjkljivosti ljubiteljske znanosti. Evropsko združenje ljubiteljske znanosti se že trudi zagotoviti omenjeno, saj na eni strani skuša poenotiti metodologijo, pojmovanje in programe ljubiteljske znanosti, na drugi pa ohraniti njihovo fleksibilnost. Prav to je pomembno z vidika prilagajanja različnih programov drugačnim kulturnim, družbenim, gospodarskim itd. okoljem ter družbam.

19 Priljubljene teme alternativne arheologije oziroma alternativnih interpretacij preteklosti so: izvor in hiperdifuzionizem – tema izpostavlja en sam t. i. superiorni center, iz katerega izhajajo številne pretekle, predvsem pa sedanje kulture, jeziki, veroizpovedi, materialni ostanki itd. Centre so v daljni preteklosti ustanovile in poseljevale nam superierne civilizacije, ki so danes izgubljene; starodavno ali zgodovinsko znanje in moč – tema zagovarja idejo, da so (nekatera) pretekla ljudstva ali kulture posedovala duhovno, tehnološko in ekološko znanje, ki zelo presega današnje, predvsem v svoji kompleksnosti in čistosti. Znanju in tehnologiji se v veliki večini primerov pridruži še nadnaravna moč; verske in mitološke resnice – pri temi verskih in mitoloških resnic skušajo avtorji alternativne arheologije na podlagi strogo izbranih arheoloških predmetov dokazati in potrditi resničnost verskih ali mitoloških dogodkov, resnic in krajev; astro-arheologija – tema ima lahko dvoje različnih opisov. Pri prvem izvenzemeljska ali nadpovprečno inteligentna bitja ustvarijo in nekaj časa vladajo preteklim ljudstvom. Pri drugem opisu izvenzemeljska bitja le pomagajo in svetujejo preteklim ljudstvom pri njihovem vzponu in tehnološkem napredku (Ascherson 2004, 146, 150; Schadla-Hall 2004, 257–258; Moshenska 2017, 124–126).

20 Poleg naštetega ljubiteljski arheologi v nekaterih primerih iščejo tudi senzacionalizem, ki ga vodi želja po zaslužku in/ali javnem vplivu.

Ljubiteljska znanost bi v prihodnje lahko vidnejše mesto našla tudi v (slovenski) arheologiji in varovanju arheološke dediščine. Pozitivni in uspešni projekti iz tujine potrjujejo zapisano. Zavedati se je treba tudi dejstva, da sta arheologija in arheološka dediščina stvari, ki splošno javnost izdatno zanimata in o katerih ima zelo izrazita pozitivna ter negativna čustva. Z vključevanjem ljubiteljev in zainteresirane javnosti v arheološke raziskave in delo pod okriljem ljubiteljske znanosti bi se lahko utrdilo pozitivna čustva do arheologije, potrdilo nujnost obstoja discipline in ohranitve dediščine ter hkrati poskrbelo za ublažitev vsaj dela negativnih čustev nasproti arheologiji. Poleg tega bi dobro vodeni projekti ljubiteljske znanosti v arheologiji lahko sčasoma dokončno izpodrinili t. i. alternativno arheologijo in interpretacije preteklosti, ki imajo v nekaterih delih javnosti večji vpliv na razumevanje preteklosti in arheologije kot arheologija kot znanstvena disciplina. Kot strokovnjaki smo tudi dolžni povrniti zaupanje javnosti v arheologijo in varovanje arheološke dediščine. Del tega nam omogoča prav ljubiteljska znanost.

9 LITERATURA IN VIRI

1. Ascherson, Neal. 2004. Archaeology and the British media. V *Public Archaeology*, ur. Nick Merriman, 145–156. London; New York: Routledge.
2. Bland, Roger. 2004. The Treasure Act and the Portable Antiquities scheme: a case study in developing public archaeology. V *Public Archaeology*, ur. Nick Merriman, 272–291. London; New York: Routledge.
3. Bland, Roger, Michael Lewis, Daniel Pett, Ian Richardson, Katherine Robbins in Rob Webley. 2017. The Treasure Act and Portable Antiquities Scheme in England and Wales. V *Key Concepts in Public Archaeology*, ur. Gabriel Moshenska, 107–121. London: UCL Press.
4. Blue, Alexis. 2017. Digital Archaeology Project to Use Big Data. Dostopno na: <https://news.arizona.edu/story/digital-archaeology-project-use-big-data> (1. februar 2021).
5. Bonney, Rick, Caren B. Cooper, Janis Dickinson, Steve Kelling, Tina Phillips, Kenneth V. Rosenberg in Jennifer Shirk. 2009. Citizen Science: A Developing Tool for Expanding Science Knowledge and Scientific Literacy. *BioScience* 59: 977–984.
6. Engler, Anaïs in Jean-Olivier Gransard-Desmond. 2020. *WikiTopia Archives by ArkéoTopia*. Dostopno na: <http://www.arkeotopia.org/en/activities/28-recherche/428-wikitopia-archives-by-arkeotopia.html> (1. februar 2021).
7. Evropsko združenje ljubiteljske znanosti. 2016. *Deset načel participativne znanosti*. Dostopno na: https://ecsa.citizen-science.net/wp-content/uploads/2020/02/ecsa_ten_principles_of_cs_slovenian.pdf (28. januar 2021).
8. *DigVentures*. 2021. Dostopno na: <https://digventures.com/about-us/> (1. februar 2021).
9. DITOs consortium. 2017. Citizen Science and Open Science: Synergies and Future Areas of Work. *DITOs policy brief* 3.
10. Gibb, James G. 2018. Citizen science: Case studies of public involvement in archaeology at the Smithsonian Environmental Research Center. *Journal of Community Archaeology & Heritage* 6(1): 3–20.
11. Hecker, Susanne, Muki Haklay, Anne Bowser, Zen Makuch, Johannes Vogel in Aletta Bonn. 2018. Innovation in open science, society and policy – setting the agenda for citizen science. V *Citizen Science: Innovation in Open Science, Society and Policy*, ur. Susanne Hecker, Muki Haklay, Anne Bowser, Zen Makuch, Johannes Vogel in Aletta Bonn, 1–23. London: UCL Press.
12. *Heritage Quest*. 2020. Dostopno na: <https://www.zooniverse.org/projects/evakap/heritage-quest/about/results> (1. februar 2021).
13. Janžekovič, Izidor. 2019. Nedolžno zbirateljstvo ali plenjenje kulturne dediščine? *Pravna praksa* 38(12): 9–11.
14. Lambers, Karsten, Wouter B. Verschoof-van der Vaart in Quentin P. J. Bourgeois. 2019. Integrating Remote Sensing, Machine Learning, and Citizen Science in Dutch Archaeological Prospection. *Remote Sens.* 2019(11): 1–20. Dostopno na: <https://www.mdpi.com/2072-4292/11/7/794> (28. januar 2021).
15. Lercariand, Nicola in Denise Jaffke. 2020. Implementing Participatory Site Stewardship through Citizen Science and Mobile Apps. *Advances in Archaeological Practice* 8(4): 337–350.

16. Milek, Karen. 2018. Transdisciplinary archaeology and the future of archaeological practice: citizen science, portable science, ethical science. *Norwegian archaeological review* 51(1-2): 36–47.
17. Moshenska, Gabriel. 2017. Alternative archaeologies. V *Key Concepts in Public Archaeology*, ur. Gabriel Moshenska, 122–137. London: UCL Press.
18. Ripanti, Francesco. 2017. Italian public archaeology on fieldwork: an overview. *Archeostorie. Journal of Public Archaeology* 1(2017): 93–104.
19. Robinson, Lucy Danielle, Jade Lauren Cawthray, Sarah Elizabeth West, Aletta Bonn in Janice Anzine. 2018. Ten principles of citizen science. V *Citizen Science: Innovation in Open Science, Society and Policy*, ur. Susanne Hecker, Muki Haklay, Anne Bowser, Zen Makuch, Johannes Vogel in Aletta Bonn, 27–40. London: UCL Press.
20. Schadla-Hall, Tim. 2004. The comforts of unreason: the importance and relevance of alternative archaeology. V *Public Archaeology*, ur. Nick Merriman, 255–271. London; New York: Routledge.
21. Shirk Jennifer L. in Rick Bonney. 2018. Scientific impacts and innovations of citizen science. V *Citizen Science: Innovation in Open Science, Society and Policy*, ur. Susanne Hecker, Muki Haklay, Anne Bowser, Zen Makuch, Johannes Vogel in Aletta Bonn, 41–51. London: UCL Press.
22. Silvertown, Jonathan, Christina D. Buesching, Susan K. Jacobson in Tony Rebelo. 2013. Citizen science and nature conservation. V: *Key Topics in Conservation Biology 2*, ur. David W. Macdonald in Katherine J. Willis, 127–142. Hoboken: John Wiley & Sons, Ltd.
23. Smith, Monica L. 2014. Citizen Science in Archaeology. *American Antiquity* 79(4): 749–762.
24. Stewart, Christopher, Georges Labrèche in Daniel Lombraña González. 2020. A Pilot Study on Remote Sensing and Citizen Science for Archaeological Prospection. *Remote Sens.* 2020(12): 1–16. Dostopno na: <https://www.mdpi.com/2072-4292/12/17/2795> (29. januar 2021).
25. Strasser, Bruno J., Jérôme Baudry, Dana Mahr, Gabriela Sanchez in Elise Tancoigne. 2019. »Citizen Science«? Rethinking Science and Public Participation. *Science & Technology Studies* 32(2): 52–76.
26. Thomas, Suzie. 2011. How 'STOP' Started: early approaches to the metal detecting community by archaeologists and others. V *Community Archaeology: Themse, Methods and Practices*, ur. Gabriel Moshenska in Sarah Dhanjal, 42–57. Oxford: Oxbow Books.
27. Universiteit Leiden. 2020. Dostopno na: <https://www.universiteitleiden.nl/en/erfgoed-gezocht/about-the-project> (1. februar 2021).
28. Wessman, Anna, Suzie Thomas, Ville Rohiola, Jutta Kuitunen, Esko Ikkala, Jouni Tuominen, Mikko Koho in Eero Hyvönen. 2019. A Citizen Science Approach to Archaeology: Finnish Archaeological Finds Recording Linked Open Database (SuALT). V *Proceedings of the Digital Humanities in the Nordic Countries 4th Conference (DHN 2019), Copenhagen, Denmark, March 5–8, 2019*, ur. Costanza Navarretta, Manex Agirrezabal in Bente Maegaard, 469–478. Copenhagen: University of Copenhagen, Faculty of Humanities.
29. Wyler, Daniel, François Grey, Katrien Maes in Judith Fröhlich. 2016. Citizen Science at Universities: Trends, Guidelines and Recommendations. V *Advice Paper 20*, ur. Daniel Wyler in François Grey. Leuven: League of European Research Universities.

HISTORY, CULTURAL HERITAGE AND MUSEOLOGY (CONTRIBUTIONS IN THE FRAME OF WORKING PACKAGE 2)

Asistent Daniel Siter, mladi raziskovalec

Alma Mater Europaea – Fakulteta za humanistični študij, Institutum Studiorum Humanitatis

VSADKANJE ŽIVLJENJE V ROGAŠKI SLATINI IN BLIŽNJI OKOLICI V ČASU NEMŠKE OKUPACIJE (1941-1945) EVERYDAY LIFE IN ROGAŠKA SLATINA AND NEARBY AREA IN THE PERIOD OF GERMAN OCCUPATION (1941-1945)

IZVLEČEK

Na podlagi primarnih arhivskih virov, okupatorjevega uradnega časopisja, slikovnega materiala, ustnih pričevanj, spominskega gradiva in ostale literature se avtor v okviru mikroštudije posveča specifični temi krajevne zgodovine, v okviru katere raziskuje vsakdanje življenje prebivalcev zdravilišča Rogaška Slatina v času nacistične okupacije (1941-1945). Nemška vojska je Rogaško Slatino zasedla 11. aprila 1941, čemur je sledil proces prevzemanja občinskega aparata in kompleksnega vzpostavljanja lokalne civilne uprave, postopnega oblikovanja represivne oblasti z nameščanjem okupatorjevih organov, raznarodovalno-ponemčevalnih organizacij in zvez ter policijskih vzvodov. Avtor ne želi podajati celovite zgodovinske analize štiriletne nemške zasedbe takratnega spodnještajerskega zdravilišča, temveč se fokusira na izbrane in najbolj reprezentativne vidike vsakdanjega življenja podjarmljenih prebivalcev pod nacističnim gospostvom. Slatinčani, kakor tudi ostali prebivalci nemškega dela zasedene Slovenije, so bili med drugo svetovno vojno podvrženi temeljitim rasnopolitičnim pregledom, raznarodovalno-ponemčevalnim ukrepom, zaukazana jim je bila zapiralna ura in prepoved izhoda, v začetni in končni fazi vojne pa so bili tudi priče (in žrtve) letalskih bombnih napadov. Omejena preskrba z živili in življenjsko najnujnejšimi potrebščinami je bila racionirana in izvajana s pomočjo posebnih vojnih nakaznic. Življenje v vojnih razmerah so prebivalcem »lajšali« nekateri privilegiji, s katerimi se ni moglo pohvaliti veliko mest pod nemško zasedbo: zdraviliško kopališče, naravna termalna in pitna mineralna voda, kino in orkestralna glasba v paviljonu sredi zdraviliškega parka, od koder so odmevali ritmi dunajske glasbene klasike.

Ključne besede: Rogaška Slatina, nemška okupacija, bombardiranje, policijska ura, rasnopolitični pregledi, kino, kopališče

ABSTRACT

Drawing on primary archival sources, official newspapers of occupying forces, pictorial material, oral testimonies, memoirs, and other literature, the author under the scope of microstudy is focusing on a specific topic from local history, in which he is researching and presenting the everyday life of inhabitants of health-spa resort Rogaška Slatina in the period of Nazi occupation (1941-1945). The German Army occupied Rogaška Slatina on April 11, 1941, followed by the process of the occupier's overtaking of municipality administration and complex establishment of a local civil administration, the gradual formation of a repressive government apparatus with the establishment of authorities, denationalization organizations, and associations, and policy levers. The author does not want to give a comprehensive historiographical analysis of the Lower Styrian health resort's four-year German occupation but instead focuses on selected and most representative aspects of the enslaved inhabitants' daily lives under Nazi rule. During World War II, the residents of Rogaška Slatina, like other inhabitants of Nazi Germany-occupied Slovenia, were subjected to a thorough racial and political examination and denationalization and Germanization measures. They were living

under the strict „closing-hour“ rule and curfew. At the beginning and in the final phase of the war, they were witnesses (and victims) of air bombings. The limited supply of food and life necessities was strictly controlled and maintained through ration cards. Life in the time of war was somehow made easier for the inhabitants with the help of some privileges that many German-occupied towns could not boast of: a spa bath, natural thermal and drinkable mineral water, cinema, and orchestral music in a pavilion in the middle of the spa park, from where echoed the rhythms of Viennese musical classics.

Key words: *Rogaška Slatina, German occupation, bombing, curfew, racial-political examinations, cinema, swimming pool complex*

1 UVOD

Obravnavana tema se fokusira na vsakdanje življenje prebivalcev zdravilišča Rogaške Slatine in bližnje okolice v času druge svetovne vojne, ko je nemški okupator v zdraviliškem kraju vzpostavil štiriletno zasedbeno upravo. Analiziranemu tematskemu področju se je še najbolj približala lastna znanstvena monografija *Rogaška Slatina pod kljukastim križem: Zdravilišče med okupacijo 1941–1945*,¹ ki pa aspekt vsakdanjega življenja v glavnem obdeluje zgolj v navezavi na širšo in bolj celostno zgodovinopisno sliko o okupaciji Rogaške Slatine, za nameček je v pričujočem prispevku večji del vsebine povsem nove, ki doslej še ni bila deležna razčlenjene zgodovinopisne obravnave. Podobno velja za slikovno gradivo. Pri lotevanju tovrstne teme pridejo v poštev še znanstvena monografija *Življenje ob meji: Rogaška Slatina in Obsotelje kot jugovzhodna meja nemškega rajha (1941–1945)*,² razstava *Rogaška Slatina kot obmejno mesto Tretjega rajha, 1941–1945*³ in znanstveni članek *Reka kot okupacijska meja med nemškim rajhom in NDH: primer občine Rogaška Slatina*,⁴ v katerih pa se avtorji primarno osredotočajo na vzpostavljeno sotelno mejo med nemškim rajhom in sosednjo Neodvisno državo Hrvaško v zaledju Rogaške Slatine ter vpliv zastražene, ožičene in zaminirane meje na obmejno okoliško prebivalstvo.

Na mikrozgodovinskem nivoju za tovrstno proučevanje med uporabno znanstveno literaturo spadajo še prispevki, članki in knjige zgodovinarja Toneta Ferenca: zborniški prispevek *Nemška okupacija*, kjer je oralis nemško okupacijo ter splošno upravno in raznarodovalno delovanje okupatorja v prostoru med Bočem in Bohorjem, vendar se v pretirane detailje ni spuščal, precej ključne vsebine je izpustil, poleg Rogaške Slatine se je osredotočal še na sosednje kraje. Prav tako velja še omeniti njegov pregledni članek *Viri o rasnih pregledih Slovencev pod nemško okupacijo* in monografijo *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Gre za temeljno in še do dandanes nepreseženo delo o širšem ekspanzionističnem, naseljevalnem in razseljevalnem, raznarodovalnem, ponemčevalnem in represivnem delovanju ter deportacijski politiki nemškega okupatorja v obeh okupacijskih conah na območju zasedene Slovenije. Knjiga služi kot osnovno ogrodje vsakemu raziskovalcu druge svetovne vojne na Slovenskem. Ob kritičnem pretresu sta pomembna vira tudi okupatorjev časopisni tednik *Štajerski gospodar* (izhajal v slovenščini in nemščini) ter časnik in dnevnik *Marburger Zeitung* (tudi uradno glasilo Štajerske domovinske zveze) z rednim obtokom po vsej slovenski Štajerski ter uradni list »Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark« za spodnještajersko zasedbeno cono, kjer je šef nemške civilne uprave objavljala nacistična zakonska določila, predpise, odredbe, odloke, navodila, naznanila in razne pravne akte.

2 USODNO DOGAJANJE V MARCU 1941

Ob koncu marca 1941 so se v nizu nekaj dni na ozemlju Kraljevine Jugoslavije zvrstile ključne politične prelomnice in usodni dogodki, ki so odločilno vplivali na jugoslovanski vojni teater, v širšem kontekstu pa tudi na spopadanje na evropski celine (Siter, 2017).⁵ Po silnih diplomatsko-političnih, vojaških in gospodarskih pritiskih je Adolfu Hitlerju in Benitu Mussoliniju ob koncu marca 1941 uspelo pripraviti kraljevo vlado regentskega kneza Pavla Karađorđevića k priključitvi v zvezo trojnega

1 Siter, Daniel. 2021. *Rogaška Slatina pod kljukastim križem: Zdravilišče med okupacijo 1941–1945*. Ljubljana: Alma Mater Europaea, Fakulteta za humanistični študij – Institutum Studiorum Humanitatis, Ljubljana.

2 Mikša, Peter in Matija Zorn. 2020. *Življenje ob meji: Rogaška Slatina in Obsotelje kot jugovzhodna meja nemškega rajha (1941–1945)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

3 Mikša, Peter, Daniel Siter, Božo Repe, Maja Vehar, Matija Zorn, Božidar Flajšman, Bojan Balkovec, Kornelija Ajlec in Manca Volk Bahun. 2018. *Rogaška Slatina kot obmejno mesto Tretjega rajha, 1941–1945*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino, Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Razstava je nastala v okviru triletnega temeljnega projekta ARRS »Napravite mi to deželo nemško ... italijansko ... madžarsko ... hrvaško! Vloga okupacijskih meja v raznarodovalni politiki in življenju slovenskega prebivalstva«, ki se je izvajal na Oddelku za zgodovino, Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (1. 5. 2017–30. 4. 2020), financirala pa ga je Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

4 Siter, Daniel. *Reka kot okupacijska meja med nemškim rajhom in NDH: primer občine Rogaška Slatina*. 2019. *Kronika: Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 67/1: 141–164.

5 Nemška invazija na Jugoslavijo je med drugim povzročila tudi odločilno preložitve vojaške operacije Barbarossa – že v maju 1941 načrtovani napad nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo. Tomasevich, 1975, 53.

pakta in s tem taboru držav sil osi (Tomasevich, 2001, 46). Podpis pristopne pogodbene listine se je ob navzočnosti Hitlerja, nemškega in italijanskega zunanjega ministra, japonskega poslanika in drugih zgodil 25. marca 1941 v dunajskem dvorcu Belvedere,⁶ kar je v domovini med ljudstvom izzvalo silno ogorčenje, ki se je v naslednjih urah in dneh po večjem delu Jugoslavije razplamtelo v burne demonstracije in množične ulične proteste. Med glavnimi podpihovalci izražanja ljudskega nezadovoljstva in ogorčenja je bila *Komunistična partija Jugoslavije* (v nadaljevanju: KPJ), ki je po podpisu pristopa k osnemu paktu po vsej državi organizirala množične protestne demonstracije pod geslom »Bolje rat nego pakt« (bolje vojna kot pakt) in »Bolje grob nego rob« (bolje grob kot suženjstvo). Prebivalci Jugoslavije so s tem dejanjem celotni svetovni javnosti in zlasti taboru sil osi nazorno pokazali, da si ne želijo nacifašistične nadvlade (Klanjšček idr., 1976, 31-32). Nemire in naelektrono ozračje v državi je pod vodstvom generala in glavnega poveljnika jugoslovanskega vojaškega letalstva Dušana Simovića izkoristila skupina prozahodno oz. probritansko usmerjenih oficirjev iz enot jugoslovanskega letalstva in beograjske vojske ter zahodno usmerjenih meščanskih politikov, ki so 27. marca 1941 v Beogradu izvedli državni udar in prisilili vlado Cvetković-Maček, kraljevega regenta Pavla in njegove namestnike k odstopu (Tomasevich, 1975, 41, 43-47; Vilfan, 1981, 220-221). Komaj 17-letni Peter II. Karađorđević je bil razglašen za polnoletnega (in zatorej polnomočnega) kralja, ki je mandat za sestavo nove vlade podelil vodji oficirskega puča in novemu ministrskemu predsedniku Simoviću (Tomasevich, 1975, 47-50). Toda novoimenovani predsednik vlade je v novo vlado vpoklical tudi nekatere ministre iz prejšnje razpuščene vlade, ki so zagovarjali pristop Jugoslavije k trojnemu paktu, nova vlada pa ni niti preklcala priključitve k taboru sil osi in je celo javno izjavila, da jo še naprej vežejo vsi mednarodni sporazumi (Klanjšček idr., 1976, 32). V naslednjih dneh so se na eni strani po državi nadaljevale manifestacije, baklade in proslave, v katerih je ljudstvo izražalo gorečo podporo novoizvoljenemu kralju in spremembam v Beogradu,⁷ ponekod pa so se tovrstne manifestacije zlasti pod vplivom Komunistične partije pričele spreminjati v demonstracije proti nacifašizmu in tudi novi vladi (Klanjšček idr., 1976, 32).

Z gledišča nemško-jugoslovanskih odnosov po 27. marcu 1941 poti nazaj ni bilo več. Kljub dejstvu, da je bila Jugoslavija po državnem prevratu pripravljena spoštovati pogodbeno določila, podpisana v dvorcu Belvedere na Dunaju, je Hitler zamenjavo vlade in kralja doživel kot osebno žalitev in izkoriščanje njegovega zaupanja (Tomasevich, 1975, 50-52, 54). V znamenju že več mesecev potekajočih vojaških priprav na operacijo Barbarossa (pri čemer je bilo mirno stanje v Jugoslaviji še posebej pomembno zaradi zavarovanja desnega/južnega boka strateške razporeditve nemških bojnih sil in preprečenja operiranja britanskih zračnih sil iz baz v Grčiji in Jugoslaviji) se je Hitler že na dan izvedbe puča odločil, da Jugoslavijo kaznuje za svojo izdajstvo v obliki vojaške invazije in političnega uničenja v smislu popolne razcepitve njenega teritorija (Tomasevich, 2001, 47).

3 PRVO SOOČENJE Z BOMBNI MI NAPADI

8. aprila 1941 je osebje Dravskega divizijskega poveljstva v popolni zmedi in neredu pribežalo iz Maribora v zdravilišče in se začasno namestilo v Slatinskem domu.⁸ Petokolonaši in renegati s tega območja so o prebegu okrožnega poveljstva divizije nemudoma poročali nemški vojski, ki je do 8. aprila zvečer v Mariboru in Ptujju že izobesila kljukaste križe. Dan kasneje, 9. aprila 1941, se je na nebu nad Rogaško Slatino pojavila skupina Luftwaffinih bombnikov in odvrгла manjšo količino bomb. Dve sta padli in eksplodirali v bližini Slatinskega doma, ena pa pri hiši Regine Čonč (Šolska kronika: 1898–1958, 9). Podatki o številu mrtvih in ranjenih ter povzročeni škodi niso znani. Nemški okupator je poskrbel, da so Slatinčani zgolj tri dni po napadu skupaj s prebivalci ostalih jugoslovanskih mest doživeli prvo izkušnjo bombardiranja. 9. april 1941 tako v večstoletni krajevni zgodovini slatinskega zdravilišča ponazarja nasploh prvo bombardiranje na tem območju, toda nikakor ne zadnje. Najsilovitejši bombni napadi so namreč sledili v zadnjih mesecih vojne, ko je zmagovita protihitlerjevska zavezniška koalicija uničevala ključne vojaške in gospodarske objekte ter pri tem sejala smrt po okupirani Spodnji Štajerski.⁹

6 Pogodba med Jugoslavijo in trozvezo. *Slovenski narod*, 26. marec 1941, 1.

7 *Slovenec*, časopisne notice na straneh 1 in 2, 27. marec 1941.

8 ARS, AS 1827, š. 10, Kronika šolskega okoliša Rogaška Slatina.

9 ARS, AS 1602, š. 410, f. 415; š. 414, f. 419–420.

4 PREPOVED RABE SLOVENŠČINE, UNIČEVANJE SLOVENSKEGA TISKA IN UKINJANJE SLOVENSКИH DRUŠTEV

Med prvimi raznarodovalno-ponemčevalnimi ukrepi je bila sprememba zunanjšega videza dežele v nemško podobo (Ferenc, 1984, 265). Semkaj sodi odstranjanje slovenskih napisov in nameščanje nemških, za katere je Siegfried Uiberreither (šef nemške civilne uprave na Spodnjem Štajerskem) že nekaj dni po svojem prihodu v Maribor naročil svojim političnim komisarjem, naj se začno uporabljati imena iz spiska krajev, ki ga je leta 1940 objavil *Südostdeutsches Institut* v Gradcu. Dodal je še, da se bodo imena kasneje najverjetneje še spremenila, kajti tovrstni sezname poimenovanj krajev izvirajo še iz časov pred razpadom Avstro-ogrske monarhije (Ferenc, 1968, 732). Politični komisar mesta Celje je denimo 18. aprila objavil pisno odredbo z določilom, da morajo njegovi prebivalci do 24. aprila z vseh objektov odstraniti vsakršne slovenske naslove, napise in druge imenske označevalce ter jih v naslednjih petih dneh, tj. do 29. aprila 1941, nadomestiti z nemškimi. Že od 18. aprila naprej pa so se jedilni listi in ceniki smeli izdajati zgolj v nemškem jeziku.¹⁰ Na Ptujso so za ponemčenje mesta poskrbeli v drugi polovici aprila, v Mariboru pa so tamkajšnji folksdojčerji že 10. aprila 1941 objavili poziv trgovcem in obrtnikom, naj odstranijo slovenske napise in jih nadomestijo z nemškimi, do 14. aprila zjutraj pa so morali vse slovenske napise prelepiti z nemškimi, sicer jim je bila zagrožena stroga kazen. Zvezni vodja (*Bundesführer*) Štajerske domovinske zveze Franz Steindl je 25. aprila preostale politične komisarje še enkrat opozoril, naj poskrbijo, da bodo do 1. maja 1941 izginili vsi slovenski napisi s cest in ulic v mestih, trgih in vaseh (Ferenc, 1968, 137, 732-733).

4. junija 1941 je politični komisar okraja Šmarje pri Jelšah, Robert Komarek v skladu z nacistično napovedjo za območje Rogaške Slatine in ostale okupacijske občine, ki so takrat pripadale političnemu okraju Šmarje pri Jelšah, izdal okrožnico z odlokom o odstranitvi slovenskih krajevnih in drugih napisov ter odredbo o prepovedi javne rabe slovenskega jezika v uradih, šolah in cerkvah. Zadnji rok za prenehanje rabe slovenskih tabličnih napisov in krajevnih imenskih označb za poimenovanje vasi, ulic, krajev, naselij, prometnih in železniških križišč, gostiln, trgovin, kažipotov idr. ter dvojezičnosti (dvojnih napisov v nemščini in slovenščini) je bil 15. junij 1941.¹¹ Komarekova okrožnica je bila kljub številnim pisnim in ustnim odredbam posledica pomanjkljivega (posamezne občine so v začetku junija še vedno imele slovenske napise na nekaterih križiščih, kažipotih, trgovinah in gostilnah) in prepočasnega odstranjevanja slovenskih napisov. Župane svojega političnega okraja je Komarek zato ponovno opozoril, naj pohitijo in jih pri tem tudi osebno zadolžil, da najkasneje do 15. junija poskrbijo za odstranitev vseh slovenskih napisov, naslovov, cestnih označb itn.¹² Natanko teden dni kasneje je okrajni orožniški vodja Johann Serner v svojem sklepnem poročilu zapisal, da so bile imenske tablice za poimenovanje krajev, naselij, ulic in cestnih križišč opremljene z nemškimi napisi. V hišnih in drugih preiskavah pa je bil ves slovenski tisk podvržen strogim konfiskacijam.¹³

10 Fototeka MNZC (Ce-NOB), Zbirka PLAKATI, P 855, Odredba o uporabi nemškega jezika, Celje, 18. 4. 1941.

11 ARS, AS 1602, š. 2, p. e. 76, Entfernung slowenischer Inschriften (4. junij 1941).

12 ARS, AS 1602, š. 2, p. e. 76, Entfernung slowenischer Inschriften (4. junij 1941).

13 ARS, AS 1602, š. 2, p. e. 63, Gesamtbericht (22. junij 1941).

Slika 1: Ponemčena podoba zdraviliškega jedra v Rogaški Slatini v letu 1942 po zamenjavi krajevnih imenskih označb in tabličnih napisov. V ospredju na levi strani fotografije stoji kačipot za Zagreb (Agram v nemškem jeziku), v ozadju današnji Hotel Strossmayer (takrat preimenovan v Wiener-Haus), na njegovi desni v ozadju pa Villa Emil Treo. Vir: SI_ZAC/0907/004/008/00087.

Šef spodnještajerske civilne uprave Siegfried Uiberreither je 20. oktobra 1941 izdal še odredbo, v kateri je natančno pojasnil in določil, kako se morajo pravilno po nemško pisati krstna in rodbinska imena. Odredbi je bil priložen obsežni seznam nemških krstnih in ponemčenih slovenskih rodbinskih imen, ukaz pa je tudi določal, da je potrebno imena spremeniti po uradnem postopku in jih (nova imena) vpisati v nemške matične knjige (Ferenc, 1968, 733-734).

Kakor drugod v zasedeni Sloveniji se je slovenska literatura prav tako sežigala v Rogaški Slatini. Pričevalka Gabrijela Krumpak se je sežiganja slovenskih knjig nemudoma po nemški zasedbi spominjala v naslednji podobi: »Vse slovenske knjige smo morali odnesti za Donatski dom in oni (Nemci, op. a.) so napravili veliko grmado in so zažigali slovenske knjige. Takoj ob začetku. Tam je bila zelo velika grmada. Tudi jaz sem odnesla, vsi smo morali nekaj odnesti. Meni je bilo najbolj hudo, ker sem imela eno lepo knjigo /.../ In tam v tisti knjigi so bile slike in tisto knjigo sem jaz skrila pod streho za en steber pod Donatski dom. Po vojni sem jo šla iskati, ampak je ni bilo več. Vse slovenske knjige so hodili blockführerji gledati, si mogel vse slovenske knjige oddati, da so šle v zažig. Sami smo jih morali prinesiti. Nihče si ni upal, da jih ne bi prinesel, vsi so se bali.«¹⁴ Nemški župan občine Rogaška Slatina je sredi novembra 1941 poročal političnemu komisarju podeželskega okrožja Celje o dejstvu, da so bile zbrane slovenske knjige do 11. novembra 1941 zaplenjene in umaknjene s prodajnih polic. Ukinjeno je bilo tudi vso nadaljnje tiskanje razglednic s slovenskimi pripisi. Za tiste s še obstoječimi slovenskimi napisi krajev in ulic, ki so se sicer pojavljale v zelo majhnem številu, je Miglič naročil, naj se umaknejo iz obtoka oz. nadomestijo ali prekrijejo z nemškim napisnim tiskom.¹⁵

14 Gabrijela Krumpak, avdiopričevanje, intervjuval Daniel Siter.

15 ARS, AS 1602, š. 154, f. 175, p. e. 1049, Verkauf slovenischer Schriften und Bücher (11. november 1941).

Slika 2: Poročilo župana občine Rogaška Slatina, ki potrjuje, da so bile zbrane slovenske knjige v Rogaški Slatini do 11. novembra 1941 zaplenjene in umaknjene s prodajnih polic. Ukinjeno je bilo tudi nadaljnje tiskanje razglednic s slovenskimi pripisi. Vir: ARS, AS 1602, š. 154, f. 175, p. e. 1049, Verkauf slowenischer Schriften und Bücher (11. november 1941).

Der Bürgermeister
der Gemeinde Rohitsch-Sauerbrunn
Postfach 6111

Wahlkreis-Gaukreis Nr. 1942. 11.11.1941

Objekt: Verkauf slowenischer Schriften und Bücher.
Aktens. 14 a - So 14/1-41
Bezug: Runderlass 125

DER LANDRAT DES KREISES GALLI	
Eing. 13 NOV 1941	
Gruppen:	Belegten:
G.Z.	G.Z.

An den
pol. Kommissar des Landkreises in
GALLI.

Laut dortigen Runderlass vom 21. Oktober 1941 berichte ich, dass hier sämtliche Bücher in slowenischer Sprache bereits beschlagnahmt wurden, und somit auch kein Handel damit betrieben wird. Postkarten sind auch keine mehr vorhanden, und was Ansichtskarten betrifft, sind solche mit slowenischer Aufschrift nur ganz wenige in den Geschäften vorhanden und habe ich angeordnet, dass die slowenischen Aufschriften durch deutsche, mittels Überdruck ersetzt werden müssen.

Der Bürgermeister:
[Signature]

AMBIENT
KURHAUS
ROHITSCH-SAUERBRUNN
11.11.41

Slika 3: Primer rabe razglednice, nastale v predvojnem obdobju, uporabljena in odposlana pa je bila v času nemške zasedbe. Gre za prednjo stran odposlane razglednice iz julija 1942, na kateri je zdraviliški park skupaj s predvojnim Zdraviliškim domom. Ker se je med zasedbo objekt preimenoval v »Kurhaus« je odpošiljatelj slovenski napis na razglednici preprosto prečrtal, v desni zgornji kot razglednice pa dodal nemško poimenovanje »Kurhaus Rohitsch-Sauerbrunn«. Razglednica je bila odposlana v Sudetsko deželo. Vir: SI_ZAC/1274/001/080/00004/00012.

Rigoroznost izvajanja ponemčevalnih in protislovenskih ukrepov je razvidna tudi iz primera v zadnji fazi vojne, ko sta nemška učitelja iz Rogaške Slatine zatožila kmetico Berto Fajs, da v župnišču v Dreveniku pripravlja otroke za birmo v slovenščini, kar je bilo sporočeno nemški upravi v Celju. Novice o tem so priromale celo do Gradca, kjer so nato zaukazali, naj se takšen pouk nemudoma prepreči (Ferenc, 2004, 43).

Okupatorjeva oblast je preko pooblaščenih okrajnih ukinitvenih komisarjev (*»Stillhaltekommissare«*) poskrbela tudi za razpust vseh slovenskih političnih, kulturnih, gospodarskih in celo dobrodelnih organizacij, društev, združenj, strank, zvez ter raznih skladov. Ukinitveni komisar za okrajni prostor Šmarja pri Jelšah je bil dr. Heribert Böderndorfer iz Maribora, ki je bil podrejen vrhovnemu ukinitvenemu komisarju v štabu šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko pokrajinskemu blagajniku NSDAP Maxu Hrubyju (Ferenc, 1984, 266). Slednji je že dva dni preden je bil imenovan za ukinitvenega komisarja izdal »kratke smernice za politične komisarje«, v okviru katerih so morali preferenčno iz vrst folksdojčerjev ali drugih zaupanja vrednih ljudi imenovati lokalne pooblaščenec za glavnega ukinitvenega komisarja (Ferenc, 1968, 735). Pri razpustu društev in zaplembi njihovega premoženja so sodelovali tudi lokalni okupatorjevi orožniki.¹⁶

Politični komisar okraja Šmarje pri Jelšah Robert Komarek je imel nalogo, da takoj po svojem prihodu zapre zemljiško knjigo in denarne ustanove za društva in organizacije, izvede konfiskacijo njihove imovine, zapleni register društev in organizacij ter ga odpošlje Hrubyju (Ferenc, 1968, 735). Neznano kdaj (verjetno konec aprila ali v začetku maja 1941) je poročal Hrubyju: »Pri okrajnem glavarstvu Šmarje pri Jelšah sem zaplenil društveni register in ti je seveda na voljo. Žal ti pa moram sporočiti, da je velik del gradiva, verjetno najdragocenejšega, uničil okrajni glavar pred svojim pobegom« (Ferenc, 1984, 266). Nemci so v okrajnem glavarstvu Šmarje pri Jelšah našli 196 društev, od tega pet iz občine Kostrivnica in 27 iz občine Rogaška Slatina.¹⁷ Na dodatnem seznamu »nemštvu sovražnih društev« se je znašlo 14 primerov z vključujočimi imeni odbornikov, ki bili posledično seveda nemudoma uvrščeni na deportacijski seznam. Tri društva so imela sedež v Rogaški Slatini: delavsko društvo Svoboda (njeni člani so bili delavci Ablove steklarne), Narodna obramba (glavni pooblaščenec učitelj Miloš Verk) in Združenje borcev Boj, ki sta ga vodila predvojni župan v zdravilišču Anton Sajko in Vinko Plemenitaš. Sokolsko društvo, ki se na seznamu pojavlja pri številnih drugih občinah, za Rogaško Slatino ni bilo navedeno.¹⁸ Glede na to, da je tukajšnji vodja Sokola zdravnik dr. Kolterer še pravočasno pobegnil iz Rogaške Slatine, je bilo društvo najbrž razpuščeno še pred prihodom nemškega okupatorja.

5 RASNO IN POLITIČNO OCENJEVANJE

Temeljito rasno, politično, narodnostno in dednozdravstveno pregledovanje ter ocenjevanje podjarmljenega slovenskega prebivalstva je spadalo v sklop okupatorjevih najgrozljivejših dejanj, kjer je šlo za popolno ponižanje in oskrunjenje človekovega dostojanstva.

Ustreznost rasnopolitičnih ocen in zunanjega izgleda kandidata je veljala kot osnovni predpogoj za odobritev vstopa v Štajersko domovinsko zvezo (*Steirischer Heimatbund / SHB*) – največjo raznarodovalno in germanizatorsko politično organizacijo nacistov na Spodnjem Štajerskem, kjer je delovala kot nadomestek Nacionalsocialistične nemške delavske stranke (NSDAP) (Ferenc, 1968, 744-745). Rasno pregledovanje in podajanje rasnih ocen je zajemalo merjenje in popisovanje oblik nosov in lobanj, štetje modrih las in modrih oči, s čimer so nacisti določili usodo (izgon, ponemčenje in obstanek ali pa suženjsko delo s sterilizacijo) več kot 750.000 Slovencev. Tako velikopoteznega, natančnega, zavzetega in množičnega pregledovanja ter ocenjevanja prebivalstva ni okupator opravil v nobeni drugi zasedbeni pokrajini in ga zato smatramo kot posebnost okupacijskega režima v zasedeni Sloveniji (Ferenc, 2006, 17, 205; Ferenc, 1994, 231). Tistim, ki se v zvezo ne bi vpisali, je bil namenjen izgon oz. izselitev, njihovo imetje pa bi bilo zaplenjeno v korist utrjevanja spodnještajerskega nemštva (Siter, 2021, 145-149). Nacistični oblastniki niso namreč nikoli skrivali namer o tem, da bodo izgnali vsakega, ki se ne

16 ARS, AS 1602, š. 2, p. e. 63, Gesamtbericht (22. junij 1941).

17 ARS, AS 1602, š. 3, p. e. 94, Verzeichnis der Vereine der B. H. St. Marein.

18 ARS, AS 1602, š. 3, p. e. 94, Verzeichnis der Vereine der B. H. St. Marein; Verzeichnis der deutschfeindlichen Vereine nach dem Kataster von St. Marein.

bo želel prijaviti. Navsezadnje je članstvo v tej organizaciji predstavljalo tudi glavni pogoj za kasnejše pridobivanje nemškega državljanstva in posledičnega obstanka na spodnještajerskih tleh. Življenjska usoda več sto tisoč ljudi je bila namreč pogojena z vprašanjem državljanstva, slednje pa je bilo med drugim odvisno predvsem od članstva v SHB. Prijave v zvezo nikakor niso bile rezultat ljudske spontanosti, samoodločbe in prostovoljnega odločanja (Ferenc, 1968, 746-748, 762; Ferenc, 1984, 268). Namen pregledovanja in ocenjevanja je bil trojen: ugotovitev rasne podobe zasedene Slovenije; iz skupine Slovencev, predvidenih za izgon, izločitev tistih z dobro »rasno sestavo«, da jih ne bi »poklonili« tujemu narodu; izločitev prebivalcev s slabo »rasno sestavo« ali Nemcem sovražnih oseb, ki nimajo možnosti za ponemčenje in vključitve v »nemško ljudsko skupnost« (Ferenc, 1994, 232).

Rasno-politični pregledi so v nemškem delu okupirane Slovenije potekali pod krovnim vodstvom rasnega antropologa dr. Bruna Kurta Schultza¹⁹ (Ferenc, 1994, 233). V zdravilišču Rogaška Slatina se je tovrstno sprevrženo početje izvajalo v prostorih Migličevega občinskega urada, kjer je bil sedež sprejemne rasnopolitične komisije (Šolska kronika: 1898–1958, 12). Slatinčani so se morali pred to komisijo zvrstiti v obdobju med 5. junijem in 15. septembrom 1941, ko so v zdraviliškem kraju potekali temeljiti pregledi (Ferenc, 1968, 749). V takrat še samostojni občinski enoti Kostrivnica, ki je bila sredi septembra 1941 priključena upravi in ozemlju sosednje občine Rogaška Slatina (Siter, 2021, 218–220), se je leteča komisija zbrala na prostem pred cerkvijo v Kostrivnici, kamor so se zgrinjale vrste prestrašenih družin. Krajanji so si morali priskrbeti verodostojne listine (rojstne in poročne liste) za tri rodove nazaj, s čimer so dokazovali svoje poreklo in rasno čistost. Še posebej natančni so bili pri ugotavljanju judovske krvi. Za mnoge so te preiskave simbolizirale globoko žalitev njihovega človeškega dostojanstva, pri nekaterih domačinih pa so vzbujale celo posmeh (But, 1983, 21). Komisijo sta tvorila dva rasna preiskovalna izvedenca (»Rasse-Eignungsprüfer«): nacionalnopolitični referent (tega je določil dr. Helmut Carstanjen²⁰) in vodja izpostave Heimatbunda v Rogaški Slatini župan Miglič kot lokalni nacionalnopolitični referent. Komisijskemu osebju je bil dodeljen še šofer, kurir in dve pisarniški moči (Siter, 2021, 153; Ferenc, 1968, 749). Populacija Rogaške Slatine je bila obdelana v zadnji – tretji fazi, ki je trajala od 5. junija do 15. septembra 1941, za razliko od prvih dveh faz pa jo je izvajalo izključno osebje štajerskega Heimatbunda.²¹

Rasni pregledi so bili dveh vrst: t. i. »grobi izbor« (»Grobauslese«) – trajal zgolj kakšno minuto, pregled je bil površinski ter »natančni izbor« (»Feinauslese«), ki je zaradi pogovora z rasnim preiskovalnim izvedencem trajal kakšne pol ure. Pri površnem (grobem) rasnem pregledu so komisije uradno odločale med petimi političnimi in štirimi »rasnimi kakovostnimi ocenami«,²² ki so nato vzajemno odločale o sprejetju oz. zavrnitvi vpisa v zvezo. Na podlagi obeh cen je nato

19 Takrat SS-Obersturmbannführer, vodja rasnih preiskovalcev in sprejemnih (imenovanih tudi letečih) rasnopolitičnih komisij v zasedeni Sloveniji ter šef rasnega urada v glavnem rasnem in kolonizacijskem uradu SS v Berlinu. Ta urad je pod Schultzevo taktirko 18. aprila 1941 ustanovil tudi posebni akcijski urad za *Südost* (jugovzhod), znotraj katerega je delovanje II. referata preselitvenega štaba za Spodnjo Štajersko (*Umsiedlungsstab Untersteiermark*) v Mariboru in na Bledu pokrivalo tudi okoliš Rogaške Slatine. Ferenc, 1984, 268.

20 Himmlerjev nacionalno-politični referent, rasni preiskovalec in izvedenec za postopke ponemčevanja ter premika jezikovnih mej, ki je delal za glavni rasni in kolonizacijski urad SS.

21 Dokument 127: Bericht des Umsiedlungsstabes Untersteiermark über die Volks- und Rassenverhältnisse der Untersteiermark (dostop 25. 1. 2021).

22 V prvi razred so se uvrstili vsi z oznako »sehr gut« (zelo dobro), v drugo kategorijo tisti z oceno dobro (»gut«), tretji razred je prejel oceno povprečno (»Durchschnitt«) in četrti rasno neustrezno oz. »rassich ungeeignet«. Glede na rasno sestavo je to pomenilo naslednje: V prvi kategoriji so se znašle čiste nordijske in čiste falske krvne skupine, dedno zdravi in delovno zmogljivi – po nemškem razmišljanju prvovrstni. Drugi razred je pripadel pretežno nordijski in falski rasi s harmonično primesjo dinarske in zahodne krvi. Tretja kategorija je pripadla malo izravnanim ali neizravnanim mešanecem (predvsem z deleži dinarske in zahodne rase z vidnimi primesmi vzhodne in vzhodnobaltičke rase), najslabša (četrti) pa skupini zelo neizravnanih mešancev s prisotnostjo čiste vzhodne, vzhodnobaltske krvne primesi, dalje osebe z neevropsko primesjo, tujekrvni – prednjeazijska, orientalska, negroidna, mongoloidna, skratka z vidnimi znamenji neevropskih ras. Poleg teh tudi tisti, ki so dajali že na prvi pogled videz dedno bolnih. Pri dodeljevanju političnih ocen so ljudje v komisijah razlikovali med oznako A (»führend deutsch« oz. vodilno nemški), nemški (ocena B), C (»indifferent« ali ravnodušni), D (Nemcem sovražni oz. »deutschfeindlich«) in »führend deutschfeindlich« (vodilno sovražni Nemcem), kar je pomenilo najslabšo oceno E. Ferenc, 1968, 749-750; Ferenc, 1994, 233.

vodja sprejemne komisije podal začasno odločitev njegove komisije. Če je bila oseba primerna za sprejem v SHB je komisijski vodja zapisal pozitivno pripombo »keine Bedenken« (brez pomislekov), čemur je sledila tudi dodelitev tekoče članske številke in eventualna izdaja izkaza (legitimacija) z vključeno rasno in politično oceno, v nasprotnem primeru pa odklonilno mnenje »ungeklärt« oz. nepojasnjeno (Ferenc, 1968, 751; Ferenc, 1994, 233). Gabrijela Krumpak je bila zgolj ena izmed mnogih, ki je bila skupaj s svojim možem podvržena temeljitemu pregledu njunih teles. Zaradi plavolase barve in visoke rasti so jo označili z »ganz Nordische typ« (povsem nordijski tip), njen mož Anton Kamenšek pa je pridobil oznako »gefährlich Serbo« (nevarni Srb). Njegovi črni lasje komisijskemu osebju vsekakor niso bili v skladu z nacističnimi predstavami o arijskem izgledu.²³

Tabela 1: Pregled dodelitev rasnih ocen članom krajevne skupine Štajerske domovinske zveze v Rogaški Slatini glede na okupatorjeve rasne teorije in modele. Dodeljene rasne ocene po krajevnih skupinah celjskega okrožnega prostora so bile v povprečju nizke, stanje v Rogaški Slatini je bilo za naciste dokaj porazno.

Kategorije rasnih ocen	Člani krajevne skupine Rogaška Slatina po posameznih rasnih ocenah (v %)
Rasna ocena I	0
Rasna ocena II	9
Rasna ocena III	83
Rasna ocena IV	8

Vir: <http://karawankengrenze.at/ferenc/index.php?r=documentshow&id=127> (dostop 25. 1. 2021).

Tabela 2: Pregled rasne pripadnosti članov krajevne skupine Štajerske domovinske zveze v Rogaški Slatini glede na okupatorjeve rasne teorije in klasifikacije ras. Pri ugotavljanju posameznih ras v zdraviliški občini je bilo stanje za nemškega okupatorja nekoliko znosnejše.

Vrste ras	Člani krajevne skupine Rogaška Slatina glede na pripadnost posameznim rasam (v %)
Nordijska rasa	8
Falska rasa	1
Dinarska rasa	52
Zahodna rasa	7
Vzhodnobaltiška rasa	11
Vzhodna rasa	21
Neevropska rasa	manj kot 0,1

Vir: <http://karawankengrenze.at/ferenc/index.php?r=documentshow&id=127> (dostop 25. 1. 2021).

6 ZAPIRALNA IN POLICIJSKA URA TER PREPOVED IZHODA

Prebivalci okupirane Rogaške Slatine so bili že v sredini aprila 1942 soočeni z uvedbo odredbe o zapiralni oz. policijski uri (»Sperrstunde/Polizeistunde«).²⁴ Pri tem je zdravilišče v začetni fazi veljave odloka glede splošne prepovedi izhoda (t. i. »Ausgehverbot«) med 21. uro zvečer in 5. uro zjutraj (»Ausgehverbotzeit«) poleg nekaterih ostalih občin spadalo med izjeme, ki so bile vsaj na začetku izpuščene iz tovrstnega ukrepa.²⁵ Že od 20. aprila 1942 zvečer pa je za zdraviliško občino veljala zapiralna ura za gostišča, kavarne in prenočišča s pričetkom veljave ob 21. uri.²⁶

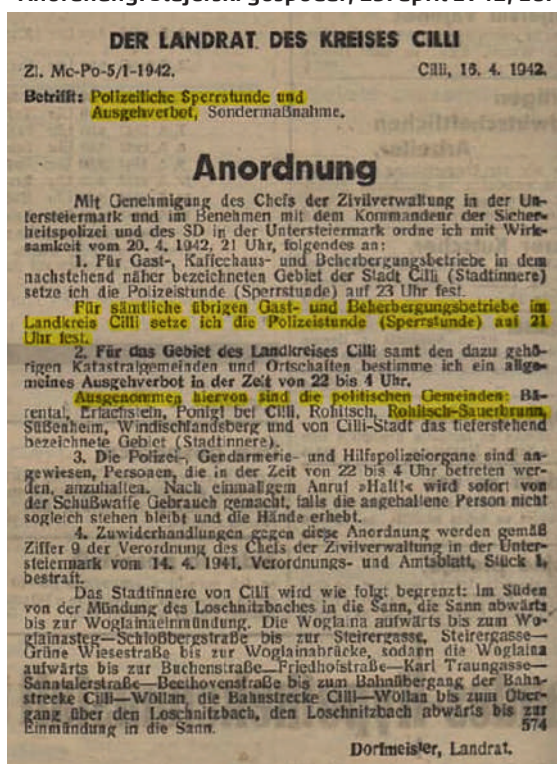
23 Gabrijela Krumpak, avdiopričevanje, intervjuval Daniel Siter.

24 Anordnung. Štajerski gospodar, 25. april 1942, 16.

25 Fototeka MNZC (Ce-NOB), Zbirka PLAKATI, P 834, Prepoved izhoda, Celje, 9. 9. 1942.

26 Anordnung. Štajerski gospodar, 25. april 1942, 16.

Slika 4: Izrezek iz okupatorjevega uradnega spodnještajerskega časopisnega tednika Štajerski gospodar, ki za prostor deželnega okrožja Celje naznanja pričetek zapiralne in policijske ure ter splošne prepovedi izhoda. V rumeno barvo označeni tekst se navezuje na Rogaško Slatino. Vir: Anordnung. Štajerski gospodar, 25. april 1942, 16.

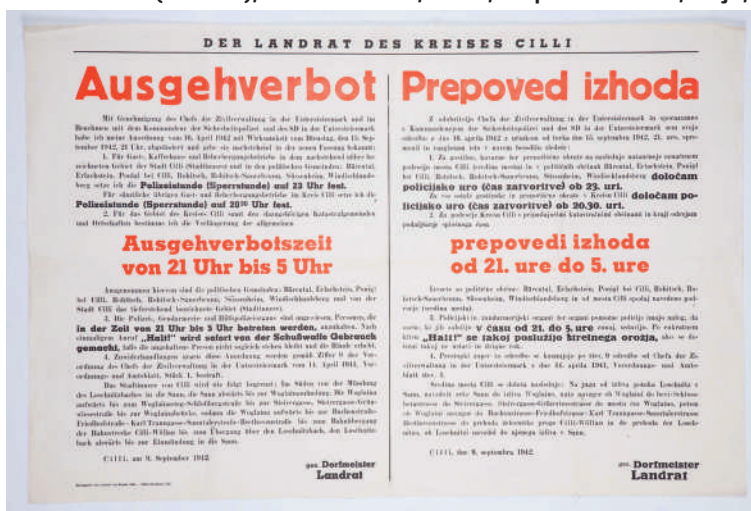

Deželni svetnik političnega okrožja Celje Anton Dorfmeister je v prvi polovici septembra 1942 ukrep še nekoliko dopolnil, v svojem odloku pa pripisal tudi spremljajoče represivno-omejitvene ukrepe. Za zdraviliško občino (natančneje za prostore kavarn, gostlin in prenočitvenih objektov) je bila v času od 23. ure zvečer do 5. ure zjutraj razglašena stroga policijska ura, v ostalih občinah celjskega deželnega okrožja brez večjih namestitvenih zmogljivosti in turistične namembnosti pa je tovrstni ukrep pričel veljati že ob 20.30 zvečer. Splošna prepoved izhoda (t. i. »Ausgehverbotszeit«) je razen za izjeme, med katere so se uvrstile tudi občine Šmarje pri Jelšah, Rogatec, Rogaška Slatina in Podčetrtek, veljala med 21. uro zvečer in 5. uro zjutraj.²⁷ Zakasnitev zapiralne ure in začetna izognitev splošni prepovedi izhoda je za občino Rogaška Slatina zaradi potrebe zdraviliških gostov dosegel folksdojčerski direktor zdraviliškega kompleksa Wolf, ki je ob pričetku nove zdraviliško-kopalniške sezone v začetku maja 1942 pri nadrejeni nemški upravi izposloval, da so gostom zdravilišča zamaknili začetek policijske ure z 21. na 23. uro zvečer (Siter, 2021, 187). Spoštovanje ukrepov so nadzirali oddelki policije, žandarmerije in pomožne policije, ki so v primeru srečanja z osebo, ki je kršila policijsko uro, opozorili najprej z glasnim ukazom »Halt!« (stoj) in zahtevo po dvigu rok kvišku, v nasprotnem primeru so se lahko nadzorni organi poslužili strelnega orožja.²⁸

27 Fototeka MNZC (Ce-NOB), Zbirka PLAKATI, P 834, Prepoved izhoda, Celje, 9. 9. 1942.

28 Fototeka MNZC (Ce-NOB), Zbirka PLAKATI, P 834, Prepoved izhoda, Celje, 9. 9. 1942.

Slika 5: Okupatorjev razglas na natisnjemem plakatu o uvedbi policijske oz. zapiralne ure in prepovedi izhoda za občine deželnega okrožja Celje. Pod točkama 1 (izjeme) je navedena tudi občina Rogaška Slatina, kateri se je dodelil zamik pričetka veljave prepovedi izhoda in zapiralne ure. Vir: Fototeka MNZC (Ce-NOB), Zbirka PLAKATI, P 834, Prepoved izhoda, Celje, 9. 9. 1942.

Ukrep a splošni prepovedi izhoda in zapiralni uri sta v deželnem političnem okrožju Celje ostali v veljavi do konca vojne. Kasneje je izšlo še več odredb, ki sta obe uri in prepoved izhoda glede na aktualno stanje in povečano nevarnost partizanske dejavnosti (gverilskih vpadov in samega novčenja) znotraj okrožja po potrebi še nekoliko zaostрилi.²⁹

Slika 6: Okupatorjev razglas na natisnjemem plakatu iz sredine julija 1944 o uvedbi zapiralne ure in prepovedi izhoda za občine celjskega deželnega okrožja. Zdraviliška občina Rogaška Slatina tokrat ni več spadala med izjeme, za razliko od prejšnje odredbe je za zdravilišče obveljala odredba o zapiralni uri od 21. ure dalje, prepoved izhoda pa med 22. uro zvečer in 4. uro zjutraj. Vir: Fototeka MNZC (Ce-NOB), Zbirka PLAKATI, P 833, Odredba o policijski uri, Celje, 5. 7. 1944.

29 Fototeka MNZC (Ce-NOB), Zbirka PLAKATI, P 833, Odredba o policijski uri, Celje, 5. 7. 1944.

7 ZDRAVILNA VODA, KOPALIŠČE IN KINO

Življenje v vojnih razmerah so Slatinčanom »lajšali« nekateri privilegiji, s katerimi se ni moglo pohvaliti veliko mest pod nemško zasedbo: zdraviliško kopališče, izviri naravne termalne in pitne mineralne vode, kino in orkestralna glasba v paviljonu sredi zdraviliškega parka, od koder so odmevali ritmi dunajske glasbene klasike.

Sredi oktobra 1942 je v osrčju zdraviliškega jedra v Rogaški Slatini potekala slavnostna otvoritev prenovljenega kina in gledališča.³⁰ »Kurlichtspiele *Rohitsch-Sauerbrunn*«, kakor ga je poimenovala nemška uprava, je bil ponovno odprt po nareku šefa nemške civilne uprave za Spodnjo Štajersko in zveznega vodje Štajerske domovinske zveze, ki sta prebivalcem in zdraviliškim gostom želela omogočiti nekaj, s čimer se v vojnem času ni mogla pohvaliti vsakršna okupacijska občina. Nemška prenova slatinskega kina – takrat skupno 21 kina na Spodnjem Štajerskem – je pomenila pridobitev novega vhoda, čakalnice in odra. Prenovljeni kino je svoja vrata ponovno odprl 14. oktobra 1942, slavnostno otvoritev je izvedel tedanji nemški župan občine Rogaška Slatina inž. Herbert Miglič. Po otvoritvi se je pred več kot 400 poslušalci zavrtel nemški film z naslovom »Wunschkonzert«, predvajan pa je bil tudi znani nemški filmski tednik (*»Deutschen Wochenschau«*),³¹ ki je za Hitlerjevo Nemčijo pomenil enega glavnih kanalov za masovno distribucijo nacistične propagande.³² Zdraviliška kinodvorana je sicer do konca vojne delovala tudi kot prizorišče nacističnih političnih zborovanj.³³

Slika 7: Staro leseno poletno gledališče na dvorišču Tržaškega doma v zdraviliškem parku v Rogaški Slatini. Razglednica nosi datacijo v letu 1875. Vir: SI_ZAC/0907/004/008/00008.

30 Šolska kronika (1898–1958), 15.

31 Ein neues Lichtspielhaus in Rohitsch-Sauerbrunn: Das 21. Filmtheater in der Untersteiermark. *Marburger Zeitung*, 14. 10. 1942, 5.

32 Wikipedia: Die Deutsche Wochenschau.

33 ARS, AS 1631, š. 8, f. 12a, Beurteilung der Versammlungen vom 14.–29. November 1942.

Slika 8: Pred zunanjo nalivalnico naravne mineralne vode Donat v osrčju zdraviliškega parka v vojnem času. Vir: Zasebna zbirka Nanija Poljanca. Izvirnik hrani arhiv Ljudskega muzeja Rogaška Slatina.

Zdraviliška in kopalniška sezona sta se v vojnem času v Rogaški Slatini običajno pričeli s 1. majem.³⁴ Zdraviliško jedro je z omejenimi namestitvenimi kapacitetami in v prilagojeni podobi služilo vlogi vojnega turizma (počitku gostov in okrevanju frontnih ranjencev iz višjih oficirskih slojev) vse do končnega zloma nemškega rajha. Podobno velja tudi za tovarno stekla, ki je obratovala do zadnjih mesecev vojne (Siter, 2021, X). Bazeni zdraviliškega kopalnišča so poleg krajanov in gostov za potrebe zunanje telovadbe (izvajanje plavalnih tečajev) koristili še vermanski tečajniki, stacionirani v poveljniški šoli za vojaškopolitično usposabljanje in izobraževanje vodstvenega kadra Wehrmannschafta v poslopju hotela Erzherzog Johann, kjer je bil sedež njenega delovanja (Siter, Mikša, 2020, 110, 112, 118). Kakor izpričuje fototeka Muzeja novejšje zgodovine Celje (MNZC) so kopalnišče med vojno uporabljali tudi člani številnih nacionalsocialističnih mladinskih organizacij kot denimo Hitlerjeva mladina (*Hitlerjugend*) in Zveza/Liga nemških deklet (*Bund Deutscher Mädel* ali BDM).³⁵

34 In allen Bädern der Untersteiermark beginnt die Kursaison am 1. Mai. *Wiener Medizinische Wochenschrift* 1943, str. 4.

35 Fototeka MNZC, Zbirka PELIKAN, JP 30153, Kopalnišče, Rogaška Slatina, 1941 – 1945, foto Josip Pelikan.

Slika 9: Gimnastična telovadba 20 predstavnic Bund Deutscher Mädel ob bazenu kopališča v Rogaški Slatini. Liga nemških deklet je predstavljala žensko krilo nacionalsocialistične mladinske organizacije Hitlerjugend in je bila edina dovoljena ženska mladinska organizacija v času nacistične Nemčije. Dekleta so oblečena v tipično športno opravo BDM s pripadajočim simbolom (svastiko vtisnjeno med dve puščici) na sredini kratke bele majice. Vir: Fototeka MNZC, Zbirka PELIKAN, JP 30153, Kopališče, Rogaška Slatina, 1941 – 1945, foto Josip Pelikan.

8 PRESKRBA Z ŽIVILI IN NUJNIMI POTREBŠČINAMI: RABA VOJNIH NAKAZNIC

Nemški okupator je nadaljeval z racioniranjem živil, ki ga je sicer uvedla že Kraljevina Jugoslavija, vendar je nacistična oblast racioniranje sčasoma še dodatno zaostila in razširila še na nekatera druga živila ter ostale življenjsko nujne potrebščine (Ferenc, 1984, 252). Nemci so bili že pred pričetkom vojne dobro pripravljene na omejeno preskrbo svojega prebivalstva z najnujnejšimi življenjskimi potrebščinami, kar so po napadu na Poljsko zagotavljali z nakaznicami za najpomembnejše prehranske izdelke, maščobe, sir, mleko, sladkor, marmelado in razna ostala hranila ter tekstilno blago in usnje. Tako so ob okupaciji slovenske Štajerske v naš prostor vnesli že izdelan in v praksi že preizkušen sistem racionirane preskrbe s hrano, ki je spočetka prinesel tudi nekaj novosti in izboljšanj (Marđetko, 2016, 56-58, 71). Pričevalka Marija Dolc se denimo spominja, kako je ob prihodu okupatorja kot sedemletni otrok prvič okusila čokolado, ki so jo nemški vojaki zbranim ob cesti poklanjali s kamionov.³⁶ Avguščina Sajko³⁷ je svojemu sinu pripovedovala, da so s prihodom okupatorja v slovenski del Štajerske prvič okusili puding, tega so v zdravilišče pripeljali v velikih sodih.³⁸ Prav tako je Uiberreither za Spodnjo Štajersko izdal odredbo, s katero je vpeljal uvedbo dveh brezmesnih dni v tednu (Kraljevina Jugoslavija je imela v predvojnem času tri brezmesne dni), zvišana je bila tudi kakovost in količina moke, pri čemer so zmanjšali delež koruzne – po kvaliteti slabše – moke (Himmelreich, 2001, 188-189).

26. maja 1941 je bila objavljena Uiberreitherjeva odredba (s pričetkom veljave 2. junija 1941) o uvedbi sistema nakaznic za nakup mesa, kruha, jedilne masti (svinjska mast, slanina, jedilno olje, maslo in margarina) in sladkorja. Identično je veljalo tudi za razdeljevanje jedi v gostilnah in restavracijah. Za potrjevanje in pooblaščenno izdajanje nakaznic so bili v posameznih okrajih odgovorni

36 Marija Dolc, avdiopričevanje, intervjuval Daniel Siter, Rogaška Slatina, 2017. Avdioposnetek hrani avtor. Pričevalka je bila rojena leta 1934 v Lembergu, intervju je bil izveden leta 2017 v Spodnjem Sečovem pri Rogaški Slatini. Za pripravljenost in izkazano voljo pri pogovoru njej in njeni družini izrekam iskreno zahvalo ter globoko spoštovanje.

37 Avguščina Sajko, rojena 4. julija 1925 v Tržišču, je bila večji del nemške okupacije zaposlena v Ablovi steklarni v Rogaški Slatini, med 5. oktobrom 1944 in 14. januarjem 1945 pa je po pozivu lokalne izpostave celjskega delovnega urada v Rogaški Slatini (*Arbeitsamt Cilli, Nebenstelle Rohitsch-Sauerbrunn*) delala tudi kot pomočnica v Wehrmachtovi kuhinji v zdraviliškem hotelu Beli Križ, kjer je skrbela za vsakodnevno pripravlanje hrane za nastanjene nemške oficirje v Rogaški Slatini.

38 Sandi Halužan, avdiopričevanje, intervjuval Daniel Siter, januar 2019. Avdioposnetek hrani avtor.

politični komisarji, ki so jih nato pošiljali županom okupacijskih občin, ti pa so jih zatem brezplačno razdeljevali svojemu prebivalstvu (zgolj upravičencem seveda). Prenos karte na drugo osebo je bil strogo prepovedan. Popolni (stalni) ali delni (občasni) samooskrbni pridelovalci so prejeli nakaznice zgolj za tista živila, ki si jih v okviru svoje pridelovalne dejavnosti niso mogli priskrbeti sami, medtem ko so bile sladkorne karte razdeljene vsem prebivalcem. Nakaznice Judov so bile na Spodnjem Štajerskem označene z žigom ali napisom »J«. (VACZSt, 26. maj 1941, 111-114). Ob praznikih in drugih priložnostih je nacistična oblast na Spodnjem Štajerskem prebivalcem dodeljevala dodatne količine živil, ki pa so bili namenjeni samo državljanom nemškega rajha in ne zaščitenim (Himmelreich, 2001, 201-203).

Da se je lahko v širšem okolišju občine Rogaška Slatina racioniranje hrane ter izdajanje živilskih in drugih kart izvajalo uspešno, je moral Komarekov komisariat za svoj politični okraj do 5. maja 1941 opraviti kompletni popis prebivalstva po starostnih skupinah in ga sporočiti uradu šefa nemške civilne uprave za Spodnjo Štajersko (Siter, 2021, 63). Formalnopravno se je racioniranje živil za nekaj več kot 50.000 ljudi v političnem okraju Šmarje pri Jelšah pričelo z 2. junijem 1941, ko je bilo za okrajni prostor izdanih 52.000 kart za nakup kruha, 52.000 nakaznic za meso, 52.000 kart za maslo in 52.000 nakaznic še za sladkor – skupaj torej 208.000 živilskih nakaznic.³⁹ V začetni zasedbeni fazi sta vladali velika revščina in brezupno stanje glede zalog hrane, ki se je v drugi polovici aprila 1941 znašla v kritičnih številkah, kar je bila med drugim posledica dejstva, da se v tem prostoru večja dobava hrane ni zgodila že nekaj mesecev. Na začetku je najbolj primanjkovalo kruha, moke, masti, sladkorja, olja, krompirja, koruze in soli (Siter, 2021, 66-67, 73). Okupator je moral v okraj Šmarje pri Jelšah pripeljati moko, mast, sladkor in sol, odvažal pa je živino, jajca in vino. Mleko in jajca na začetku še niso padla pod odredbo racioniranja.⁴⁰ Zaukazano je bilo strogo varčevanje, moka se je v največjih količinah dobavljala zgolj pekom, medtem ko so trgovine prejemale samo manjše deleže. Trgovci so morali svoje zahtevke naslavljati direktno na politične komisarje (Mardetko, 2016, 59). Splošnega kroničnega pomanjkanja se je spominjala tudi pričevalka Gabrijela Krumpak, ki je spregovorila o tem, da je po prihodu okupatorja na področju prehrane in ostalih življenjsko nujnih potrebščin prišlo do velikih sprememb: »V trgovinah je bilo na karte. Dobil si malo sladkorja ali petroleja, olja, na začetku si še lahko kupil. Potem je bilo pa na karte, neko maslo iz Nemčije, ki je bilo zelo slabo – so rekli, da ga delajo iz premoga. Če si šel v trgovino, ni bilo zavito, ampak si kar v roko dobil in odnesel. Ni bilo papirja in kmalu ni bilo ničesar za kupiti. Če si imel veliko vezo s trgovcem, si lahko včasih kaj kupil. Blago je bilo narejeno iz kopriv. Če si šel čez potok, so razpadle /.../ Težko je bilo, strašno težko. Tisti, ki so imeli še kaj doma zaloge, je bilo še v redu, drugače pa ne. Takoj ni bilo kruha npr. /.../ Proti koncu vojne tudi Nemci sami niso imeli hrane. *So bili dnevi, ko so prišli v hišo pogledati, kaj ti kuhaš. Pri pošti je bila enkrat na teden pripravljena hrana in so slabi fižol skuhal in vsi smo morali iti tja na kosilo.*«⁴¹ Za povrh vsega so zakoni še določali obvezno oddajo hrane Migličevemu občinskemu aparatu, kar je še stopnjevalo pomanjkanje in socialno stisko krajanov.⁴² V prvem letu okupacije prisilne oddaje živil, živine in poljskih pridelkov še niso bile obvezne (Šolska kronika: 1898-1958, 12), kar pa se je spremenilo v naslednjih letih, ko se je moralo za vsako hišno gospodinjstvo redno javljati o stanju oz. zalogi hrane in živine (število kokoši, gosi, rac, puranov, čebel itn.), ki se je nato v določenih deležih oddajala lokalni nemški oblasti.⁴³

Do maja 1941 je lokalna nemška oblast po izdani odredbi predstojnika za kmetijstvo in prehrano pri šefu nemške civilne uprave uvedla tri tipe živilskih kart (serije A, B in C)⁴⁴ za nakup različnih količin moke, kruha, mesa, masla in sladkorja. Prebivalci Rogaške Slatine so lahko tovrstne nakaznice

39 ARS, AS 1602, š. 4, p. e. 112, Ausgabe von Lebensmittelkarten (22. maj 1941).

40 ARS, AS 1931, š. 1080, Ergänzungskarte; Grundkarte; Umzugs-Abmeldebestätigung (12. april 1944); ARS, AS 1602, š. 35, p. e. 395, Lebensmittelkarten (11. september 1943).

41 Gabrijela Krumpak, avdiopričevanje, intervjuval Daniel Siter.

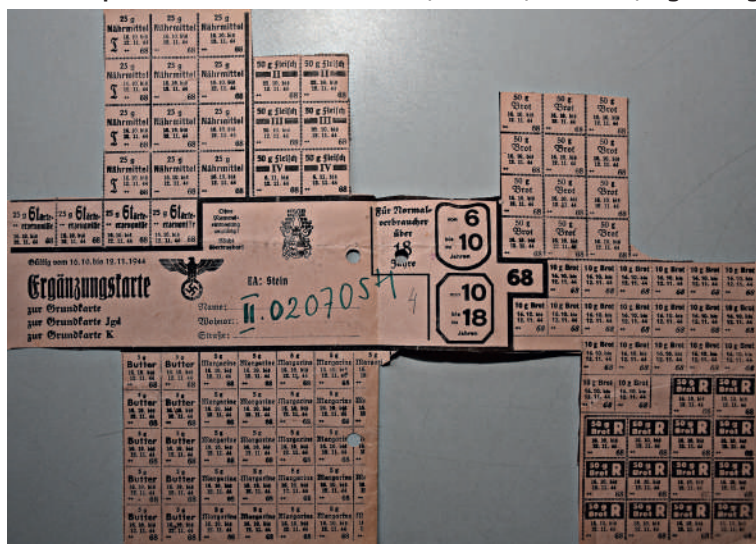
42 Gabrijela Krumpak/Anton Tepež, avdiopričevanja, intervjuval Daniel Siter, Rogaška Slatina, 2017. Avdioposnetka hrani avtor.

43 Gabrijela Krumpak, avdiopričevanje, intervjuval Daniel Siter; SI_ZAC/0084, š. 2, sign. 116, An alle Zellenführer der Ortsgruppe (1. julij 1941); ARS, AS 1631, š. 3, f. 6, Rundschreiben Nr. 1/43 (22. januar 1943).

44 Tovrstne serije so bile še iz časa jugoslovanskega sistema racioniranja preskrbe z živili in ostalimi življenjsko osnovnimi potrebščinami za preživetje, do jeseni 1941 pa so nacisti na Spodnjem Štajerskem vpeljali enotni sistem državnih nakaznic (Himmelreich, 2001, 191).

pridobili v prostorih Migličevega občinskega urada.⁴⁵ Tisti, ki si moko in kruha niso zmogli pridelati sami, so z živilskimi kartami moko in kruh pridobili brezplačno, samooskrbni prebivalci pa so lahko pridobili samo eno vrsto nakaznice, obema skupinama ljudi pa so v maju 1941 ob unovčitvi karte za moko oz. kruh dodali še 1 kilogram sladkorja.⁴⁶ V okviru nemškega racioniranja in omejene preskrbe na živilske karte se je do konca vojne pod različnimi kartami sčasoma znašlo meso, razna prehranska dopolnila, margarina, maslo, mast (»Fettkarten«), kruh (»Brotkarten«), kava, skuta oz. sir, marmelada, sladkor, jajca, milo, moka, hmelj (»Hopfenkarten«) in sol. Izvzeti nista bili niti obutev in obleka (»Reichskleiderkarten«).⁴⁷ Aprila 1942 je Spodnja Štajerska dobila še rajhovske karte za mleko, zmanjšan je bil tudi obrok kavnega nadomestka, junija istega leta pa so bile uvedene karte za marmelado (Mardetko, 2016, 63-64). Spodnještajerski prostor je nakaznice za oblačila dobil ob koncu oktobra 1942, ko se je izdalo pet različnih kart za obleke, vsaka karta je bila vredna 120 točk. Moška obleka se je dobila denimo za 80 točk, moški plašč je od kupca terjal 90 točk, obleka iz umetne svile pa 23 točk. Oblačilne nakaznice so omogočale tudi nakup potrebščin, potrebnih za šivanje.⁴⁸ V drugi polovici leta 1944 je prišlo do ponovnih novosti pri oskrbi prebivalstva. Uvedene so bile t. i. temeljne karte (»Grundkarten«) za kruh, meso, maščobe in hranila. Nanje so pripeli odrezke za večino živil (posledica varčevanja papirja), manjkajoče potrebščine pa so zapolnili z dodatnimi kartami/»Ergänzungskarten« (Mardetko, 2001, 64-65).

Slika 10: Primer nemške živilske karte (»Lebensmittelkarte«), izdane za povprečnega potrošnika v starostni skupini nad 18 let ter veljavnostjo med 16. oktobrom in 12. novembrom 1944. Nakaznica vsebuje odrezke za odmerjeno količino različnih živil (meso, maslo, margarino in kruh) v določenem razdelilnem obdobju. Za pridobitev nakaznice je bilo potrebno izpolniti glavni formular in več posameznih obrazcev. Vir: ARS, AS 1931, t. e. 1080, Ergänzungskarte.

V zadnji fazi vojne se je katastrofalna vojaška situacija nacistične Nemčije na frontah odražala tudi na ozemlju njenih zasedbenih pokrajin, kjer je bila oskrba z živilmi zaradi stopnjevanih vojnih naporov in potreb, logističnih težav in razrušenega prometnega omrežja ter velikega pomanjkanja, čedalje težje izvedljiva in bolj racionalizirana (Mardetko, 2016, 65). V sredini oktobra 1944, ko se je pričelo 68. razdelilno obdobje, je spodnještajerska upravna oblast zmanjšala obroke kruha in kavnega nadomestka, marmelada za otroke do 6. leta je bila v celoti ukinjena, jedilno olje pa se je

45 ARS, AS 1602, š. 4, p. e. 111, Karten f. Brot od. Mehl (22. april 1941).

46 ARS, AS 1602, š. 4, p. e. 112, Karten für Brot oder Mehl (30. april 1941).

47 ARS, AS 1931, š. 1080, Ergänzungskarte; Grundkarte; Umzugs-Abmeldebestätigung (12. april 1944); ARS, AS 1602, š. 35, p. e. 395, Lebensmittelkarten (11. september 1943).

48 Nakaznice za oblačila na Spodnjem Štajerskem. Štajerski gospodar, 25. 10. 1941, 8.

dalo dobiti zgolj v vsakem drugem razdelilnem obdobju.⁴⁹ V začetku februarja 1945 pa je rajhovski minister za prehrano ukazal, naj se čas 72. in 73. razdelilnega obdobja podaljša z osem na devet tednov.⁵⁰ Od začetka marca 1945 se je poslabšal tudi položaj v preskrbi s sladkorjem. V predzadnjem razdelilnem obdobju med 9. in 29. aprilom 1945 je bilo ukinjeno enotno izdajanje kart in hrane, prejšnje temeljne in dodatne karte so bile združene v skupne nakaznice/»Sammelkarten« (Mardetko, 2016, 65). Zadnje, 75. razdelilno obdobje med 30. aprilom in 27. majem zaradi kapitulacije in popolnega uničenja Tretjega rajha ni bilo v celoti nikoli realizirano.⁵¹

9 ZAKLJUČEK

Kritični pretres virov je ponazoril, da se je vsakdanje življenje prebivalcev okupirane Rogaške Slatine silovito spremenilo po zasedbi zdraviliškega kraja, 11. aprila 1941, ko je v mesto ob navdušenju zbranih skupin očitvidcev slavnostno vkorakala 132. nemška pehotna divizija, ki je vzpostavila začetno vojaško okupacijsko upravo. Še preden je bila Rogaška Slatina zasedena, se je 9. aprila na nebu pojavila skupina nemških bombnikov, ki so na ciljane tarče odvrgli manjši bombni tovor. Dogodek je v večstoletni krajevni zgodovini zdravilišča simboliziral nasploh prvo bombardiranje na tem območju, kar je za lokalne prebivalce pomenilo prvo doživetje izkušnje sovražnikovega bombnega napada in prvi neposredni stik z uničujočo vojno vihro. Temu je sledila še štiriletna zasedba z vzpostavljeno lokalno civilno upravo pod vodstvom folksdojčerja (jugoslovanskega Nemca) in zločinca Herberta Migliča, ki je vse do maja 1945 med drugim opravljal tudi funkciji nemškega župana okupacijske občine Rogaška Slatina (*»Amtsbürgermeister«*) in krajevne vodje (*»Ortsgruppenführer«*) krajevne skupine Štajerske domovinske zveze v zdravilišču.

Takoj po prevzemu občinske uprave in oblikovanju kompleksnega oblastnega aparata je sledila serija raznarodovalnih in ponemčevalnih ukrepov, v okviru katerih se je Slatinčanom prepovedala raba slovenskega jezika, pričelo se je z uničevanjem slovenskega tiska, literature in družabnega življenja (razpust in trajna ukinitvev društev, organizacij, zvez in celo dobrodelnih organizacij), v šolah in javnih uradih pa so uvedli obvezno sporazumevanje v nemškem jeziku. Še večji šok, osramočenje in zgražanje so povzročili rasnopolitični, dednozdravstveni in narodnostni pregledi nacističnih preiskovalcev, na podlagi katerih so prebivalcem potrjevali ali zavračali pristop k Štajerski domovinski zvezi. Članstvo v *Heimatbundu* je veljalo za temeljni pogoj pri pridobitvi polnopravnega nemškega državljanstva in posledičnem obstanku na spodnještajerskih tleh. Živila, hrana, oblačila, obutev, gorivo in ostale življenjsko najnujnejše potrebščine so bile že v prvem letu racionirane, njihova preskrba je bila omogočena preko vojnih nakaznic oz. kart. Od prve polovice leta 1942 naprej so se bili občani primorani soočiti z uvedbo ukrepa o časovno omejenem gibanju (prepoved izhoda iz bivalnega okolja v času večernih, nočnih in zgodnjepjutranjih ur) ter zapiralne oz. policijske ure. Posledice vojnih tegob in življenja pod nemško okupacijo so prebivalcem Rogaške Slatine »lajšale« nekatere naravne in kulturne danosti, s katerimi se ni moglo pohvaliti veliko mest pod nacistično zasedbo: zdraviliško kopališče, naravna termalna in pitna mineralna voda, kino in orkestralna glasba v paviljonu sredi zdraviliškega parka, od koder so odmevali ritmi dunajske glasbene klasike.

10 VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije (Ljubljana):

- **AS 1602**, Deželni svetnik okrožja Celje: šk. 2, 3, 4, 12, 30, 35, 154 (f. 175), 410.
- **AS 1631**, Štajerska domovinska zveza: šk. 8 (f. 12a), 3 (f. 6)
- **AS 1827**, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta: šk. 10
- **AS 1931**, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije: t. e. 1080

49 Geringe Kürzung der Brotration. *Marburger Zeitung*, 23./24. september 1944, 4.

50 Wichtiges aus der Lebensmittelzuteilung. *Marburger Zeitung*, 3./4. februar 1945, 4.

51 Gospodarstvo: Obroki živeža v 75. dodelilni perijodi. *Štajerski gospodar*, 5. maj 1945, 6.

ZAC – Zgodovinski arhiv Celje:

- SI_ZAC/0084, Okupacijska občina Rogaška Slatina: šk. 2
- SI_ZAC/0907, Zdravilišče Rogaška Slatina: 004/008/00008, 004/008/00087.
- SI_ZAC/1274, Zbirka razglednic in dopisnic: 001/080/00004/00012.

MNZC – Muzej novejšje zgodovine Celje

Fototeka MNZC:

- Fototeka MNZC (Ce-NOB), Zbirka PLAKATI, P 834, Prepoved izhoda, Celje, 9. 9. 1942.
- Fototeka MNZC (Ce-NOB), Zbirka PLAKATI, P 833, Odredba o policijski uri, Celje, 5. 7. 1944.
- Fototeka MNZC, Zbirka PELIKAN, JP 30153, Kopališče, Rogaška Slatina, 1941 – 1945, foto Josip Pelikan.

OBJAVLJENO ARHIVSKO IN MIKROFILMSKO GRADIVO NA SPLETU

Dokument 127: Bericht des Umsiedlungsstabes Untersteiermark über die Volks- und Rassenverhältnisse der Untersteiermark. Dostopno na: <http://karawankengrenze.at/ferenc/index.php?r=documentshow&id=127> (25. 1. 2021).

ŠOLSKE KRONIKE IN MATIČNE KNJIGE

Šolska kronika osnovne šole I. v Rogaški Slatini (I. 1898-1958), *Kronika za čas od 6. 4. 1941 do 9. maja 1945*.

NEOBJAVLJENI VIRI

Intervju:

Krumpak, Gabrijela. 2017. Intervju z avtorjem. Rogaška Slatina, oktober.

Dolc, Marija. 2017. Intervju z avtorjem. Spodnje Sečovo pri Rogaški Slatini.

Halužan, Sandi. Intervju z avtorjem. Rogaška Slatina, januar.

TISKANI VIRI

Časopis:

1942. Ein neues Lichtspielhaus in Rohitsch-Sauerbrunn: Das 21. Filmtheater in der Untersteiermark. *Marburger Zeitung*, 14. oktober. Dostopno na: <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-OTZ2UGL/63e10cad-8ceb-47af-9903-6212977ebf08/PDF> (25. januar 2021).

1944. Geringe Kürzung der Brotration. *Marburger Zeitung*, 23./24. september. Dostopno na: <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-ILYYGELI/85b06bf0-2f76-4a11-90bc-e9012e0d26c0/PDF> (25. januar 2021).

1945. Wichtiges aus der Lebensmittelzuteilung. *Marburger Zeitung*, 3./4. februar. Dostopno na: <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-Z7FOFERT/967aa58c-1087-401a-9793-6ed7979d-cafd/PDF> (25. januar 2021).

1941. Nakaznice za oblačila na Spodnjem Štajerskem. *Štajerski gospodar*, 25. oktober. Dostopno na: <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-BRVDOLZZ/9bcd2477-488c-45ee-8b-16-3847a05af297/PDF> (25. januar 2021).

1942. Anordnung. *Štajerski gospodar*, 25. april. Dostopno na: <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-FGZVXVYK/ff6b8e01-76b8-4fde-a5e7-92c81903ec6f/PDF> (25. januar 2021).

1945. Gospodarstvo: Obroki živeža v 75. dodelilni perijodi. *Štajerski gospodar*, 5. maj. Dostopno na: <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-BGXTW4PB/205139bf-5ee3-452c-887c-4330679568a2/PDF> (25. januar 2021).

1941. Pogodba med Jugoslavijo in trozvezo. *Slovenski narod*, 26. marec 1941. Dostopno na: <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-PLKWXHNY/fc679af2-7dc3-4fa9-a3e6-b4ff19c48a67/PDF> (25. januar 2021).

1943. In allen Bädern der Untersteiermark beginnt die Kursaison am 1. Mai. *Wiener Medizinische Wochenschrift 1943*, Dostopno na: [https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=wmw&datum=19430004&query=\(\(text:Rohitsch+AND+text:Sauerbrunn\)\)&ref=anno-search](https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=wmw&datum=19430004&query=((text:Rohitsch+AND+text:Sauerbrunn))&ref=anno-search) (25. januar 2021).

LITERATURA

SPOMINSKO GRADIVO

But, Franc. 1983. *Zapisi o osvobodilnem gibanju pod Bočem*. Rogaška Slatina: Delavska univerza v Šmarju pri Jelšah.

MONOGRAFSKE PUBLIKACIJE

Ferenc, Tone. 2006. *Izbrana dela: Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 1: Razkosanje in aneksionizem*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.

Ferenc, Tone. 1968. *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Obzorja. Klanjšček, Zdravko, Tone Ferenc, Ivan Ferlež, Metod Mikuž, Alenka Nedog-Urbančič, Jože Novak, Miroslav Stepančič in Miroslav Stiplovšek. 1976. *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem: 1941-1945*. Ljubljana: Partizanska knjiga.

Siter, Daniel. 2021. *Rogaška Slatina pod kljukastim križem: Zdravilišče med okupacijo 1941–1945*. Ljubljana: *Alma Mater Europaea*, Fakulteta za humanistični študij – *Institutum Studiorum Humanitatis*, Ljubljana.

Tomasevich, Jozo. 2001. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*. Stanford (California): Stanford University Press.

Tomasevich, Jozo. 1975. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: The Chetniks*. Stanford (California): Stanford University Press.

Vilfan, Jože. 1981. *Druga svetovna vojna: prva knjiga*. Prevedla Iztok Ilich in Janko Lorenzi. Slovenska izdaja. Ljubljana: Mladinska knjiga.

ZNANSTVENI IN STROKOVNI ČLANKI V ZNANSTVENIH REVIJAH TER OBJAVE V ZBORNIKIH

Ferenc, Tone. 1984. Nemška okupacija. V *Med Bočem in Bohorjem*, ur. Marjan Žagar, Slavko Kremenšek, Janko Liška, Rudi Lešnik, Franc Drobne, Franjo Fijavž, Stane Mrvič, Milan Natek in Ernest Rečnik, 247-278. Šentjur pri Celju, Šmarje pri Jelšah, Rogaška Slatina: Delavska univerza.

Ferenc, Tone. 1994. Viri o rasnih pregledih Slovencev pod nemško okupacijo. *Prispevki za novejšo zgodovino* 34(2): 231-244.

Mardetko, Aleš. 2016. Celjska mestna tržnica v luči oskrbe prebivalstva med okupacijo. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 87(1-2): 55-74.

Siter, Daniel. 2019. Reka Sotla kot okupacijska meja med nemškim rajhom in NDH: Primer občine Rogaška Slatina. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 67(1): 141-164.

Siter, Daniel in Peter Mikša. 2020. Poveljniška šola SA-Gruppe Südmark v Rogaški Slatini: delovanje in vloga pri vojaškopolitičnem usposabljanju vodstvenega kadra Wehrmannschafta. *Prispevki za novejšo zgodovino* 60(1): 105-133.

SPLETNO GRADIVO

Siter, Daniel. 2017. *Kapitulacija jugoslovanske kraljeve vojske*. Dostopno na: http://zgodovina.si/kapitulacije-jugoslovanske-kraljeve-vojske/#_ftn1 (20. januar 2021).

Wikipedia: Die Deutsche Wochenschau. Dostopno na: https://en.wikipedia.org/wiki/Die_Deutsche_Wochenschau (22. januar 2021).

Assist. Prof. Dr. Maruša Hauptman Komotar

Alma Mater Europaea – Faculty of Humanities, Institutum Studiorum Humanitatis

UNDERSTANDING AND DIAGNOSING CULTURE THROUGH THE PRISM OF HIGHER EDUCATION: AN ILLUSTRATIVE EXAMPLE OF SELECTED SLOVENIAN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

ABSTRACT

This contribution addresses the concept of culture in the context of Slovenian higher education, as is frequently argued that more research is needed to explore how different meanings of culture shape higher education. From this standpoint, it asks: In what ways can we explore the concept of culture in higher education more generally and in the context of selected Slovenian higher education institutions more specifically? To provide answers to this main research question, it initially addresses three main strands of cultural research in higher education, namely the institutional, disciplinary, and organizational culture strand. On this basis, it provides a proper background for exploring the Competing Values Framework (Cameron and Quinn 2006) and its four representative culture types, namely, clan, adhocracy, hierarchy, and market. In the continuation, it further applies this framework in the setting of selected Slovenian higher education institutions to give an illustrative, practically-oriented example of their prevalent (organizational) cultural types and to show the usefulness of the CVF model on this basis. Finally, it acknowledges some of its limitations and to exceed them properly, it additionally outlines diverse approaches for studying culture in the field of higher education. Hence, the study aims to help researchers to find a suitable framework of culture to study and create a better understanding of the place of culture in particular (i.e., Slovenian) higher education contexts that are still quite under-researched and somewhat unknown to the interested audience. Methodologically, the study is based on textual analysis and uses content analysis as one of its main approaches.

Keywords: culture, higher education, Competing Values Framework, cultural types, Slovenian higher education institutions

1 INTRODUCTION

This contribution positions the concept of culture in relation to (Slovenian) higher education on the basis of results of work within the research programme Research of Cultural Formations, which takes an interdisciplinary approach to the study of cultural formations. Over the past decades, studies of culture developed into a mature field of academic research (Tierney and Lanford 2018) but at the same time, they also became more complex and varied (Gaus et al. 2017). The closer look at the meaning of the word culture exhibits that it originates from the Latin term *cultura*, which derives from the word *cultus* (to cultivate). At present, the Dictionary of Standard Slovenian Language explains the meaning of the term *kultura* as "a set of achievements, values of human society as a result of human action, creation", whilst Williams sees it as "one of the two or three most complicated words in the English language" (Williams 1976, 87). In his words, culture is "a particular way of life, whether of a people, a period, a group, or humanity in general" (Williams 1976, 90). Moreover, for Hofstede, culture is "the collective programming of the mind that distinguishes the members of one group or category of people from others" (Hofstede et al. 2010, 6) and manifests itself through rituals (i.e., collective activities, such as ceremonies), heroes (i.e., people with highly valued characteristics), and symbols (i.e., words, images, gestures, objects, which have meaning to those who share culture). But according to Schein, any (group's) culture can be analysed at the level of artifacts, espoused beliefs and values, and basic underlying assumptions; whilst the level of artifacts is at the surface and includes detectable processes and structures, the level of espoused beliefs and values reflect someone's rules, standards, goals, aspirations, prohibitions etc., whereas underlying assumptions represent "unconscious, taken-for-granted beliefs and values" (Schein 2010, 24). Therefore, culture can be viewed as a social phenomenon common to a group of people at a particular time and place or as an intellectual tool for describing or explaining behaviour, attitudes, and values of groups of people (Välilmaa 2008). Nevertheless, it is still frequently argued that more research is needed to explore how different meanings of culture shape higher education (e.g., van Wyk 2009). To tackle this research deficit adequately, the present study investigates various research perspectives on culture from the standpoint of (Slovenian) higher education in the light of the following research question: *In what ways can we explore the concept of culture in higher education more generally and in the context of selected Slovenian higher education institutions more specifically?* To this end, it initially positions conceptual understandings of the term culture in the framework of higher education, where it examines the link between culture and higher education from the viewpoint of institutional, disciplinary, and organizational culture approaches. On this basis, it provides a proper starting point for the continuing debate, in which it applies the Competing Values Framework (Cameron and Quinn 2006) to the setting of selected Slovenian higher education institutions. Here, it puts attention to the presentation of illustrative examples of the four culture types of the CVF model in the framework of six Slovenian higher education institutions to give a practical example of their prevalent (organizational) cultural types and contribute towards increasing knowledge in the research of this field. In the continuation, it additionally makes a proposal for future research endeavours in the field to inform the interested audience about the ongoing debates on the place of culture in higher education research and to create a better understanding of culture in specific (i.e., Slovenian) higher education contexts on this basis.

2 METHOD

Methodologically, research is based on textual analysis whose aim is to describe the content, structure, and function of messages in texts and to interpret key attributes of these messages (Frey et al. 1999). Documentary sources, which serve as a source for interpretation, include primarily institutional (strategic) documents in the form of institutional development strategies or strategic plans, annual reports, self-evaluation reports, statutes, etc., in which values, vision and/or mission, strategic orientations, and other attributes (such as (dis-)advantages, weaknesses, etc.) are outlined. Additionally, the study also considers academic literature and texts published on the Internet, for example, on official websites of higher education institutions. To represent the main features of the four (organizational) culture types, the author selected a sample of six Slovenian higher education institutions based on criteria, such as institutional type (public, private with concession,

private), their main field of operation (e.g., social sciences, humanities, business, information sciences) and also, the availability and suitability of sources relevant for textual analysis. This means that a heterogeneous purposive sample was used in this study with the aim of giving an insight into the phenomenon under investigation (see Crossman 2020).

As one of the main approaches of textual analysis, the study uses content analysis, which is “a research technique for making replicable and valid inferences from data to their context” (Krippendorff 1989, 403) and, according to Kondracki et al. (2002), applies to the systematic investigation of textual and/or visual data, be it in printed, electronic or verbal form.

3 RESULTS

In this Results section, the study responds to the main research question. First, it explores the main strands of cultural research in higher education and then, it applies approaches to culture into the setting of selected Slovenian higher education institutions based on the Competing Values Framework (Cameron and Quinn 2006).

Understanding culture in higher education

In higher education, studies dealing with culture can be divided into three main perspectives, namely, the institutional, disciplinary, and organizational one, which all emerged and progressed in the past decades (Maassen 1996). At present, studies of culture in higher education are still very alive (Välilmaa 2008) and from this viewpoint, the paper now explores in more detail the main strands of cultural research in higher education to showcase the variety as well as similarities among the leading perceptions.

Institutional culture perspective in higher education

As stated by Kogan (1999), one of the key forces influencing the emergence of institutional culture perspective was the spread of managerialism in higher education in the 1980s (see also Maassen 1996; Välilmaa 2008). This decade, Tierney (1988) argued that culture has both subjective, less obvious dimensions (such as common values, assumptions, meanings, and understandings) as well as more objective aspects (such as physical artifacts, symbols, language, heroes, rituals, ceremonies, etc.). On this basis, he proposed the institutional culture framework in which he outlined six elements, relevant for studying culture at higher education institutions: mission, environment, socialization, information, strategy, and leadership (see also Tierney and Lanford 2018). But according to some, Tierney's framework has both advantages and disadvantages; whereas advantages may be detected in the consideration of multiple perspectives for informing complex decisions that need stakeholders' consultation, shortcomings concern the framework's readiness to include complexity and the resource-demanding nature of grasping institutional culture (Gaus et al. 2017). Also, the framework concerns phenomena at the institutional level and, as such, disregards the level of individuals, such as students, academic staff, departments, etc. (Maassen 1996; Kogan 1999; Välilmaa 2008).

Disciplinary culture perspective in higher education

In the 1980s, an influential work on disciplinary cultures in higher education was presented by Becher (1994) who identified four general disciplinary cultures: hard-pure (e.g., natural sciences), soft-pure (e.g., humanities, social sciences), hard-applied (e.g., mechanical engineering), and soft-applied (e.g., applied social sciences). In his opinion, disciplines are cultural phenomena and are exemplified in groups of like-minded people with distinctive culture in teaching, learning, and research within each discipline or department (Becher 1994; see also Gaus et al. 2017). To illustrate:

physicists in different countries may have more in common with each other than with historians or even chemists in their own institutions. Their values include truth criteria which differ widely between them and those of historians and teachers of social work. (Kogan 1999, 70)

So far, it is observable that the unit of analysis is the most important factor differentiating institutional and disciplinary culture approaches, and that American understandings are primarily related with institutional (or college/campus) cultures (i.e., Clark 1970; Tierney 1988), whereas European ones with disciplinary cultures (i.e., Becher 1994; see also Välilmaa 2008). Cultivating knowledge on disciplinary cultures is therefore of key importance for studying developments in higher education (Becher 1994), even though higher education institutions can be perceived either as institutions or organizations (van Wyk 2009).

Organizational culture perspective in higher education

The organizational culture approach (also) strengthened under the growing influence of new public management, decentralization, and deregulation of higher education, which all strengthened in the 1980s (Harvey and Stensaker 2008). As Ehlers underlines, organizational culture became “an umbrella term for all possible intangible factors in organizational life” (Ehlers 2010, 390) and, as such, moved the focus on its “non-rational or symbolic side” (Maassen 1996, 155).

The concept of organizational culture has two main disciplinary roots. The anthropological foundation supports the claim that organizations *are* cultures, whilst the sociological tradition stresses that organizations *have* culture (Cameron and Quinn 2006, 145; see also Ehlers 2010; Gaus et al. 2017). If an organization has culture, then culture represents a variable employed in quantitative studies of organizational performance and effectiveness; if culture is seen as something organization is, then qualitative studies addressing shared beliefs, norms, values, deriving from myths, symbols, and rituals within the organization are usually employed (Gaus et al. 2017, 6–7).

In the literature, Tierney, Schein, and Sporn are frequently cited as leading scholars of the organizational culture perspective (Bartell 2003; Nussbaumer 2013). Schein provided one of the well-known definitions of organizational culture as

a pattern of shared basic assumptions learned by a group as it solved its problems of external adaptation and internal integration, which has worked well enough to be considered valid and, therefore, to be taught to new members as the correct way to perceive, think, and feel in relation to those problems. (Schein 2010, 18)

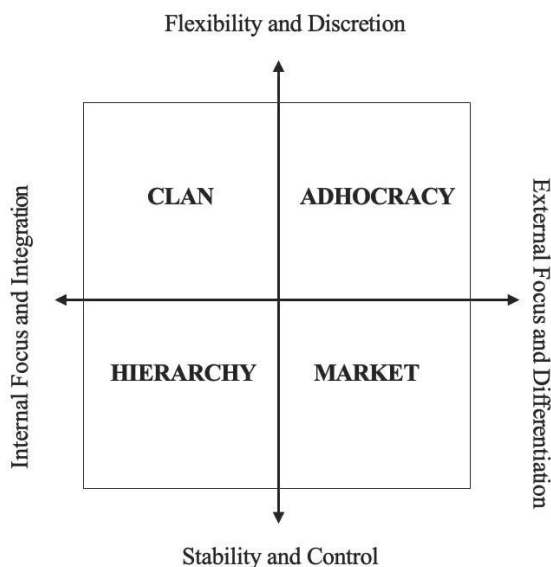
Tierney, on the other hand, argued that organizational culture expresses itself through values, beliefs, behaviour, language, symbols, rituals, and, as such, reflects “shared beliefs about ‘how things are done around here’” (Tierney 1988, 3). In author’s opinion, higher education institutions have missions, goals, strategies, structures, and processes for achieving these goals; however, they are also influenced by strong external forces (such as demographic, economic, and political conditions) and powerful internal forces coming from within (Tierney 1988).

Furthermore, Sporn (1996) provided a typology of four types of university culture on the basis of which universities can be positioned according to their strength and orientation: (1) weak, internally-oriented culture, (2) weak culture with external orientation, (3) strong, internally-oriented culture, and (4) strong culture with external orientation. Whereas weak, internally oriented cultures are characterised by different values, beliefs and attitudes, weak, externally oriented cultures are, conversely, focused more on the external environment and are characterised by subcultures with different values, attitudes, and beliefs (Sporn 1996; see also Bartell 2003; Ehlers 2010; Nussbaumer 2013; Yu and Wang 2018). This means that universities are “complex social organizations with distinctive cultures” (Sporn 1996, 41), as they encompass many variants of organizational culture both at institutional and individual levels (Yu and Wang 2018). Hence, organizational culture is not a single but diverse phenomenon, as there are usually several cultures in organizations, including a culture of quality (Harvey and Stensaker 2008).

In the continuation, the paper employs the Competing Values Framework (Cameron and Quinn 2006) as one possible way of identifying dominant organizational culture types in higher education. Later, it further applies it to the context of selected Slovenian higher education institutions, with the intent of identifying their prevalent cultural types.

The Competing Values Framework

The Competing Values Framework, which is represented by the functionalist, sociological tradition, was originally outlined by Quinn and Rohrbaugh (1983) and was further developed by Cameron and Quinn who underlined that culture is “an attribute of the organization that can be measured separately from other organizational phenomena” (Cameron and Quinn 2006, 146). As the below figure (Figure 1) showcases, the framework consists of two main dimensions; whereas the horizontal dimension differentiates between criteria on “stability, order, and control”, the vertical dimension distinguishes effectiveness criteria that stress “internal orientation, integration, and unity” from those emphasizing “an external orientation, differentiation, and rivalry” (Cameron and Quinn 2006, 34). The two dimensions form together four quadrants, which the authors call *clan*, *adhocracy*, *hierarchy*, and *market*, each representing a distinctive type of organizational culture.

Figure 1. The Competing Values Framework

Source: Cameron and Quinn (2006)

As Cameron and Quinn (2006) explain, the two dimensions and the four quadrants clarify different orientations and competing values that exemplify human behaviour very vigorously; for example, the upper left quadrant considers values emphasizing internal and organic focus, whereas the lower right quadrant reflects values with the external, control focus. From this standpoint, the following section investigates in more detail different components of the four types of organizational culture in the context of selected Slovenian higher education institutions, which serve as illustrative examples for diagnosing (organizational) culture in the field of (Slovenian) higher education.

Four types of organizational culture in the setting of selected Slovenian examples

Clan culture

The first type of organizational culture is clan culture, which is situated in the upper left quadrant of the CVF model (see Figure 1) and is regarded as a family-type organization, where teamwork and participation in group processes is encouraged. The emphasis is on human resources and training, whilst the goal is to empower employees through collaboration, commitment, and loyalty (Cameron and Quinn 2006; Yu and Wang 2018). Among key values representing clan culture are, for example, tradition and commitment to teamwork, whereas the focus is on organizational internal problems and concerns for individuals (Cameron and Quinn 2006), since "customers are best thought of as partners" (Yu and Wang 2018, 41).

In the Slovenian context, aspects of clan culture are represented by institutional values, such as trust, mutual respect and understanding, commitment, affiliation, autonomy, independence, equality, solidarity, and cooperation, whilst institutional mission and vision statements refer to the development of human resources, good interpersonal relationships, etc. In terms of strategic orientations, the importance of student partnership in institutional management and development is emphasized in addition to open and transparent ways of employment; among other attributes of clan culture, such as institutional weaknesses, the selection of new academic staff, which is not based on merits, is underlined next to tightening of conditions for offering self-paying studies, etc.

Adhocracy culture

The second organizational culture type is adhocracy culture, which respects independence and freedom and supports entrepreneurship, innovation, creativity, adaptability, and flexibility; as Cameron and Quinn explain, “[t]he root of the word adhocracy is ad hoc – implying something temporary, specialized, and dynamic” (Cameron and Quinn 2006, 43). Moreover, possessing unique products, services, technologies and readiness for innovation and change is considered a chief measure of success in adhocracy culture (Pushnykh and Chemeris (2006), which is “most responsive to the hyperturbulent, ever-accelerating conditions that increasingly typify the organizational world of the twenty-first century” (Cameron and Quinn 2006, 43).

In the Slovenian setting, features of adhocracy culture are, for example, highlighted in values of academic freedom and (institutional) autonomy, whilst in terms of strategic orientations, higher education institutions outline principles of institutional deregulation, lifelong learning, entrepreneurialism and consider the development and use of up-to-date technologies for future sustainable and innovative growth as one of the advantages.

Hierarchy culture

Hierarchy culture, the third form of organizational culture, is associated with domination and implementation of systems, procedures, guidelines, instructions, tasks, etc. in a relatively stable environment with extremely strong leadership, where the focus is on stability, consistency, predictability, and smooth functioning (Cameron and Quinn 2006; Yu and Wang 2018).

In the Slovenian framework, the analysis of textual sources exposed features of hierarchy culture in institutional values, such as responsibility and accountability, whilst the analysis of mission and/or vision statements disclosed their emphasis on principles of compatibility, rationality, optimization, deregulation, and decision-making effectiveness.

Market culture

The final cultural form is market culture, which functions predominantly through mechanisms of economy and market, as it focuses on competitiveness, efficiency, productivity, profitability, results achievement, etc. and is oriented towards the external environment (e.g., customers, suppliers, regulators), positioning and control (Cameron and Quinn 2006). According to Pushnykh and Chemeris (2006), the emphasis is on rational action and the success is defined in terms of market victory.

From this perspective, (Slovenian) higher education institutions might also be perceived as market-like, competitive organizations (Yu and Wang 2018), as they value rationality, productivity, and employability, whilst their strategic focus is, for example, oriented towards their support for institutional marketing and the competitive advantage of being positioned among ‘top’ higher education institutions on various international university rankings.

Illustrative examples of organizational culture types

To strengthen the practical application value of the Competing Values Framework in the Slovenian context, the next table (Table 1) additionally outlines key characteristics of the four cultural types in association with values, mission and/or vision, strategic orientations, and other attributes of the selected sample of higher education institutions. Given that institutional cases only serve as illustrative examples for displaying predominant types of (organizational) culture in the specific higher education setting, the identifying information about each case is removed.

Table 1. Key characteristics of the Competing Values Framework in the context of selected Slovenian higher education institutions¹

Types of culture Key attributes	Clan culture	Hierarchy culture	Adhocracy culture	Market culture
Values	<i>Commitment</i> : intellectual and emotional commitment of a HEI, e.g., each member being loyal and passionate to achieve his/her goals (Example 5, Strategic plan) <i>Trust</i> : belonging of academic staff and students to common goals and principles, mutual respect and understanding (Example 3, Development strategy)	<i>Responsibility</i> : commitment of a HEI and its associates to the implementation of academic standards (Example 3, Development strategy) <i>Accountability</i> : acting in accordance with rules and academic standards (Example 5, Strategic plan) <i>Quality</i> : effective fulfilment of requirements (Example 5, Strategic plan)	<i>Freedom</i> : the right to freely create, research and disseminate knowledge (Example 3, Development strategy); the importance of freedom of research (Example 2, Strategy) <i>Autonomy</i> : a HEI has high decision-making autonomy (Example 1, Strategy), institutional autonomy with responsibility (Example 5, Strategic plan; Example 2, Strategy); a HEI is independent from the state, political parties, corporations, and churches (Example 3, Development strategy)	<i>Quality</i> : effective compliance through good work that impresses the user, where the employee strives to do more than expected (Example 5, Strategic plan; Example 6, Strategic plan)
Mission and/or vision	HEI's mission is to foster positive identification of students, graduates, and employees with the institutional vision (Example 3, Development strategy) Development of human resources and professional development is the strategic focus of a HEI (Example 3, Development strategy)	HEI follows principles of compatibility, complementarity, rationality, etc. (Example 5, Strategic plan) Optimization of internal connectivity and decision-making efficiency will be continuously pursued. (Example 2, Strategy)	HEI follows principles of deregulation and depolitization of a HEI (Example 5, Strategic plan) HEI will implement projects for economic, technological, sustainable development, etc. (Example 5, Strategic plan)	HEI follows principles of employability (Example 5, Strategic plan)
Strategic orientations and goals	Student partnership in HEI's management and development (Example 2, Strategy) Providing students and employees with a friendly and attractive academic environment that acknowledges culture of professional and responsible work (Example 4, Annual report) Encouraging working environment that promotes interdisciplinary cooperation, networking and strengthens good interpersonal relations, a culture of dialogue, etc. (Example 2, Strategy)	Being effective in decision-making processes (Example 2, Strategy)	The founder establishes a HEI in accordance with the entrepreneurial culture (Example 5, Statute) Digital transformation with the increased digital capacity and the development and protection of knowledge and technologies (Example 2, Strategy)	To improve the HEI's purchasing power, increase its added value, perform the best service to be one step ahead of competition (Example 5; Strategic plan) To strengthen HEI's reputation with open and transparent employment based on achievements (Example 2, Strategy) To optimize organization and processes (Example 2, Strategy) Promotion and marketing (Example 5, Strategic plan; Example 6, Strategic plan)
Other attributes (e.g., HEI's advantages, weaknesses, etc.)	HEI's internal advantages are small size and dynamism (Example 6, Strategic plan) HEI is a small and responsive organization with personal approach and flexibility (Example 3, Self-evaluation report) HEI's tradition and name are its great advantage (Example 1, Strategy) Homogeneity of management (Example 1; Strategy) Implementation of the module Family Entrepreneurship (Example 5, Official website)	Centralized management - president as HEI's leader (Example 5, Official website)	Identification of possibilities and the use of the most modern technologies in education (Example 3, Development strategy) Slogan: "Create your future!" (Example 2, Official website)	Leanness of the organization with optimally organized processes (Example 5, Self-evaluation report) HEI's development lags behind the growth of business volume (Example 5, Self-evaluation report) HEI has its own Marketing Department (Example 5, Official website)

HEI = Higher Education Institution

1 Examples 1 and 2 concern public higher education institutions, examples 3 and 4 stand for private higher education institutions with concession, whilst examples 5 and 6 represent private higher education institutions.

The above table showcases that each selected higher education institution has a somewhat different cultural profile, although it may coexist in different balances (Cameron and Quinn 2006). In terms of the location of chosen higher education institutions in the Competing Values Framework, all six of them can be positioned in more than one quadrant of the model but their position within each quadrant may vary. This variation in institutional position within each of the four quadrants may also originate from different purposes of higher education institutions – those purposes that are agreed by the society at large and the ones intrinsically related to the nature of a higher education institution or academic community (Barnett 1988). For example, it is observable from the table that market culture is more pronounced at a higher education institution of a private type; however, this is contrary to the findings of Omerzel et al. (2011) who concluded that the market culture type is also the preferred one by the public higher education institution (i.e., the Faculty of Management).

4 DISCUSSION

The above results expose that one must consider the unique nature (of culture) of each higher education institution (or discipline or organization), since shared similarities and differences in dominant cultural types express simultaneous influences of internally- and externally-oriented factors. This means that (Slovenian) higher education institutions are, on the one hand, affected by strong external forces (such as demographic, economic, and political conditions or those related to the influences of the Covid-19 pandemic) but, on the other hand (or at the same time), they are also shaped by powerful internal forces (such as tradition, mission, leadership style, etc.; see Tierney 1988; Sporn 1996; Bartell 2003), which affect the institutional location within the Competing Values Framework. Hence, the complex interaction between cultural types and institutional history, resources, strategies, power relations, etc. may either create or inhibit the development and enactment of the prevalent (institutional, disciplinary, or organizational) culture type.

Furthermore, despite the usefulness of the CVF model for identifying dominant cultural types in different higher education settings, including the Slovenian one, some of its limitations must also be acknowledged. In the opinion of Bartell, the framework has to be used thoughtfully, mostly because of its “exploratory nature, noncausality, the use of prescribed scenario cultures, the selective sample [...] and the lack of preponderance of additional supportive evidence” (Bartell 2003, 54-55). Moreover, culture in higher education can be studied at more than (only) three presented levels of analysis (i.e., institutional, disciplinary, and organizational level), given the existence of other investigative approaches (Kogan 1999; Välimaa 2008), which should be considered relevant for future lines of research in this field.

In other words, there is also national (political) culture (Kogan 1999), which can be used for clarifying distinctive behaviour in the national education system (Välimaa 2008). Also, various sub-cultures and counter-cultures may exist within the higher education institution (Lumby and Foskett 2015) or each discipline; they can be formed by academics, leadership, administrative staff or students and are, as such, additionally exposing the relevance of individual academic culture (Kogan 1999), which is “the set of attitudes, beliefs, and values that integrates a specific group of academics” (Maassen 1996, 158) where individual actors are considered more important than institutional congregates (Geertz 1973, in Kogan 1999). Furthermore, Clark maintains that organizational culture is to be viewed as the culture of enterprise: “[a]long with other enterprises, colleges and universities [...] develop particular personalities that holistically express what they value most deeply” (Clark 1970, vii-viii; see also Kogan 1999; Dill 2012), whilst Välimaa (2008) underlines that culture can also be used as a general explanatory concept for studying common features of higher education and its functioning.

The above discussion shows a diversified landscape of approaches for studying culture in the field of higher education. Also, it suggests that further research is needed to grasp the diversity of ways in which culture represents itself at various levels of analysis horizontally and/or vertically, for example, at global, regional, national, institutional, disciplinary, and individual levels (see Hauptman Komotar 2021), or at macro, mezzo, and micro levels of analysis. Hence, it is up to researcher(s) to choose the most suitable approach for studying culture in higher education (Gaus et al. 2017) or in the context of other fields of research.

5 CONCLUSION

To conclude: the study confirmed Clark's claim from the 1980s that higher education institutions are "culturally loaded" organizations" (Clark 1983, in Dill 2012, 11). But in the current environment of globalisation, massification, privatisation, and competition in higher education, one of the challenges is "to communicate to insiders and outsiders what an institution values and how those values distinguish one institution from other colleges and universities" (Tierney and Lanford 2018, 550). As already noted, higher education institutions have different purposes (both general and specific; see Barnett 1988) and these may influence "the range and complexity of sense and reference [to culture] [...] [given the existence of] both difference of intellectual position and some blurring or overlapping" (Williams 1976, 92).

6 REFERENCES

1. Barnett, Ronald A. 1988. Institutions of higher education: Purposes and 'performance indicators'. *Oxford Review of Education*, 14(1): 97–111.
2. Bartell, Marvin. 2003. Internationalization of universities: A university culture-based framework. *Higher Education* 45(1): 43–70.
3. Becher, Tony. 1994. The significance of disciplinary differences. *Studies in Higher Education* 19(2): 151–161.
4. Cameron, Kim S., and Robert E. Quinn. 2006. *Diagnosing and changing organizational culture based on the Competing Values Framework (Revised Edition)*. San Francisco: Jossey-Bass.
5. Clark, Burton R. 1970. *The distinctive college: Reed, Antioch and Swarthmore*. Chicago: Aldine.
6. Crossman, Ashley. 2020. *Understanding purposive sampling: An overview of the method and its applications*. Available at: <https://www.thoughtco.com/purposive-sampling-3026727> (27 September 2021).
7. *Dictionary of Standard Slovenian Language [Slovar slovenskega knjižnega jezika]*. Available at: <https://www.fran.si/> (17 September 2021).
8. Dill, David D. 2012. The management of academic culture revisited: Integrating universities in an entrepreneurial age. In *Managing reform in universities: The dynamics of culture, identity and organisational change*, eds. Bjørn Stensaker, Jussi Välimaa, and Cláudia S. Sarrico, 222–237. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
9. Ehlers, Ulf-Daniel. 2010. Moving from control to culture in higher education quality. In *changing cultures in higher education: Moving ahead to future learning*, Ulf-Daniel Ehlers and Dirk Schneckenberg, eds., 385–401. Dordrecht: Springer.
10. Frey, Lawrence R., Botan, Carl, and Kreps, Gary. 1999. *Investigating communication: An introduction to research methods (2nd ed.)*. Boston: Allyn & Bacon.
11. Gaus, Nurdiana, Mahmud Tang, and Mansur Akil. 2017. Organisational culture in higher education: Mapping the way to understanding cultural research. *Journal of Further and Higher Education*, 43(6): 848–860.
12. Harvey, Lee, and Bjørn Stensaker. 2008. Quality culture: Understandings, boundaries and linkages. *European Journal of Education*, 43(4): 427–442.
13. Hauptman Komotar, Maruša. 2021. Comparative higher education research in times of globalisation of higher education: Theoretical and methodological insights. *European Educational Research Journal*, Jan. 2021, doi:10.1177/1474904120987931.
14. Hofstede Geert, Gert Jan Hofstede, and Michael Minkov. 2010. *Cultures and organizations: Software of the mind, Third edition: Software of the mind: Intercultural cooperation and its importance for survival*. New York: McGraw-Hill Education.
15. Kogan, Maurice. 1999. The culture of academe. *Minerva*, 37: 63–74.
16. Kondracki, Nancy L., Wellman, Nancy S., and Aramundson, Daniel R. 2002. Content analysis: Review of methods and their applications in nutrition education. *Journal of Nutrition Education and Behavior*, 34, 224–230.

17. Krippendorff, Klaus. 1989. Content analysis. In *International encyclopedia of communication (Vol. 1)*, eds. Erik Barnouw, George Gerbner, Wilbur Schramm, L. Tobia Worth, and Larry Gross, 403–407. New York: Oxford University Press.
18. Lumby, Jacky, and Nick Foscett. 2015. Internationalization and culture in higher education. *Educational Management Administration & Leadership*, 44(1): 95–111.
19. Maassen, Peter A. M. 1996. The concept of culture and higher education. *Tertiary Education and Management*, 1(2): 153–159.
20. Merriam Webster Dictionary. Available at: <https://www.merriam-webster.com/> (25 September 2021).
21. Nussbaumer, Alison. 2013. Organizational culture and internationalization: A brief literature review. Ottawa: Canadian Bureau for International Education.
22. Omerzel, Doris G., Roberto Biloslavo, and Anita Trnavčević. 2011. Knowledge management and organisational culture in higher education institutions. *Journal for East European Management Studies*, 16(2): 111–139.
23. Pushnykh, Victor and Chemeris, Valeriy. 2006. Study of a Russian university's organisational culture in transition from planned to market economy. *Tertiary Education and Management*, 12(2): 161–182.
24. Quinn, Robert E., and John Rohrbaugh. 1983. A spatial model of effectiveness criteria: Towards a Competing Values Approach to organizational analysis. *Management Science*, 29(3): 363–377.
25. Schein, Edgar H. 2010. *Organizational culture and leadership (4th edition)*. San Francisco: Jossey-Bass.
26. Sporn, Barbara. 1996. Managing university culture: An analysis of the relationship between institutional culture and management approaches. *Higher Education*, 32, 41–61.
27. Tierney, William G. 1988. Organizational culture in higher education: Defining the essentials. *The Journal of Higher Education*, 59(1): 2–21.
28. Tierney, William G., and Michael Lanford. 2018. Institutional culture in higher education. In *Encyclopedia of international higher education systems and institutions*, eds. Jung Cheol Shin, and Pedro Nuno Teixeira, 544–551. Dordrecht: Springer.
29. Välimaa, Jussi. 2008. Cultural studies in higher education research. In *Cultural perspectives on higher education*, eds. Jussi Välimaa and Oili-Helena Ylijoki, 9–25. Dordrecht: Springer.
30. Van Wyk, Berté. 2009. Universities as organisations or institutions? The culture debate and one institute. In *Higher education in South Africa: A scholarly look behind the scenes*, ed. Eli M. Bli-tzer, 331–347. Stellenbosch: SUN MeDIA.
31. Williams, Raymond. 1976. *Keywords: A vocabulary of culture and society - Revised edition*. New York: Oxford University Press.
32. Yu, Sing Ong, and Yue Wang. 2018. An analysis of the relationship between organization culture and performance: case study of a Chinese university. *Social Work and Education*, 5(2): 121–133.

Mag. Oskar Habjanič, muzejski svetovalec

Pokrajinski muzej Maribor, doktorski kandidat Interdisciplinarnega doktorskega programa humanistika in družboslovje, področje heritologija na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani

**MUZEOLŠKE INTERPRETACIJE STALNIH
RAZSTAV POKRAJINSKEGA MUZEJA MARIBOR
V OBDOBJU OD USTANOVITVE MUZEJA LETA
1903 DO SREDINE 20. STOLETJA
MUSEOLOGICAL INTERPRETATIONS OF PERMANENT
EXHIBITIONS OF THE MARIBOR REGIONAL MUSEUM
IN THE PERIOD FROM THE ESTABLISHMENT OF THE
MUSEUM IN 1903 TO THE MIDDLE OF THE 20TH CENTURY****POVZETEK**

Članek se osredotoča na razstavno politiko v današnjem Pokrajinskem muzeju Maribor od njegove ustanovitve leta 1903 do sredine 20. stoletja. Stalna razstava je že v začetku 20. stoletja prevzela vlogo zelo uspešne komunikacije z javnostjo. Služila je kot medij med aktualno politiko, ideologijo in družbeno elito.

Ključne besede: Pokrajinski muzej Maribor, muzeologija, heritologija, stalna razstava, Heimat-museum

ABSTRACT

The article focuses on the exhibition policy in today's Maribor Regional Museum from its founding in 1903 to the middle of the 20th century. Already at the beginning of the 20th century, the permanent exhibition took on the role of a very successful communication with the public. It served as a medium between current politics, ideology, and the social elite.

1 UVOD

Skrb za premično dediščino so na širšem območju Maribora od sredine 19. stoletja naprej prevzeli entuziastični posamezniki, »otroci romantike«, ki so se zbirali okrog takratne gimnazije.¹ Naključne najdbe so sicer spodbudila posamezna izkopavanja, vendar pa je do rednih večletnih sistematičnih izkopavanj prišlo šele v 70. letih 19. stoletja z Müllnerjevimi in Wurmbrandovimi izkopavanjem žarnih grobišč v Rušah. Posamezne najdbe so praviloma prenašali od leta 1811 v novoustanovljeni Joanneum, veliko dediščine pa so posamezniki hranili tudi v privatnih zbirkah.² Najstarejši predmeti vezani na mestno zgodovino so se hranili v mestni hiši. Prav o slednjih je tekla razprava v poletnih mesecih 1886, ko je bilo zaznati prvo stisko o usodi mariborske dediščine. Sodelujoči so sklenili, da bodo ključne predmete, ki zaznamujejo kulturno zgodovino mesta začasno zadržali še v mestu, dokler se dokončno ne odloči o njihovi usodi oziroma ustanovi muzej. Johann Schmiderer je izpostavil meč in žezlo mestnega sodnika, prav tako zastavi iz leta 1791 in 1848, ki bi ostali v prostorih mestne hiše (Marburger Zeitung, 6.6. 1886: 2-3; Marburger Zeitung, 4.7. 1886: 3).³ V slednji so prav tako do ustanovitve mestnega muzeja hranili predmete vezane na Tegetthoffovo dediščino.⁴

2 ZBIRALNA POLITIKA NEMŠKEGA MUZEJSKEGA DRUŠTVA (MUSEUMSVEREIN) V ZAČETKU 20. STOLETJA

Na širšem območju Maribora se je sistematična skrb za prezentacijo dediščine mariborskim ljubiteljem dediščine vzpostavila šele z ustanovitvijo mariborskega muzejskega društva (Museumsverein), 31. 5. 1902.⁵ Med svoje prioritete je uvrstilo spodbujanje zanimanja za zgodovino in narodopisje, umetno obrt in naravoslovne znanosti Maribora in okolice. Delovanje društva je bilo podkrepljeno z vodenjem ohranjanja nemške podobe in zgodovine mesta (Godina Golija 2004: 409). K soustvarjanju muzejskih vsebin so bili povabljeni tudi pedagoški delavci, tako je med drugim učitelj Gassareck iz-

-
- 1 V prvi vrsti je potrebno omeniti Janeza Antona Zupančiča, potopisca, pesnika in profesorja humanistike, ki je že leta 1821 pisal o dveh marmornih kamnih v steni pristaniškega stolpa in leta 1820 najdeni reliefni plošči z geniji ter soho z oprsem »Izide« pri Betnavi. Slednji je z opisi dediščine nadaljeval tudi na celjskem območju (Gspan 1971, 549-553). Omeniti velja tudi Zupančičevega naslednika na gimnaziji, Rudolfa Gustava Puffa (1808 – 1865), gimnazijskega profesorja v Mariboru, publicista in kronista, ki je leta 1845 opravil izkopavanja v Rušah, na znamenitem Ruškem mitreju. Osrednjo ploščo so delavci steklarja Vivata vzdali v pročelje njegove hiše, danes pa je ta izjemen spomenik ohranjen v Pokrajinskem muzeju Maribor. Med ostalimi predmeti, ki so prešli v Puffovo last pa se omenja 8 do 10 lončenih svetilk, stekleno posodje, bronasti in bakreni novci iz obdobja Rimskega cesarstva, 4 reliefne plošče (inv. št. 107 – 110, Universalmuseum Joanneum) in mnogo drugo posodje. V Joanneum so iz Puffove zapuščine prišli predmeti med leti 1865 in 1867. Tam je iz Puffove zapuščine zabeleženo naslednjo posodje iz obdobja Rimskega cesarstva: 3 vrči (UMJ, inv. št. 609 – 611), 2 lonca (UMJ, inv. št. 612 – 613), 1 čaša (UMJ, inv. št. 614), 2 oljenki (UMJ, inv. št. 638 – 639). Podatki so prišli v muzej leta 1866, torej leto dni po Puffovi smrti. O Puffovi obsežni zbirki priča še dar istemu muzeju 2 arhivskih dokumentov iz 16. stoletja, ter posamezna dokumenta iz 17. in 18. stoletja (»Vierundfunfzigser Jahresberich steiermärkisch«1866). Poročilo za leto 1866 poroča o 4 upodobitvah kraja, ki jih je podaril kapitan Puff iz Maribora (zaenkrat še ni znano sorodstvo s pokojnim profesorjem Puffom). Puff je v svojih delih izjemno natančno popisal dediščino širše okolice Štajerske, naredil prvi terenski opis in skico Poštele (Steiermärkisches Landesarchiv, Graz, fond Rudolf Gustav Puff) ter pripravil topografski leksikon za območje med Muro in Dravo. Za podatke iz inventarne knjige se zahvaljujem gospe Barbari Porod iz Universalmuseum Joanneum, raziskovalec Puffove dediščine mi je omogočil rezidenčni program Universalmuseum Joanneum. V tem kontekstu se za vso pomoč zahvaljujem cenjeni kolegici Astrid Aschacher in kolegu Christophu Pietruchi iz omenjenega muzeja. Več o izkopavanjih v Rušah glej: Škrabar 1922: 15-20.
 - 2 Ob Zupančiču in Puffu je v drugi polovici 19. stoletja potrebno omeniti še vsaj Franca Ferka in Arthurja Mallyja. Prvi, pobudnik ustanovitve muzeja na Ptujju in eden glavnih agitatorjev za ustanovitev muzeja v Mariboru je izkopaval na Hajdini in v okolici Maribora. Del zbirke je nato tudi odstopil novoustanovljenemu muzeju v Mariboru. Arthur Mally, raziskovalec mestne zgodovine se je uveljavil zlasti s publikacijo o mestnih ulicah v Mariboru. Več o Ferku glej: Jurkovič 1996: 617 – 627; glej tudi: Godina Golija 2006: 207 – 218.
 - 3 Več o funkciji mestnih hiš glej tudi: Sapač 2015: 132 – 135.
 - 4 Več o tem glej: Habjanič 2020: 53 – 101.
 - 5 Skrb za sistematično hranjenje sakralne dediščine v Mariboru je najprej prevzela lavantinska škofija, ki je leta 1896 ustanovila Knezoškofjski muzej. Zbirka je bila nameščena v prostore nekdanje gimnazije na Koroški cesti. Muzej ni bil dostopen javnosti.

postavljala vzgojno vlogo muzeja in krepitev nemštva med mariborsko mladino (Marburger Zeitung, 16.5. 1901: 3; Godina Golija 2004: 408). Na prvem občnem zboru so določili tudi območje zbiranja, ki je pokrivalo mesto Maribor z okolico, Pohorje, Kozjak, Dravsko dolino, Slovenske gorice in Dravsko polje (Marburger Zeitung, 30. 9. 1902: 3; Godina Golija 2004: 410).

Zbiralna politika Museumsvereina se je navezovala na preteklo in polpreteklo zgodovino, vezano tako na simbole mesta kot na mestne in narodne junake, ki so gradili podobo skupne države s prepoznavnim geslom Franca Jožefa - »Viribus Unitis«.

»Spiritus agens« novonastalega društva je bil njegov predsednik, Amand Rak (1847 – 1919) (Godina Golija 2018: 107-115) po poklicu zdravnik in prav gotovo osrednja osebnost društva, ki je zelo verjetno vodil tudi inventarno knjigo, skrbel za nove pridobitve, opravljal vodstva po bodočem muzeju, skrbel za promocijo in oglaševanje v lokalnem časopisu, pisal zapisnike in skrbel za ugled muzeja tako v domačem kot širšem okolju. Ožji upravni odbor muzeja oziroma društva je sestavljala mestna elita. Ob Raku velja omeniti še lekarnarja Josefa Bankalarija, knjigarja Ferdinanda Ferlinza, zdravnika Hermanna Krausa, primarija mestne bolnišnice Arthurja Mallyja, nekdanjega župana mesta Maribor, inženirja Alexandra Nagyja, direktorja šole v Mariboru Josefa Riedlerja, odvetniškega kandidata Aloisa Serppa in zlatarja Josefa Trutschla (»Das Marburger Museum« 1907: 21). Predstavniki muzejskega društva so se srečevali mesečno.

Kot prvi predmet je v muzejsko inventarno knjigo (Grundbuch des Museum-vereines in Marburg)⁶ vpisan dar Martina Živkoviča, kapitana avstro – ogrske vojske, ki je 13. septembra 1902 društvu podaril »Handschar«.⁷ Inventarna knjiga je zahtevala naslednje podatke: datum pridobitve predmeta, zaporedno številko darovalca, ime darovalca, zaporedno številko predmeta, ime predmeta, številko za sledenje darovalca, opombo, ter datacijo in stilno umestitev predmeta. Med darovalce so se prvo leto vpisali prepoznavni mariborski meščani oziroma njihovi potomci, ki so menili, da je njihov ožji sorodnik pustil pomemben pečat v mariborski zgodovini, bodisi kot gospodarstvenik, politik ali obrtnik. V prvem letu je darovala Theresia Pachner, snaha znanega podjetnika in enega najbolj aktivnih meščanov druge polovice 19. stoletja na kulturnem področju, Romana Pachnerja, ki je podarila žensko avbo z območja Ptuja,⁸ omeniti velja še Antona Kleinschustra ml., sina največjega tovarnarja čevljev v 60. letih 19. stoletja na območju monarhije, Antona Kleinschustra st., ki je podaril 4 šiviljska očala,⁹ pa seveda predsednika društva Amada Raka in mnogi drugi. Leta 1902 je bilo darovanih 54 različnih predmetov ter 20 arhivskih virov s knjigami. Skupaj je bilo 21 različnih darovalcev, ki so povečini izhajali iz Maribora. Predmeti nam razkrivajo tudi zbiralno politiko, ki je v glavnem pokrivala območje med Ptujem, Pohorjem in porečjem reke Mure. Prvo leto so predmeti prišli iz Hajdine, Ptujkega polja, Radvanja, Kalvarije, Peker, Lipnice, Razvanja, Ponikve, Počehove, Lovrenca na Pohorju, omenja pa se tudi starinarica v Gradcu, iz Varaždina pa so prišli minerali. Med predmeti prvo leto izstopa orožje, predmeti vezani na trgovino, oblačilno kulturo, sakralno umetnost, uporabno umetnost, umetniški predmeti in drugi (glej Tabelo 1) (Grundbuch des Museum-vereines in Marburg).

6 Inventarno knjigo so vodili med leti 1902 in 1920. Po tem letu je vodenje muzeja in vpise v inventarno knjigo prevzelo Zgodovinsko društvo za Slovensko Štajersko in nato med drugo vojno Franjo Baš.

7 Zelo verjetno gre za napačno poimenovanje predmeta. Handžar je dvorezno ukrivljeno bodalo v obliki črke J, ki so ga uporabljali na Bližnjem vzhodu. Ob koncu 19. stoletja se je tako poimenovanje uveljavilo za splošno poimenovanje bodal iz območja Bližnjega vzhoda. V zbirki Pokrajinskega muzeja Maribor do sedaj ni inventariziran noben primer Handžarja.

8 Več o družini Pachner ter njihovi zapuščini premične dediščine glej: Bevc Varl 2019: 259 – 280.

9 Predmetov ni moč identificirati.

Tabela 1.: Klasifikacija predmetov po zvrsti premične dediščine (Pravilnik o seznamih zvrsti dediščine in varstvenih usmeritvah, 5. čl.) za leto 1902

Zap. št.	Zvrst premične dediščine	Število kosov
1.	Orožje	6
2.	Orodje	/
3.	Stavbna oprema	/
4.	Bivalna oprema	2
5.	Oblačilna in osebni predmeti	9
6.	Prometna in transportna sredstva	1
7.	Predmeti za igro in prosti čas	/
8.	Umetniški predmeti	6
9.	Predmeti uporabne umetnosti	2
10.	Obredni predmeti	5
11.	Predmeti komunikacije	/
12.	Grbi, zastave, nagrade in priznanja	/
13.	Sredstva za trgovino in bančništvo	6
14.	Predmeti za prikaze in ponazoritve	/
15.	Stroji in naprave	/
16.	Predmeti izobraževanja, znanosti in tehnike	1
17.	Geološki predmeti	1
18.	Botanični predmeti	/
19.	Zoološki predmeti	/
20.	Človeški ostanke	/
21.	Glasbila	/
22.	Drugi predmeti zgodovinskega pomena	35

Z leti je muzej pridobival pomembnost in prepoznavnost. Širila se je mreža darovalcev, posledično se je večalo tudi število predmetov (glej Tabelo 2). Leta 1903 je Museumsverein kronal uspešno promocijo s kar 120 različnimi darovalci, ki so muzeju darovali kar 1025 predmetov, k temu je treba prišteti še 83 knjig, ob njih še dodatnih 10 zabojev knjig in 1 zabojev mineralov. Med osrednjimi podporniki muzeja je bila tudi mestna občina, ki je v svojih prostorih hranila izjemno dediščino, ki se povezuje z mestno zgodovino. Slednja je v svojih prostorih hranila okoli 50 predmetov, med drugim velja omeniti tri bobne narodne garde iz leta 1848,¹⁰ standardo narodne garde,¹¹ standardo iz leta 1791 z napisom Leopold II.,¹² žezlo mestnega sodnika,¹³ meč mestnega sodnika,¹⁴ pečatnik mesta Maribor¹⁵ in mnoge druge mestotvorne predmete.

10 Predmeti imajo inv. št. POMUM, N. 7551/1, N. 7551/2, N. 7551/3.

11 POMUM, N. 11239. Osnovna barva standarde je zelena. Na sredini je v belem polju obrobljen s hrastovim vencem na eni strani mariborski grb, na drugi pa napis: »Constitution, Eintracht und Ordnung« (Ustava, Sloga in Red). K standardi spada še zeleni trak brez napisa ter dva trakova: eden v frankfurtskih (črna - rdeča - rumena) barvah, z napisom »Dem Recht und Vaterland« (Zakon in domovina) ter drugi, v slovanskih barvah (belo - modri - rdeči) z napisom »Einig stark und treu« (Dogovorjeni v moči in zvestobi).

12 POMUM, N. 11238. Gre za standardo meščanske straže iz leta 1791. Standarda je na obeh straneh enaka. V sredini zelenega polja je aplikacija z belim avstrijskim grbom s cesarskim monogramom L. II. V grbu so vidne inicialke F.R.A.F.I.A. Nad grbom aplikacija letnice 1791, na robu viden motiv ribje kosti iz belih in zelenih polj. Druga stran je enaka, z drugimi inicialkami: I.P.I.R.I.H.F.S.

13 POMUM, inv. št. N. 7684. Žezlo mestnega sodnika je datirano v leto 1641; material: črn lužen les, srebrna pločevina, vgraviran mariborski grb. Napis: 16.41/HANS/KASSOL/DER./ZEIT/STAT/RICHTER.

14 POMUM, N. 7686. Meč mestnega sodnika je datiran v leto 1777; material: kovina, žamet, posrebrena medenina. Na nožnici napis: F I W 1777.

15 POMUM, N. 5963. Mestni pečatnik je iz okoli leta 1300.

Veliko sled je v zavesti meščanov pustila tudi revolucija iz leta 1848, v kateri se je meščanstvo očitno prepoznalo kot vodilni sloj z apelom po svobodi tiska, ustavi in pravici do javnega življenja, povezovanja in udeleženosti. V zvezi z revolucijo je bilo podarjenih okoli 25 predmetov, med njimi velja omeniti že omenjene tri bobne in zastavo narodne garde, več čak narodne garde,¹⁶ sablje akademske legije,¹⁷ uniformo narodne garde¹⁸ in druge predmete.

Predmeti so v muzej pritekali vse do njegove združitve z muzejem Zgodovinskega društva za Slovensko Štajersko po prvi svetovni vojni. Zadnji predmet je 25. julija 1920 Museumsvereinu podaril Emmanuel Pfeiffer, ki je daroval 2 stari pištoli. Skupaj je v inventarno knjigo vpisanih 5457 števil. Vnosi so pisani različno, predmetov je veliko več kot je zaporednih števil. Pod eno skupno številko so vodili novce, fotografije, arhivske dokumente in predmete vezane na naravoslovje in prirodoslovje. Skupaj je zabeleženih kar 639 različnih darovalcev.

Tabela 2: Prikaz darovalcev in predmetov za mariborski muzej med leti 1902 - 1920¹⁹

Leto	Število novih darovalcev	Število vseh darovanih predmetov
1902	21	74
1903	120	1108
1904	101	1157
1905	54	838
1906	70	518
1907	49	622
1908	17	2996
1909	39	650
1910	30	637
1911	33	665
1912	14	373
1913	17	225
1914	20	148
1915	6	203
1916	30	364
1917	12	135
1918	5	60
1919	1	13
1920	/	5

3 POSTAVITEV PRVE STALNE RAZSTAVE MUZEJSKEGA DRUŠTVA (MUSEUMSVEREIN) LETA 1903

Svoje prostore je društvo dobilo na takratni *Elisabeth Strasse* (danes Razlagova ulica), v prostorih nekdanje mestne nadaljevalne šole. Za širšo javnost so muzej odprli 6. decembra 1903, torej leto in pol po ustanovitvi društva. Postavljena stalna razstava je prevzela vlogo komunikacije (Maroevič 1993: 200). Dopoldanski otvoritveni slovesnosti so prisostvovali predstavniki mesta in gospodarstva. Med njimi velja omeniti takratnega župana dr. Johanna Schmidererja z več občinskimi svetniki,

16 V zbirki Pokrajinskega muzeja Maribor je identificiranih osem čak narodne garde iz leta 1848.

17 Do sedaj je v zbirki orožja Pokrajinskega muzeja Maribor identificiranih pet mečev Akademske legije.

18 V zbirki oblačilne kulture Pokrajinskega muzeja Maribor se nahajata suknjič in hlače narodne garde z inv. št.: POMUM, N. 8973/1 in N. 8973/2.

19 K predmetom se prištevajo vsi predmeti, torej tudi knjige, pisni viri, novci, ki niso imeli svoje zaporedne številke. Končno, natančno število je pravzaprav nemogoče določiti, saj vpisi niso dovolj natančni. Mnogokje se omenjajo zaboji brez natančnejšega števila predmetov v njem, ali nedorečeno število pri numizmatiki.

direktorja hranilnice Bancalarija, s člani upravnega odbora in številno cenjeno meščanstvo. Otvoritveni govor je imel Amand Rak, v katerem se je zahvalil občini in mestni hranilnici, ki so podprli delovanje muzeja s 10 000 kron ter Francu Ferku za vso pomoč in nasvete pri organizaciji muzeja. Zahvalil se je tudi časopisu *Marburger Zeitung* za vso publiciteto. V zaključku govora si je Rak zaželel, da bi muzej postal priljubljena turistična točka v mestu. Dr. Schmiderer se je v otvoritvenem govoru zahvalil dr. Raku za delovanje in postavitve muzeja. Po otvoritvenih govorih je sledil ogled muzeja, ki se je raztezal čez štiri sobe. Za člane muzejskega društva je bil muzej odprt vsako nedeljo med 10. in 12. uro. Dobrodošla pa je bila tudi širša javnost. Razstava muzejskega društva se je osredotočila na prikaz kulturne zgodovine Maribora z okolico. V posebnem delu je bila prikazana tudi naravoslovna zbirka.

V ozadju se je seveda skrivala ideja naroda, po drugi strani pa se je izhajalo iz meščanske paradigme dobrega, lepega in resničnega, kar se neposredno odraža tudi na zbiralni politiki. Lepi predmeti krepijo estetski čut in meščanskega duha, mestotvorni predmeti pa opozarjajo na moralno odgovornost mestne oblasti, ki je v službi dobrega in pravičnega, kot to izražajo že simboli mestnega sodnika.

Postavitve razstave v Mariboru je moč interpretirati iz dveh različnih virov. Prva je razglednica, izdana med letom 1903 in 1907,²⁰ pri drugem viru se lahko opremo na reportažo avstrijskega paleografa dr. Carla Wesellyja (1860 – 1931) v časopisu *Urania* iz leta 1909 (»Urania« 1909: 709-711) ali reportažo objavljeno v *Deutscher Bote für Steiermark und Kärnten* objavljene že leta 1907.

Razstava Muzejskega društva je bila na ogled v treh sobah, v četrti pa je bila urejena društvena knjižnica. Muzej je do takrat zbral 6530 predmetov,²¹ ki so zajemali prirodoslovno in kulturnozgodovinsko zbirko. V muzeju je bila prikazana flora in fauna takratne Spodnje Štajerske, predvsem mineralogija in geologija, med živalskimi vrstami so razstavili svizca, gamsa, uralsko sovo, pegastega orla, vodne ptice, ki so se zadrževale ob Dravi, med kačami primerek kobre in modrasa ter v Dravi bivaajočo kečigo, sicer značilno za območje Evrazije. Avtor poudarja, da je v okolici Maribora živel več kot 4000 vrst hroščev med njimi tudi taka rariteta kot je bil *Pterostichus Justusi* (»Urania« 1909: 709; *Godina Golija* 2004: 413).

Kronološki del se je navezal na gradivo iz gomil v Pekrah in Miklavžu, kjer so našli prazgodovinske najdbe, med drugim kamnite sekire iz kamene dobe. Keltske najdbe izvirajo iz okolice Ruš in Radvanja.²² Rimska dediščina je bila pridobljena na najdiščih v Zgornji in Spodnji Hajdini ter na Bregu na Ptuju. Med predmeti se omenja stekleno in keramično posodje, rimski novci, oljenke, kozarci, ogledalo, fibule, barviti mozaiki, ostanki Mitrovega spomenika in drugo (»Urania« 1909: 710; *Godina Golija* 2004: 414).²³

Srednji vek so zastopali dunajski fenigi, najdeni 4. aprila 1908 na takratni *Josefstraße* (danes Ruška cesta).²⁴ Iz obdobja novega veka najdemo razno okrasje, sakralne podobe iz lesa, cehovske in po-

20 Glej Pokrajinski muzej Maribor, Zbirka razglednic, inv. št. ZR 316, Založba: J.R. Wagner, črno bela, 14×9 cm. Razglednica je bila objavljena v *Deutscher Bote für Steiermark und Kärnten, Kalender für das Jahr 1906, Marburg, 1907*. Zelo verjetno je razglednica nastala okoli leta 1907.

21 V muzejsko knjigo Muzejskega društva (*Museumsverein*) je bilo konec leta 1909 vpisanih 3361 predmetov. Vsi predmeti torej niso imeli svoje številke, ampak so se vezali na sklope, kar je bilo pogosto v prirodoslovni zbirki. Sklepati pa je tudi mogoče, da so bili razstavljeni tudi neinventarizirani predmeti (domnevno tisti, katerih lastništvo ni bilo dorečeno, oziroma predmeti, ki so jih posamezniki samo posodili za namene razstave, kar je bila povsem običajna praksa na začetku muzealstva). Glej: *Urania*, 1909: 709, opomba 1.

22 Tako je leta 1903 zapisal avtor članka v *Uraniji*. Danes vemo, da so gomile v Pekrah in Miklavžu iz časa rimske dobe ter da so bile Ruše z okolico poseljene v času pozne bronaste (plano žarno grobišče) in rimske dobe (gomilno grobišče, ostaline stavb). Hkrati vemo, da so na prostoru Zgornjega Radvanja odkrite ostaline številnih objektov bakrenodobne naselbine, znotraj katere so bili najdeni tudi sledovi poselitve iz časa pozne bronaste, mlajše železne in rimske dobe, na prostoru Spodnjega Radvanja pa plano žarno grobišče iz časa pozne bronaste dobe ter rimskodobna in zgodnjerednjeveška lončenina. Za podatke in opozorila se iskreno zahvaljujem cenjeni kolegici Vesni Koprivnik.

23 Nekateri predmeti so danes prezentirani na stalni razstavi *Prvi dotik* Pokrajinskega muzeja Maribor.

24 O najdbi glej članek Baumgartner 1934: 298. Najdena je bila keramična posoda s 406 srebrniki. Danes je trenutno iz te najdbe inventariziranih 17 predmetov. 16 novcev (POMUM, NZ 973 – NZ 984; NZ 986 – NZ 989) tip fenig (CNA Fa6), srebrnik, kovan na Dunaju, iz obdobja Alberta V. (1404 – 1439); iz te najdbe je trenutno inventariziran še fenig (CNA Fa3a), srebrnik, kovan na Dunaju, iz obdobja Alberta V. (1404 – 1439); (POMUM, NZ 1030).

ročne skrinje, žezlo mestnega sodnika²⁵ in meč mariborskega mestnega sodnika,²⁶ skice in slike o razvoju mesta. Avtor je poudaril mariborski izvor predmetov. Napoleonovo dobo so predstavili z orožjem in uniformami, zastavami ter vojaškim oklepom iz l. 1809. Mariborsko zgodovino je zaznamovala tudi marčna revolucija 1848. Iz tega obdobja so ohranjene uniforme. Pri drugi polovici 19. stoletja so se omejili predvsem na prepoznane osebnosti mesta: skladatelja Huga Wolfa (1860 – 1903),²⁷ ki je obiskoval gimnazijo v Mariboru, dramatika in igralca Ludwika Anzengruberja (1839 – 1889),²⁸ ki je med leti 1860 in 1867 deloval v mariborskem gledališču, pevko Amalijo Joachim (1839 – 1899),²⁹ filozofa in darvinista in velikega nasprotnika Slovencev na Štajerskem Bartholomäusa Carnerija (1821 – 1909), ki ni skrival odkrite rasne teorije o večvrednosti nemštva (Habjanič 2016: 98-126)³⁰ ter mariborskega pesnika Ottokarja Kernstocka (1848 – 1928), prav tako znanega po svojih rasnih izpeljavah.³¹ Amand Rak je torej na razstavo uvrstil sodobnike, ki so pomembneje zaznamovali mariborsko družabno življenje, nekateri med njimi (Carneri, Kernstock) so v času postavitve še tudi delovali in bili izrazito pronemško usmerjeni z očitnimi lastnimi javnimi izpeljavami rasne teorije.

Sama postavitve razstave, ki jo razkriva razglednica, izdana med leti 1904 in 1907, nam razkriva, da so v ospredje postavljeni družbeni pojavi, s katerimi se je meščanstvo najbolj identificiralo: bivalna kultura, meščanska revolucija 1848 ter deželna oziroma (nemška) narodna zavest, ki je na prehodu 19./20. stoletja bila že močno izražena na Spodnjem Štajerskem.

Na razglednici vidimo tabernakeljsko omaro iz 18. stoletja.³² Na njeno zgornjo polico je položen doprski kip »očeta mesta« Andreasa Tappeinerja (1810 – 1868),³³ lastnika steklarne v Lovrencu na Pohorju ter tudi župana trga Lovrenc v osrčju Pohorja v letih 1850 – 1853 in Maribora v letih 1861 – 1867. Na desni strani zgornjega dela tabernakeljske omare je človeška lobanja,³⁴ najverjetneje izkopana v letih 1903 do 1909, ko so po priporočilu Franca Ferka, enega izmed glavnih pobudnikov ustanovitve ptujskega in mariborskega Muzejskega društva, začeli z obsežnim izkopavanjem v Zgornji in Spodnji Hajdini ter na Bregu pri Ptuj. Izkopavanja so potekala pod vodstvom domačina Martina Vnuka, ki je izkopanine prodajal Muzejskemu društvu v Mariboru. Vsega skupaj je muzej pridobil okoli 2000 predmetov. Iz omenjenih izkopavanj najdemo na razglednici še tako imenovane gubanke iz 1. in 2. st., ki so položene na spodnji del tabernakeljske omare, dele rimskih mozaikov³⁵ prav tako iz 1. in 2. st., ki so bili položeni ob muzejsko omaro, izkopani pa so bili najverjetneje med 4. in 14. majem 1904 v Spodnji Hajdini. Ob omari je stala še lutka v uniformi³⁶ narodne garde s čako,³⁷ boben³⁸ iz revolucionarnega leta 1848, ko je po mestu stražila narodna garda. Na tleh je položen top s topovsko kroglo,³⁹ ki verjetno prihaja iz mariborskega gradu ter nas opominja na novoveško fortifikacijo Maribora. Prav marčna revolucija se je v meščanskem miljeju najgloblje usidrala v zavest. Odsevala je svobodo, pravico do političnega udejstvovanja, društvene dejavnosti in svobodo tiska. V muzejski omari je bilo še lončeno posodje, predmeti iz stekla – od čaš, steklenic, balzamarjev

25 Predmet je razstavljen na Stalni razstavi POMUM. Inv. št. 7684.

26 Predmet je razstavljen na Stalni razstavi POMUM. Inv. št. 7686.

27 Več o Hugo Wolfu v Mariboru glej: Špendal 2003: 213 – 225. Omenjene fotografije zaenkrat ni mogoče identificirati. Fotografijo mladega Huga Wolfa sicer hrani tudi PAM.

28 Več o Ludwiku Anzengruberju glej: Hartman 2010: 547-574. Omenjene fotografije zaenkrat ni mogoče identificirati.

29 Več o Amaliji Joachim glej: Špendal 2010: 707 – 716. Ohranjena fotografija v POMUM, inv. št. ZF 925.

30 Omenjene fotografije zaenkrat ni mogoče identificirati.

31 Več o njem glej: Pungartnik 2012: 186 – 188. Morda gre za fotografijo, ki jo hrani PAM, fond Zgodovinsko društvo Maribor SI_PAM/1212/034_00062.

32 POMUM, N. 5775.

33 Popsrje je bilo do maja 2019 na stalni razstavi POMUM.

34 Predmeta zaenkrat ni mogoče identificirati.

35 POMUM, A 2294, A 2295.

36 V zbirki POMUM je ohranjen komplet: suknjič (N. 8973/1) in hlače (N. 8973/2).

37 V POMUM je ohranjenih osem komadov čak narodne garde iz leta 1848 z inv. št. N. 3191 – N. 3193 in N. 5395/1 – N. 5395/5.

38 V POMUM so ohranjeni trije bobni mariborske narodne garde iz leta 1848 z inv. št. N. 7551/1 – N. 7551/3.

39 Predmeta zaenkrat ni mogoče identificirati.

iz 1. in 2.st., zgoraj desno v omari so razvidne majolike z upodobljenim cesarskim grbom dvoglavega orla.⁴⁰ Na marmornatem stebru je pri vratu odlomljena skulptura glave iz rimskega obdobja,⁴¹ ki jo je muzejskemu društvu 3. oktobra 1904 podaril baron Emil Gödl, c.k. poslanik in minister mornarhije. Na zgornji polici tabernakeljske omare sta ob straneh bili položeni dve pütri,⁴² ki najverjetneje izvirata iz Prekmurja, kakor tudi tista, ki stoji ob loncu za mast in zaseko iz konca 18.st. Loščen lonc z dvema ročajema je del ptujske kulturne dediščine, okrašen je s horizontalnimi obroči in dekoriran s prstnimi vtisi.⁴³ Ob pütri in loncu je na tla položena posrebrena medeninasta kanonska tabla iz obdobja rokokoja.⁴⁴ Na steni visi vezenina⁴⁵ na svili s cvetličnim šopkom, grozdom in klasjem, izvezena leta 1823. Za muzejsko omaro sta opazna dva večja in en manjši svečnik,⁴⁶ vsi iz 18. st., na tleh ob depojski omari pa leži najverjetneje okovje vrat iz 17. stoletja.⁴⁷

Mestni muzej v Mariboru je že od začetka prevzel skrb za premično dediščino Wilhelma von Tegetthoffa. Na razstavi je bilo moč videti admiralove osebne predmete, ki so bili razstavljeni v posebnem prostoru (Urania 1909: 710), med drugim skupinsko fotografijo Tegetthoffa z osebjem,⁴⁸ model Tegetthoffovega spomenika v Mariboru,⁴⁹ fotografijo tega modela,⁵⁰ pergament, s katerim je Marija Terezija 27. julija 1765 dodelila plemiški naziv rodbini Tegetthoff,⁵¹ častno diplomu, ki jo je Tegetthoffu podelila avstrijska vojna mornarica⁵² in mnogo drugih predmetov.

Intenzivna zbiralna politika je vodstvo muzeja prisilila, da so mrzlično iskali nove prostore, ki so jih dobili na takratni Reißer Gasse (danes Cankarjeva ulica), v nekdanji jetnišnici. Na svečani otvoritvi, januarja 1916 so se gostje zbrali v »Kaiserzimmer«, po otvoritveni slovesnosti, pa jih je vodja muzeja Amand Rak kar dve uri vodil po zbirkah (Marburger Zeitung, 18.1. 1916: 3). Komunikacijo z mestom je vzpostavljala tudi napis »MUSEUM« in mestni grb, ki se je zelo verjetno nahajal nad vhodnim portalom. Muzej je imel tudi večje dvorišče, kjer se je hranil tudi po prvi vojni uničen Tegetthoffov kip.

Muzejsko društvo je leta 1906 imelo že 177 članov. Muzej je obiskalo 416 obiskovalcev in 86 članov, torej skupaj okoli 500 ljudi. Leta 1908 je članstvo nekoliko upadlo, zabeleženih je 171 članov, muzej pa je skupaj obiskalo kar 568 obiskovalcev. Leta 1909 je muzej obiskalo 525 obiskovalcev, leta 1910 je bilo že 656 obiskovalcev, od tega 150 odraslih, 300 otrok in 206 tujcev. Amand Rak se je nad skromnim obiskom sicer pritoževal skoraj skozi vsa leta. Leta 1911 je muzej obiskalo kar 200 članov muzeja, zabeleženih pa je tudi 490 obiskovalcev muzeja. V letu 1913 je muzej obiskalo 12 študentov arheologije iz graške univerze, najvišji obisk pa je bil oktobra, ko je muzej obiskalo kar 170 obi-

40 Zelo verjetno gre za tip t. im. kranjskih majolik, ki so imele v trebuhu tudi grb dežele Kranjske. Majolike so ohranjene v POMUM.

41 POMUM, A 2338.

42 Predmet je premalo opisan za natančnejšo identifikacijo.

43 POMUM, E 1656.

44 POMUM, N. 4193.

45 POMUM, N. 7471.

46 Svečniki so premalo opisani za natančnejšo identifikacijo.

47 POMUM, N. 2835 (?).

48 Morda gre za fotografijo Tegetthoffa s štabom flote in ladijskimi kapitani z udeleženci bitke pri Visu. Prav tako hrani Pokrajinski muzej Maribor, inv. št. ZF 944. Bolj verjetno pa je mišljena fotografija Tegetthoffa na fregati Fürst Felix Schwarzenberg iz leta 1865, ki jo hrani Pokrajinski arhiv Maribor, fond Tegetthoff Viljem, št. 1542. Skupinsko fotografijo Tegetthoffa z oficirji je darovala tudi Johanna Wels iz Gradca.

49 Iz inventarne knjige *Museumsvereina* ni mogoče razbrati za kateri model gre. V zbirki fotografij hrani Pokrajinski muzej Maribor fotografijo modela spomenika, zelo verjetno narejenega iz gipsa. Glej ZF 1286. Slednji v muzeju v fizični obliki ni ohranjen. Realca je takratnemu muzeju poklonila prav ta model. Pokrajinski muzej Maribor hrani sicer model spomenika, narejenega iz voska, ki ga lahko vidimo na fotografiji prostorov muzeja med leti 1938 in 1941, kjer so v prostorih mariborskega gradu razstavljene vse tri zbirke (Muzejskega (Museumsverein Marburg) in Zgodovinskega društva ter zbirko Muzeja Lavantinske škofije). Model je umeščen v sobo, ki tematsko pokriva zgodovino Maribora. Glej POMUM, ZF 1723. Ta isti model vidimo že na delu Edvarda Linda, olje na platnu, ki se razkriva v ozadju portreta Matthäusa Reiserja. Slednji model je v muzej prinesla Reiserjeva žena, Ida Reiser leta 1904, kar lahko razberemo iz inventarne knjige *Museumsvereina*.

50 Predmet hrani Pokrajinski muzej Maribor. Inv. št.: ZF 1286. Neznani avtor, Model Tegetthoffovega spomenika, zadnja tretjina 19. st., črno – bela, 18,3 x 14 cm.

51 Pergament je ohranjen v Pokrajinskem arhivu Maribor, fond Tegetthoff Viljem, št. 1542.

52 Častne diplome zaenkrat ni mogoče identificirati.

skovalcev, v poletnih avgustovskih dneh pa 93. Muzej je leta 1913 beležil skupaj 621 obiskovalcev, od katerih je bilo 308 otrok. K skupnemu številu je potrebno prišteti še obisk 100 članov Muzejskega društva. Obisk razkriva vzgojno-izobraževalno in propagandno-identitetno vlogo muzeja, število turistov in študentov pa odraža vpetost in vpliv mariborskega muzeja na širši štajerski prostor (Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), Delovni zapisniki).

Nova lokacija na Cankarjevi ulici je spodbudila in povečala tudi obisk muzeja. Tako je bilo leta 1917, 1131 obiskovalcev muzeja, leta 1918 pa že 1677, ob tem, da je muzej leta 1917 imel 98, leta 1918 pa 90 stalnih članov (PAM, Delovni zapisniki).

4 MUZEJ ZGODOVINSKEGA DRUŠTVA ZA SLOVENSKO ŠTAJERSKO

Zgodovinsko društvu za Slovensko Štajersko je začelo z intenzivnim zbiranjem premične dediščine takoj ob svoji ustanovitvi leta 1903. Svoje prostore je najprej imelo v nekdanjem deškem semenišču na današnji Mladinski ulici 12 v Mariboru, kjer je delovala tudi knjižnica. Zbiralna politika društva in bodočega muzeja se je ob arheologiji osredotočila tudi na narodopisje. Pri tem izstopa predvsem vpliv Matije Murka, ki je bil prisoten tudi na ustanovnem zboru.⁵³ Gabriel Majcen je napisal tudi navodila o »narodopisni zbirki« (Hudales 2008: 164). Raziskovalno – zbiralna politika društva se je v prihodnjih letih osredotočila na arheologijo, zgodovino in narodopisje. Prav slednjemu je Kovačič v zgodnjih letih dajal velik pomen, saj se je zavzemal za ustanovitev »južno – štajerskega narodopisnega muzeja« (Hudales 2008: 167), v letih 1903 in 1904, pa zasledimo predvsem načrtovanje po ustanovitvi »zgodovinskega, narodopisnega in naravoslovnega muzeja za Slovensko Štajersko« (Društveno poročilo 1904: 107, Hudales 2008: 167). Leta 1909 je društvo za muzejsko zbirko dobilo prostore v Narodnem domu. Slavnostna otvoritev je bila 6. junija 1909, poudarek je bil predvsem na narodnem muzeju, ki je začel z delovanjem v drugem nadstropju šele nekaj mesecev kasneje, 28. novembra. Na otvoritvi je spregovoril predsednik društva in starosta dr. Pavel Turner, dr. Franc Kovačič pa je v smernicah izpostavil vzgojni in domoznanski pomen muzeja. Razvoj muzeja ni videl toliko v znanstveni smeri, temveč mora nazorno predstaviti preteklost kot sedanost naroda in ozemlja, vzbujati mora narodno samozavest in ponos naroda, gojiti estetski čut ter širiti duha med politično elito (»Društvena poročila« 1909, 114). Gre za koncept domovinskega oziroma domoznanskega muzeja, ki je prevladoval nato skozi skorajda celotno 20. stoletje.

Zbiralna politika se je osredotočila na podeželje, ki je bilo pretežno slovenske narodnosti. Temelje slednji je postavil Gabriel Majcen, ki je leta 1906 dokončal obsežni spis o »zbiranju narodopisnega blaga«, vendar pa njegovo delo ni izšlo.⁵⁴ Že leta 1904 se je zbiralne politike dotaknil Franc Kovačič, ko pravi: »Vrediti in poiskati bo treba še razne arhive, zasledovati prazgodovinska in staroslovenska selišča in grobišča, zgodovino raznih korporacij na Sp. Štajerskem, kakor tudi gospodarsko, versko-cerkveno, obrtno, umetniško, slovstveno zgodovino, zbirati življenjepisne podatke slavnih domačinov in rodoslovje spodnještajerskega plemstva. V narodopisju še čaka delavce folkloristika, dijalektologija, ljudska psihologija, narodne noše in običaji, stavbinske posebnosti...« (Društvena poročila 1904: 214 – 215). Društvo je prav tako naprošalo, da za vse naključne najdbe, kontaktirajo društvo. Muzej naj bi imel značaj slovensko - štajerskega narodnega muzeja, ki bo odražal kulturno podobo slovenske pokrajine in njenih ljudi, pričal bi naj o upravičenosti bivanja Slovencev na Štajerskih tleh. V razstavo so vključili izkopanine z nedavnih izkopavanj, ki so potekala v Središču ob Dravi, Veržaju in na Hajdini (Vrbnjak 1978: 21). Razstava je bila razdeljena na kulturnozgodovinski del z močnim poudarkom na narodopisju, numizmatiki in naravoslovnih zbirkah. V kulturnozgodovinskem oddelku so bile arheološke najdbe, slike, pohištvo, narodna noša, posodje, orožje, orodje in pisane. Pri numizmatiki izstopa denar iz rimske dobe, Bizanca in srednjega veka. Med naravoslovnih zbirk je sodila paleontologija in botanika (»Začasno poročilo« 1910: 141-144). Koncept muzeja in postavitev je bila postavljena na predlog Avgusta Stegenška, ki je verjetno prevzel arheološki del. Pri postavitvi pa sta sodelovala še Franc Kovačič, ki je prevzel zgodovinski del in Gabriel Majcen, ki je bil verjetno zadolžen za narodopisje. Kaže se velik vpliv Murkovih muzeoloških nauk in predstavitvi predmetov iz t.im. materialne kulture (Hudales 2008: 175 - 176).

Konec vojne je prineslo spremembe tudi pri nemškem muzejskem društvu. Dolgoletni predsednik

53 Več o Murkovem vplivu na Franca Kovačiča in delovanje muzeja v smeri narodopisja glej: Hudales 2008: 164 – 177.

54 Več o nesrečnih razlogih glej: Hudales 2008: 169.

društva dr. Amand Rak je umrl po krajši bolezni 28. septembra 1919. Rak je bil neutruden delavec ter steber mariborske družbe. Ob muzejski dejavnosti, kjer je bil tudi častni član, je med leti 1896 in 1904 deloval tudi kot podpredsednik odbora pri Mestni hranilnici (Marburger Zeitung, 30. 9. 1919: 3). 12. oktobra 1919 je bilo potrjeno novo vodstvo muzejskega društva, katerega je prevzel Emmanuel Pfeiffer, med člani pa se omenjajo še prof. dr. Matija Pirc, Wilhelm Heinz, Friedrich Leyrer, Fritz Friedriger, dr. Strmšek in dr. Wiesthaler (PAM, Delovni zapisniki). Delovanje društva se je zblížalo z Zgodovinskim društvom za Slovensko Štajersko. Med sestanki muzejskega društva se redno pojavlja tudi dr. Franc Kovačič, ki je bil zelo aktiven pri Zgodovinskem društvu.

Po prvi svetovni vojni⁵⁵ je z združitvijo zbirk slovenskega Zgodovinskega društva in Muzejskega društva (*Museumsverein*) znova prišlo do prostorske stiske. Na seji Zgodovinskega društva, dne 17. oktobra 1919 se je sklenilo, da se Zgodovinsko društvo obrne na nemško društvo »Museumsverein«, da odstopi društvu prostor za muzejske predmete. Izkazana je želja po skupnem muzeju, s tem da si vsako društvo pridrži lastninsko pravico do svojih predmetov. V začetku leta 1920 se je preselitev v nekdanjo jetnišnico tudi dejansko izvršila (»Društvena poročila« 1920/21: 58). Do prelomnega trenutka je prišlo na seji muzejskega društva, dne 15. marca 1921, ko je dotedanji predsednik Pfeiffer odstopil ter predal ključke podpredsedniku društva, ravnatelju Pircu. Na njegovo mesto je bil izvoljen Karol Ipavec. Za novega predsednika društva so izvolili dr. Franca Kovačiča, podpredsednik je postal dr. Karol Ipavic, tajnik prof. Matko Herič, kot blagajnik je bil izvoljen Friederik Leyrer, kot odborniki pa se še omenjajo Janko Košan, publicist dr. Pavel Strmšek, ravnatelj moškega učiteljišča Matija Pirc, arhitekt Karl Friedriger in notar Herman Wiesthaler (PAM, Delovni zapisniki).

Sredi 20. let 20. stoletja je muzej prevzel še gradivo lavantinskega škofijskega muzeja, ki je hranil predmete s področja sakralne umetnosti. Muzejska postavitve je vsebinsko izpostavila kulturno zgodovino Spodnje Štajerske. Muzej je leta 1921 imel okoli 1500 obiskovalcev, leto kasneje nekaj več kot 2000. Slaba reklama in nezadovoljstvo članov je povzročilo padec obiska leta 1925, ko je muzej obiskalo manj kot 1500 obiskovalcev, leta 1930 je bilo nekaj čez 1500, nagel skok in priljubljenost muzeja pa je zaznati leta 1935, ko so našteli že blizu 4000 obiskovalcev (Potočnik 2003: 196).

Do preureditve muzejskih zbirk je prišlo šele leta 1931, ko so v parterju uredili sakralno dediščino, prazgodovinske in rimske zbirke, numizmatiko, mariborske slikarje ter geološko-minerološki oddelek. V prvem nadstropju pa so bila zoološka, botanična in narodopisna zbirka, ter mariborski kulturni spomeniki (Baš in Gajšek 1932: 138), kjer se je po vsej verjetnosti nahajala tudi zapuščina Tegetthoffa, ki pa je dala prednost predmetom generala Rudolfa Maistra. Leta 1935 je bila na 610m² muzejskih površin okrog 10 000 predmetov (Potočnik 2003: 198-199). Iz tega obdobja je v zbirki Pokrajinskega muzeja Maribor ohranjena serija fotografij, ki prikazuje posamezne muzejske zbirke oziroma razstavo. Razstava je veliko bolj kot po kronološkemu loku, izpostavila predmete po zvrsteh. Veliko bolj je bila podobna depozitu kar glede na že omenjeno prostorsko stisko ni niti presenetljivo. Na eni izmed fotografij vidimo zbirko orožja z zastavami, že omenjene bobne narodne garde iz leta 1848, vsebinsko se torej vsaj deloma navezuje na leto 1848,⁵⁶ na hodniku so bila razstavljena večja kiparska in slikarska dela,⁵⁷ v posebni sobi vidimo vitrine namenjene ornitologiji in paleontologiji,⁵⁸ spet drugi hodnik so izkoristili za prikaz cehovskih skrinj z zbirko slikarstva,⁵⁹ vidni so tudi predmeti z oltarja iz cerkve sv. Jožefa v Studencih, dela kiparja Jožefa Strauba,⁶⁰ detajl zbirke slikarstva s portreti in krajinami⁶¹ ter predmete, ki se navezujejo na nedavna arheološka izkopavanja, drobnimi predmeti in numizmatiko.⁶² Na posebni fotografiji je izpostavljen znameniti oltar Leonharda Kerna, Marijino kronanje in Poklon svetih treh kraljev datiran v leto 1612 – 1613, ki so bili izdelani za oltar v

55 Zanimiva je pobuda Zgodovinskega društva, ki se je l. 1917 zavzel za ustanovitev vojnega muzeja, »kot spomin na sedanjo v pravem pomenu svetovno zgodovinsko vojno.« Prebivalce so pozivali, da bi društvu prinašali predmete, ki so povezani z Veliko vojno. Glej: Stavbar 1998: 118.

56 POMUM, ZF 1651.

57 POMUM, ZF 1652.

58 POMUM, ZF 1653.

59 POMUM, ZF 1654.

60 POMUM, ZF 1655.

61 POMUM, ZF 1656.

62 POMUM, ZF 1657 in ZF 1659.

cerkvi v Gornjem Gradu,⁶³ posebna fotografija pa se navezuje tudi na etnološko gradivo.⁶⁴

Zbiralna politika Zgodovinskega društva je postopoma pozornost preusmerila na novega »mariborskega sina«, generala Rudolfa Maistra. Oblikovala se je tako imenovana »Mariborska zbirka«, ki je gradila na prepoznavnosti in identifikaciji mesta.

Najprej je Zgodovinskemu društvu, verjetno tik pred smrtjo leta 1934, Rudolf Maister podaril fotografijo parade pred generalom Rudolfom Maistrom na proslavi osvoboditve Maribora 15. decembra 1920 (Glavni zapisnik muzeja Zgodovinskega društva v Mariboru, vpis št. 1521). V tem času je Zgodovinsko društvo od Mestne občine Kamnik odkupilo fotografijo rojstne hiše Rudolfa Maistra.⁶⁵ Mestna občina Maribor je Zgodovinskemu društvu podarila tudi dve fotografiji pogreba Rudolfa Maistra.⁶⁶ Leta 1936 je Zgodovinsko društvo še pridobilo fotografije hiše na Uncu pri Rakeku, v kateri je Maister umrl.⁶⁷ Fotografije je naredil Ivan Škorjanec, ki je za potrebe Zgodovinskega društva preslikal še: Rudolfa Maistra kot petošolca gimnazije,⁶⁸ Rudolfa Maistra kot poročnika,⁶⁹ Rudolfa Maistra kot nadporočnika,⁷⁰ Rudolfa Maistra kot stotnika⁷¹ in Rudolfa Maistra kot majorja.⁷²

Leta 1938 je sledila selitev muzeja v prostore mariborskega gradu (Oman 1999: 12-13). Svečana otvoritev meščanskega dela razstave je bila 18. decembra 1938 (PAM, fond Muzejsko društvo, šk. 4). Iz tega obdobja je ohranjena fotografija,⁷³ ki prikazuje muzejsko sobo, v kateri je izpostavljena mariborska zgodovina. Prepoznamo maketo Maribora z okolico in maketo Tegetthoffovega spomenika. Ob maketi vidimo vitrino z drobnimi predmeti. Na stenah vidimo fotografije pomembnih Mariborčanov, od častnih meščanov Rudolfa Gustava Puffa⁷⁴ in dr. Arthurja Mallyja⁷⁵ do podjetnika Karla Scherbauma⁷⁶ ter portretov povojnih mariborskih županov oziroma načelnikov Viktorja Grčarja,⁷⁷ dr. Franja Lipolda,⁷⁸ Josipa Leskovarja⁷⁹ in Alojzija Juvana.⁸⁰ Leta 1938 je ob začasnem (PAM, fond Pokrajinski muzej Maribor, škatla 3)⁸¹ odprtju stalne razstave Pokrajinskega muzeja Maribor v mariborskem gradu izšel tudi katalog razstave.⁸² Za javnost je bil muzej v grajskih prostorih odprt šele 12. marca 1939.

Neposredno pred otvoritvijo je poročevalec v *Slovencu* podal ključne točke nove razstave. Prva soba je obsegala historično topografijo Maribora, med predmeti pa so izstopali predmeti narodne straže

63 POMUM, ZF 1658.

64 POMUM, ZF 1660.

65 Glavni zapisnik muzeja Zgodovinskega društva v Mariboru, vpis št., št. 1530.

66 Prav tam, št. 1573, 1574.

67 Prav tam, št. 1820.

68 Prav tam, št. 1821.

69 Prav tam, št. 1822.

70 Prav tam, št. 1823.

71 Prav tam, št. 1824.

72 Prav tam, št. 1825.

73 Fotografijo neznanega avtorja hrani Pokrajinski muzej Maribor, glej: ZF 1723 (Prostori mariborskega gradu, med 1938 in 1941, 29,4 x 20, 5 cm). Fotografija je nastala med 1938 in 1941.

74 Fotografijo hrani Pokrajinski muzej Maribor, glej: ZF 621 (foto: Wagner, Maribor, 60. leta 19. stoletja, 39,1x46,5 cm).

75 Fotografijo hrani Pokrajinski muzej Maribor, glej: ZF 797 (foto: L. J. Kieser, Maribor, med 1880 in 1918, 38x46,5xcm).

76 Fotografijo hrani Pokrajinski muzej Maribor, glej: ZF 803 (foto: V. Lobenvein, ok. 1901, 46x53,5 cm).

77 Slika, olje na platnu hrani Pokrajinski muzej Maribor, inv. št. N. 1045, avtor: Ivan Tratnik, 20. leta 20. stoletja, olje na platno, v: 100 cm, š: 75 cm.

78 Slika, olje na platnu hrani Pokrajinski muzej Maribor, inv. št. N. 1207, avtor: Avgust Andrej Buck, 30. leta 20. stoletja, olje na platno, v: 98 cm; š: 73 cm.

79 Slika, olje na platnu hrani Pokrajinski muzej Maribor, inv. št. 1208, avtor: Ivan Kos, 1936, olje na platno, v: 100 cm, š: 75 cm.

80 Slika, olje na platnu hrani Pokrajinski muzej Maribor, inv. št. 1206, avtor: Matej Sternen, 1940, olje na platno, v: 100, š: 75 cm.

81 Svečana otvoritev je bila načrtovana 25. maja 1941, ki pa so jo zaradi okupacije prav tako odpovedali.

82 Razstavni katalog Pokrajinskega muzeja, 1938. Tegetthoff je omenjen pod zaporedno številko 94 v sklopu prepoznavnih mariborskih osebnosti.

iz leta 1848 z ilirsko trobojnico ter zastava generala Maistra, ki je bila kot prva slovenska zastava izobešena na takratnem okrajnem glavarstvu. Drugi prostor je prikazoval zgodovinske osebnosti Maribora, posebna pozornost je bila namenjena kipom štirih stebrov mariborske zgodovine: mariborskemu škofu Antonu Martinu Slomšku,⁸³ diplomatu, finančnemu prokuratorju in politiku Goedel – Lanoyju,⁸⁴ osvoboditelju Maribora iz časa po prvi svetovni vojni, generalu Rudolfu Maistru in starosti intelektualne misli, mecenu in predsedniku Muzejskega društva, dr. Pavlu Turnerju.⁸⁵

Sobo so krasile tudi slike dotedanjih mariborskih županov. Poseben prostor je bil namenjen starejši mariborski obrti, z razstavljenim topilnikom pohorskih steklarn, cehovskimi skrinjami in stanovanjsko kulturo z mizarstvom. Pot je nato obiskovalca vodila do izdelkov iz stekla. V peti sobi je bil prikazan hišni inventar, od porcelana do pisalnih miz iz prve polovice 19. stoletja, šesta soba je predstavljala meščansko stanovanjsko kulturo 60. in 70. let 19. stoletja, zadnja soba pa je bila posvečena moderni umetnosti. Poročevalec je zaključil, da vsak razstavljen predmet odraža kulturno podoba Maribora. Razstava pa bo posebno zanimiva za obrtnike, ki si bodo izostrili estetski čut (Slovenec, 10.3. 1939: 7).

5 RAZSTAVNA POLITIKA MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

Med drugo svetovno vojno je muzej prišel pod nemško upravo, ki je muzeju pripisovala vzgojno – izobraževalno funkcijo. Prevel je vlogo in pomen »*Heimat*« muzeja. Prvi predstojnik muzeja je bil M. Strobl, zadolžen sicer za osnovno šolstvo, sledil je brivski mojster F. Maresch, ki je v Mariboru skrbel za kulturo, ter nazadnje že omenjeni slikar Pipa Peteln. V muzeju je bilo dominantno mesto namenjeno nemški kulturi (PAM, fond Pokrajinski muzej Maribor, škatla I).⁸⁶ Prednost sta dobili arheologija in etnologija, ki sta bili za javnost odprti januarja 1943.

Arheološki del so postavili v kontekst območja med Celjem, Ptujem in Gradcem, ki že imajo bogato arheološko tradicijo. Na razstavi so prikazali najdbe iz Maribora in okolice (Radvanja, Hajdine, Lovrenca na Pohorju, Benedikta). Avtorji razstave izpostavljajo, da pomembnost najdb mariborskega območja sodi v širši prostor vzhodnoalpskega območja (»Museum der Stadt Marburg a/Drau, Arhaeologische« 1943). Med prvimi podpisanimi v knjigi obiskovalcev najdemo takrat v Gradcu delujočega arheologa slovenskega rodu, Walterja Schmidta.⁸⁷ Pomembnost arheološke zbirke v srednjeevropskem prostoru priča tudi obisk priznanega nemškega arheologa dr. Paula Reinekeja,⁸⁸ ki je muzej obiskal 30. junija 1943 (»Gästebuch«).

Etnologija je izpostavljala navezanost na vinogradništvo in Pohorje, kakor tudi razvoj obrti, med katerimi izpostavi mizarstvo in slikarstvo. Muzej je bil odprt ob nedeljah med 10. in 12. uro in ob četrtek med tretjo in peto uro popoldne (»Museum der Stadt Marburg a/Drau, Arhaeologische« 1943).

83 V razstavnem katalogu Pokrajinskega muzeja v Mariboru je zabeleženo, da je v zvezi s Slomškom razstavljen Slomškov posnetek Ivana Sojča (1879 – 1951) po kipu Ivana Zajca (1869 – 1952) iz mariborske stolnice. POMUM hrani relief portreta A.M. Slomška, delo I. Sojča, mavec, v: 40 cm, inv. št. N. 371. V zvezi s Slomškovo dediščino glej razstavnii katalog: Anton Martin Slomšek, 1992.

84 Dediščina družine Goedel –Lanoyja je na razstavi bila predstavljena z zofo, dvema foteljema in mizico iz njegovega stanovanja. Več o Goedel – Lanoyju glej: Vidmar 2015: 43 – 46.

85 Na Turnerja je spominjala reliefna kopija Ivana Sojča, narejena po Franc Bernekerjevem (1874 – 1932) kipu na mestnem pokopališču v Mariboru. Pavlu Turnerju je posvečena uvodna številna Studie Historice Slovenica leta 2001.

86 Več o Pipu Petelnu glej: Borin 2012: 191.

87 Walter Schmid (1875 – 1951), rojen na Gašteju pri Kranju, arheolog, etnolog in čebelar je sprva študiral pravo, nato teologijo, vstopil med benediktince, nato predsedal na študij zgodovine, geografije in arheologije ter promoviral na univerzi v Gradcu z disertacijo o izdaji Dalmatinove biblije. Zaposlil se je v Deželnem muzeju v Ljubljani, po poroki z evangeličanko pa je bil odpuščen ter se je na priporočilo Luschina zaposlil v Deželnem muzeju v Gradcu, kjer je postal predstojnik za prazgodovino in numizmatiko. V času druge svetovne vojne je vzdrževal stike s Franjo Bašem (glej obširno korespondenco s Franjem Bašem v PAM, fond Franjo Baš/1703/001 Korespondenca s fizičnimi osebamii). Franjo Baš ga uvršča med prve na slovenskem delujoče muzeologe. Glej: Baš 1960: 222 – 223.

88 Paul Reineke (1872 – 1958) je eden vodilnih arheologov svoje dobe na območju Srednje Evrope. Ukvarjal se je predvsem s klasifikacijo in periodizacijo bronaste in železne dobe in predlagal kronologijo za bronasto in železno dobo, ki v temeljih velja še danes. Zaposlen je bil v osrednjem muzeju v Mainzu ter nato kot konzervator v *Generalkonservatorium der Kunstdenkmale und Altertümer Bayernns*. Glej: Krämer 2003: 348-349.

V tem času je izšla tudi priložnostna knjižica, v kateri vidimo tloris razstave, ki se je nahajala v današnji viteški dvorani in v prostorih vzhodno od le-te. Zahodna stran je bila namenjena za pisarniške prostore. Knjižica, ki je služila tudi kot propagandni material izpostavlja nemško genezo mesta, s poudarkom na Kernstocku, Tegetthoffu in gledališču, kot simbolu nemške meščanske kulture.⁸⁹

V obdobju druge svetovne vojne so grajski prostori po eni strani postali reprezentativni prostori nemške oblasti, po drugi strani pa je prav z razstavo in slavnostnim odprtjem arheološke in etnološke zbirke vključevala območje Spodnje Štajerske v nemški rajh. Prav kronološka postavitvev razstave, ki se je uveljavila od francoske revolucije naprej, je z arheologijo predpostavlja korenine vsakega naroda daleč v prazgodovino. Prav arheologija ima velik vpliv na javnost, ker na podlagi materialnih dokazov deluje verodostojno (Perko 2018: 57; Bettina 1990: 464-478).

Identiteta rajha se je najizraziteje interpretirala prav preko identitete s krajino, kar je postala naloga in neposredni odraz arheologije in etnologije. Glorificiranje narave je že v 19. st. simboliziralo pripadnost in zvestobo določenemu narodu, skupni kroni. »Land« pomensko izhaja iz mesta in ljudi, ki živijo na določenem teritoriju, medtem ko »schaft« pomeni zvezo, partnerstvo. »Land«, torej zemlja, je povezana s teritorijem, s človekovim »lebensraumom«,⁹⁰ kulturna krajina pa postane stvar politične manipulacije in konstituiranja nacionalne identitete. Kulturna krajina je postala simbol »Heimata«, ljubezen do domovine pa postane skupno dobro (Daniels 1993: 12).⁹¹ Krajina je povezana s spominom, z običaji, razumom, kulturo in mitologijo, zato nam neposredno odraža naše bistvo, ki je zapisano v zemlji (Schama 2004: 14).

Da bi ilustrirali, do kolikšne mere je nemška oblast uničevala slovensko dediščino, pogledjmo uso do fresk Mateja Sternena v kletnih prostorih mariborskega gradu, kjer se je takrat nahajala grajska kavarna. Matej Sternen je v letih 1939 – 1940 restavriral freske v viteški dvorani. Nato sta ga Franjo Baš oziroma mestno načelstvo naprosila, da poslika še kletne prostore z motivi Maribora in okolice, gospodarsko zgodovino in domoznanske motive (Baš 1951: 176). Nad vsako posamezno sliko pa je v trak umestil verz iz narodnih pesmi.⁹²

Kletni prostori so se takrat delili na tri dele, domoznanske motive pa je upodobil v zadnji sobi, namenjenim društvenim potrebam. V slednji je na severni steni upodobil *Ciril – Metodove besede*, ki so potekale na zborovanju čitalničarjev na Radvanjskem polju v Mariboru leta 1863. Na freski je izpostavil Josipa Vošnjaka v nagovoru vsem zbranim Slovanom, Polance iz Dravskega in Murskega polja, slavnostni oder je bil okrašen z girlandami in mlaji s slovenskimi, štajerskimi in avstrijskimi zastavami. Na isti steni je na drugi freski upodobil čitalničarje, zbrane pod sliko Antona Martina Slomška. Za slavnostno pogrnjeno mizo pa je upodobil osrednje osebnosti narodnega gibanja in spodnjem Štajerskem: dr. Janka Serneca, dr. Matijo Preloga, Antona Tomšiča, dr. Jože Vošnjaka in Josipa Jurčiča, Miha Hermana, dr. Jožefa Muršca, dr. Franca Radeja, dr. Jakoba Ploja, dr. Benjamin Ipavca, Janeza Majcingerja, Josipa Šumana, dr. Ferdinanda Dominkuša, Frana Kosarja, Božidarja Raiča, dr. Jožefa Ulago in Frana Rapoca. Sedeli so dr. Štefan Kočevar, Davorin Trstenjak, Dominik Čolnik, dr. Ivan Geršak. Na nasprotni (južni) steni se je nahajala skupinska slika *Narodnega sveta za Slovensko Štajersko* leta 1918, kjer so za zeleno mizo sedeli dr. Franjo Rosina, general Rudolf Maister, Fran Voglar, dr. Srečko Lajnšič, Anton Hren in Franjo Žebot. Stali so Vladimir Pušenjak, Evald Vračko, Viktor Kukovec, dr. Karl Verstovšek, Jakob Zadavec, dr. Josip Hohnjec, dr. Franc Lukman, Josip Smertnik, dr. Fran Kovačič in Jakob Florjančič (Kos, Fr. K. 1940: 170-171).

Gre za izjemen dokument, s katerim je Sternen, verjetno po Baševih navodilih, naslikal bistvene konstitutivne elemente in najpomembnejše osebnosti Spodnje Štajerske v obdobju med letoma 1861 in 1918. Omenjene tri freske so bile v celoti prebeljene v času druge svetovne vojne, medtem ko so pri ostalih freskah prebelili zgolj domoljubne verze. Freske z naslovi so ostali prebeljeni tudi po drugi svetovni vojni, v času komunistične oblasti, ki ravno tako ni bila naklonjena pretiranemu izražanju

89 Brez naslova in založnika. V knjižnici so trije prispevki: Strobl, Zum Ersten Kreistag des Steirischen Heimabundes in Marburg a.d. Drau; dr. Hans Pircheger, So wuchs Marburg im Laufe der Jahrhunderte; brez avtorja, Marburg nach Befreiung; Otto Kump, Marburg, Pflegestätte deutscher Kultur.

90 Že v drugi polovici 19. stoletja, v času nacionalizmov, še bolj pa v Nemčiji v 30. letih 20. stoletja se na to konotacijo naveže tudi *Blut und Boden*.

91 Glej tudi: Kučan, Ana, *Krajina kot nacionalni simbol*, Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1998.

92 Podrobneje glej članek Kos, Fr. K. 1940: 166-172. Odnos mariborske sočasne stroke do Sternenovih poslikav glej: Golob, 17.6. 1940: 4.

slovenske narodne identitete. Baš sklepa, da je fresko s Čitalničarji načel soliter in je verjetno uničena (Baš 1951: 184).⁹³ Poslikava Narodni svet za slovensko Štajersko pa je doživela svoj nesrečni konec nevede v fazi obnove leta 2005 (Kacafura 2019). Prav tako pa ostaja prebeljena majolika, naslikana po motivu majolike narejene za prej omenjeno zborovanje na Radvanjskem polju ob praznovanju 1000 – letnice prihoda Cirila in Metoda v naše kraje. Na majoliki so vidni narodni elementi z lipovimi listi v zeleni, vitice pa v rdečih in modrih barvah, v ospredju je viden napis, povzet iz Tomanove pesmi MAR I BOR (Mar nam more biti za naše mesto in Bor je potrebno pokazati zanj). Ročaj je okrašen z dvoglavo kačo, kar se lahko povezuje z naročnikom majolike dr. Matijo Prelogom, ki je bil po poklicu zdravnik. Skice, ki jih je Sternem uporabljal za poslikavo mariborske kleti, so med vojno izginile (Baš 1951: 180). Pri malikovanju kulta nemškega junaka so se Nemci oprli tudi na kult Tegetthoffa, kar se je izkazalo tudi pri poimenovanju vzgojno izobraževalnih zavodov. Tako so Nemci v poslopu klasične gimnazije odprli še realno gimnazijo (*Oberschule für Junge am Tegetthoff Gymnasium*). Na novo so ustanovili tudi humanistično gimnazijo, t. im. *Tegetthoff Gymnasium*, ki je v letih 1944/45 imela že štiri razrede (Vodnik 2009: 580).

6 RAZSTAVNA POLITIKA PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Po drugi svetovni vojni je z novo stalno razstavo v prostorih mariborskega gradu izbrisan kolektivni spomin in sled nemškega dela prebivalstva. Pri razstavi, katero je postavljala Franjo Baš so izhajali iz arheologije in etnologije, ki se je dopolnjevala z naravoslovno zbirko. Prav etnologija je prevzela vlogo prikaza »razredne raznolikosti« med plemiško kulturo, meščanstvom in kmetom (Baš 1948: 209). Delavski potencial je izpostavil z Jankom Pajkom,⁹⁴ ki se je v imenu delavstva v 70. letih 19. stoletja zavzemal za splošno volilno pravico, Franom Rapocem,⁹⁵ ki je prevzel organizacijo združništva med mariborskim delavstvom in Andrejem Čanžekom, ki je bil predstavnik mariborskega sindikalnega gibanja (Baš 1948: 209).

Vzpostavili so zavesten odnos do štajerske zemlje na eni strani, po drugi strani pa so ob kulturni – zgodovini izpostavili junaštva iz obdobja NOB, kateremu je bila namenjena osrednja slavnostna dvorana in prostor ob njej (Baš 1948: 203–212). Metanaracija, ki navadno predpostavlja kronološki model postavitve razstave, omogoča poveličevanje junaštev in glorifikacijo aktualne oblasti (Perko 2019: 239), kar so prevzeli tudi avtorji razstave. Torej, v kolikor je razstava nemškega Muzejskega društva izpostavljala nemški značaj mesta, je razstava postavljena leta 1946 prav tako izhajala iz selektivnega spomina, kar je značilnost totalitarnih režimov (Perko, Cerovski 2017: 214). Izhod iz krize identitete je po drugi svetovni vojni podal nemški filozof Theodor Adorno, ki je poudaril, da se resnice ne sme reducirati na metodo. Resnica je nastajajoča konstelacija (Toth 1994: 30) kar dosežemo s pomočjo mišljenja. Misliti pomeni identificirati (Adorno, 1979: 152), pomeni delovati, prepoznati, z njegovo pomočjo se predstavimo, izrazimo svojo željo, misel oziroma razstavo, vendar kot pravi Adorno: »Kar je ohlapno povedano, je slabo mišljeno« (Adorno, 1979: 152). Prav zato Adorno vidi v avtonomnosti mišljenja, ki nam omogoča svobodo duha in nudi pravico bivanja in svobodnega odločanja (Toth 1994, 32), izhod iz totalitarne interpretacije. Prav avtonomnost muzejev je ena najpomembnejših značilnosti, ki muzejem omogoča vlogo učitelja in kritičnega opazovalca v svojem lastnem okolju (Maroevič 1993: 206).

7 METAMORFOZE KULTURNE DEDIŠČINE

Metamorfoze odnosa stroke in javnosti do polpretekle zgodovine in z njo povezane dediščine se različno zrcalijo v vseh družbeno-političnih sistemih oziroma zgodovinskih epohah. Rečeno z Althusserjem, muzej je kmalu postal del ideološkega aparata (Althusser 2018) Cislajtaniije. Številni različni

⁹³ Dne 29. 10. 2019 je restavratorica Nastja Nylaander opravila manjšo sondažo na severni steni (na levi in desni strani oboka), ki je razkrila, da se pod modrim premazom na levi strani še vedno nahaja freska *Ciril – Metodove besede*. Zelo verjetno je freska Čitalničarji ohranjena tudi na vzporedni steni.

⁹⁴ Janko Pajk (1837–1899), filozof, urednik in publicist je doktoriral iz filozofije na Dunaju, prevzel je uredništvo Zore, nekaj časa je bil tudi lastnik Narodne tiskarne. Glej: Koblar 1935: 251 – 256.

⁹⁵ Fran Rapoc (1842 – 1882), rojen v Mariboru, pravo je doštudiral na Dunaju, zavzemal se je za ustanovitev denarnih zavodov in gospodarsko neodvisnost Slovencev. Pripravištvo je opravil pri Ferdinandu Dominkušu, imel je odvetniško pisarno v Šoštanjju. Glej: Andrejka, Baš 1960: 28.

darovalci potrjujejo, da je muzej med drugim služil kot točka spomina,⁹⁶ vezan na »junaštva« meščana ali proletariata.

S tem, ko so posamezniki prenesli lastne zbirke iz privatne v javno sfero, so sprejeli dikcijo avtorizirane diskurza (Perko 2019: 237), ki jo je v tem primeru prevzel vodilni sloj družbe, torej prvenstveno, germanofilsko meščanstvo. Z razstavo se je posameznik znotraj ciljne javnosti (Maroevič 1993: 221) tudi identificiral, na kar so ga opozarjali muzejski predmeti (narodna garda, Tegetthoffova zapuščina, mestne insignije). Še več, razstava kot taka, je po Foucaultu prevzela funkcijo discipline, nadzora in spektakla (Bennet 1995: 63). Vsak je lahko malikoval narodno oziroma mestno bogastvo, ki je bila dostopna in vidna vsakomur (Bennet 1995: 65). Muzejski predmet je prevzel vlogo dokumenta, simbola in prenašalca sporočil (Maroevič 1993: 152). Mestno oblast predstavljata žezlo kot simbol pravičnosti ter meč kot simbol moči, pravična sodba pa je potekala izpod slike mogočne podobe bibličnega kralja Salomona. Narodni ponos in identifikacijo z monarhijo takrat že močno narodnostno načetega imperija, so simbolizirali predmeti vezani na Tegetthoffa. Obiskovalec se je zlahka identificiral z imperijem, ki ga je poosebljal »mariborski sin«. Postal je del spektakla, ki jo je narekoval avtoriziran diskurz razstavnega prostora in predmeti v prepleteni muzeološki rabi (dokument, simbol, prenašalec sporočil), postavljene sprva, kako simbolično po Foucaultu, v vzgojno - izobraževalno institucijo ter nato, med prvo svetovno vojno, preseljene še v prostore bivše jetnišnice (Foucault 2004)!

Ne gre samo za vsebino, temveč tudi za rabo arhitekture in njenega simbolno družbeno-prostorskega pomena, kar je kulminiralo z umestitvijo slovenskega Zgodovinskega društva v Narodni dom, kot simbolom slovenske kulture na prelomu 19. v 20. stoletje in nenazadnje, z umestitvijo muzeja v grajske prostore pred začetkom druge svetovne vojne. Reprezentativna grajska stavba, umeščena v središče mesta, je prevzela tako materialno kot simbolično moč, moč prezence in pripovedi v katero so neposredno vključeni tvorcji nove države Kraljevine Jugoslavije (Bennet 1995: 87). V kolikor so torej grajski prostori s plemstvom, kot simbolom moči in oblasti bili središče političnega in kulturnega življenja v mestu in regiji vse do dobe meščanstva, se je ta simbolna vloga grajskih prostorov z umestitvijo muzejske razstave ponovno vzpostavila.

Zgodovinsko društvo je z novo postavitvijo leta 1938 prevzelo model družbenega nadzora in ustvarilo močno obliko avtoriziranega diskurza. Obiskovalec se je lahko identificiral s podobo kralja Aleksandra, ki je Maribor obiskal ob priložnosti otvoritve obrtne razstave leta 1923⁹⁷ ali s predmeti vezani na čas narodnega prebujanja iz 60. let 19. stoletja.⁹⁸ Podoben diskurz se uveljavi po drugi svetovni vojni z glorifikacijo proletariata.

Muzejske razstave so vse od svoje prve postavitve v Mariboru leta 1903 prevzele vlogo komunikacije z javnostjo. Kustosi razstave so s skrbnim izborom predmetov prevzeli vlogo interpreta zgodovine, kar je seveda omogočala tako imenovana linearna ali kronološka postavitvev razstave, začenši z arheologijo, kot glavno apologetinjo »pravice do ozemlja«, kar so nenazadnje terjali domala vsi avtorji razstav. V tem kontekstu je potrebno temeljito preizprašati vsebino vsake stalne razstave, ki zgolj prikazuje in ne opozarja, analizira in interpretira zablode lastne preteklosti. Prav zato, mora razstava prevzeti vlogo dialoga tako v odnosu do časa oziroma do predstavljene teme, po drugi strani pa mora razstava nagovoriti in vzpostaviti dialog z obiskovalcem, ki mora preko razstave prepoznati pasti in priložnosti razstavne vsebine. Razstava ne služi zgolj kot ogledalo preteklosti, temveč polemizira s sedanjostjo ter hkrati in predvsem služi kot vodilo v odprto, nedorečeno prihodnost.

96 »*Lieu de mémoire*« se nanaša na kolektivni spomin, na kar nas lahko opozarjajo določeni kraji, dogodki ali predmeti, ki imajo poseben pomen za določeno skupnost ali skupino ljudi, ki jo je v tem primeru prevzel mestni muzej. Glej Perko 2019: 243, glej tudi: Smith 2006: 51.

97 POMUM hrani fotografijo z inv. št. ZF 1866, foto Makart, Obisk kralja Aleksandra I. v Mariboru v času obrtne razstave leta 1923, črno - bela, 27,5 × 25, 5 cm.

98 Na ta čas opozarjata: Spominska majolika na Ciril - Metodovo bésedo v Mariboru l. 1863, fotografija Janka Serneca, vodilnega mariborskega čitalničarja.

8 LITERATURA IN VIRI

Viri

1. Gästebuch, arhiv Pokrajinskega muzeja Maribor.
2. Glavni zapisnik muzeja Zgodovinskega društva v Mariboru 1907 – 1919, Pokrajinski muzej Maribor.
3. Grundbuch des Museum-vereines in Marburg, Pokrajinski muzej Maribor.
4. Pokrajinski muzej Maribor (POMUM), Inventarna knjiga kulturno – zgodovinskega oddelka.
5. Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), Delovni zapisniki društva Museumsverein Marburg 1902 – 1920, Fond Muzejsko društvo Maribor, škatla 7.
6. Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Pokrajinski muzej Maribor, škatla 1.
7. Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Pokrajinski muzej Maribor, škatla 3.
8. Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Muzejsko društvo Maribor: 1902 – 1966, škatla 4.
9. Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Franjo Baš/1703/001. Korespondenca s fizičnimi osebami.
10. Steiermärkisches Landesarchiv, Graz, fond Rudolf Gustav Puff.
11. Universalmuseum Joanneum, Abteilung Archäologie & Münzkabinett, Handschriftliche Alt Akten 1865-1867.

Periodika

1. Marburger Zeitung, 6.6. 1886, 2-3.
2. Marburger Zeitung, 4. 7. 1886, št. 80: 3.
3. Marburger Zeitung, 16.5. 1901, št. 58: 3.
4. Marburger Zeitung, 30. 9. 1902, št. 117: 3.
5. Marburger Zeitung, 18.1. 1916, št. 13: 3.
6. Marburger Zeitung, 30. 9. 1919, št. 217: 3.
7. Mariborski Večernik Jutra, 17. 6. 1940, št. 135: 4.
8. Slovenec, 10.3.1939, št. 58: 3.
9. Urania: Illustrierte populärwissenschaftliche Wochenschrift, 6. 11. 1909, št. 45: 709 – 711.
10. Vierundfünfzigziger Jahresberich steiermärkisch = landschaftlichen Joanneums zu Graz, über das Jahr 1865, Graz 1866.
11. *Deutscher Bote für Steiermarkt und Kärnten, Kalender für das Jahr 1906*. 1907. Das Marburger Museum, 21.
12. Pravilnik o seznamih vrsti dediščine in varstvenih usmeritvah. Člen 5. Ur. l. RS, 16/08, 123/08, Ljubljana, 7. december 2010.

Literatura

1. Adorno, Theodor W. 1979. *Negativna dijalektika*, Beograd: Izdavačko grafički zavod.
2. Althusser, Louis. 2018. *Ideologija in Ideološki aparati družbe*. Ljubljana: cf.
3. Andrejka, Rudolf, Baš, Franjo, 1960. Fran Rapoc. *Slovenski biografski leksikon (SBL)*, 9. zvezek, SAZU: 28.
4. *Anton Martin Slomšek*. 1992. Ur. Vili Vuk, Pokrajinski muzej Maribor.
5. Baš, Franjo, Gajšek, Božidar. 1932. *Vodnik po Mariboru (Führer durch Maribor)*, Ljubljana.
6. Baš, Franjo. 1948. *Po birkah Pokrajinskega muzeja v Mariboru. Nova obzorja*: 203 – 212.
7. Baš, Franjo. 1951. Matej Sternen v Mariboru (Spomini). *Zbornik za umetnostno zgodovino*, letnik I., Ljubljana: 176 - 184.
8. Baš, Franjo. 1960. Schmid, Valter. *Slovenski biografski leksikon (SBL)*, 9. zvezek, SAZU: 222-223.
9. Baumgartner, Egon, 1934. Najdbe novcev v Mariboru. *Kronika slovenskih mest 1*: 298.
10. Borin, Andreja. 2012. Pipo Peteln: zlatar, slikar in grafik. *Nemci in Maribor*, ur. Jerneja Ferlež, Umetniški kabinet Primož Premzl, Maribor: 191.

11. Bettina, Arnold. 1990. The past as propaganda: totalitarian archaeology in Nazi Germany. *Antiquity*, 64: 464–478.
12. Bevc Varl, Valentina. 2019. Muzejski predmeti iz usnjarske družine Herzog in trgovske družine Pachner v zbirki Pokrajinskega muzeja Maribor. *Kronika*, 67, št. 2: 259–280.
13. Časopis za zgodovino in narodopisje. 1909. Društvena poročila, ur. Anton Kaspret, VI: 114–117.
14. Časopis za zgodovino in narodopisje. 1910. Začasno poročilo o muzeju, ur. Anton Kaspret, VII: 141 – 144.
15. Časopis za zgodovino in narodopisje. 1920/21. Društvena poročila, ur. Franc Kovačič, XVI: 58.
16. Foucault, Michel, 2004. *Nadzorovanje in kaznovanje: nastanek zapora*, Ljubljana, Krtina.
17. Godina Golija, Maja. 2004. Muzejsko društvo in ustanovitev mestnega muzeja v Mariboru. *Studia Historica Slovenica*, št. 2-3: 405–419.
18. Godina Golija, Maja. 2006. Franc Ferik in njegov pomen za muzejsko in narodopisno dejavnost na Slovenskem Štajerskem. *Traditiones*, 35, št. 1: 207 – 218.
19. Godina Golija, Maja. 2018. Aman Rak. *Mariborske osebnosti*, ur. Mateja Ratej, Ljubljana, ZRC SAZU: 107 – 115.
20. Gspan, Alfonz. 1971. Zupančič, Janez Anton. *Slovenski biografski leksikon (SBL)*, 11. zvezek, SAZU: 549–553.
21. Habjanič, Oskar. 2016. Darwinizem na Slovenskem. *Zgodovinski časopis*, 70, št. ½: 98 – 126.
22. Habjanič, Oskar. 2020. Zapuščina Wilhelma Tegetthoffa v Pokrajinskem muzeju Maribor v kontekstu heritološkega diskurza. Časopis za zgodovino in narodopisje (ČZN), 91, zv. 2/3: 53 – 101.
23. Hartman, Bruno. 2010. Trije odlični nemški gledališčniki v Mariboru. Časopis za zgodovino in narodopisje (ČZN), 71, št. 4: 547–574.
24. Jurkovič, Nada. 1996. Zapuščina Franca Ferka. *Ptujski zbornik*, VI: 617 – 627.
25. Hudales, Jože. 2008. *Slovenski muzeji in etnologija. Od kabinetov čudes do muzejev 21. stoletja*, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana.
26. Kacafura, Irena Porekar. 2019. *Popis Sternenovih poslikav v grajski kleti*. Arhiv Pokrajinskega muzeja Maribor.
27. Koblar, France 1935. Janko Pajk. *Slovenski biografski leksikon*, 6. zv., SAZU, Ljubljana: 251 – 256.
28. Krämer, Werner. 2003. „Reinecke, Paul“. *Neue Deutsche Biographie* 21: 348–349 [Online-Version]; URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118788221.html#ndbcontent> (Dostop 10.9. 2020).
29. Kos, Fr. K. 1940. Sternenove Freske v Mariborski grajski kleti. *Kronika slovenskih mest*, VII/3: 166 – 172.
30. Maroevič, Ivo. 1993. *Uvod u muzeologiju*, Zavod za informacijske studije.
31. *Museum der Stadt Marburg a/Drau, Arhaeologische und Volkskundliche Abteilung*. 31.1.1943. Marburg.
32. Oman, Drago. 1999. Ob šestdesetletnici muzejskih zbirk v prostorih mariborskega mestnega gradu. *Argo*, 42/1: 12 – 13.
33. Perko, Verena, Cerovski, Dijana. 2017. Balkans between East and West: The Social Responsibility of Heritage interpretation: (Through the Panopticum of the Heritage Musealisation). *Interpret Europe (2017): Spring Event 2017, Proceedings*, 19–21. May 2017, Prague: Interpret Europe, 2017, glej: http://www.interpret-europe.net/fileadmin/news-tmp/ie_events/2017/Prague/ieprague17_proceedings.pdf (Dostop 10.11. 2020).
34. Perko, Verena. 2019. Heroes and little people: Modern museological approaches in interpreting war themes – perspective from the East. *Rediscovering the Great War: archaeology and enduring legacies on Soča and Eastern Fronts*, Routledge, 2019: 234–245.
35. Perko, Verena. 2018. Palmira, ljubezen moja. *Historični seminar 13*, Ljubljana, ZRC SAZU: 45–66.
36. Potočnik, Dragan. 2003. *Kulturno dogajanje v Mariboru v letih 1918 – 1941*. Maribor, Litera.
37. Pungartnik, Marjan. 2012. Književniki. *Nemci in Maribor*, ur. Jerneja Ferlež, Umetniški kabinet Primož Premzl, Maribor: 186 – 188.

38. Razstavní katalog Pokrajinskega muzeja v Mariboru 1938, Tiskarna Sv. Cirila, Maribor.
39. Sapač, Igor. 2015. Rotovži. *Arhitektura 19. st. na Slovenskem*, ur. Igor Sapač, Franci Lazarini, 132-135. Muzej za arhitekturo in oblikovanje, Fakulteta za arhitekturo.
40. Schama, Simon. 2004. *Landscape and Memory*, London, Harper Press.
41. Smith, Laurajane. 2006. *Uses of Heritage*, London. Routledge.
42. Stavbar, Vlasta. 1998. *Kulturno dogajanje v Mariboru v letih 1914 – 1918*. Založba Obzorja.
43. *Studia Historica Slovenica*. 2001. 1, št. 1, ur. dr. Darko Friš. Zgodovinsko društvo Franca Kovačiča.
44. Vidmar, Polona. 2015. *Umetnostna galerija Maribor v palači Goedel – Lannoy*. Ljubljana, ZRC SAZU.
45. Daniels, Stephen. 1993. *Fields of vision, The Common Landscape of America*, Princeton University Press.
46. Strobl, Pirchegger, H., Kump, O. *Zum Ersten Kreistag des Steirischen Heimatbundes in Marburg a.d. Drau. So wuchs Marburg im Laufe der Jahrhunderte. Marburg nach Befreiung; Marburg, Pflegestätte deutscher Kultur*.
47. Škrabar, Vinko. 1922. Ruški mitrej. Časopis za zgodovino in narodopisje (ČZN), XVII, št. 1: 15-20.
48. Špendal, Manica. 2003. Maribor, mesto prvih ustvarjalnih začetkov Huga Wolfa: ob 100. obletnici skladateljve smrti. *Studia Historica Slovenica (SHS)*, 3, št. 2-3: 213 – 225.
49. Špendal, Manica. 2010. Amalie Scheeweiss Joachim (1833 – 1899). *Studia Historica Slovenica*, 10, št. 2/3: 707 – 716.
50. Tóth, Cvetka. 1994. *Spontanost in avtonomnost mišljenja: študije o negativni dialektiki*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
51. *Vodnik po fondih in zbirkah 2009*. Pokrajinski arhiv Maribor.
52. Vrbnjak, Viktor. 1978. Prispevek k zgodovinopisju na slovenskem Štajerskem. *Zgodovinsko društvo v Mariboru, 1903 – 1987: 75 let*, ur. Viktor Vrbnjak: 5-27. Zgodovinsko društvo v Mariboru.

Doc. ddr. Verena Perko, muzejska svetnica

Gorenjski muzej, Univerza v Ljubljani

NESKONČNO BOGASTVO ZBIRKE RUDOLFA II. MED MUZEJI, ZNANJEM IN SODOBNO ZNANOSTJO THE INFINITE WEALTH OF THE RUDOLF II COLLECTION. BETWEEN MUSEUM, KNOWLEDGE AND MODERN SCIENCE

POVZETEK

Članek obravnava praško zbirko cesarja Rudolfa II. kot družbeno-historični fenomen in skuša prepoznati njen vpliv na razvoj sodobne znanosti in muzejev. Obravnava izhaja iz zgodovinskih, umetnostnozgodovinskih in drugih spoznanj. Z metodo analize in s primerjavo konceptov širi obravnavo na interdisciplinarno polje muzeologije in heritologije. Namen študije je osvetliti naravo človeškega znanja in prepoznati vlogo zbirk in muzejev pri ohranjanju in širjenju znanstvenih in hermenevtičnih vedenj v okviru potreb sodobne družbe.

V nadaljevanju ugotavlja na podlagi filozofskih pogledov, da je vednost /savoir/ nepogrešljivi element funkcioniranja družbe, pri čemer je nujno, da tvori integrirano celoto. Zato je splošno prepričanje sodobne družbe o večvrednosti znanstvene vednosti zavajajoče in nevarno. Druga vrsta vednosti je narativne ali hermenevtične narave. Povezana je z idejami notranjega ravnovesja in konvivalnosti. Znanstvena vednost je pozitivistična, svojo uporabo zlahka najde v tehnikah, ki zadevajo ljudi in materiale. Je nepogrešljiva za sistem proizvodne moči. Hermenevtična vednost je kritična ali refleksivna, posredno ali neposredno se vprašuje o vrednosti in ciljih.

Na podlagi spoznanja o družbenem pomenu integrirane celote znanja se avtorica sprašuje o vlogi muzejev in kulturne dediščine kot glavnega vira hermenevtičnih ali konvivalnih znanj. Z ozirom na potrebe sodobne družbe prepoznava tri prednostne naloge muzejev: identitetne, izobraževalne in naloge opolnomočenja javnosti za demokratično družbeno delovanje. Hermenevtična vedenja so ključnega pomena v procesih kultiviranja človeka in njegovega zgodovinskega samospoznanja ter dviga v občost. Ta vedenja so toriščna in generična. Poslanstvo muzejev v sodobnem svetu je moč prepoznati v nalogah širjenja omike in kultiviranja, kar je svojevrstno prizadevanje za humaniziranje sodobne družbe in vračanje vere v smisel človekovanja.

Ključne besede: Rudolf II., Kunstkammer, interpretacija dediščine, muzeji, konvivalno vedenje

ABSTRACT

The article deals with the Prague collection of Emperor Rudolph II as a socio-historical phenomenon and seeks to recognize its influence on the development of modern science and museums. The treatment is based on historical, art-historical and other approaches. Through the method of analysis and the comparison of concepts, it expands the discussion on the interdisciplinary field of museology and heritology.

The purpose of the study is to shed light on the nature of human knowledge and to identify the role of collections and museums in the preservation and dissemination of scientific and hermeneutic behaviors within the needs of modern society. It goes on to state, on the basis of philosophical views, that knowledge /savoir/ is an indispensable element of the functioning of society, and it is necessary for it to form an integrated whole. Therefore, the general belief of modern society about the superiority of scientific, empirical knowledge is misleading and dangerous. The second type of knowledge is narrative or hermeneutic in nature. It is associated with the ideas of inner balance and conviviality. Scientific knowledge is positivist, it easily finds its use in techniques that concern people and materials. It is indispensable for the production of power system. Hermeneutic knowledge is critical or reflexive, directly or indirectly questioning value and sense.

Based on the knowledge of the social significance of the integrated whole of knowledge, the author searches the role of museums and cultural heritage as the main source of hermeneutic behavior. With regard to the needs of modern society, it recognizes three priorities of museums: identity, education and the task of empowering the public for democratic social action. Hermeneutic behaviors are crucial in the processes of cultivating man and his historical self-knowledge and raising him to community. These behaviors are central and generic. The mission of museums in the modern world can be identified in the tasks of spreading cultivation and humanism. It is a specific way to humanize modern society and return faith to the meaning of humanity.

Key words: Rudolf II., *Kunstkammer*, heritage interpretation, museums, convivial behavior

Besedilo so kritično prebrali in ga izboljšali s svojimi pripombami in nasveti mag. Rolanda Fugger, dr. Rajka Bračun Sova in dr. Luka Vidmar, vsem se najlepše zahvaljujem!

1 UVOD

Članek je nastal ob priliki gostovanja praške zbirke Rudolfa II. v Narodni galeriji v Ljubljani. Zbirko obravnava kot družbeno-historični fenomen in skuša prepoznati njen vpliv na razvoj sodobne znanosti in muzejev. Obravnava izhaja iz zgodovinskih, umetnostnozgodovinskih in drugih spoznanj.¹ Z metodo analize in s primerjavo konceptov širi obravnavo na interdisciplinarno polje muzeologije in heritologije.² Njen namen je osvetliti naravo znanja³ in prepoznati vlogo zbirk in muzejev⁴ pri ohranjanju in širjenju znanstvenih in hermenevtičnih vedenj v okviru potreb sodobne družbe. Glavna hipoteza se glasi, da imajo muzeji pomembno vlogo pri širjenju hermenevtičnih vedenj, zakodiranih v kulturni dediščini. Tovrstna znanja so presodnega pomena za ohranjanje družbenega ravnotežja in vrednot.

2 RUDOLF II., CESAR, KI JE VLADAL SVETU PREK SVOJE ZBIRKE

Rudolf II. je vladal od leta 1576 do svoje smrti 1612 kot cesar Svetega rimskega cesarstva, bil pa je tudi ogrski in češki kralj.⁵ Velja za najpomembnejšega zbiratelja med Habsburžani, ki so sloveli po obsednosti z zbirateljstvom (Haag in Kirchweger 2012, 27–36). Rudolfova zbirka je domovala na praškem gradu Hradčani, namensko izbranem in preurejenem za cesarsko domovanje. Tja je dal pripeljati tudi obsežno dunajsko zbirko, ki jo je podedoval po očetu, cesarju Maksimilijanu II. Hradčani so kmalu postali umetno ustvarjen, vzporedni svet svojevrstne utopije. Poustvarjen svet Rudolfa II. je bil svet umetnin, dragocenih mojstrov, instrumentov, redkosti in čudes, dopolnjevale so ga številne delavnice in laboratoriji z vrhunskimi mojstri, programsko zasajeni vrtovi s prosto živečimi primerki redkih živali itd. Cesar je zasnoval nekakšen virtualni prostor intelektualnega in duhovnega odmika, ki je kmalu postal tudi kraj boleznega, osebnega pobega iz resničnega sveta. V svoje utopično kraljestvo⁶ je vabil najboljše umetnike, vrhunske obrtne mojstre, znanstvenike, mage in astrologe, zdravnike, fizike in matematike. Staknila so se znanja in veščine vrhunskih zlatarjev, obdelovalcev poldragih kamnov, urarjev in mehanikov, preparatorjev, ilustratorjev itd. V dvornih laboratorijih so iskali kamen resnice alkimisti, kabalisti in hermetičisti, a tudi čudaki dvomljivega slovesa in prevaranti.⁷ Zbirke je dopolnjevala imenitna knjižnica s pomembnimi in redkimi rokopisi. Najboljši slikarski mojstri, kaligrafi in ilustratorji so opremljali kataloge zbirk in s sijajnimi risbami poskrbeli, da so v zbirke prišle tudi tiste botanične ali zoološke vrste, ki jih ni bilo moč pripeljati na dvor (Marshall 2006, 75–86).

K plejadi Rudolfovih dvornih spremljevalcev in sodelavcev so med drugimi sodili tudi filozof Giordano Bruno, genialni matematik Johannes Kepler, danski astrolog Psycho Brahe in veliki angleški mag, izjemen matematik in astrolog John Dee, če naj omenimo le najbolj slavne (Rainer 2003).

- 1 Cesarju Rudolfu II. in njegovi praški zbirki je posvečenih veliko monografskih del, članek se opira na pregledno publikacijo P. Marshalla, *The Theatre of the World* (Marshall 2006); pri tem so upoštevana tudi mnoga druga zgodovinska, umetnostnozgodovinska in muzeološka dela.
- 2 V slovenskem jeziku so tovrstne študije redke, kot prvo je potrebno navesti Lidijo Tavčar, njene posamične objave in monografijo *Zgodovinska konstitucija modernega muzeja kot sestavine sodobne zahodne civilizacije*. Izhodišče pričujočega prispevka pa se naslanja na pionirsko delo T. Šole (Šola 2003). Prva slovenska heritološka študija je nastala v okviru doktorske disertacije avtorice članka na Univerzi v Zagrebu (Perko 2014).
- 3 V tem segmentu se avtorica naslanja na filozofska dela P. Sloterdijka, J.-F. Lyotarda in H.-G. Gadamerja (Gadamer 2001; Lyotard 2002; Sloterdijk 2003).
- 4 Na področju muzeologije se avtorica opira na spoznanja zagrebške šole, v prvi vrsti na I. Maroevića (Maroević 2020).
- 5 Do leta 1512 se je imenovalo Sveto rimsko cesarstvo, po letu 1512 Sveto rimsko cesarstvo nemškega naroda, tudi nemške narodnosti. Rudolf II. je bil že okronan za kralja Ogrske 26. 9. 1572, za kralja Češke 22. 9. 1575 in za rimsko-nemškega kralja 1. 11. 1575, po smrti očeta Maksimilijana II. pa je prevzel tudi cesarski naziv 12. 10. 1576.
- 6 Zanimivo je, da je domala isti čas, leta 1516, Thomas More objavil svoje delo *Utopija*, kjer je primerjal družbene in ekonomske pogoje v evropskih deželah z razmerami na izmišljenem istoimenskem otoku.
- 7 Tako npr. Vojničev rokopis, imenovan po antikvaristu, od katerega je bil pred sto leti odkupljen, in je danes shranjen na Univerzi Yale. Napisan je v skrivni, nepoznani in nerazvozlani pisavi. Sodobne radiokarbonske raziskave so potrdile datacijo nastanka v 15. stol. Kaligrafija in ilustracije so izjemno lepi, vsebina rokopisa pa se najverjetneje nanaša na botaniko in farmacijo, vendar je moč le malo zanesljivega trditi. Rudolf II. je za rokopis odštél neverjetnih 600 dukatov. Mnenja o rokopisu so deljena, od tega, da mu pripisujejo izjemno vrednost, do tega, da ga ocenjujejo kot pristno potegavščino. (Vir: <https://news.yale.edu/2016/10/31/mysterious-voynich-manuscript-reborn-facsimile-edition>, dostop: 4. 4. 2021).

Ključni element za razumevanje zbirke je njen lastnik in snovalec cesar Rudolf II. in njegovi intelektualni, vladarski, pa tudi čisto osebni, psihološki vzgibi in potrebe.⁸ Zbirko bi bilo moč razumeti zgolj kot celoto, kot poustvarjen, hermetično zaprt mikrokozmos in tajni instrument prodora v skrivnost mogočnega kozmosa in njegovih stvariteljskih moči (Dacosta Kaufman 1994). Glavni cilj intelektualnih, fizičnih in astronomskih finančnih naporov je bil dostop do kozmičnih moči, ki naj bi postale vir vladarjeve modrosti, mladosti in moči. Rudolfovo početje, ki je vse bolj in bolj prehajalo meje sprejemljivega in tavalno v območju črne magije in nekromancije, je bilo z vidika inkvizicije, ki je tačas kot posebna državna ustanova še posebej divjala v deželah španske veje Habsburžanov, nevarna »igra s hudičevim repom« (Marshall 2006, 185–198).

Pri poskusih, da bi pristopili k razumevanju fenomena zbirke Rudolfa II. holistično, kar je temeljno načelo sodobne heritološke obravnave, pa naletimo na velike in deloma tudi nepremagljive ovire. Obsega in sestave zbirke danes ni več mogoče rekonstruirati in zaradi tega je le stežka dojeti celoto v prvotni zasnovi in obsegu. Zbirka ni več dosegljiva v prvotnem fizičnem obsegu, njene intelektualne, še bolj izrazito pa simbolne in metafizične razsežnosti pa so v veliki meri zbrisane (Fučíková 1985). Vzrok zato ne leži zgolj v kriptični naravi prvotnih simbolnih in semiotskih pomenov, temveč tudi v sodobni znanstveni paradigmi, ki zanika renesančne principe raziskav in izključuje polje metafizičnega (Sloterdijk 2003).

Zbirka je bila že v času nastanka izrazito elitistično zasnovana, bila je izključna domena vladarja, ki je senzualne in intelektualno-metafizične skrivnosti zbranega delil le z redkimi izbranci (Fučíková 1985).⁹ Njeni simbolni, semiotski in okultistični pomeni so bili dostopni samo lastniku in peščici izbrancev, pa še tem najverjetneje zgolj parcialno (MacGregor 2008, 15). Zbirka je bila že kmalu po cesarjevi smrti razbita in razpršena med številne zasebne in muzejske zbirke na Dunaju, v Münchnu, Stockholmu, Pragi in drugod (Fučíková 1997). Nekatera umetniška dela in eksponati so bili v času tridesetletne vojne, ki je opustošila Prago in velik del srednje Evrope že kmalu po Rudolfovi smrti, uničeni ali so izginili za vedno. Še manj ohranjen in teže oprijemljiv pa je konceptualni vidik celote, ki je temeljila na mistični prepletenosti simbolike tedanjega znanja, ki je izhajalo iz zbirke in bilo povezano s predmeti na podlagi alkimističnih, hermenevtskih in drugih magičnih postopkov (Dacosta Kaufman 1994). To pa so principi, ki jih sodobna družba metafizičnega nihilizma in znanstveno razparcelirane kognicije (Sloterdijk 2003; Lyotard 2002) zavrača in jih ni zmožna dojeti v vseh razsežnosti duha poznorenesančnega človeka, kar je Rudolf II. bil v polnem pomenu te besede (Wilson 2016, 105).

Zbirka, pogosto imenovana tudi »kustkammer«, je bila enciklopedično zasnovana v skladu z antičnimi in srednjeveškimi shemami pomnjenja, kot svojevrsten teater spomina (Holländer 2003; Cieri Via 2005; Carruthers in Ziolkowski 2003; Tavčar 2003, 69). Vsak predmet je prezentiral hkrati vrsto in s tem tudi celoto sveta. Njegovo mesto v zbirki je bilo določeno v sklopu medsebojne privlačnosti in podobnosti z ostalimi eksponati, kot tudi v skladu z njegovim položajem in pomenom v realnem in metafizičnem svetu. Z vidika poznorenesančnega koncepta sveta igra pomembno vlogo tudi topos, prostor, kjer je zbirka domovala (Celenza 2017, 246 in 322). Praga je zahvaljujoč Rudolfovi kulturni politiki, kot bi temu rekli danes, in njegovi verski strpnosti postala duhovno središče tedanje Evrope (Wilson 2016, 105). Zbirka, za katero cesarju ni bila nobena cena previsoka in noben napor prevelik, je postalo stvarno, simbolno in okultno zrklo praškega dogajanja. Kabalisti, astrologi, magi in nazadnje tudi nekromanti, ki so se zbirali okoli cesarja, so izvajali prakse bele in črne magije, ki so bile ne le čudaške, temveč že tedaj vsaj deloma prepovedane. Rudolf II. se je oprijemal vsega, kar mu je obetal, da se bo prikopal do magičnega ključa kozmičnih moči. Vzpostaviti kozmični mir je bil eden njegovih najvišjih življenjskih ciljev. Z vidika katoliške Cerkve je bil Rudolfov dvor gnezdo zla in če bi Rudolf II. ne bil vladar Svetega rimskega cesarstva, bi kaj lahko delil usodo Giordana Bruna in drugih, ki so padli v roke inkvizicije (Marshall 2006, 137–143). Papeški dvor je namreč z veliko grozo

8 Glej pregledno študijo Petra H. Wilsona (Wilson 2017) in tam navedeno literaturo.

9 Izrazito elitističnega (sekluzivnega) značaja so bile tudi zbirke sodobnih srednjeevropskih vladarjev, kar pa ne pomeni, da so bile v celoti nedostopne. *Kustkammere* so največkrat služile ostentativnim namenom in so bile na ogled obiskujočim veljakom ali ambasadorjem, ko so zapuščali dvor, kar je veljalo kot izrecno priznanje. Služile so dvornim umetnikom in njihovim prijateljem za navdih in študij, kar je razvidno iz mnogih umetniških del in kopij znanih umetnin. V dokumentih pa so zabeleženi tudi obiski običajnih ljudi (Dacosta Kaufman 1994, 145).

in mnogimi vohuni spremljal Rudolfovo odljudno cesarjevanje in njegovo manično družjenje z ljudmi dvomljivega slovesa. Vladar se osebno ni udeležil niti enega spopada z grozečo turško vojsko,¹⁰ na bojno polje je pošiljal generale, sam pa se je »vojskoval« s pomočjo umetniških upodobitev in magičnih pripomočkov. Večkrat se je dal upodobiti kot zmagovalec v bleščeči vojaški opremi med muzami lepih umetnosti in znanosti ter alegorijami miru, z vklenjenimi sovražniki v ozadju (Haag in Kirchwegger 2012, 195). Doma pa je navkljub protestom papeškega in španskega dvora neuklonljivo in v isti meri naklanjal pravice tako katolikom kot protestantom in Judom ter podobno kot že njegov oče cesar Maksimilijan II. trdil, da je enako vladar vseh. Cesar je svoj dragoceni vladarski čas preživljal v samoti umetniških zbirk in v učenih razpravah z alkimisti, astrologi in drugimi mojstri. Dvorne slikarje je najraje obiskoval ob jutrih in preverjal, kako napreduje njihovo delo. Za državne posle si ni jemal kaj prida časa. Znano je, da so diplomati mesece dolgo prežali nanj po cesarskih vrtovih, konjskih hlevih in lovskih rezidencah. Vrata k cesarju jim je priškrnilo le kakšno posebno darilo, imenitna umetnina ali predmet, ki ga cesar še ni imel v svoji daleč najsijajnejši zbirki.¹¹

Z vidika umetnostne zgodovine se je na Rudolfovem dvoru razvil poseben poznorenesančni, manieristični, imenovan tudi praški stil (Holländer 2003). Položeni pa so bili tudi temelji sodobne kemije, astronomije, matematike in še česa (Rainer 2003). S stališča muzealstva pa je na Hradčanih nastalo jedro najbolj prestižnih muzejskih zbirk današnje Prage, Dunaja, Stockholma in deloma tudi Münchna (Fučíková 1985 in tam citirana literatura). Danes so ostanki zbirke na ogled v številnih muzejih v povsem drugačnih kontekstih, iztrgani iz izvirne, smiselne celote tedanje družbe in časa, komunicirajo drugačne vsebine in vrednote. Vendarle pa ne gre prezreti, da zbirka do neke mere še vedno izpričuje renesančne doktrine, ki so vplivale na razvoj sodobnega muzealstva in muzejev (Mauriès 2012; Pomian 1987, 47–59; Maroević 2020, 39). Vsaj deloma jih lahko zasledujemo v muzeološki vlogi sodobnega muzejskega predmeta in njegovega pomena, t. im. muzealnosti (Maroević 2020, 125), pri čemer v prispevku posebej izpostavljamo pomen hermenevtskih ali konvivalnih vedenj, zakodiranih v zbirkah in predmetih. S stališča politične zgodovine velja najmanj dvoje; da si je čuddaški, melanholiji podvržen cesar krhkega duševnega zdravja z vsemi sredstvi prizadeval za mir. Po drugi strani pa mu mnogi očitajo, da je z vladarsko nedejavnostjo vzpodbudil tridesetletno vojno, ki je izbruhnila le šest let po njegovi smrti in katastrofalno opustošila Evropo (Wilson 2016, 124–5).

Vse to so teme, ki nas vzpodbujajo k ponovnemu razmisleku in preučevanju zbirk Rudolfa II. z manj tradicionalnega, ozko zamejenega in enoznačnega vidika temeljnih znanosti. Holistični muzeološko-heritološki pristop pomeni pravšnji izziv (Maroević 2020, 155).¹²

2.1 Habsburžani, vladarji sveta, ljubitelji in podporniki umetnosti, strastni zbiratelji

Rudolfu so bile rojenice naklonjene, izostali pa niso niti bridki darovi trinajste Sojenice. Rodil se je kot prvi (preživeli) sin rimsko-nemškega cesarja Maksimilijana II. in Marije Španske na habsburškem dunajskem dvoru (Marshall 2006; Wilson 2016, 310 in 439 in tam navedena literatura). V času njegovega rojstva je mati preživljala hud šok ob smrti starejšega sina. Viri navajajo, da zaradi žalovanja ni zmogla skrbi za slabotnega novorojenca. Prve dni so ga ohranjali pri življenju tako, da so ga zaporedoma polagali v razparane vampe pravkar zaklanih ovc in mu na ta način ohranjali telesno toploto. Mati očitno ni nikoli vzpostavila z njim simbiotične povezave, ki je, kot vemo danes, presodnega pomena za zdrav razvoj otroške psihe. So mu pa kasneje izbrali odlične vzgojitelje in učitelje. Odraščal je na dvoru, ki je cenil lepe umetnosti in učenost, v družbi slikarjev in glasbenikov, ob bogatih zbirkah z izjemno knjižnico (Dacosta Kaufman 1994). Oče Maksimilijan II. je bil izobražen humanist, gostil je najvidnejše učenjake tiste dobe, mistike, kabaliste in neoplatoniste,¹³ kar je brez dvoma vplivalo na Rudolfov intelektualni razvoj in je vzpodbudilo njegovo kasnejšo versko tolerantnost.

10 Vojna s Turki v Rudolfovem času se je imenovala Dolga vojna in je trajala od 1593 do 1606 (Wilson 2016, 450–451).

11 Znano pa je tudi drugačno stališče, da cesar v resnici ni zanemarjal državnih poslov, temveč je sprejel določeno politično stališče, po katerem je zbirka postala prostor diplomatskih dejavnosti, izmenjava in naročila umetnin pa so igrala osrednjo vlogo na političnem odru. Rudolf II. je preko zbirke vzpostavil močan vpliv na sodobne vladarje in aristokracijo, ki so bili večidel tudi sami strastni zbiratelji (Dacosta Kaufman 1994, 145).

12 Vzglede interdisciplinarnega pristopa služi več avtorski katalog Umetnostnozgodovinskega muzeja na Dunaju *Die Kunstkammer. Die Schätze der Habsburger* (Haag in Kirchwegger 2012).

13 Glej obširno študijo o intelektualnem svetu renesanse Celenza, 2017.

Rudolfova mati je bila po špansko zadržana, kot mati hladna, a goreča katoličanka, ki bi za sinovo pravovernost in zveličanje njegove duše storila vse. Očetova odločitev, da odpošlje najstniškega prestolonaslednika na španski dvor, je imela izrazito politično konotacijo (Wilson 2016, 432 in tam navedena literatura). V primeru, da bi španski veji Habsburžanov ne uspelo zagotoviti naslednika, bi se s pomočjo tam vzgojenega Dunajčana spet združili ločeni veji vladarske hiše.

Odhod enajstletnega, pretirano občutljivega Rudolfa z radoživega Dunaja na bleščeč, strogo katoliški španski dvor, ni bil lahek. Prestolonaslednika je spremljal mlajši brat Ernest in dunajski dvorni učitelji. Rudolfa je španski dvor z bogato zakladnico umetnosti, arhitekture in znanja močno prevzel, očarala ga je dvorna knjižnica z mnogimi arabskimi in judovskimi rokopisi (Wilson 2016, 165 in tam navedena literatura). Navkljub lastnemu, dunajskemu vzgojitelju pa ga je odraščanje ob stricu, kralju Filipu II., neizbrisno zaznamovalo. Na stričevo zahtevo je redno prisostvoval strogemu dvornemu ceremonialu, učil se je natančnega protokola pri sprejemanju diplomatov in opravljanju drugih vladarskih opravil. Moral pa je prisostvovati tudi srhljivim inkvizicijskim zasliševanjem, mučenjem in izvrševanjem okrutnih kazni inkvizicije, ki je divjala po vsej deželi – in kar je bilo v tako izrazitem nasprotju z lahkotno tolerantnostjo dunajskega dvora. V duhu očiščevanja Španije, ki se je konec 15. stoletja dokončno izvila iz arabske oblasti in pregnala Jude, je cerkvenemu tribunalu z autodaféjem običajno prisostvoval ves kraljevi dvor z otroki vred. Brez dvoma je predstavljala ta obveznost nezno breme pretirano občutljivemu princu. Temno senco pa je v odraščajočem mladeniču pustila tudi usoda španskega prestolonaslednika, Rudolfovega bratranca don Carlosa, ki ga je zaradi omračitve uma dal oče Filip II. zapreti v stolp brez oken, kjer je mladi princ čez pol leta umrl (Marshall 2006, 4–5).

Rudolf je bil zelo nadarjen, vase zaprt mladenič, posebej mu je bila pri srcu umetnost. Umetnost mu je nudila varno in vzpodbudno zavetje pred nasilnim svetom, ki se mu je moral mladi princ brezpogojno uklanjati. Rudolf je obvladal pet jezikov, z očetom si je dopisoval v latinščini. Po tedanjem običaju je pridobil poglobljeno znanje retorike, gramatike, poezije, zgodovine in moralne filozofije, na lastno željo so ga poučevali tudi matematiko.¹⁴ Neizmerno pa ga je privlačeval svet hermeticizma,¹⁵ alkimije in kabale, znanj, ki so v tednji dobi sodila med znanstvene metode in so bila povezana s tedaj splošno prizanim neoplatonizmom in so se v 15. stoletju razširila na Zahod pod vplivom bizantinskih učenjakov (Celenza 2017; Bartlett in Bartlett, 2019, 51 in navedena literatura).

Vrata v svetove znanj grške antike in starega veka, s katerimi je latinski Zahod v srednjem veku izgubil stik, so odprle velike katastrofe: leta 1453 pade Konstantinopel, leta 1492 pade španskega emirata v Granadi in izgon Judov iz Španije (Wilson 2016, 148 in tam navedena literatura).¹⁶ Z begunci so dotekale knjižnice in mnogi do tedaj neznani rokopisi, širila so se nova znanja in drugačne vrednote. Na novo so bila prevedena dela velikih antičnih filozofov, posebej Platona. Izjemen vpliv je imelo odkritje skrivnostnega spisa Hermesa Trismegista, za katerega je veljalo, da je nastal v starem Egiptu, in je bil močno povezan z alkimijo, astrologijo in drugimi okultnimi vedenji (Škamperle 1999, 76).¹⁷

Rudolf je osem najbolj občutljivih let odraščanja preživel skupaj z bratom Ernestom na španskemu dvoru. Ernest je ostal vse do prezgodnje smrti njegov edini zaupnik. Pri devetnajstih se je vrnil na Dunaj. S španskim jezikom, modo oblačenja, zadržanostjo in s strogo privrženostjo protokolu je že na zunaj kazal svojo »španskost«. Ohranil je tudi španske svetovalce, zavrgel pa je verski fanatizem

14 O šolanju v času renesanse glej Cole 2016, 21.

15 Hermetizem, tudi hermeticizem, je bila filozofska veja, ki jo je florentinski filozof Ficino premišljeno prežehl z novoplatonizmom in drugimi metafizičnimi vedenji. Hermetizem je sistem treh delov modrosti univerzuma, ki jih predstavljajo alkimija, astrologija in teurgija, dobro ga označuje trditev »Tisto, kar je spodaj, ustreza tistemu, kar je zgoraj, in tisto, kar je zgoraj, odgovarja tistemu, kar je spodaj, da bi izpolnilo čudež Enega.«, podrobneje Škamperle 1999, 172.

16 Leta 1492 je padel islamski emirat Granada. Zadnji vladar, emir Mohamed XII., je moral predati oblast španskima katoliškima vladarjema, Ferdinandu II. Aragonskemu in Izabeli I. Kastiljski.

17 *Corpus Hermeticum* je zbirka 19 filozofsko-religioznih razprav, ki jo je po naročilu Cosima de' Medici leta 1463 prevedel iz grščine v latinščino najvidnejši predstavnik florentinskega kroga, filozof Marsilio Ficino. Tedaj je veljalo prepričanje, da gre za izviren rokopis "pristine modrosti" staroegipčanskega boga Totha, imenovane ga "Trikrat največji" ali po grško *Trismegist*. Rokopis je v resnici nastal pod vplivom antičnega novoplatonizma v 2. ali 3. stol. po Kr. Podrobneje Celenza, 2017, 243 in tam navedena literatura.

in se, na osuplost osebnega spovednika, oddaljil od katolištva. V veliko bolj sproščenem dunajskem okolju je že od začetka vzbujal nezaupanje in odpor. Dajal je videz oholosti, vendar je vzvišena podoba odražala predvsem ranljivost, njegovo bolešno introvertiranost in nagnjenost k manični depresiji. Beg od sveta in umik v magične utopije, ki sta naposled Rudolfa odnesla v neobvladljivo duševno stanje, so tedaj razlagali kot premočan vpliv Saturna.¹⁸ Danes je jasno, da je bila Rudolfova nagnjenost k blaznosti posledica sorodstvene prepletenosti Habsburžanov, ki pa ga gotovo ni izboljšal materin hladen odnos. Rudolfova mati in oče sta bila bratranec in sestrična v prvem kolenu in že njuni starši so bili v ozkih sorodstvenih vezeh. Sklepanje zakonov med najbližjimi sorodniki je bilo na habsburškem dvoru iz političnih in ekonomskih motivov utečena navada, ki je potekala s papeškim blagoslovom, četudi so bila podobna, napol incestuozna razmerja ostalim podanikom prepovedana. Generacije medsebojnih sorodstvenih vezi so Habsburžanom prinesle prepoznavne fizične in duševne znake, nekaj genialnosti, npr. splošno glasbeno nadarjenost, a tudi telesne deformacije in hude duševne bolezni. Znamenite habsburška štrleča spodnja čeljust, povešena ustnica in duševna neuravnovešenost so zaznamovale tudi Rudolfa.¹⁹

2.2 Praga, duhovno središče sveta

Živahen dunajski dvor in nenehno sprt vladarski par, Rudolfova mati in oče, mlademu prestolonasledniku niso ustrezali. Med materjo in sinom se nikoli ni vzpostavila pristna vez in njena gospodovalna, vsiljiva bližina je stanje le še poslabšala. Rudolf je sovražil materino špansko rigidnost in dogmatičnost in je bil, vse dokler je živela, obseden s preganjavico. Tudi med številnimi brati in sestrami je ostal tujec. Pritisk španskega in papeškega dvora in materina gospodovalnost so brez dvoma pripomogli k Rudolfovim duševnim stiskam. Lahko predvidevamo, da je izbral Prago ne le zaradi velike izpostavljenosti Dunaja turškemu vpadam, temveč tudi kot prostor odmika pred nezgodno bližino od bližnjih in dunajskega dvora, impregniranega z rimskimi in španskimi vplivi. Poleg tega pa so mlademu princu ustrezale tudi astrološke značilnosti mesta, predvsem prevladujoči vpliv okoliških voda.

Še pred selitvijo cesarskega dvora v Prago je Rudolf postal ogrski in hrvaški kralj ter prevzel češko krono. Po nenadni smrti očeta cesarja Maksimilijana II. leta 1576, ki je na veliko zgražanje papeškega dvora zavrnil katoliške zakramente za umirajoče, je Rudolf pri dvaindvajsetih zasedel prestol rimsko-nemškega cesarstva. Pri vladanju se je oprijel nasveta španskega kralja Filipa II., z *vsemi se posvetuj, nikomur ne zaupaj, odloči se sam*. Politična situacija v tedanji Evropi ni bila lahka. Verski razkol je od husitskih vojn dalje oddaljil protestantsko Češko od papeškega Rima. V Franciji je bilo v šentjernejski noči pobitih 2000 protestantskih hugenotov. Iz Španije se je širil požar inkvizicijskega očiščenja katoliške vere na vse strani, Rudolf II. pa je »kot cesar katolikov in protestantov« uporno vztrajal pri strpni politiki svojega očeta. Da bi dosegel sožitje in kozmični mir, je usmeril vse moči in ves svoj čas v zbiranje, iskanje virov okultnih moči in njih raziskovanje. Krenil je po poteh spoznanj, ki so na ogorčenje Rima kmalu prerastla meje krščanske dogme.

Pri preurejanju cesarske palače na Hradčanih mu je za vzor služil španski Escorial s preprosto, strogo in vzvišeno slogovno plemenitostjo slovesne arhitekturne zasnove in notranje opreme. Kraljeva palača Escorial je bila zgrajena le nekaj let pred prihodom Rudolfa II. na španski dvor. Vključevala je kapele, umetniške zbirke, razkošno knjižnico, šole, seminarje, laboratorije, vrtove in parke. Podobno kot so tam astrologi določili začetek gradnje in položaj prostorov, je storil tudi Rudolf pred prenovo Hradčanov. Kompleks je bil zasnovan kot cesarska palača sredi sofisticirano zasajenih vrtov z domovanjem za zbirke, knjižnico, laboratorije in delavnice. Po očetovi smrti je namreč podedoval ne le vso posest, temveč tudi bogate zbirke, med njimi likovne zaklade pradeda, Maksimilijana I., dela Albrechta Dürerja, Hieronima Boscha, obeh Brueghlov, Tiziana, Veroneseja in mnoga druga (Haag in Kirchweger 2003). Habsburžani so bili podporniki in zavetniki mnogim umetnikom. Rudolfov ded, cesar Ferdinand II., je bil zagovornik neoplatonizma, hermeticizma, alkimije in astrologije in enako tudi Rudolfov oče, cesar Maksimilijan II. Tudi stric, španski kralj Filip II., je bil velik ljubitelj umetnosti in mecen mnogim slavnim umetnikom. Kot že omenjeno, je španski dvor je slovel po umetniških in rokopisnih zbirkah. Znano je tudi, da se je Rudolf pri povratku iz Španije zadržal tudi na obisku pri

18 Leta 1923 sta Erwin Panofsky in Fritz Saxl objavila razpravo z naslovom Dürerjeva Melanholija I, na podlagi te objave in novo uvedene metode je nastalo znamenito delo *Saturn in melanholija*, objavljeno leta 1964. (Klibansky idr. 2013).

19 Opazno na portretih cesarja Rudolfa II., glej Haag in Kirchweger 2012, 195 in tam navedena literatura.

svojem stricu, nadvojvodi Ferdinandu II., v Innsbrucku. Na gradu Ambras se mu je ponudila priložnost podrobnejšega študija imenitne stričeve zbirke umetniških del, instrumentov, naravnih čudes in redkosti (Scheicher 1985; Sandbichler 2003).

Leta 1580 se je Rudolf preselil v Prago.²⁰ Dolgi hodniki palače so bili preurejeni za potrebe zbirk, v prvem nadstropju je domovala osrednja zbirka, znamenita Rudolfova *Kunstkammer* (Dacosta Kaufman 1994, 144; Bukovinská 2003), v kletah so namestili laboratorije in delavnice, v »škofovem« stolpu je domovala matematična in astronomska zbirka z astrolabi, globusi, kompasi in posebnim zvončkom za klicanje duš umrlih. Dvorane so opremili s predalniki, visokimi vitrinami in mizami. Umetnine so visele na stenah in stropu, bile so naslonjene na podstavke in stale prosto po prostoru. Cesar je z neustavljivo obsedenostjo kopičil umetniška dela, vrhunske obrtniške stvaritve, instrumente in merilne naprave, rudnine in dela narave ter razna čudesa. Ure in ure je preživel v samotni zbirke. Z nenasitno poželjivostjo je prežal na vsako priložnost pridobivanja novih umetnin, nobena cena ni bila previsoka, noben napor prevelik, da je le prišel do željenega predmeta. Agente je pošiljal po vseh krajih, kjer se je nadejal novih pridobitev. Ljubosumno je preprečeval, da bi umetniško delo ali redek predmet našla pot v katero drugo zbirko. Grad je bil obdan z enciklopedično zasajenimi vrtovi. Okrasnim rastlinam so bili dodani medicinski in alkimistični primerki. Leta 1590 je bila dodana še zastekljena oranžerija, prva v Evropi. Prvič v srednji Evropi so se na Rudolfovem dvoru razcvetali tulipani, darilo perzijskega dvora. Palača je bila povezana z vrtovi s pokritimi hodniki, ki so cesarju omogočali neopazen prehod in nemoteno bivanje v zavetju vrtov (Bukovinská 2003).

Vse Rudolfove zgradbe so bile načrtovane v skladu z njegovimi intelektualnimi zanimanji, verskim prepričanjem in v skladu z rezultati astroloških raziskav. Ustrezale pa so tudi tistim bolj zemeljskim potrebam čudaškega vladarja. Nenavadne oblika in barve Zvezdne vile, zgrajene v bližini Prage, ene najbolj magičnih stavb v srednji Evropi, izdaja njen kabalistični koncept. Stavba je tudi služila v namene kabalističnih družin in raziskav. Lovska rezidenca Stromovka je zrastle sredi obsežnih parkov, Rudolf jo je obdal z umetnim jezercem z vodometi v umetnem vodnem sistemu, povezanim z Vltavo, ki je tedaj veljal za pravo tehniško čudo. Tod se je cesar menda kopal gol, obdan s trumo brhkih spremljevalk. Na grad Brandys nad Labo, z obsežno konjušnico, se je dvor zatekal v času kužnih bolezni (Marshall 2006).

Prvi velik javni dogodek v Pragi je bil slovesen pokop očeta, cesarja Maksimilijana II., v grobnici Habsburžanov v cerkvi sv. Vida. Ta čas je preletel nebo komet, ki ga je danski astrolog Tycho Brahe razlagal kot napoved hudih nesreč (Rainer 2003), in v resnici je cesar kmalu zbolel. Zapadel je v globoko melanholijo, kot so tedaj imenovali depresijo. Odklanjal je stike, odbijal svetovalce in celo spovednika, za katerega je verjel, da po naročilu matere in strica Filipa II. vohuni za njim, kar je najbrž držalo. Dneve je preživel v samotni tolažbi in v intelektualnem zavetju svoje naraščajoče zbirke (Marshall 2006). Zbirateljska strast se je razrastla v zloveščo obsesijo, ki je posrkala zadnje ostanke cesarjevega zdravega duha. Z vidika sodobne psihologije je moč domnevati, da je očetova smrt povzročila globok duševni pretres v že tako labilni osebnostni strukturi mladega cesarja. Smrt staršev običajno vsakogar sooči z lastno minljivostjo, s končnostjo lastne biti. Umik Rudolfa II. v utopični svet okultnega je bila logična poteza nezrelega mladeniča,²¹ ki se ni znal spoprijeti s svojimi osebnimi težavami, kaj šele, da bi bil kos gigantskim nalogam vladanja.

Dedna obremenjenost, nerazrešeni odnosi s sorojenci, psihična nestabilnost in zatekanje k vprašljivim okultnim praksam so pripeljali do neizbežnega tragičnega konca. Če k temu dodamo še zanemarjanje vladarskih dolžnosti zaradi svojih lastnih intelektualnih interesov in izogib osebnim obveznostim vladarja, med drugim se nikoli ni odločil za zakon in družino ter ostal brez prestolonaslednika, bomo vsaj delno razumeli večplastnost tragike Rudolfovega cesarskega in osebnega življenja. Blaznost z omračitvijo duha, kar je Rudolf imel priložnost opazovati pri španskem prestolonasledniku don Carlosu, je v vsej grozovitosti izbruhnila tudi pri Rudolfovem najljubšem nezakonskem sinu don Juanu. Zadnja leta vladanja pa je oplazila tudi Rudolfa. Ko ga je na ogrskem in češkem prestolu izpodrinil lastni, sovražno nastrojen brat Matija in ga potisnil v globine osamljenosti praškega dvora, se je od vseh zapuščen in od telesne bolezni oslabil vse pogosteje zatekal pod okrilje črne magije in celo nekromancije. Umril je duševno strt in podobno kot že njegov oče, na grozo papeškega dvora, brez poslednjih krščanskih zakramentov (Marshall 2006).

20 Nekateri viri navajajo Rudolfovo selitev v rezidenco v Prago šele leta 1583.

21 *Puer aeternus*, odrasel čustveno nezrel moški, glej Marie-Louise von Franz, 1988, Ljubljana: Psihologija.

2.3 Tisto, kar je spodaj, ustreza tistemu zgoraj in to, kar je zgoraj, odgovarja temu, kar je spodaj, da bi izpolnilo čudež Enega

Rudolf je v vsakem pojavu iskal globlji, metafizični pomen.²² Umetniki, ki so delali zanj po naročilu, so morali poznati naravo, imeti umetniški talent in obrtne veščine ter pri ustvarjanju združevati simbolna in semiotška svojstva v mitološki pripovedi. Številni pomembni mojstri so delali na Rudolfovem dvoru, med njimi slikarji Hans von Aachen, Arcimboldo, Bartholomeus Spranger, Peter Stevens, ilustrator Roeland Savery, graver Egidij Sadler, vrhunski zlatarski mojstri, med njimi Jan Vermeyen, Caspar Lehman, Wenzel Jamnitzer,²³ urarja Jost Burgi in Georg Roll, milanski obdelovalci poldragih kamnov iz družine Miseroni, pa kaligraf Georg Bocksay in ilustrator Joris Hoefnagel, ki je izdelal mojstrovino v maniri srednjeveških iluminiranih rokopisov *Mira calligraphiae monumenta*, in številni drugi (Bredenkamp 2003; Bukovinská 2003). Če pobliže pogledamo Arcimboldove upodobitve, opazimo spretno prepletene simbolne pomene vidnega in nevidnega, denotativno in konotativno naslikanega (Rudolf, 2003). V njegovih delih je prepoznati Platonovo idejo o kaosu, o štirih elementih sveta – o ognju, vodi, zemlji, zraku. Vertumnus uoseblja poezijo starorimskega pesnika Propertija. Toda Vertumnus je tudi brat božanskega Hermesa, ki mu v renesansi kot očetu alkimije pripadata posebna veljava in pomen. Arcimboldo, podobno kot ostali mojstri, izraža ideje o vladarjevi vlogi prek semiotičnih pomenov (Dacosta Kaufman 1994, 144). V slikarstvu Rudolfovega dvora so poudarjeni simetrija, ponavljanje in cikličnost. Pojavljajo se simboli in alegorije, npr. Habsburžane reprezentirajo podobe pava, orla in znamenja reda Zlatega runa, biseri so simbol Kristusa in krščanstva itd. Velik del slikarskih upodobitev simbolizira moč in trajnost habsburške vladarske hiše (Dacosta Kaufmann 1994).

Neločljivi del skrivnega, magičnega koncepta Rudolfovih zbirk pa so predstavljale tudi številne alkimistične delavnice, kjer so najboljši mojstri ob molitvah, urokih in po skrivnostnih postopkih poskušali izdelati kamen modrosti.²⁴ Cesar se je v dolgih pogovorih družil s kabalisti iz vrst judovskega prebivalstva, ki se je pod Rudolfovo zaščito pospešeno selilo v Prago. Sleherno delo, vsaka umetnina, instrument, kamen, školjka ali zlatarski izdelek je bil izdelan z namenom, da dopolni zbirko v skladu z globljim, metafizičnim pomenom, ki ga je Rudolf s pomočjo številnih dvornih raziskovalcev neutrudno iskal vse svoje življenje. Leta 1599 je stopil v dvorno službo na praškem dvoru tudi znameniti astrolog, Danec Tycho Brahe.²⁵ Cesar je dobro poznal njegovo delo, ki ga je opravljal za danski dvor. Brahe je s seboj pripeljal instrumente iz svojega observatorija Uraniborg na Danskem. Njegovo življenjsko delo so meritve planetarnih gibanj, nastale na podlagi opazovanj. Danec je ljubosumno varoval svoje zapiske pred mlajšim sodelavcem, briljantnim matematikom Johannesom Keplerjem, ki je v Prago prišel iz Gradca. Po Brahejevi smrti se je Kepler dokopal do dragocenih beležnic in z njihovo pomočjo ter na podlagi lastnih izračunov postavil tri temeljne astronomske zakone (Rainer 2003).

Rudolfov dvor je svojevrstni odsev izginjajoče podobe renesančnega sveta. Vsak predmet iz njegove zbirke je na svoj poseben način nosil pečat časa (Bukovinská 2003). Prelomnost izginjajoče dobe se morda najlepše odraža na planetarni uri, danes shranjeni v Umetnostnozgodovinskem muzeju na Dunaju (Haag in Kirchweger 2012, 224-225). Ura je sijajen zlatarski izdelek Jana Vermeyena in tehniška mojstrovina Josta Burgija, nastala je kot svojevrstno, usnovljeno spoznanje Rudolfovega

22 Očitno je *Kunstkamera* služila kot kompleksno orodje okultne moči, kot nekakšen magični teater spomina, s pomočjo katerega je vladar verjel, da bo dosegel nadzor nad širšim svetom. Na tem mestu je treba opozoriti na podoben, kvazi okulten pristop k zbiranju, ki ga poznamo iz zapisov Rudolfovega sodobnika Francisa Bacona, ki trdi, da k učenemu možu sodijo delavnice, laboratoriji in zbirke (Dacosta Kaufman 1994, 145).

23 Zelo izpovedna je fontana, ki jo je izdelal Wenzel Jamnitzer za cesarja Maksimilijana II. v obliki cesarske krone, kombinirane s personifikacijo leta (*annus*), štirih letnih časov v bazi kipa in s podobo sveta (*mundus*), čigar figure so povezane z letnimi časi in s človekom (*homo*). Univerzum je torej upodobljen tako, da ponazarja cesarski nadzor nad celoto, cesarjeva podoba namreč stoji na vrhu fontane (Dacosta Kaufman 1994, 143).

24 Koncept alkimističnih raziskav se še danes skriva v besedi laboratorij, ki prihaja od latinskega izraza *labor*, v pomenu dela(ti), in *orare*, moliti.

25 Tycho de Brahe, 1546–1601, je študiral pravo in filozofijo v Københavnu in Leipzigu. Z opazovanjem je dopolnil astronomske tabele, 1572 je odkril supernovo v ozvezdju Kasiopeje. Danski kralj Friderik II. mu je sponzoriral gradnjo astronomskega observatorija na otoku Hveen, Uraniborg, Brahe je izdelal inštrumente za opazovanje nebesnih teles. Opravil je temeljne meritve v Osončju in premeril je več kot 700 zvezd. Leta 1597 se je naselil v Pragi, postal astronom Rudolfa II., ni pa nikoli sprejel Kopernikove teorije (Rainer 2003).

dvora. Tycho Brahe je vztrajal znotraj antičnega, Ptolemejevega geocentričnega modela, Keplerjevi zakoni pa sledijo Kopernikovim spoznanjem. Cesar Rudolf II. je dal izdelati vrhunskima mojstroma planetarno uro, prvo, ki ponazarja solarni sistem (Haag in Kirchweger 2012, 224).

3 ΓΝΩΘΙ ΣΕΑΥΤΟΝ, SPOZNAJ SAMEGA SEBE (NAPIS V DELFSKEM PREROČIŠČU)

Kako torej izluščiti bistvo Rudolfove zbirke in v čem je njihov pomen za sodobni čas? Nedavno gostovanje izbora del v Narodni galeriji v Ljubljani nas je ponovno opozorilo na neprecenljivost zbirke in na težave, ki jih pri poskusu interpretacije povzročajo enostranski, znanstveno paradigmatični pogledi. Dela so bila, razumljivo, predstavljena z vidika umetnostnozgodovinske vede. Ponudila pa se je tudi priložnost za holistični, heritološki pristop, ki obeta širši pogled tudi na vlogo kulturne dediščine in muzejev. Ta naj vodi k razmisleku o naravi znanj in vedenj, ki jih zbirke in muzeji ohranjajo, generirajo in komunicirajo (Šola 2003, 275; Maroević 2020, 216).

Heritologija je mlada veda (Maroević 2020, 88; Šola 2003, 311; Perko 2014, 321). Ukvarja se z dediščino in njenimi družbenimi pomeni, ki v celoti pojavov reflektirajo odnos človeka do okolja. Je izrazito interdisciplinarna narave in povezuje področja temeljnih ved s sociologijo, psihologijo in z muzeologijo. Sodi med informacijske vede in je del filozofske hermenevtike, kamor prištevamo interpretacijo kot osrednjo heritološko metodo. Interpretacija kulturne dediščine doživlja od petdesetih let prejšnjega stoletja velik razmah.²⁶ Drugače od klasičnega hermenevtskega stališča 19. stoletja, ki pod vzgledom naravoslovnih znanosti trdi, da je v preteklost mogoče »vstopiti« in jo objektivno pojasniti, danes velja, da preteklost v vsej nekdanji pojavnosti ni več dosegljiva. Vendar pa, natančnejši in obsežnejši kot so podatki, bolj natančna je interpretacija. Interpretacija je implicitno nikoli dokončan proces, vedno odprt novim raziskavam in obarvan z vedno novimi družbenimi pogledi in potrebami (Perko idr. 2019). Po svoji hermenevtski naravi je ustvarjalen, vsaj delno umetniški dej in ima v osnovi značaj komunikacije. Proces dejavno vključuje interpretatorja in prejemnika, všteta njuno predznanje, svetovni nazor in osebna prepričanja. Logična posledica tega je, da si vsak od aktivnih udeležencev procesa ustvari svojo lastno podobo interpretiranega in da sta pri interpretaciji pomembnejši namen in posredovano sporočilo kot interpretativna vsebina ali podatki, na katerih sporočilo nastane (Ham 2013).

Interpretacija kulturne dediščine poteka na podlagi snovnih in nesnovnih izrazov človekovanja. Vzpostavlja komunikacijo med družbami preteklosti, sodobnosti in prihodnosti. Posreduje dediščinske vsebine in kulturna sporočila, s čimer podpira zgodovinsko samorazumevanje in širi humanistično kultivacijo.²⁷ Če nagovarja na osebni ravni, vzpodbuja čustveno doživljanje vsebin in posledično vpliva na globlje pomnjenje. Kronološka distanca in metonimični²⁸ procesi pospešujejo refleksijo in uvid do družbenih pojavov in odnosov, ki v okviru sočasnega ostajajo zamegljeni (Maroević 2020, 158).

Interpretacija predstavlja generativno metodo. Iz dediščinskih, historičnih družbenih okolij »presa-ja« v sodobno družbo znanja in v njih zakodirane vrednote (Perko 2020, 371).

Rudolfove zbirke so bile primarno zasnovane in so v veliki meri tudi služile raziskovalnim namenom in generiranju novih znanj (Fučíková 1985; Rainer 2003). V marsičem so opazno vplivale na razvoj sodobnih znanosti (Rainer 2003). Hkrati pa nudijo tudi odlično izhodišče za razmislek o naravi človekovega znanja, o potrebah sodobne družbe po znanju in izobraževanju ter o izobraževalni vlogi sodobnih muzejev. V skladu z Lyotardovo trditvijo, *da ne moremo vedeti, kaj je z vednostjo, se pravi ob katere probleme trčita njen razvoj in njeno razširjanje, če ne vemo ničesar o družbi, v kateri se nahaja, se je treba najprej na kratko ustaviti pri vprašanju sodobne družbe in njenih potreb. Lyotard primerja družbo z velikim strojem, pri čemer je poglavitna vloga vednosti, da predstavlja nepogrešljivi element funkcioniranja družbe. Izpostavlja tudi kritično funkcijo vednosti in problem usmerjanja njenega razvoja*

26 Nekaj osnovnih del s področja interpretacije naravne in kulturne dediščine: Tilden 1957, Knudson idr. 2003 in predvsem Ham, 2013.

27 Gadamer podaja širši, humanistični pomen pojma omika, na podlagi česar ga moremo vsaj delno enačiti s procesom kultiviranja (Gadamer 2001, 22–29).

28 Metonimija (sestavljanka iz gr. *meta* = sprememba, *-numia* = iz *onoma* = ime; *metônumia* = dobesedno sprememba imena) je uporaba besede v spremenjenem pomenu, pri čemer pa se pomen ne prenaša v smislu podobnosti kot v primeru metafore, temveč prek odrejenih, stvarnih odnosov in v stiku, v prostorski ali časovni povezanosti, oziroma v logični povezavi.

in širitve, česar pa ni mogoče storiti, če vednost ne tvori neke integrirane celote (občega znanja) (Lyotard 2002, 29). Kot drugo izhodišče nam bo služilo splošno uveljavljeno prepričanje (javnosti), da sodobna družba namenja izjemno pozornost in velikanska sredstva raziskovanju, razvoju znanosti in pomenu znanja in da temu povsem naravno ustrezata ekonomska rast in razvoj družbeno politične moči. Kot samoumevno se sprejema, da se znanstvena in tehnična vednost akumulira, obliko akumuliranja pa se predstavlja kot regularno in kontinuirano (Lyotard 2002, 18). Avtor svari pred varljivostjo splošnega prepričanja in opozarja, da znanstvena vednost še zdaleč ni vsa vednost. Je pa bila vedno v tekmovalnem in tudi konfliktnem razmerju z drugo vrsto vednosti, ki jo avtor imenuje *narativna ali hermenevtična vednost* in je njen model povezan z idejami notranjega ravnovesja in konvivalnosti (Illich 1973 v Lyotard 2002, 18). Avtor označuje prvo za pozitivistično, ki svojo uporabo zlahka najde v tehnikah, ki zadevajo ljudi in materiale, ter je primerna za to, da postane za sistem nepogrešljiva proizvodna moč. Drugo prepoznava kot kritično ali reflektivno, tudi hermenevtično vednost, ki s tem, ko se posredno ali neposredno vprašuje o vrednosti oziroma ciljih, ovira vsako »prilastitev« (Lyotard 2002, 29).

Lahko torej sklenemo, da je za postmoderno družbo značilna prenasičenost podatkovnega, znanstveno pridobljenega znanja, ki temelji na empiričnih vidikih raziskovanj. Z druge strani pa je razpoznavna odsotnost hermenevtične vednosti, ki po Lyotardu ni ekvivalent znanosti, še posebej ne v njeni sodobni (empirični) formi (Lyotard 2002, 36). Za širše razumevanje pojma hermenevtičnih vedenj in predvsem njihovega pomena za družbeno ravnovesje in oblikovanje posameznikove biti se bomo obrnili k drugemu pomembnemu avtorju Hansu G. Gadamerju. Gadamer ugotavlja, da izkustva družbenozgodovinskega sveta ni mogoče povzdigniti v znanost z induktivnim postopkom naravoslovja. In naprej trdi, da si zgodovinsko spoznanje ne prizadeva, da bi konkretni pojav zapadlo kot primer splošnega pravila in posamezno ne rabi preprosto za potrditev zakonitosti, na podlagi katere je mogoče pri praktični uporabi napovedati (Gadamer 2001, 18).

Za osvetlitev odnosa sodobne družbe do hermenevtičnih vedenj se bomo poslužili tudi Gadamerjevega kratkega orisa razvoja humanistične tradicije od antike do 19. stoletja, ko se metoda induktivne logike pod prevladujočim vplivom empiričnih znanosti razširi tudi na t. im. *Geistwissenschaften* (tj. duhovne, filozofske in teološke znanosti) (Gadamer 2001, 17–47). Pod veliko družbeno težo empiričnih znanosti, navsezadnje je bil njihov prispevek k industrializaciji in tehnološkemu razvoju sodobnega sveta presodnega pomena, je tudi na polju duhovnih ved prevladalo predvsem ugotavljanje pravilnosti pojavov, iskanje vzrokov pa je bilo potisnjeno v zakulisje sodobnega znanstvenega spoznanja. To je oblikovalo odnos sodobne družbe do znanja, ki ga prepoznava prvenstveno kot tisto vedenje, ki je bilo pridobljeno z znanstveno metodo in kar je izrinilo humanistično tradicijo na obrobje ter dobera otopilo zavest sodobne družbe o pomenu hermenevtičnih, konvivalnih vedenj. Posledično je, pravi Gadamer, (z vidika empirične znanosti) ostalo temeljno vprašanje svobodne volje irelevantno. In še, da je ideal zgodovinskega spoznavanja razumevanje pojava v njegovi enkratnosti in zgodovinski konkretnosti. Pri tem je splošno izkustvo še kako navzoče. Cilj pa ni potrjevanje in razširjanje teh splošnih izkustev, zato da bi prepoznali zakonitost razvoja ljudi, narodov, držav nasploh, temveč kaj je privedlo, da so ta človek, ta narod, ta država to, kar so (Gadamer 2001, 18).

Če strnemo Lyotardov in Gadamerjev pogled na znanstveno in hermenevtično znanje kot integralno celoto človeškega vedenja in bitni izraz učlovečenja, se pojem avtomatsko razširi na polje kulturne dediščine kot najpomembnejšega vira raziskovanja in spoznanja človekovanja. Hkrati pa nam to omogoča, da definiramo znanje, povezano s kulturno dediščino, kot celoto empiričnega in hermenevtičnega (tudi konvivalnega) znanja. Prvo predstavlja polje raziskav temeljnih znanosti na polju kulturne dediščine, kot so arheologija, umetnostna zgodovina, zgodovina itd. (Maroević 2020, 143). Drugo, hermenevtično ali konvivalno vedenje je v primeru kulturne dediščine polje heritološke interdisciplinarnosti. Hermenevtično vedenje, ki je po Lyotardu kritično ali reflektivno in se posredno ali neposredno vprašuje o vrednosti oziroma ciljih, se razkriva implicitno, skozi interpretativno kontekstualne procese dediščinske komunikacije.

Pomen hermenevtičnih vednosti se jasneje razodene šele v kontekstu humanistične vzgoje. Gadamer ga primerja s pojmom *sensus communis*, ki se v nekaterih zvezah kaže kot nekakšen čut za skupno dobro in socialna vrlina z implicirano moralno osnovo (Gadamer 2001, 33). Grška beseda za tovrstna vedenja je bila *phronēsis* (φρόνησις). Označevala je praktično znanje, nasprotno teoretičnemu, pri čemer je šlo za vrsto modrosti, celo praxeološke inteligence, ki vključuje dobro presojo, odličen značaj in v njem zaobjet pozitivni, etični motiv (Gadamer 2001, 31). K nadaljnjemu odstiranjju družbene funkcije hermenevtičnih vedenj pripomore pojem *omike*. Gadamer prepoznava omi-

ko in omikanost posameznika kot *odprtost za drugost in druge, kar ustvarja distanco do sebe in težnjo k dvigu prek samega sebe v občost* (Gadamer 2001, 28). Človeka označuje prelom z neposrednim in naravnim, zaradi česar avtor zaključuje, da je *naloga ljudi omikanje kot dvig v občost*. S tem se dotaknemo osrednje vrednote hermenevtičnih vedenj, v veliki meri izraženih skozi humanistično kultiviranost, tj. omiko, ki je ključnega pomena pri preseganju egocentrizma in dojemanju občosti kot predpogoja doživljanja organske biti skupnosti.

Spričo splošnega izginjanja humanistične vzgoje iz kurikularnega izobraževanja se upravičeno postavlja vprašanje, kdo in kako lahko zapolni kritični družbeni hiatus, ki se ob atomiziranosti družbe in relativiziranosti vrednot kaže kot temeljna značilnost postmoderne družbe (Delsol 2019). V tem pogledu lahko interpretacijo dediščine prepoznamo kot ključ do hermenevtičnih vedenj in najprimernejšo metodo njihovega podružbljanja, muzeje pa kot ključne dejavnike širjenja specifičnih, dediščinskih vedenj in humanističnih vrednot.

3.1 Modernizem ali doba, ko svet naših prednikov ni več domovina duha in srca, temveč objekt raziskovanja naravoslovnih znanosti

Opredelitev pojma znanje omogoča tudi jasnejši vpogled na družbene vloge muzejev v procesih generiranja in občenja znanj v času modernizma in postmodernizma. V muzejih 19. in prvi polovici 20. stoletja se odražajo metodološki ideali naravoslovnih znanosti (Hudson 1988, 65–87). Muzeji se ponajbolj kot raziskovalne ustanove, muzejski predmet fungira prvenstveno kot raziskovalni objekt.²⁹ Podobno je tudi v 20. stoletju, čeravno se že v dvajsetih letih slišijo pozivi, naj muzeji prevzamejo bolj aktivno vlogo na področju izobraževanja in povezovanja skupnosti.³⁰ Vendar še dolgo v drugo polovico 20. stoletja v postopkih muzealiziranja in razstavljanja prevladujejo znanstvene metode temeljnih znanosti in njihove paradigme, muzeologija pa je ta čas sinonim za muzeografijo.³¹ S parafraziranjem Diltheya (Gadamer 2001, 20) se lahko slikovito izrazimo, da v času modernizma svet naših prednikov ni več domovina duha in srca, temveč je postal objekt raziskovanja naravoslovnih znanosti. Izobraževalne dejavnosti muzejev se osredotočajo na kurikularna, empirično pridobljena, podatkovna znanja. Kot posledica se pogosto zastavlja vprašanje, ali je muzej šolam tekmeč ali njihov pribočnik. Tako stališče je verna podoba družbenih razmer modernizma, ki so v duhu kulturnega evolucionizma prežete z neomajno vero v nezmotljivost znanosti in presežnostjo (naravoslovnih) znanj. In kar je navsezadnje v luči industrijske proizvodnje razumljivo, ne pa tudi opravičljivo, če pomislimo na brezmejno izčrpavanje naravnih virov in pehanje družbe v potrošništvo brez omejitev (Šola 2003, 56).

V sedemdesetih letih preteklega stoletja je prebujanje civilne družbe odprlo kritični razmislek o družbeni vlogi muzejev, ki so »obtičali« v vlogi znanstvenih ustanov in so se komajda odzivali na družbene potrebe (Šola 2003, 126). Sledili so radikalni zasuki na polju muzejske prakse in teorije, imenujemo jih tudi muzejska revolucija. Spremembe so vzpodbudile politične krize, študentski nemiri in ekološke katastrofe ter pospešeno uničevanje okolja. Javnost se je odzivala v plimi civilnih gibanj s protesti in peticijami ter glasno izraženimi pričakovanji do muzejev kot ključnih dediščinskih ustanov. Doba modernizma se navsezadnje prevesi v globalni postmodernizem s simboličnim padcem berlinskega zidu in globalizacijo na vseh področjih (Šola 2003, 155).

Tihi »kopernikanski« preobrat, ki je na Zahodu še danes vsaj deloma prezrt, se je zgodil z muzeološkimi teoretičnimi študijami Z. Z. Stránskega na Masarykovi univerzi v Brnu (Maroević 2020, 209; Popović 2017). Presodnega pomena je bil pomik muzejskega predmeta (kot nosilca informacije) v središče muzeološke teorije. Posledično je muzej pristal med mediji, njegova temeljna funkcija pa je postala komunikacija. Muzealnost, muzealija in muzealizacija so postali trije ključni pojmi, ki jih je prepoznal in utemeljil Zbyněk Z. Stránský (Maroević 2020, 83–89). Muzeologija, ki je Stránskému ni uspelo utemeljiti kot znanost, pa je bila s prizadevanji Bauerja, Maroevića in Šole na zagrebški univerzi uvrščena med informacijske znanosti. Muzealnost je postala ključna lastnost muzejskega

29 Na tem mestu velja opozoriti na razpravo Dana Hicksa o vlogi materialne kulture v muzejih in v znanosti z ozirom na spreminjajoče se znanstvene paradigme (Hicks 2010).

30 Npr. ameriški muzeolog John Dana Cotton (Perko 2014, 141 in tam navedena literatura).

31 Muzeografija je veda, ki se ukvarja z muzejskimi prakseološkimi vidiki, muzeologija pa pokriva širši, družbeni vidik muzejskega delovanja, osredotoča se na predmetovo muzealnost in odnos človeka do okolja in se širi na področje kulturne dediščine ter heritologije (Maroević 2020, 119; Šola 2003, 267).

predmeta. Odprle so se nove poti muzejskega raziskovanja in definirala polje muzeoloških raziskav kot interdisciplinarno in metaznanstveno. Z novo paradigmo postane muzejski predmet dokument izvornega prostora, vir znanstvenih podatkov in nosilec kulturnih informacij ali družbenih sporočil. Muzeološke teme so se razširile na polje kulturne dediščine in muzeologija se je staknila s heritologijo (Šola 2003, 241). Interpretacija je postala ključna muzeološka metoda, ki, kot že omenjeno, odpira muzeologijo na polje filozofske hermenevtike, kar kaže na to, da temeljne vednosti muzejskih raziskav niso naravoslovna, empirična znanja, temveč hermenevtična, konvivalna vedenja (Maroević 2020, 162; Perko 2014, 326).

Z namenom, da bi še z druge strani osvetlili družbeni pomen hermenevtičnih vedenj, in s tem posredno tudi vlogo dediščinske interpretacije in muzejske komunikacije, se bomo ponovno poslužili Gadamerjeve razprave o humanizmu, omiki in hermenevtičnih vedenjih (Gadamer 2001). Razširitev teme na polje filozofije prispeva posredno tudi k boljšemu razumevanju pomena varovanja in ohranjanja kulturne dediščine ter ohranjanja institucije muzeja.

Nemška klasika, filozofija, literatura, estetika itd. se je utemeljila kot skrbnica humanizma. Herder je razvil pojem omike (*Bildung*)³² kot največjo misel 18. in podlago za razvoj duhovnih znanosti 19. stoletja (Gadamer 2001, 21). Omika je bila prepoznana kot notranji proces, ki vključuje pojem temeljnega zgodovinskega samorazumevanja. W. Humbolt je omiko prepoznal tudi kot *miselnost, ki se iz spoznanja in čustva celotnega duševnega in naravnega stremljenja harmonično zliva na občutje in karakter*. Po Heglu temelji formalno bistvo omike na občosti, ki omogoča, da se posameznik dvigne iz partikularnosti in postane obče duhovno bitje. Gadamer zato zaključuje, da *bistvo človeka ni to, kar ga določa narava, temveč njegova duhovna bit in da ga torej določa omika*, in še dodaja, da je *bit duha bistveno povezana z omiko* (Gadamer 2001, 24). Če v smislu Gadamerjeve trditve osvetlimo delovanje muzejev, lahko prepoznamo, da je omika, ali z bolj splošnim izrazom kultiviranje (v humanističnem smislu besede), temeljno poslanstvo muzejev. Za razumevanje bistva kultiviranja, ki poteka prek muzejske komunikacije, lahko odlično služi tudi Heglova trditev, da je svet (*in jezik*) starih ljudstev prepoznan kot posebej primeren. *Dovolj je oddaljen in tuj, da povzroči nujno cepitev, ki nas loči od nas samih. Obenem pa vsebuje vsa izhodišča in poti za vrnitev k samemu sebi, za spoprijateljitev z njim in za ponovno najdenje samega sebe, toda sebe po resnično občem bistvu duha* (Gadamer 2001, op. 23, str. 25). S tem se hermenevtična vedenja izkažejo brezprizivno kot osrednje in končne vsebine kulturnih sporočil, ki (naj) jih posredujejo muzeji s posredstvom muzejskih predmetov – na podlagi ugotovitev znanstvenih raziskav temeljnih znanosti. Proces komunikacije smemo torej istovetiti s kultiviranjem, ki naj pomakne obiskovalca na polje občega in duha, in kot proces, ki je bistveno povezan z omiko in etičnimi normami.

Kulturna dediščina je področje številnih temeljnih znanstvenih raziskav, arheologije, umetnostne zgodovine, zgodovine itd., kjer se, po Gadamerju, *v skladu z načeli naravoslovnih znanosti ugotavljajo zakonitosti, s katerimi je mogoče napovedati posamezne procese in pojave, a se načeloma ne ukvarjajo z vzroki (pojavov)*. *Nasprotno pa v zgodovinskem spoznanju ne veljajo naravni zakoni, temveč prostovoljna (svobodna) podreditev praktičnim zakonom* (Gadamer 2001, 21). V smislu Gadamerjeve ugotovitve lahko torej rečemo, da je svet kulturne dediščine v njenih družbenih kontekstih prvenstveno svet človekove svobode in implicitno tudi področje etičnega. Če spoznanje razširimo na tla muzeološke teorije, kjer nastopa predmet v trojnosti pojavljanja, kot snov iz katere je predmet izdelan, kot oblika in pomen (Maroević 2020, 155), iz česar je razvidno, da naravoslovnim raziskavam pripada raziskovanje naravnih zakonitosti predmetove snovnosti in oblikovnosti. Predmetov pomen, ki je družbena spremenljivka, pa sodi na polje prostovoljne (svobodne) podreditve praktičnim zakonom ali svetu človekove svobode. Ker je pomen največkrat ozko povezan tudi s konceptualno identiteto predmeta (Maroević 2020, 150), se polja temeljnih znanosti in muzeologije pri raziskovanju snovi in oblike prepletajo. Na področju predmetove pomenskosti, muzeološko označene kot muzealnost, pa prevzame odločilno vlogo muzeologija. Prek interpretacije in komunikacije odstira tiste družbene pomene, ki segajo na polje hermenevtičnih, konvivalnih vedenj.

32 *Bildung*, slov. tudi izobrazba, oblikovanje, izoblikovanje, v historičnem pomenu duhovnih znanosti pa najbolj ustreza izrazu omika, ker vključuje humanistične-etično-moralne principe človekovanja (Gadamer 2001, 21, op. 13, kjer prevajalec opozarja na neprevedljivost pomenske širine pojma in utemeljuje rabo besede omika). Izraz *Bildung* se navezuje na staro mistično tradicijo, po kateri človek z vzgojo gradi, formira sebe po podobi Boga, ki jo nosi v svojem bistvu (nem. das Bild, slika).

V okviru hermenevtičnih vedenj bi veljalo posebej opredeliti specifična, t. i. konvivalna vedenja.³³ Nanašajo se na spoznanja, pridobljena z izkušnjami ali opazovanji skozi daljša obdobja (npr. okolja, naravnih in družbenih pojavov itd.) skupnosti in posameznikov. Akumulirana so in implicitno ali eksplicitno izražena prek oblik in vsebin snovne in nesnovne dediščine. Niso stvar razuma in logike, temveč intuicije, in so pogosto neločljivo povezana z dediščinskimi vrednotami in modrostmi. Predstavljajo del kolektivnega, ne pa nujno tudi osebnega spomina. Ohranjajo in prenašajo se kontekstualno in narativno,³⁴ so velikega življenjskega pomena za skupnost in posameznika. Nanašajo se na celosten odnos človeka do družbenega in naravnega okolja in prehajajo na polje transcendenčnega (Sloterdijk 2003, 165). Njihova neizmerna vrednost za sodobno družbo je mnogoterne in premalo ovrednotena. Posameznika opremljajo z zavedanjem o pomenu skupnosti, ki ima prednost pred posameznikom, in pomenom njenega ohranjanja ter negovanja pripadnosti. Opozarjajo ga na pomen okolja, opremljajo ga z občutenji »naravnega« časenja, globljim razumevanjem lastne in skupne bivanjskosti in mu, nenazadnje, v kontekstu družbene in okoljske vpetosti vračajo izgubljeni bivanjski smisel. Interpretacija, kot že omenjeno, vzpostavlja pretok dediščinskih kontekstualnih sporočil med dobami in generacijami s pomočjo usnovljenih vsebin v pojavnosti dediščinskih predmetov, spomenikov, najdišč ali kulturnih krajin.

V sodobnem svetu so tradicionalni načini prenašanja vsebin konvivalnih znanj, kot so izročilo, obredi, tudi predpisani postopki in obrtna znanja, pripovedno blago itd., domala izginili. Upravičeno trdimo, da so te naloge pripadle muzejem. Udejanjajo jih z integrativnim, holističnim in humanističnim pristopom do muzejskega predmeta in komunikacije z javnostjo, ki sta, kot že večkrat omenjeno, postala torišče muzealstva (Šola 2003).

Predmet je v antropološkem smislu usnovljena družbena vez (Appadurai 1986). S pomočjo predmeta človek s svetom okoli sebe komunicira netekstovna osebna in družbena sporočila. Materialna kultura, obleka, nakit, orodje oprema itd. predstavljajo del človekove podzavedne komunikacije z okoljem, s pomočjo opredmetene govorice se izražajo stan, spol, družbena pripadnost, pa tudi čustva in razpoloženje ter odnos do svoje neposredne okolice. Tako so npr. nakit in obleka še nedolgo tega odražali in zagotavljali družbeno in osebno identiteto lastnika, bili pa so tudi porok družbenega reda in obstoječe družbene hierarhije. Predmeti, posebej tisti, izdelani iz dragocene snovi, so imeli v starem veku velik simbolni pomen, ki je močno presegal njihovo materialno vrednost (Bounia 2004). Podarjeni ali v spopadu uplenjeni predmeti so bili mitologizirani, pridobili so moč posrednika, mediatorja v medosebnih odnosih. Dejanjem, npr. ob sklepanju pogodb ali ob pomembnih dogodkih, so dajali pečat mitičnega. Določeni predmeti so imeli vlogo posrednikov med ljudmi in božanstvi, med sakralnim in profanim, med tostranstvom in onstranstvom, kar je še posebej opazno pri grobnih pridatkih. Predmeti so (bili) nosilci in znaki vrednot in, kar je morda za razumevanje materialne kulture starega sveta najvažnejše, bili so del Stvarstva. Predmeti so bili pomemben del animiranega sveta. Nekatere kulture so jim pripisovale osebni značaj, poznali so izraze za dele predmetovega »telesu« in poznali so njihove »življenjepise«. S pomočjo predmetov (darov) so se oblikovala in udejanjala temeljna razmerja med ljudmi in družbami (Hicks 2010).

3.2 K učenemu možu sodijo kabinet, knjižnica, botanični in zoološki vrt ter raziskovalni laboratorij

Ta kratka predstavitev vloge materialne kulture, ki se nanaša prvenstveno na prazgodovino in antiko, nam omogoča približanje vlogi posameznih predmetov iz zbirke Rudolfa II. Magična moč, ki so jo prepoznavali in raziskovali s pomočjo alkimističnih postopkov, kabale, astrologije in magije,³⁵ je bila osrednji vzgib zgodnjerenesancnih studiolov in kasnejših kabinetov čudes (Cieri Via 2005; Liebenwein 2005).³⁶ Lastniku je zbirka, kot vidimo tudi v primeru Rudolfa II., omogočala poseben položaj na hierarhični družbeni lestvici, predvsem pa mu je zagotavljala dostop do znanja (Mauriès 2012, 165). Iz besed F. Bacona, 1594, *kjer pravi, da k učenemu možu sodijo kabinet, knjižnica, botanični in zoološki vrt in raziskovalni laboratorij* (Turner 1985, 220), je moč razbrati, da je zbirka v veliki meri služila raziskovanju. To dokazujejo tudi zapletena simbolika in semiotika umetniških in obrtnih del, ki so bila v službi skritih pomenov in v skladu s hermeticističnim načelom *kakor od zgoraj, tako od spodaj*, rezervirani izključno za vladarja.

33 Izraz je prevzet po Ivanu Illichu (Sloterdijk 2003: 165).

34 Lyotard imenuje hermenevtična znanja tudi narativna.

35 Podobno vlogo so imeli tudi tisti predmeti, ki so jih v starem veku prilagali v grobove mrtvih (Bounia 2004).

36 Izraz Kunst- in Wunderkammer sta prva uporabila grof Froben Christoph von Zimmern in Johannes Müller v *Zimmerische Chronik* iz 1564–66 (Koeppel 2000).

V Rudolfovem času je zbiranje in preučevanje pomenilo pot k razkritju in razumevanju skrivnostnih sil Univerzuma, vendar so empirične raziskave, opazovanja, potovanja, seciranja, razvrščanja in natančni opisi in izrisi videnega, hkrati že tudi vodile v sodobno empirično znanstveno metodo. To je čas katalogov z odličnimi risbami, nastajajo obsežne študije živalskega in rastlinskega sveta z večjezičnimi opisi, z latinskimi, grškimi in celo arabskimi imeni vrst (Mauriès 2012, 165). Renesančno odkritje antike in preteklosti je obrodilo zbirke arheoloških starin, novcev, napisov, skulptur in uporabnih predmetov. Posebno zanimanje so vzbudili rokopisi antičnih avtorjev (Celenza 2017). Novost pa predstavlja zavzeto zbiranje in preučevanje vsega, kar prihaja iz Novega sveta. Toda z današnjega vidika predstavlja glavno oviro pri razumevanju zbirke kot raziskovalnega orodja v prvi vrsti znanstvena paradigma.

Muzeologinja E. Hooper-Greenhill je na podlagi Foucaultovega epistimičnega sistema uspela razbrati poznorenesančne zbirke kot plod širokih, danes le težka doumljivih intelektualnih interesov. Znanstvena paradigma, s katero so zbirke preučevali in interpretirali, je vključevala metode, ki so danes izločene iz znanosti (Hooper-Greenhill 1989: 65). Prepoznala je režim vzpostavljanja znanstvene resnice, ki je temeljil na kompleksnih, največkrat skrivnostnih in tajnih odnosih med pojmi in stvarmi. Zbirke so utelešale elaborat metafizične kozmologije okultnih filozofov. Zbrano in na novo ustvarjeno vedenje pa je učinkovalo s pomočjo predmetov in njihove sofisticirane postavitve v prostor kot teater spomina. Organizacijske strukture mnemotehnične umetnosti, ki jih je moč prepoznati v organizaciji zbirke Rudolfa II., so bile v skladu s tedanjo močno razširjeno – in danes domala pozabljeno umetnostjo pomnjenja (Yates 2019; Pomian 1987; Carruthers in Ziolkowski 2003).

V luči tega spoznanja dobijo tudi umetniška dela, ki so jih za Rudolfa ustvarili največji mojstri tedanjega časa, drugačen pomen.³⁷ Arcimboldo sodi k najbolj nenavadnim ustvarjalcem. Med njegovimi »sadno-zelenjavnimi« stvaritvami je tudi Rudolfova podoba, ki jo je cesar tako zelo čislal, da je visela v njegovi spalnici. Epimistični koncept pa osvetljuje tudi manj opazen moment podobe in njenega mesta v cesarjevi spalnici. Kot že omenjeno, je Arcimboldo navdih za cesarjev portret, ustvarjen kot podoba starorimskega božanstva Vertumnusa, črpal v pesnitvah Propertija. S pridelki in cvetjem je mojster odlično zadel poteze portretiranja. Z izborom rastja in sadežev, ki se pojavljajo skozi vse letne čase, pa je cesarja identificiral z naravnimi in božanskimi silami, ki dajo Zemlji vzkleti in obroditi (Daston in Park 211). Ker je Vertumnus veljal tudi za brata božanskega Hermesa, ki je v antičnem duhovnem svetu opravljal posle božanskega sla, posrednika med smrtniki in bogovi, vodnika duš umrlih v svet podzemlja in srednika med svetom mrtvih in živih, je v renesansi postal Hermes ena najpomembnejših figur okultizma in hermetizma ali posrednika ključnih vedenj.

Če se skušamo s trohico psihologiziranja prebiti do bistva Rudolfove melanholije, bi smeli v boleznih prepoznati anksiozno stanje človeka, ki ni sposoben sprejeti svojih osebnih in družbenih vlog ter odgovornosti, ki mu jih družbeni položaj nalaga. Pomenljiv je čas napadov Rudolfove melanholije. Prvi napad je zabeležen leta 1574 in torej sovпада s prevzemanjem vladarskih dolžnosti. Sledil je napad štiri leta kasneje, ko se je naselil v Pragi. Od tedaj dalje se je ogradil od sveta s ceremoniali, karnevali in turnirji, vse pod vodstvom Arcimboldija. Dogodke po svoje lahko razumemo tudi v vlogi magičnega obredja v službi zarotitve. Po hudem napadu leta 1600 pa se je cesar povsem umaknil iz javnega življenja, njegova brezmejna zbirateljska obsedenost, posebej vsega, kar je bilo redko in nenavadno, je narasla čez vse meje. Zadnji napad melanholije je sledil pet let kasneje, bil je začetek tragičnega konca cesarjevega življenja v popolni osami dvora in zbirke (Mauriès 2012, 165).

Rudolfova želja po zaobjetu kozmosa v vsej njegovi predmetni pojavnosti in različnosti je hlastanje po vzvodih skrivnih moči za upravljanje realnega sveta, kar je bilo tedanjem času razumljeno tudi

37 Daniel Fröschel je med letoma 1607 in 1611 sestavil inventar velike Rudolfove Kunstkamere, na podlagi tega zapisa vemo, da je zbirka obsegala okoli 2800 opisov, ki sledijo znanstvenim klasifikacijam, ne pa vsebinam zbirke. Iz zapisa je razvidno, da je zbirka poleg naravoslovnih predmetov (preparatov, semen, kamnin, fosilov, lesa itd.) obsegala tudi instrumente, umetniška dela (okoli 3000), antične skulpture, novčne zbirke, geme in insignije, paradno orožje (Haag in Kirchweger 2012, 27).

kot značilnost »saturninov«. ³⁸ Pri Rudolfu II. je potekalo premosorazmerno z boleznim umikom iz realnosti. Poustvarjena utopičnost zbirke je bila oblika bega pred svojo lastno ranljivostjo in človeško končnostjo. Zbirka, poskusi, znanja so obupen poskus, da bi se cesar polastil magičnih moči in bi obvladal svet, predvsem pa, da bi ubežal pred svojo lastno smrtjo. ³⁹ In v tej luči je vsaj do neke mere treba razbirati tudi pomene »sestavnih delov« zbirke.

4 ZAKLJUČEK ALI O LJUBEZNI DO SVETA

Kako absurdno, da nam je ta mizerna, današnjemu svetu tako nenavadna in težko razumljiva podoba Rudolfa II. in njegovega bega pred lastno minljivostjo hkrati tudi nadvse domača. Sodobni družbi bivanjskega nihilizma olajšujejo beg pred realnostjo mnoge stvari: sofisticirana tehnologija, domiselna potrošniška ponudba in prazna popularna kultura. V najglobljem bistvu pa gre za podoben umik pred osebno odgovornostjo in za nesposobnost sprejemanja odgovornosti za družbeno in naravno dogajanje. Je oblika nezavednega upora sodobnega človeka, opijanjenega od vsemogočne znanosti in lažne progresivnosti, ⁴⁰ svoji lastni končni naravi. Je upor hedonističnega individuuma skupnosti in hkrati njegov brezglavi beg pred svojo lastno smrtjo.

Rudolfova zbirka je danes poznana predvsem po umetniških delih in umetnoobrtnih, zlatarskih, urarskih in drugih izdelkih. Zaradi razbitja in uničenj je njena edinstvena celota potisnjena v pozabo (Bredenkamp 2003; Bukovinská 2003), vendar je to samo delno res. Drugi, nič manjši vzrok za pozabo je naše sodobno okrnjeno dožemanje človeške vednosti.

Transcendentno in imanentno dandanašnji nista več del istega predstavnega sveta. Razvoj znanosti je od t.i. kartezijskega obrata pripeljal do popolne ločitve duha in stvarnega, materialnega sveta, ki ga empirika razvršča na polja različnih znanosti. ⁴¹ Na ta način pridobljene velikanske količine znanja se le z velikimi naporji povezujejo, drobljenje celote pa zamegljuje dožemanje smisla življenja kot neločljive, kozmične celote. Tako si je človeštvo ob vrhunskih dosežkih empiričnih znanosti priškrnilo vrata k neizmernim zakladnicam hermenevtičnih, konvivalnih vedenj, ki so za obstoj človeštva pogosto presodnega pomena. Ne le s sociološkega ali filozofskega vidika, tudi s psihološkega vidika je sodobni svet atomiziran in smiselno osiromašen. Dobo modernizma je označevala ideologija napredka, ideal popolne družbe in odrešitev na Zemlji, ki jo obljublja vsemogočna znanost. V šestdesetih letih prejšnjega stoletja je sledila postmoderna, ki jo spremlja globoko razočaranje nad utopijo modernizma. Človek sedanjosti nima več ničesar, na kar bi se oprl ali kot se izrazi Lyotard, *zahodni človek ne verjame več* (Delsol 2021, 4). Sledil je umik v lažno progresivnost. Etična vprašanja in področje morale so se umaknili vserazsežni relativizaciji, ki briše posameznikovo partikularnost z namenom popolne utopitve v plimi globalizacije. Vse v smislu nadzora moči in kapitalske koristi, pred čemer se sodobna družba vse bolj nezadržno umika v prividno resničnost tehnicistične virtualnosti. Samo po sebi umevno je brisanje (nepopolne) preteklosti in ustvarjanje nove, popolne (utopične, virtualne) prihodnosti.

Če uporabimo Gadamerjeve besede, priča smo *zavračanju omike kot bistva duha*, ključa odpiranja za *drugost in druge, kar ustvarja distanco do sebe in težnjo k dvigu prek samega sebe v občost* (Gadamer 2001, 28). Ali z drugimi besedami, priča smo prikritemu procesu zanikanja civilizacijskih vrednot in drobljenja (razpadanja) skupnosti kot bitnih celic človekovega (civilizacijskega) preživetja. V prenesenem pomenu uziram zelo podoben vzgib, ki je razviden iz ozadja Rudolfovega kopičenja zbirke: strah pred smrtjo.

38 Francesco de Medici je prav tako sodil k saturninom, bil je mračnega značaja, obseden z mislijo na minljivost in lačen znanja (Mauriès 2012, 165).

39 Strah pred smrtjo je primordialen in kot tak vzrok velike večine duševnih težav (Yalom 2018).

40 Pretresljivo podobo sodobne družbe ponuja italijanski pisec Antonio Scurati: »*Globoka antropološka mutacija je odtegnila sodobno družbo kmečki civilizaciji, kjer so se življenjski cikli dogajali v sozvočju s kozmičnim. Mutirana človeška narava trka na vrata bioloških meja, prežeta z ideologijo lažnega napredka prikazuje svet v utopični obliki, kjer je vse dovoljeno.*« Scurati ocenjuje, da je dehumanizacija v ospredju sodobnega sveta (P. Maličev, *Življenje – večer pred TV-zaslonom ob hladnem pivu*, Delo, Sobotna priloga, 15. 3. 2014, 24–26).

41 V skladu z načeli Descartovega filozofskega diskurza, posebej glede na njegovo logično analizo in mehanicistično interpretacijo fizične narave, ki prinaša ostro ločitev od duhovnega sveta (Sloterdijk 2003, 361–398).

Naj se na zaključku dotaknemo še vloge muzejev in njihovih poslanstev v odnosu do znanstvenega in hermenevitičnega vedenja. Tako muzeji kot sodobna znanost koreninijo v praški zbirki in tamkajšnjih delavnicah. Pogled v znanost, ki se je rojevala v alkimističnih in kabalističnih laboratorijih, nam brez dvoma narekuje previdnost pri absolutnem zaupanju v empirična znanstvena vedenja. Tako kot so bile znanstvene paradigme na prelomu 16. v 17. stoletje vseobsežne, so vseobsežne tudi danes. Z vidika sodobne zazrtosti v pomen empiričnega znanja se zdijo hermeticistična in kabalistična, okultna vedenja iz časa Rudolfa II. norost, čeravno so veliko doprinesla k razvoju znanosti. Hermenevitična vedenja omogočajo ozaveščenost v odnosu do sodobnih znanosti in vzpodbujajo kritični razmislek o dejavnostih, ki izključujejo civilizacijske vrednote in norme.

In navsezadnje še vprašanje o muzejih, v čem je njihova današnja družbena vloga? Tri prednostne naloge predpostavljajo družbene potrebe: identitetne in izobraževalne naloge (pri čemer bi bil primernejši izraz kultiviranje) in naloge opolnomočanja javnosti za demokratično družbeno delovanje. Če se vrnemo k vprašanju hermenevitičnega vedenja in pomenu, ki ga imajo ta pri kultiviranju človeka, njegovem zgodovinskem samospoznanju in dvigu v občost, lahko ta vedenja v sodobnih muzejih prepoznamo kot toriščna in generična. Prvič, ker vključujejo strnjen, implicitno etični in moralni odziv, in drugič, ker so uporabna orodja za odstiranje tistih zgodovinskih tem, ki jim sodobna znanstvena paradigma odreka vsakršno vrednost.

Chantal Delsol pravi, da je vrtnar sveta,⁴² kdor ljubi resničnost, navkljub njeni nepopolnosti (Delsol 2021, 5), Hanna Arendt pa govori o ljubezni do sveta kot sprejemanju končnosti in nepopolnosti, celo tragičnosti človeškega bivanja ter o prizadevanju za nenehno izboljševanje. Morda je prav, da ob zaključku ponovno prisluhnemo tudi misli nizozemskega muzeologa F. Nuyensa, ki v humanističnem duhu pravi: »Muzej je prostor, ki na poseben način vabi k razmišljanju in premišljanju o naših človeških stremljenjih k resnici, dobroti in lepoti. Ta razmišljanja bistrijo na eni strani zavest o naši ničevosti in minljivosti, na drugi pa krepijo naš skrivnostni odnos in povezanost z Večnostjo« (F. Nuyens, 1981 v I. Maroević 2020, 101, op. 92).

V tem smislu smemo strniti, da se poslanstvo muzejev v sodobnem svetu kaže predvsem v širjenju omike in kultiviranja. Da so njihove naloge svojevrstno prizadevanje za humaniziranje sodobne družbe in vračanje vere v smisel človekovanja.⁴³ Vse drugo, kot so znanstvene raziskave, ki služijo bolj znanstveniku kot potrebam javnosti, bleščeče razstave, ki ne ponujajo notranjega premika, zabavna izobraževanja, ki ne omogočajo refleksije in kultiviranja duha, pa je treba razumeti predvsem kot odraz institucionalne okostenelosti in izraz politične korektnosti kot najbolj prefinjene oblike družbenega nadzora.

5 LITERATURA

1. Appadurai, Arjun. 1986. *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Bartlett, Kenneth in Gillian Bartlett. 2019. *The Renaissance in Italy: A History*. Indianapolis, Cambridge: Hackett Publishing Company Inc.
3. Bounia, Alexandra. 2004. *The Nature of Classical Collecting: Collectors and Collections, 100 BCE–100 CE*. Burlington: Ashgate Publishing Limited.
4. Bukovinská, Beket. 2003. *Kunstkammer Rudolfs II., Entstehung, Niedergang, Wiederentdeckung*. V *Das Haus Habsburg und die Welt der fürstlichen Kunstkammern im 16. und 17. Jahrhundert*: Schriften des Kunsthistorischen Museums (Band 15), ur. Sabine Haag in Franz Kirchweiger, 229-253. Dunaj: Kunsthistorisches Museum Wien.
5. Bredekamp, Horst. 2003. *Die Aufhebung der Grenzen zwischen Kunst und Natur. Geschichte und Gegenwart eines Topos der Kunstkammer*. V *Das Haus Habsburg und die Welt der fürstlichen Kunstkammern im 16. und 17. Jahrhundert*: Schriften des Kunsthistorischen Museums (Band 15), ur. Sabine Haag in Franz Kirchweiger, 13–41. Dunaj: Kunsthistorisches Museum Wien.
6. Carruthers, Mary in Jan Ziolkowski (ur.). 2003. *The Medieval Craft of Memory: An Anthology of Texts and Pictures*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

42 Tudi Gadamer omenja v zvezi s širjenjem kultiviranja generativno ali vrtnarsko metodo (Gadamer 2001, 36).

43 Prav izraz *generiranje znanja* izključuje iz nabora muzeoloških ustanov komercialna podjetja, trgovine, avkcije hiše ipd. (Maroević 2020, 103).

7. Celenza, Christopher. 2017. *The Intellectual World of the Italian Renaissance Language Philosophy and The Search for Meaning*. Washington DC: Georgetown University, Cambridge University Press.
8. Cieri Via, Claudia. 2005. Il luogo della mente e della memoria. Prefazione della seconda edizione. V *Studiolo. Storia e tipologia di uno spazio culturale*. Liebenwein, Wolfgang, IX-XXXIX. Modena: Franco Cosimo Panini.
9. Cole, Alison. 2016. *Italian Renaissance Courts: Art, Pleasure and Power (Renaissance Art)*. London: Laurence King Publishing.
10. Dacosta Kaufman, Thomas. 1994. From Treasury to Museum: The Collections of the Austrian Habsburgs. V *The Cultures of Collecting*, ur. John Elsner in Roger Cardinal, 137–154. London: Reaction Books Ltd.
11. Daston, Lorraine in Park, Katharine. 2001. *Wonders and the Order of Nature*. New York: Zone Books.
12. Delsol, Chantal. 2019. *Sovraštvo do sveta: totalitarizmi in postmoderna*. Ljubljana: Družina.
13. Polleroß, Friedrich. 2003. „Kaiserliche Schatz- und Kunstkammer“. Die habsburgischen Sammlungen. V *Das Haus Habsburg und die Welt der fürstlichen Kunstkammern im 16. und 17. Jahrhundert: Schriften des Kunsthistorischen Museums (Band 15)*, ur. ur. Sabine Haag in Franz Kirchweyer, 255–295. Dunaj: Kunsthistorisches Museum Wien.
14. Fučíková, Eliška. 1985. The Collections of Rudolf II at Prague: Cabinet of Curiosities or Scientific Museum? V *The Origins of Museums: The Cabinet of Curiosities in Sixteenth- and Seventeenth-Century Europe*, ur. Oliver Impley in Artur Mac Gregor, 47–53. Oxford: Ashmolean Museum, University of Oxford.
15. Fučíková, Eliška, ur. 1997. *Rudolf II and Prague: The Court and the City*, New York: Skira.
16. Gadamer, Hans-Georg. 2001. *Resnica in metoda*. Ljubljana: Zbirka Labirinti, LUD Literatura.
17. Haag, Sabine in Kirchweyer, Franz, ur. 2003. *Das Haus Habsburg und die Welt der fürstlichen Kunstkammern im 16. und 17. Jahrhundert*. Schriften des Kunsthistorischen Museums (Band 15). Dunaj: Kunsthistorisches Museum Wien.
18. Haag, Sabine in Kirchweyer, Franz, ur. 2012. *Die Kunstkammer. Die Schätze der Habsburger*. Dunaj: Brandstätter.
19. Ham, Sam. 2013. *Interpretation: Making a Difference on Purpose*. Colorado: Fulcrum Publishing Golden.
20. Hicks, Dan. 2010. The Material Cultural Turn. Event and Effect. V *The Oxford Handbook of Material Culture Studies*, ur. Dan Hicks in Mary Beaudry, 25–98. Oxford, New York: Oxford University Press.
21. Holländer, Hans. 2003. Spielarten begehrenswerter Dinge - Die Sammlung als Text V *Das Haus Habsburg und die Welt der fürstlichen Kunstkammern im 16. und 17. Jahrhundert: Schriften des Kunsthistorischen Museums (Band 15)*, ur. Sabine Haag in Franz Kirchweyer, 43-77. Dunaj: Kunsthistorisches Museum Wien.
22. Hudson, Keneth. 1988. *Museums of Influence*. Cambridge: Cambridge University Press.
23. Illich, Ivan. 1973. *Tools for Conviviality*, New York: Harper & Row.
24. Impey, Oliver in McGregor, Artur, 1985. Introduction. V: *The Origins of the Muesums*, ur. Oliver Impey in Artur McGregor, 1–4. Oxford: Ashmolean Museum, University of Oxford (ponatis 2017).
25. Klibansky, Raymond idr. 2013. *Saturn in melanholija. Študije o zgodovini filozofije narave, medicine, religiji in umetnosti*. Ljubljana: Študentska založba. Zbirka Koda.
26. Knudson, Douglas in dr. 2003. *Interpretation of Cultural and Natural Resources*. Pennsylvania, Venture Publishing, Inc. State College.
27. Liebenwein, Wolfgang. 2005. *Studiolo. Storia e tipologia di uno spazio culturale*. Modena: Franco Cosimo Panini.
28. Lyotard, Jean-François. 2002. *Postmoderno stanje*. Ljubljana: Analecta.
29. MacGregor, Artur. 2008. *Curiosity and Enlightenment: Collectors and Collections from the Sixteenth to the Nineteenth Century*. New Haven, London: Yale University Press.
30. Marshall, Peter. 2006. *The Theatre of the World. Alchemy, Astrology and Magic in Renaissance Prague*. Toronto: McClelland & Steward Ltd.

31. Mauriès, Patrick. 2012. *Cabinets of Curiosities*. London: Thames & Hudson.
32. Nuyens, Franciscus Johannes Christiaan Jozef. 1981. Een wijsgerige beschouwing over het museum. Amsterdam: *Wijsgerig Perspectief* 6:146–151.
33. Perko, Verena. 2021. Arheološka dediščina, zaklad pod našimi nogami. Pomen interpretacije za varovanje arheološke dediščine, turizem in trajnostni razvoj. *Annales, Series Historia et Sociologia*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko (v tisku).
34. Perko, Verena. 2020. Terminološki slovar. V *Uvod v muzeologijo*, I. Maroević, 362–371. Ljubljana: Slovensko muzejsko društvo.
35. Perko, Verena. 2019. Čarobna moč mitov in interpretacija materialne kulture. V 9. Valičev arheološki dan, ur. Verena Perko, 4–16. Kranj: Gorenjski muzej.
36. Pomian, Krzysztof. 1987. *Collectionneurs, amateurs et curieux: Paris, Venise, XVIe - XVIIIe siècle*. Paris: Bibliothèque des histoires.
37. Popadić, Milan. 2017. The Origin and Legacy of the Concept of Museality. V ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МУЗЕОЛОГИИ, Вопросы музеологии 2 (16), 3–11. Sankt-Peterburg: Санкт-Петербургский государственный университет.
38. Rainer, Paulus. 2003. Wissen. Schafft. Kunst, Tycho Brahe, Johannes Kepler und das Kunstkammerobjekt als Erkenntnisträger. V *Das Haus Habsburg und die Welt der fürstlichen Kunstkammern im 16. und 17. Jahrhundert*: Schriften des Kunsthistorischen Museums (Band 15), ur. Sabine Haag in Franz Kirchweger, 79–105. Dunaj: Kunsthistorisches Museum Wien.
39. Rudolf, Karl. 2003. Arcimboldo im kulinarischen Wissensraum, Die Kunstkammer Kaiser Ferdinands I. (1503-1564). V *Das Haus Habsburg und die Welt der fürstlichen Kunstkammern im 16. und 17. Jahrhundert*: Schriften des Kunsthistorischen Museums (Band 15), ur. Sabine Haag in Franz Kirchweger, 133–165. Dunaj: Kunsthistorisches Museum Wien.
40. Sandbichler Veronika. 2003. „souil schönen, kostlichen und verwunderlichen zeügs, das ainer vil monat zu schaffen hette, alles recht zu besichtigen und zu contemplieren.“ Die Kunst- und Wunderkammer Erzherzog Ferdinands II. auf Schloss Ambras. V *Das Haus Habsburg und die Welt der fürstlichen Kunstkammern im 16. und 17. Jahrhundert*: Schriften des Kunsthistorischen Museums (Band 15), ur. Sabine Haag in Franz Kirchweger, 167–191. Dunaj: Kunsthistorisches Museum Wien.
41. Scheicher, Elisabeth. 1985. The Collection of Acheduke Ferdinand II at Schloss Ambras: Its Purpose, Composition and Evolution. V *The Origins of the Muesums*, ur. Oliver Impey in Artur McGregor, 29–38. Oxford: Ashmolean Museum, University of Oxford (ponatis 2017).
42. Sloterdijk, Peter. 2003. *Kritika ciničnega uma*. Ljubljana: Študentska založba.
43. Syndram, Dirk. 2003. Die Macht der Kämmerer: die kurfürstliche Kunstkammer zu Dresden zwischen 1586 und 1640. V *Das Haus Habsburg und die Welt der fürstlichen Kunstkammern im 16. und 17. Jahrhundert*: Schriften des Kunsthistorischen Museums (Band 15), ur. Sabine Haag in Franz Kirchweger, 107-131. Dunaj: Kunsthistorisches Museum Wien.
44. Škamperle, Igor. 1999. *Magična renesansa*. Ljubljana: Claritas.
45. Šola, Tomislav. 2003. *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji: Prema kibernetičkom muzeju*. Zagreb: Hrvatski nacionalni komitet ICOM.
46. Tilden, Freeman. 1957. *Interpreting our Heritage*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
47. Wilson, Peter. 2016. *Heart of Europe: A History of the Holy Roman Empire*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
48. Tavčar, Lidija. 2003. *Zgodovinska konstitucija modernega muzeja kot sestavine sodobne zahodne civilizacije*. Ljubljana: ISH - Fakulteta za podiplomski humanistični študij: Narodna galerija, 2003.
49. Turner, Gerard. 1985. The Cabinet of Experimental Philosophy. V *The Origins of the Muesums*, ur. Oliver Impey in Artur McGregor, 214–222. Oxford: Ashmolean Museum, University of Oxford (ponatis 2017).
50. Yalom, Irvin. 2018. *Strmenje v sonce. Kako premagamo grozo pred smrtjo*. Ljubljana: Umco.
51. Yates, Frances. 2019. *Umetnost spomina*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Dr. Helena Rožman, muzejska svetovalka

Mestni muzej Krško, enota Kulturnega doma Krško

VALVASORJEV KOMPLEKS V KRŠKEM KOT PRIMER OŽIVLJANJA KULTURNE DEDIŠČINE LOKALNEGA POMENA **VALVASOR'S COMPLEX IN KRŠKO AS AN EXAMPLE OF CULTURAL HERITAGE REVITALISATION**

POVZETEK

Bogata kulturna dediščina mesta Krško, tako snovna kot nesnovna, sta bili v prvem desetletju 21. stoletja izhodišče za snovanje dediščinskih projektov, ki so pripeljali do ponovne ustanovitve muzeja. Ta poleg Galerije Krško in gradu Rajhenburg deluje kot ena od muzejskih enot Kulturnega doma Krško. V njem zaposlene muzealke snujejo programe, s katerimi tako v sodelovanju z zainteresirano javnostjo kot tudi z drugimi kulturnimi in vzgojno-izobraževalnimi zavodi odstirajo poglede na pretekle in polpretekle dogodke, ki so pomembno zaznamovali prostor mesta in občine Krško. Ohranjanje in predstavljanje skupnega in individualnega spomina tako postaja vozlišče »med nami in drugimi« kajti današnje Krško je rezultat več dekad trajajočih sobivanja in delovanj pripadnikov različnih identitet.

Avtorica v prispevku osvetljuje tako preteklo življenje kot tudi današnje oživljanje enot kulturne dediščine, s katerimi se sedaj v celoti ali vsaj deloma odvija muzejska dejavnost. Osredotočena je predvsem na življenje stavb, ki jih poznamo kot Valvasorjev kompleks in v katerih se po več desetletnem premoru ponovno odvijajo muzejske aktivnosti. Predstavlja status dediščinskih enot v desetletjih, odkar je bil eden od objektov kompleksa zaradi domnevne povezanosti z Janezom Vajkardom Valvasorjem, ki je v mestu Krško preživel zadnje mesece življenja, označen za kraj posebnega in izjemnega spomina. Na Valvasorja poleg stavbe, ki je bila leta 1894 označena kot njegovo zadnje bivališče, spominja še nekaj drugih ustanov, med drugim tudi Valvasorjeva knjižnica Krško in Mencingerjeva hiša, za katero so raziskave v zadnjih letih pokazale, da je resnično Valvasorjevo bivališče.

Med desetletnim delovanjem Mestnega muzeja Krško so bili realizirani številni razstavnici in obrazstavnici projekti. Avtorica predstavlja dva, ki sta vsak na svoj način vključevala tudi širšo skupnost. Predstavitev kaže na razumevanje in udejanjanje Okvirne konvencije Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo; njena določila smiselno dopolnjujejo nacionalno zakonodajo za področje kulturne dediščine in ICOM-ov kodeks muzejske etike kot temeljni izhodišči ravnanj v muzejskem miljeju.

Ključne besede: Valvasorjev kompleks, dediščinski spomin, oživljanje dediščine, muzejski programi, Mestni muzej Krško

ABSTRACT

In the first decade of the 21st century, the town of Krško's rich cultural heritage, both tangible and intangible, served as the basis of heritage projects that led to the museum's re-establishment. Alongside Gallery Krško and Rajhenburg Castle, the museum is one of three units comprising Cultural Center Krško. The museum employees collaborate with interested members of the public as well as other cultural and educational institutions to develop programmes illuminating those past and recent events that had a significant impact on the space of the town and municipality of Krško. Preserving and presenting common and individual memories serves as an intersection "between us and others" because the Krško of today is the result of several decades' worth of cohabitation and work on the part of representatives of various identities.

In her contribution, the author illuminates both life of the past and the present-day revitalisation of the units of cultural heritage which either comprise or at least figure in the museum's activity today. She focuses above all on the life of buildings known as the Valvasor Complex in which museum activities are now taking place again after several decades of interruption. She de-

scribes the status of the units of heritage in the decades following the designation of one of the complex's structures as a significant and extraordinary commemorative site, which was brought about by the site's connection with Janez Vajkard Valvasor, who spent the final months of his life in Krško. Other institutions commemorating Valvasor aside from the building which had been identified as his final residence in 1894, are the Valvasor Library Krško and the Mencinger House, which research identified as Valvasor's true residence.

In the course of the ten-year-long activity of the Krško City Museum, numerous exhibition and accompanying projects were realised. The author presents two which, each in their own way, also involved the wider community. The said presentation reflects the museum's comprehension and enacting of the Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society; the latter's stipulations complement the two fundamental codes governing how museum work is conducted, i.e. the national legislation in the field of cultural heritage and the ICOM's codex of museum ethics.

Keywords: Valvasor Complex, heritage memory, reviving heritage, museum programmes, Krško City Museum

Besedilo so kritično prebrali in ga izboljšali mag. Rolanda Fugger, dr. Rajka Bračun Sova in dr. Luka Vidmar, vsem se iskreno zahvaljujem!

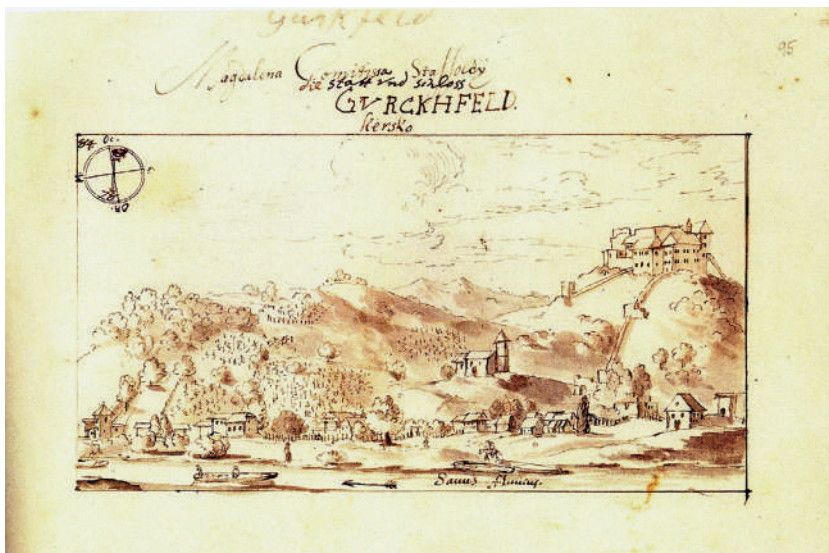

1 KULTURNA DEDIŠČINA MESTA KRŠKO

Vpisi v Registru kulturne dediščine¹ pokažejo, da je za območje celotne občine Krško v času pisanja prispevka vpisanih 369 dediščinskih enot. V samem mestu Krško² je trenutno vpisanih 37 enot, od tega 13 enot sakralne, osem memorialne, šest arheološke, sedem profane stavbne, dve naselbinske in ena enota vrtno-arhitekturne dediščine. Tudi zato je razumljivo, da staro mestno jedro, ki se je pod gradom z istim imenom razvilo že v srednjem veku in tudi v naslednjih stoletjih ostajalo živo središče okoliške regije, s stališča dediščinske pričevalnosti močno izstopa.

Dolgo je veljalo, da je Krško v zgodovinskih virih prvič omenjeno že leta 895. Novejša preučevanja (Kos 2005, Štih 2013) so dokazala, da je del listine kralja Arnulfa za Valtunija v delu, kjer so omenjeni tako Rajhenburg kot tudi Videm in Krško, ponarejen. Zanesljive omembe kraja v pisnih virih so veliko mlajše in jih umeščamo v čas od srede 12. do konca 13. stoletja. Kot trg pa se Krško prvič zanesljivo omenja leta 1351 ob prvi prodaji dela krške gosposčine Frideriku Celjskemu. V virih se naselbina z istim statusom omenja še v letih 1354, 1358 in 1391, leta 1421 pa je prvič omenjen tudi trški sodnik (Mlinarič 1977, 36). Lastništvo ambiciozne družine, kakršna je bila Celjska, je gotovo pozitivno vplivalo na razvoj dejavnosti in s tem tudi na rast trga. Mlinarič v zapisu (1977, 38) omenja klasične »mestne« obrti, od usnjarske, mesarske do krojaške, ki naj bi bile v Krškem dobro zastopane. Zaton Celjanov je povzročil usihanje moči tudi za kraj, ki je po odhodu Katarine, vdove Ulrika II., prešel v last Habsburžanov. Spremenjeni položaj na Balkanu, ki je povzročil, da je v drugi polovici 15. stoletja tudi naš prostor postal zelo izpostavljen turškim vpadom, je cesar Friderik III. reševal tudi z utrjevanjem gradov in trgov. Kar nekaj naselbin je v takrat dobilo mestne pravice,³ 5. marca 1477 tudi Krško. Meščani so imeli običajne pravice do trgovine, obrti, mitnin in carin ter dveh letnih sejmov, in sicer na dan sv. Ulrika (4. julij) in na Lukeževo (18. oktober). Verjetno lahko pritrdimo zapisu Jožeta Mlinariča: »Krško je tako prejelo osnovne pogoje za nemoten gospodarski razvoj [...] moramo pa reči, da je [...] kot meščanska naselbina postalo polnoletno v nič kaj ugodnih razmerah: pred vrati je bila turška nevarnost, na obzorju verski boj, za obzorjem pa se je pripravljala krvava puntarija.« (1977, 40)

Krško, J. V. Valvasor, Topografija Kranjske 1678–79: Skicna knjiga, list 95.

1 <http://rkd.situla.org/> (17. 11. 2020).

2 Poleg starega mestnega jedra na desnem bregu reke Save to zajema tudi historično naselje Videm (levi breg Save) in novo naselje, ki je nad starejšim nastalo v 20. stoletju. Naselji sta v enotno mestno tvorbo združeni od šestdesetih let 20. stoletja, najprej pod nazivom Videm-Krško, nato samo kot Krško.

3 Kočevje 1471, Lož 1477, Višnja gora 1478.

Ohranjene forme naselja in sledi preteklih obdobij razpoznavamo s študijem Valvasorjeve skice⁴ in grafike⁵, ki nam podajata informacije za 2. polovico 17. stoletja. Skica prikazuje z obzidjem povezana naselja in grajsko stavbo nad njim; obzidje se pne od brežin reke Save do grajskega hriba oz. objekta tako na levi kot tudi na desni strani naselja in ga na ta način tudi zaokrožuje. Dominanta v strnjemem naselju, kjer sicer (s pozicije risarja) mestna ulica ni razvidna, vidimo pa bolj ali manj strnjene nize stavb, so trije cerkveni zvoniki. Dva sta v samem naselju – kapucinska cerkev na skrajni levi in (najverjetneje) cerkev sv. Janeza Evangelista med objekti na desni polovici naselja. Tretje, leta 1647 zgrajene cerkve sv. Rozalije, zaradi njene umeščenosti na pobočju nad mestom ne moremo zgrešiti kljub dejstvu, da sta jo tako polihistor na terenski skici kot tudi grafik ob pripravi grafične plošče v delavnici umestila na napačen hrib. Grajski kompleks, ki daje celotni kompoziciji težo, že kaže znake stagniranja in mogoče tudi propadanja (vidni so razkriti deli stavb), ki so na grafiki še izrazitejši kot na skici.

Kljub rasti in najbrž številnim intervencijam, ki jih je v zgodovini doživljalo naselje, je historično jedro do danes ohranilo *genius loci*, ki ga lahko označimo tudi kot »dediščinski duh«; zato bi lahko bilo eno od mestnih jeder s statusom kulturnega spomenika. Ta bi v nadaljevanju sicer zahteval drugačna (do dediščine spoštljivejša) ravnanja, pa tudi različne finančne spodbude, omogočil pa bi tudi priključevanje pobudam, kakršna je npr. Združenje zgodovinskih mest Slovenije. Stavbni fond mesta, na videz katerega sta v drugi polovici predpreteklega stoletja s svojimi številnimi pobudami in aktivnostmi močno vplivala zakonca Hočevar,⁶ je kljub številnim posegom v drugi polovici 20. stoletja še vedno v razmeroma dobrem stanju. Žal ga deležniki v lokalnem prostoru z zadnjimi posegi, ki niso usklajeni niti s slovensko varstveno doktrino niti z mednarodnimi priporočili o varstvu stavbne dediščine,⁷ postopoma in nezadržno degradirajo. V zadnjih letih se je ob kar nekaj rušitvah stanovanjskih stavb pokazalo, da te, tudi če to na prvi pogled ni razvidno, v svoji strukturi / zidovih le hranijo stavbne člene, ki razkrivajo kontinuiteto od poznega srednjega veka.⁸ Kljub nekaterim potezam lokalnih oblasti, ki jih predstavljam v nadaljevanju in so bile v preteklem desetletju primer dobrega odnosa do kulturne dediščine, pa moramo zapisati tudi, da v lokalnem okolišju trenutno – tako v javni kot zasebni sferi – ni zaznati iskrene želje po ohranjanju stavbnega dediščinskega fonda. To dokazujejo tako rušitve objektov in nato gradnje »anemičnih«, dediščinsko neprepoznanih stavb, kot tudi velika želja po rabi historično pričevalnih mestnih površin za gradnje novih objektov (tudi prizidkov).⁹

4 Valvasor, *Topografija Kranjske 1678–79*: list 95.

5 Valvasor, *Slava vojvodine Kranjske*, XI. Knjiga, str. 235.

6 Josipina in Martin Hočevar, ki sta se v Krško preselila po poroki, sta v mesto ob Savi prišla 13. novembra 1842. Z dobrim gospodarjenjem sta si pridobila premoženje in ga investirala tudi v gradnjo objektov v ožjem mestnem središču. Njuna gradbena »vnema« je mestu Krško v veliki meri dala mestni izgled, saj sta zgradila številne objekte, v katerih so se izvajale javne dejavnosti: med drugimi gasilski in vadbeni gasilski stolp, meščansko šolo, stavbi okraja in županstva, bolnišnice, stavbo z uradniškimi stanovanju ... Mestu sta za hiralnico podarila stavbo, ki jo poznamo pod imenom Valvasorjeva hiša. Njuno dolgoletno bivališče pa je bila hiša s prvim dvigalom in z oranžerijo v Krškem. Več o njunem delovanju v: Lapajne I., 1894. *Krško in Krčani*; Černelič Krošelj A., Porenta T. (ur.), 2012. *Josipina Hočevar – Radovljčanka v Krškem: Zbornik prispevkov in predstavitev Josipininega leta* (7. oktober 2010–7. oktober 2011); <https://www.rtvsllo.si/kultura/dediscina/josipina-in-martin-hocevar-zakonca-ki-sta-zgradila-mesto/540875> (1. 11. 2020), <https://www.rtvsllo.si/kultura/dediscina/martin-in-josipina-hocevar-zakonca-ki-sta-zgradila-mesto/542325> (15. 11. 2020) in <https://www.rtvsllo.si/kultura/dediscina/martin-in-josipina-hocevar-zakonca-ki-sta-zgradila-mesto/543881> (29. 11. 2020).

7 Evropska kulturna konvencija (Pariz, 1954), Beneška listina (1964), Evropska listina o stavbni dediščini (Amsterdam, 1975), Konvencija o varstvu evropskega arhitektonskega bogastva (Granada, 1985), Leipziška listina o trajnostnih evropskih mestih (2007), Okvirna konvencija Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo (Faro, 2005), Zakon o varstvu kulturne dediščine – ZVKD-1 (2008 z dopolnili 2008, 2012, 2013 in 2016).

8 Primer je hiša na Valvasorjevem nabrežju 9. Med rušenjem so se pokazali poznogotski in renesančni stavbni členi. Najkakovostnejše je prevzela strokovna služba in so v času pisanja prispevka še v hrambi pristojne enote ZVKDS, ki pa jih bo v trajno hrambo predala Mestnemu muzeju Krško.

9 Opozoriti želimo na gradnjo prizidka Valvasorjeve knjižnice, ki ima svoje prostore že več let v nekdanjem kapucinskem samostanu (bogata kapucinska knjižnica je eden od biserov bogate in raznolike kulturne dediščine Krškega). Ob mnogih objektih v mestnem jedru, ki so prazni in dolgo brez prave funkcije, lokalna skupnost ni zmogla navora, da bi vsaj razmišljala o konceptu t. i. »razpršene knjižnice«, s katerim bi izpraznjeno (lahko rečemo tudi vsebinsko votlo) mestno jedro dobilo drugačno in vsaj med delovnimi urami knjižnice živo in živahno podobo. Sprejeta je bila odločitev, da se sodobni prizidek kvadraste oblike umesti na površino nekdanjega kapucinskega vrta, ki je gotovo dediščinska vsebina *par excellence*.

2 MUZEJ V VALVASORJEVI HIŠI

Vogalna hiša Valvasorjevega kompleksa je z dediščino mesta Krško povezana že desetletja. Prve javne muzejske aktivnosti v današnjem Posavju so namreč tesno povezane z objektom, na katerega so krški meščani leta 1894 vzdali spominsko ploščo in z njo označili zadnje bivališče Janeza Vajkarda Valvasorja ter hiši dejansko dali ime, ki ga nosi še danes. V 1. polovici 19. stoletja je tu živel tudi Valvasorjev pranečak, Anton pl. Hohenwart¹⁰, eden prvih v našem prostoru, ki ga je zanimala muzejska dejavnost. A intenzivni zares »muzejski« dogodki so se v Krškem na pobudo zbiratelja in sprva ljubiteljskega muzealca Otona Aumanna¹¹ začeli v tridesetih letih 20. stoletja. V akcijo je pritegnil številne v politiki in kulturi vplivne posameznike; 30. septembra 1939 je bilo ustanovljeno Muzejsko društvo za politična okraja Krško in Brežice. To je nato vodilo do prve muzejske razstave, odprte v nekdanji cerkvi sv. Duha in najverjetneje že takoj tudi v Valvasorjevi hiši. Dne 10. novembra 1940 je bil ustanovljen »muzej posavske pokrajine«, ¹² ki je v virih različno poimenovan; tako Narodni muzej Krško kot tudi Mestni muzej Krško. Fotografsko gradivo iz fondov Pokrajinskega arhiva Maribor kaže, da so bili med okupacijo v muzejski fond vključeni tudi predmeti t. i. kočevske etnografske zbirke.¹³ To so predmeti, ki so jih kočevski Nemci (in drugi priseljenci: Stiplovšek omenja še Besarabce in Tiro-lce¹⁴) prinesli v Posavje ob naselitvi izpraznjenega prostora po izgonu Slovencev.¹⁵ Muzej je bil med okupacijo, kot kažejo zapisi na fotografijah¹⁶ muzejskih postavitvev, poimenovan Museums Gurkfeld ali pa Heimat Museums Gurkfeld oz. Heimatmuseum Gurkfeld.¹⁷

Muzejska postavitvev v Heimatmuseum Gurkfeld, kot se je muzej imenoval med vojno, veža Valvasorjeve hiše, okoli 1943. Original hrani Pokrajinski arhiv Maribor.

10 Anton pl. Hohenwart (1768– 23. 3. 1846) je od l. 1826 do smrti živel v Valvasorjevi hiši (v mrliški knjigi župnije Krško piše, da je umrl kot upokojeni c.kr. nadzornik). Stare predmete in dokumente, ki jih je zbiral, je zapustil Kranjskemu deželnemu muzeju v Ljubljani.

11 Oton Aumann (1897–1945?), zbiratelj okamnin in starin, ljubiteljski arheolog.

12 Podatek je naveden v dopisu št. 68/51, ki ga je ravnatelj Posavskega muzeja v Brežicah, Franjo Stiplovšek, 24. avgusta 1951 pisal Svetu za prosveto in kulturo OLO Krško (PMB, fond: Posavski muzej Brežice 1949–1951).

13 Poimenovanje predmetov, ki so v muzeju ostali iz vojnega časa, v dokumentu 673/48, ki ga je ravnatelj Etnografskega muzeja v Ljubljani, Boris Orel, poslal Franju Stiplovšku 4. decembra 1948 (PMB, fond: Mestni muzej Krško, Dopisi 1946–1949).

14 Dop. 68/51 Svetu za prosveto in kulturo OLO Krško (PMB, fond: Posavski muzej Brežice, 1949–1951).

15 V po izgonu izpraznjena naselja prostora ob Savi in Sotli je bilo med novembrom 1941 in 22. januarjem 1942 naseljenih 3026 družin kočevskih Nemcev z 12.222 osebami [...], kjer so bili do konca vojne, ko so ostali brez doma in domovine. (Fürst in Kokalj Kočevar 2014, 35).

16 Gradivo hrani Zgodovinski arhiv Maribor.

17 Delovanje muzeja med okupacijo bo treba še temeljito raziskati. Fotografsko gradivo v arhivskih fondih nakazuje, da je ustanova delovala, dosedanje (objavljene) raziskave pa tega niso niti potrdile niti ovrgle.

Dokumentacija Posavskega muzeja Brežice dokazuje, da je bil po vojni Narodni muzej Krško za javnost ponovno odprt avgusta 1946,¹⁸ Franjo Stiplovšek pa je bil na mesto upravnika Mestnega muzeja Krško imenovan 30. marca 1946.¹⁹ Muzej je v Krškem deloval malo manj kot tri leta, januarja 1949 je moral ravnatelj na zahtevo Državnega zavoda za socialno zavarovanje, MLO Krško,²⁰ po dveh letih »boju«, kot je zapisal, izseliti tako upravo z vsemi zaposlenimi kot tudi celoten muzejski fond. Muzej se je z večino inventarja selil januarja in na začetku februarja 1949.²¹ Prostore za muzej je Stiplovšek našel v brežiškem gradu, kjer je ustanova začela novo življenje z novim imenom: Posavski muzej v Brežicah.

3 PRENOVA VALVASORJEVEGA KOMPLEKSA

Trojček hiš današnjega Valvasorjevega kompleksa z župnijsko cerkvijo sv. Janeza Evangelista in nekdanjo cerkvijo sv. Duha tvori eno od najkakovostnejših potez mestnega jedra v Krškem. Letnici, ohranjeni na konzoli pod vogalnim pomolom (erkerjem) in na sklepniku glavnega portala, kažeta, da je bila Valvasorjeva hiša zgrajena leta 1609 in se tako uvršča v poznorenesančno obdobje. Po do sedaj znanih podatkih o krškem stavbnem fondu je to v kraju edini znani primer celovite arhitekture tega obdobja. Na Jarnovičevi hiši so ohranjeni poznogotski elementi, raziskave Kaplanove, ki z obliko črke L kompleks zamejuje z južne strani, pa so pokazale, da naj bi vsaj posamezni deli stavbe nastali še pred 16. stoletjem.

Današnji videz Jarnovičeve in Kaplanove hiše je rezultat obnove in deloma rekonstrukcije močno poškodovanih in celo porušenih stavb. Valvasorjeva hiša je bila med izvajanjem projekta²² celovito prenovljena, rekonstrukcijski posegi pa so bili izvedeni le na posameznih močno poškodovanih arhitekturnih elementih stavbe. S prebojem v dvoriščnem delu so atrij Valvasorjeve hiše povezali z notranjim dvoriščem Kaplanove in Jarnovičeve hiše, na novo vzpostavljeno sodobno vezno stopnišče pa je vse tri stavbe prepletlo v skupen organizem, ki je danes v glavnem namenjen izvajanju programov Mestnega muzeja Krško. Skoraj sočasno s pripravo projekta prenove in z njegovim izvajanjem je dr. Boris Golec z raziskavo dokazal, da t. i. Valvasorjeva hiša ni prava in da je bilo Valvasorjevo zadnje bivališče v Krškem v drugi stavbi.²³ Številne dediščinske vsebine glavne mestne ulice tako od leta 2013 dopolnjuje obnovljena Mencingerjeva hiša, v katere južnem delu je leta 1693 v resnici živel kranjski polihistor.

18 Podatek razbirmo iz dopisa št. 12/46, ki ga je upravnik muzeja Franjo Stiplovšek 22. julija 1946 poslal Bogu Komeľju v Zbirni center Novo mesto. V dopisu ga je zaprosil za predmete t. i. Engelsbergerjeve zbirke, kelt-ske posode iz Libne ter kmečke izdelke in predmete domače obrti. Z njimi je želel dopolniti postavitev in jih odpreti za javnost pred »proslavo Matije Gubca«, ki naj bi bila v Krškem 18. 8. 1946 (PMB, fond: Mestni muzej Krško, Dopisi 1946–1949).

19 Dok. št. 167/46 Zavoda za zaščito in znanstveno preučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije, iz katerega razbirmo, da so bile t. i. mestne zbirke postavljene v prostorih Valvasorjeve hiše, predmeti t. i. cerkvene umetnosti pa v cerkvi sv. Duha. Z dopisom je Zavod razglasil, da je Valvasorjeva hiša postala državno zaščiten spomenik kulturnozgodovinskega pomena (PMB, fond: Mestni muzej Krško, Dopisi 1946–1949).

20 Izjava z dne 28. oktobra 1947, iz katere razbirmo, da naj bi Narodni muzej Krško del muzejskih prostorov (ki naj ne bi bili v funkciji) odstopil ekspozituri državnega zavoda za socialno zavarovanje. Nameri je upravnik Franjo Stiplovšek zelo nasprotoval, dokazoval je, da muzej uporablja in potrebuje vse prostore v stavbi. V dopisu št. 4/49 pa je zapisal, da prostore muzeja v Valvasorjevi hiši OLO Krško potrebuje za nove odseke (PMB, fond: Mestni muzej Krško, Dopisi 1946–1949).

21 Dopis št. 6 (?)/49, 3. februar 1949 (PMB, fond: Mestni muzej Krško, Dopisi 1946–1949).

22 Ureditev Valvasorjevega kompleksa v Krškem. Investicijski program, Gemis d. o. o., 2007.

23 Raziskave so povzete v: Golec, Boris, 2013. *Valvasorjeva hiša v Krškem – napačna in prava*. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 148 s.

Pogled na Valvasorjev kompleks, 2006?, foto: Rajko Čuber, arhiv MMK.

Prenova Valvasorjevega kompleksa je bil prvi od treh velikih infrastrukturnih projektov,²⁴ s katerimi je Občina Krško posegla v letargično stanje, v kakršnem so bile stavbe ali skupine stavb kar več desetletij. Z izvedbenimi projekti je lastnica uspešno kandidirala na razpisih Evropskega sklada za regionalni razvoj, v okviru Operativnega programa krepitev regionalnih razvojnih potencialov za obdobje 2007–2013, razvojna prioriteta »Razvoj regij«. Sofinanciranje na državni ravni je zagotavljalo Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, ni pa nepomembno, da je zelo visok odstotek sredstev zagotavljala tudi Občina Krško sama.

Valvasorjev kompleks po prenovi, 2010, foto: Goran Rovani.

24 Med letoma 2010 in 2013 je Občina Krško izpeljala tudi celostni prenovi gradu Rajhenburg v Brestanici in Mencingerjeve hiše v mestnem jedru Krškega.

Stavbno prenovu je takoj po zaključku stavbnih del nadgradilo programsko oživljanje pod okriljem Kulturnega doma Krško, znotraj katerega delujejo muzejske enote²⁵, ustanovljene z nalogo, da skrbijo za kreiranje dediščinskega programa v kulturnih spomenikih. Ob muzejski službi, ki je z delovanjem Posavskega muzeja živa v Brežicah ter od leta 1974 z Galerijo Božidar Jakac tudi v Kostanjevici na Krki, je vzpostavitev muzejskih enot v občini Krško pripomogla, da je statistična regija Spodnje Posavje postala eno od muzejsko gosteje »omreženih« območij v slovenskem prostoru. Muzejske enote Kulturnega doma Krško so bile zatem 30. 2. 2014 vpisane v Razvid muzejev pri Ministrstvu za kulturo RS.²⁶

Z ustanovitvijo Mestnega muzeja Krško sta mesto in občina Krško ponovno dobila »stalno organizacijo v službi družbe in njenega razvoja, ki je odprta za javnost in ki zbira, ohranja, dokumentira, preučuje, interpretira, upravlja in razstavlja dediščino ter posreduje podatke o njej z namenom razvijati zavest o dediščini, širiti vedenje o njenih vrednotah in omogočati uživanje v njej« (ZVKD-1, 3. čl.). S predstavljanjem dediščinskih zgodb pa muzej celotnemu prostoru, za katerega je pristojen, vrača spomin. Saj je, kot je dejal nekdanji evropski komisar za izobraževanje, kulturo, mladino in šport, Tibor Navracsics, »naša kulturna dediščina naš skupni vir, del naše preteklosti, na katerem lahko gradimo svojo prihodnost. Ima pomembno mesto v srcih ljudi in v njihovih vsakodnevnih življenjih - in je bistvena za negovanje občutka pripadnosti.«²⁷

4 OŽIVLJANJA ENOT KULTURNE DEDIŠČINE Z MUZEJSKIMI PROGRAMI

Skladno z ustanovitvenim aktom opravlja Mestni muzej Krško muzejsko javno službo za območje mesta in občine Krško. Zaposlene z raziskovanjem in s predstavljanjem ljudi in njihovih zgodb ter prostora, v katerem živijo, skrbijo za oživljanje stavb, ki so bile dolga leta brez prave vsebine, nekatere med njimi pa tik pred popolnim propadom. Temeljna zasnova programskega oživljanja je bila postavljena že v projektu prenove kompleksa, dodatno pa so zaposleni programski del razvijali z izvajanjem projekta Bogastvo podeželja v skupni turistični ponudbi, akronim Pot medicarstva in lektarstva med Krškim in Zagrebom, ki je potekal v okviru programa čezmejnega sodelovanja OP IPA: Slovenija – Hrvaška 2007–2013. V navedenem programskem okviru sta bili izpeljani tako priprava kot tudi izvedba celotne grafične podobe muzeja, zatem pa tudi snovanje in izvedba dela načrtovanih stalnih razstav ter nakup zanje potrebne tehnične opreme. Skladno s programskimi usmeritvami je bila postavljena še kadrovska zasedba, ki pa je bila, kot se danes zelo boleče kaže, še zlasti pri zaposlitvah strokovnega kadra zastavljena izjemno skromno, še zlasti, ker se je hkrati z vzpostavljanjem programa Mestnega muzeja Krško v istem kadrovskem korpusu začelo še programsko delo tudi za prenovljeni Grad Rajhenburg, za katerega kakšen nov/dodaten strokovni kader ni bil niti predviden. V muzeju sta tako od leta 2011 delali le dve kustosinji za zbirke, kar se žal vse do priprave tega besedila ni spremenilo. Načrtovana delovna mesta v okviru projektov prenov pa so se po večini (zelo neprimerno in milo rečeno: kratkovidno) zasedala z muzejskimi vodniki ter eno koordinatorico kulturnih programov. Šele pozneje je bilo za drugo muzejsko enoto sistemizirano in takoj tudi zasedeno delovno mesto muzejske pedagoginje.²⁸

V preteklih desetih letih delovanja je bilo v Mestnem muzeju Krško izvedenih 868 dogodkov, ki se jih je udeležilo 51.744 obiskovalcev/udeležencev. Muzej v zgodovinski, etnološki in umetnostnozgodovinski zbirki ter zbirki donatorjev trenutno hrani 1.511 akcesiranih predmetov, še vsaj enkrat to-

25 Leta 2009 je bila v prenovljenem kompleksu vzpostavljena muzejska enota Mestni muzej Krško, hkrati z njo je Kulturni dom Krško začel upravljati tudi Galerijo Krško, ki je v že leta 1939 desakralizirani cerkvi sv. Duha bolj ali manj neprekinjeno delovala vse od leta 1966. Leta 2012 je bil po prenovi k muzejskim enotam Kulturnega doma Krško priključen takrat obnovljeni grad Rajhenburg, leto pozneje del prenovljene Mencingerjeve hiše, leta 2019 pa še Hočevarjev mavzolej.

26 Evidenca muzejev (v času pisanja prispevka jih je 55), ki izpolnjujejo osnovne prostorske, finančne in kadrovske zahteve za hranjenje dediščine in njeno varstvo. Osem med vpisanimi (tudi muzejske enote KDK) nima pooblastila za opravljanje državne javne službe na področju muzejske dejavnosti.

27 <https://www.celje.info/aktualno/paviljon-za-prezentacijo-arheologije-v-celju-prejemnik-prestizne-nagrade-evropske-unije-za-kulturno-dediscino/> (13. 11. 2020).

28 Vse tri muzejske enote imajo enega hišnika in dve snažilki, za obiskovalce skrbijo štiri muzejske vodnice; tri na enoti Grad Rajhenburg in ena v enotah Mestni muzej Krško, Galerija Krško ter v priključenih enotah Mencingerjeva hiša in Hočevarjev mavzolej.

liko pa jih je v postopku strokovne obdelave. V razstavnih dejavnosti je bilo izvedenih 52 občasnih (z dopolnitvami) in postavljenih trinajst stalnih razstav, ki sledijo v ustanovitvenem aktu začrtani programski usmeritvi.

Zlasti programi ob občasnih razstavah vedno znova nudijo možnosti za inkluzivno zasnovana ter interdisciplinarno in medinstitucionalno izvedena sodelovanja v lokalnem, nacionalnem in mednarodnem prostoru. Kot primer tovrstnih zasnov razstavnega programa poudarjamo razstavo o psihologu dr. Mihajlu Rostoharju ter muzejski projekt *80. so bila leta ... v Krškem*.

Razstava o Mihajlu Rostoharju je nastala na pobudo dr. Barbare Fritz Smolej, ravnateljice OŠ za otroke s posebnimi potrebami. Šola se že desetletja imenuje po psihologu, ki mu je življenjska usoda namenila ustanovitev kar dveh univerzitetnih oddelkov za psihologijo v srednjeevropskem prostoru. Letu 2016 smo se dve kulturni in ena izobraževalna ustanova²⁹ povezale in izpeljale niz dogodkov, s katerimi smo v lokalnem in tudi širšem prostoru ob 50. obletnici smrti obeležili t. i. Rostoharjevo leto. V Mestnem muzeju Krško smo se ob dejstvu, da začetnik eksperimentalne psihologije na Slovenskem širšemu občinstvu z muzejskim medijem še ni bil predstavljen, odločili za pripravo razstave. V pripravo smo poleg članov Rostoharjeve družine pritegnili še raziskovalko Rostoharjeve vloge pri ustanavljanju Univerze v Ljubljani, zgodovinarico in prvo vodjo arhiva Univerze v Ljubljani, dr. Ano Benedetič, ter psihologa, prof. dr. Marka Poliča, ki je ovrednotil Rostoharjev prispevek k razvoju psihologije v našem in srednjeevropskem prostoru. Povezali smo se z Zgodovinski arhivom in muzejem Univerze v Ljubljani ter Oddelkom za psihologijo FF UL. Ko smo z razstavo uspeli nagovoriti Filozofski fakulteti Karlove univerze v Pragi in Masarykove univerze v Brnu, smo za predstavitev na češkem raziskavo dopolnili s preučevanjem arhiva Univerze v Brnu. S pomembnimi novimi informacijami dopolnjeno razstavo smo nato leta 2018, ko smo obeleževali 140. obletnico Rostoharjevega rojstva, predstavili v Pragi in Brnu³⁰. Rastoči projekt smo zaključili leta 2019, ko smo Rostoharja predstavili še na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani in ob tej priložnosti poudarili tako njegov velik prispevek k razvoju slovenske psihologije, še zlasti pa opozorili na njegova večletna prizadevanja za ustanovitev slovenske univerze. Prav tako smo opozorili na številne aktivnosti, ki jih je sprožil leta 1918, ko je čas ob koncu prve svetovne vojne in razpadu monarhije vizionarsko prepoznal kot primerne za ključnega za ustanovitev Univerze v Ljubljani. Izbor teme in opravljeno delo nista omogočila le predstavitev krškega rojaka v domačem okolju, temveč smo dobili priložnost, da tako samo zgodovinsko osebnost kot tudi novi muzej predstavimo daleč od lokalnega okolja, v katerem sicer ustanova aktivno deluje.

Pisalni stroj Underwood Standard Typewriter N°5 s serijsko številko 1993903-5.

29 OŠ Mihajla Rostoharja Krško, Valvasorjeva knjižnica Krško in Mestni muzej Krško.

30 Ob razstavah v češkem prostoru smo izdali e-katalog, ki je dostopen na internetnih straneh MMK in obeh univerz (pri njih samo v času trajanja razstave). Tiskana kataloga sta spremljala razstavi v Krškem in Ljubljani.

Rostohar je v ZDA izdelani pisalni stroj, ki je sodeč po serijski številki izdelave iz let 1924–1925, kupil na Češkem. Uporabljal ga je do konca življenja. Last družine Rostohar. Foto: Nina Sotelšek, MMK.

Leta 2018 smo zaposlene v Mestnem muzeju Krško³¹ izpeljale muzejski projekt *80. so bila leta ... v Krškem*, s katerim smo desetletje, ki ga v naši družbi prepoznavamo kot ključnega za oblikovanje in formiranje slovenske države, razkrile tudi s stališča življenja v mestu in občini Krško. Projekt je z več vidikov ključen za delovanje muzeja, ki je leta 2020 obeležil svoje prvo desetletje:

- ob razstavi smo znanja o obravnavani tematiki združile vse zaposlene in ključne teme podrobno preučile s stališča svojih matičnih strokovnih disciplin;

v snovanje razstave (ki je enega od vrhuncev doživela leta 2020 z izdajo obsežnega kataloga) smo pritegnili posameznike³² in ustanove³³ z območja delovanja muzeja, ki so v muzej po javnem pozivu prinašali predmete in njihove zgodbe ter tako sooblikovali celoten projekt.

Razstavni projekt je tako postal medij, s katerim smo promovirali principe muzejske službe, hkrati pa smo krajane senzibilizirali za varovanje kulturne dediščine, kar je izjemnega pomena za dediščino pravkar minulega časa, kamor umeščamo tudi zadnje dekade 20. stoletja.

Izpostavljena projekta sta pomembna kazalnika delovanja ustanove, ki kadrovski manko pokriva z medinstitucionalnimi prepleti in s sodelovanjem z zainteresiranimi prebivalci lokalnega prostora, ki se zavedajo pomembnosti delovanja muzejske ustanove za ohranjanje spomina. Hkrati pa vzdrževanje tesnih stikov z lokalnimi prebivalci in ustanovami razumemo kot temelj vključujočega in družbeno občutljivega muzeja.

5 EPILOG

Muzejski delavci vemo, da se učinki našega dela s skupnostmi počasi »odčitujejo« v odnosih, ki jih te oz. njihovi člani razvijejo tako do dediščine kakor tudi do dediščinskih ustanov. Trenutni merilniki uspešnosti pa so še vedno naravnani predvsem kvantitativno in skoznje muzejske ustanove največkrat ocenjujejo tudi financerji, pogosto pa celo njihove lastne uprave. Mestni muzej Krško je bil v kratkem času, odkar ponovno deluje, velikokrat pred dilemo, kako ustanovo in programe, ki jih pripravlja, približati lokalnemu okolju, za katerega je bil ustanovljen in za katerega navsezadnje tudi deluje. Pokazalo se je, da so lahko pomembne osebnosti in pomembni dogodki daljne, predvsem pa bližnje, polpretekle zgodovine primeren medij, s katerim se v muzejske koncepte lahko vključujejo tudi prebivalci. Ti so za to včasih zelo, drugič manj zainteresirani, a se zaradi poklicne, družinske ali kakšne druge vpletenosti znajdejo v »muzejskem klobčiču«. S profesionalnim odnosom, predvsem pa z veliko strokovnega znanja, jim lahko odpremo pogled na dediščino, ki jih morda prepriča, da so za ohranitev nacionalne zgodovine izjemnega pomena tudi drobne »lokalne« zgodbe, s katerimi v naša mesta vnašamo »duh časa in prostora«, ki jih v globalnem svetu, ki je ves premrežen in povezan, naredi izjemne in vredne tudi turističnega obiska. Vedno znova se namreč kaže, da so *drugim* zanimivi predvsem kraji, v katerih začutijo, da imamo do njih odnos *mi*.

31 Projekt je vodila kustosinja dokumentalistka, umetnostna zgodovinarica Nina Sotelšek, sodelovale pa smo še koordinatorka kulturnih programov, etnologinja in kulturna antropologinja Anita Radkovič, muzejski vodnici, etnologinja in kulturna antropologinja Simona Stipič in arhivistka Špela Sečnik, MA, ter avtorica prispevka. Poleg muzejskih delavk so bili v projekt vključeni tudi zunanji sodelavci, ki so pripravili delen izbor razstavnega gradiva, razstavna besedila in prispevke za razstavni katalog.

32 Po javnem pozivu, ki je bil objavljen v lokalnem časopisu *Posavski obzornik* (ker časopis financirajo posavske občine, ga brezplačno prejemajo vsa posavska gospodinjstva, zunaj meja statistične regije pa ga je mogoče naročiti), so se na poziv MMK odzvali predvsem prebivalci Krškega in njegove bližnje okolice. Po koncu razstave pa so se s ponudbo predmetov odzivali tudi prebivalci krajev zunaj matične občine Muzeja. Del informatorjev in darovalcev razstavljenih predmetov se je po koncu projekta odločil, da razstavljeno gradivo podari Muzeju, kar je razširilo spekter varovane premične dediščine, predvsem pa omogočilo zgodovinjeno predmetov, ki so bili nedavno, nekateri pa vse do razstave, še v primarni rabi. Glede na v nekaterih primerih obsežnejše donacije smo v Muzeju preoblikovali Pravilnik o zbiralni politiki in uvedli tudi t. i. zbirke donatorjev.

33 V projektu so se prepoznali (ali pa so jih vanj povabile avtorice razstave): Galerija Božidar Jakac, Glasbena šola Krško, Gasilska zveza Krško, OŠ Mihajla Rostoharja Krško, Pihalni orkester Krško, Srednješolski center Krško-Sevnica in Valvasorjeva knjižnica Krško. Gradiva, ki so bila vključena v razstavo, pa smo pridobili tudi iz Muzeja za arhitekturo in oblikovanje, Urbanističnega inštituta RS, Arhiva TV Slovenija, arhivov političnih strank itd.

Predstavljeni koncept izkazuje naše razumevanje in udejanjanje Okvirne konvencije Sveta Evrope o družbeni vrednosti kulturne dediščine³⁴ in Unescovih Priporočil o varstvu in promociji muzejev in zbirk, njihove raznolikosti in vloge v družbi.³⁵ Z obema dokumentoma, ki sta izhodišče ravnanj v muzejskem okolju, smiselno dopolnjujemo nacionalno zakonodajo za področje kulturne dediščine in ICOM-ov kodeks muzejske etike.

6 VIRI IN LITERATURA

Viri

Posavski muzej Brežice

- PMB, fond: Mestni muzej Krško, Dopisi 1946–1949.
- PMB, fond: Posavski muzej Brežice 1949–1951.

Literatura

1. Fürst, Irena in Monika Kokalj Kočevar. 2014. *Slovenski izgnanci 1941–1945*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije.
2. Golec, Boris. 2013. *Valvasorjeva hiša v Krškem – napačna in prava*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
3. Kos, Dušan. 2005. *Vitez in grad: Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
4. Lapajne, Ivan. 2004. *Krško in Krčani: Zgodovinske in spominske črtice*. Krško: Neviodunum, ponatis izvirne izdaje iz 1894.
5. Valvasor, Janez Vajkard. 2001. *Topografija Kranjske 1678–79: Skicna knjiga*. Faksimilirana izdaja. Ljubljana: Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti.
6. Valvasor, Janez Vajkard. 2009–2013. *Slava vojvodine Kranjske*. Faksimilirana in prevedena izdaja. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska.
7. Černelič Krošelj, Alenka in Tita Porenta, ur. 2012. *Josipina Hočevar – Radovljčanka v Krškem: Zbornik prispevkov in predstavitev Josipininega leta (7. oktober 2010–7. oktober 2011)*. Krško: Kulturni dom Krško, Radovljica: Muzeji radovljiške občine.
8. Rožman, Helena in Nina Sotelšek, ur. 2020. *80. so bila leta ... v Krškem*. Krško: Kulturni dom Krško.
9. Mlinarič, Jože. 1977. Krško in njegova gosposčina v srednjem veku. V: *Krško skozi čas 1477–1977, zbornik ob 500-letnici mesta*, ur. Lado Smrekar, 25–44. Krško: Skupščina občine, Odbor za pripravo praznovanja 500-letnice Krškega.
10. Štih, Peter. 2013. Rajhenburg in listina kralja Arnulfa za Valtunija iz leta 895. V: *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino* 61 (3): 355–364.
11. Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1). Ur. l. RS 16/2008 (s poznejšimi spremembami in dopolnitvami).
12. Svet Evrope. 2005. *Okvirna konvencija Sveta Evrope o družbeni vrednosti kulturne dediščine*. Dostopno na: http://www.sveteurope.si/sl/dokumenti_in_publikacije/konvencije/199/ (20. november 2020).
13. UNESCO. 2015. *Priporočilo o varstvu in promociji muzejev in zbirk, njihove raznolikosti in vloge v družbi*. Dostopno na: <http://www.icom-slovenia.si/baza-znanja/unesco-va-priporocila-o-varstvu-in-promociji-muzejev-in-zbirk/> (1. december 2020).
14. Iskra, Petra. 2020. Josipina in Martin Hočevar - zakonca, ki sta zgradila mesto, 1. del. Dostopno na: <https://www.rtvsllo.si/kultura/dediscina/josipina-in-martin-hocevar-zakonca-ki-sta-zgradila-mesto/540875> (1. november 2020).

³⁴ Konvencija je bila 27. 10. 2005 predstavljena v portugalskem Faru, zato jo pogosto imenujejo tudi Konvencija iz Fara ali Farska konvencija. V središčnico ravnanj z dediščino je postavila ljudi in človeške vrednote in s tem poudarila pravico in odgovornost posameznikov do kulturne dediščine. Več: http://www.sveteurope.si/sl/dokumenti_in_publikacije/konvencije/199/ (10. 12. 2020).

³⁵ Glede na svojo družbeno vlogo so muzeji prepoznani kot »pomembni javni prostori, ki naj bi nagovarjali vso družbo in zato lahko igrajo pomembno vlogo pri razvoju družbenih vezi in kohezije, gradnji državljanosti in refleksiji o kolektivnih identitetah« (Priporočilo 2015, 3).

15. Iskra, Petra. 2020. Josipina in Martin Hočevar - zakonca, ki sta zgradila mesto, 1. del. Dostopno na: <https://www.rtv slo.si/kultura/dediscina/martin-in-josipina-hocevar-zakonca-ki-sta-zgradila-mesto/542325> (15. november 2020).
16. Iskra, Petra. 2020. Josipina in Martin Hočevar - zakonca, ki sta zgradila mesto, 1. del. Dostopno na: <https://www.rtv slo.si/kultura/dediscina/martin-in-josipina-hocevar-zakonca-ki-sta-zgradila-mesto/543881> (29. november 2020).
17. Paviljon za prezentacijo arheologije v Celju prejemnik prestižne nagrade Evropske unije za kulturno dediščino. 2019. Dostopno na: <https://www.celje.info/aktualno/paviljon-za-prezentacijo-arheologije-v-celju-prejemnik-prestizne-nagrade-evropske-unije-za-kulturno-dediscino/> (13. november 2020).

PHILOSOPHY AND THEOLOGY

Ignac Navernik

PhD student Alma Mater Europaea ISH

ZAKRITI SPOMIN IN SVETOPISEMSKO NAVDIHNJENJE NA PRIMERU LK, 17,34-35 THE ENSHROUDED MEMORY AND BIBLICAL INSPIRATION IN LUKE 17:34-35

POVZETEK

Sveto pismo je zbirka tekstov, ki so nastajali ločeno za potrebe konkretne skupnosti. Pisatelji so za prikaz vsebine uporabili v svojem okolju poznane podobe in način govorenja. Luka je iz lastnega ali skupnega spomina svoje skupnosti uporabil podobo o ločitvi dveh, ki spita na postelji, in dveh, ki skupaj meljeta. Gre za dva istospolna para, ki sta ločena zaradi zgodovinskega verskega čiščenja teritorija, najverjetneje v okolici Betsajde in Horazína, kjer je bilo prebivalstvo večetnično in večversko. Pravoverni farizeji so želeli Galilejo očistiti vseh poganskih vplivov, med katerimi so bili istospolni pari še posebej nezaželeni. Tetrarh Filip je farizejem izdal le dovoljenje za nadzor in sankcioniranje ljudi judovskega porekla in vere, ne pa tudi drugih. Zapis o ločitvi je v apokaliptičnem prototipu napisano besedilo, ki sedanje ali pretekle dogodke projicira v prihodnost. Z uporabo skupini lastnega kodiranja opozarja kristjane pred prihodnjim preganjanjem (tudi istospolnih parov). Prispevek odgovarja na vprašanje, kako je z navdihnjenjem takih mest oz. ali lahko njihove tovrstne interpretacije obravnavamo kot del zaklada pomenov Biblije. Pritrdilni odgovor je podan skozi tri momente: konstituiranje kanona, za katerega je bilo odločilno merilo navdihnjenje, ki so ga prepoznavale že prve krščanske skupnosti; šele več stoletij zatem se je nabor vključenih besedil ustalil in poenotil znotraj denominacije. V prid tezi o navdihnjenosti bibličnih mest, ki jih moramo interpretirati kot inkluzivna do skupin LGBTIQ, govori tudi pristop hermenevtičnega cikla, v katerem ponovna branja producirajo nova odkritja na podlagi širjenja predrazumevanja. Rimskokatoliška teologija večinoma razume kanon, navdihnjenje in razlaganje besedil eklesiološko, kar praktično pomeni nadzor hierarhije. Vloga Duha je omejena, zreducirana na vnaprej predpisane okvire. Čeprav so spisi božje-človeško delo in imajo trajno veljavnost, je treba za notranjo veljavo pridobiti priznanje pristojnih služb posamezne denominacijske skupnosti, kar pa bo od skupin LGBTIQ terjalo prej večjo kot manjšo mero potrpežljivosti.

Ključne besede: queer, navdihnjenje, svetopisemski kanon, hermenevtika, apokaliptika.

ABSTRACT

The Bible is a collection of texts created separately for the needs of a specific community. The writers used familiar imagery and a way of speaking to display the content in their environment. From his own or shared memory of his community, Luke utilizes the concept of separation of two (men) sleeping on one bed and two (women) grinding together. Two same-sex couples are portrayed. They are consequently separated due to historical religious cleansing of the territory. Galilee in the vicinity of Bethsaida and Chorazin is a probable location for this episode to take place. There, the population was multi-ethnic and multi-religious. The orthodox Pharisees wanted to cleanse the area of all pagan influences, among which same-sex couples were predominantly undesirable. Philip the Tetrarch only gave the Pharisees permission to control and sanction people of Jewish descent and faith, not others. An apocalyptic prototype genre is applied for portraying the separation of two same-sex couples; in the manner of apocalyptic literature, current or past events are projected to the future. Using the group's codification system, the writer/redactor warns Christians against future persecution against Cristian couples, regardless of their sexual preferences. The primary goal of this paper is to answer

the inspiration question of such nontraditional exegesis. Subsequently, the task is to answer if such exegesis can be considered part of the treasure trove of Bible meanings. The affirmative answer is presented through three moments. The constitution of the Biblical canon, for which the inspiration was the decisive criterion. The first Christian communities had the task to locate inspired books and only centuries later the bundle of texts has been stabilized and unified within the concrete denomination. The third moment is the hermeneutic cycle through which re-readings produce discoveries based on the continuous spreading of preconception. Roman Catholic theology understands the Biblical canon, the inspiration, and the interpretation of texts mostly ecclesiological – that practically means the control of the Church hierarchy. The role of the Spirit is limited, reduced to pre-prescribed frameworks. Although the Scriptures are God's and man's work and have enduring validity in themselves, to reassure internal ecclesiastical effectiveness the recognition of the superintended authority of each denominational community for such exegesis must be obtained. That will require more than a lesser degree of patience from LGBTIQ groups.

Keywords: *queer, inspiration, Biblical canon, hermeneutics, apocalyptic*

Biblična teologija je svoj čas veliko pozornosti posvečala vprašanju navdihnjenja Svetega pisma.¹ S tem seveda ne želim reči, da je to vprašanje v sodobnosti zamrlo. V več svojih nastopih svetovno (pri)znani proučevalec Svetega pisma in z njim povezanih antičnih tekstov Bart D. Ehrman ugotavlja, da je s pojavom novih romansiranih alternativnih zgodovin (npr. Da Vincijeve šifre Dana Browna) zanimanje za vprašanje izvora Svetega pisma (in s tem povezanimi vprašanji navdihnjenja) prej naraslo, kot pa se zmanjšalo. Za razliko od koranske tradicije navdihnjenje postavlja Boga v vlogo soavtorja, večinoma vodilnega avtorja (Sorč 2003, 578), včasih pa tudi drugega avtorja besedila. Ko se razlage ujemajo s starejšimi interpretacijami, ali ko slednje potihoma zdrsnejo v pozabo in jih nadomestijo bolj (časovno ter) dogmatično pravilne, skupnosti rade govorijo o zakladu interpretacij in tradiciji, ki so še vedno vsebovane kot prehojena pot v današnjih razlagah. Kako pa je v primeru, ko sodobne interpretacije nekako izpodrivajo, nasprotujejo ali pa celo na novo odpirajo določena vprašanja tradicionalne biblične interpretacije? V prispevku se bom za odgovor na to vprašanje naslonil na evangeljski odlomek iz Lukovega evangelija o podobi bližajočega se božjega kraljestva, kjer ena izmed podob prikazuje ločevanje parov istega spola.

Odgovor na zastavljeno vprašanje zahteva od raziskovalca ponovna branja tekstov in se z vključevanjem razlag spreminja ter širi, raste. Za odgovor na vprašanje, ali je mogoče skupnosti LGBTIQ naklonjeno branje privzeti v pojem navdihnjenja Svetega pisma, v primarno božjo intenco, se bom najprej posvetil analizi odlomka. Pri tem bom soočil tradicionalno razlago odlomka z novejšimi interpretacijami, vključno queerovskimi, zlasti raziskovalnim rezultatom »ozdravljenega fundamentalista«, pastora Ronalda W. Goetza (2019, [203]). Zaradi predpisanih omejitev ne bom mogel poglobljeno predstaviti vseh argumentov, ki jih Goetz naniza v podporo svoji tezi; izbral bom le tiste, ki mi bodo najbolj pomagali na poti do odgovora na zastavljeno vprašanje. Nadaljeval bom s predstavitvijo potez navdihnjenja, ki ga bom uvedel z vprašanji oblikovanja kanona in zaključil z vlogo hermenevtike. V izpeljavi bom posebej opozoril tudi na vlogo službene duhovščine, ki ima, vsaj znotraj rimskokatoliške denominacije (ki mi je najbolj poznana in se zato osredotočam predvsem nanjo, vendar v prvi vrsti v ekumenski luči), še zmeraj odločilno vlogo, ko gre za vprašanja ovrednotenja eksegetskih dognanj in vprašanj kanona ter navdihnjenja.

1 DVA BOSTA NA ENI POSTELJI, DVE BOSTA SKUPAJ MLELI (LK 17,34–35)

Ni mogoče trditi, da so v ospredju bibličnega razmisleka vprašanja istospolne spolnosti in njeni etično-moralni premisleki, čeprav bi ob nekaterih pridigarskih in drugih javnih nastopih predstavnikov različnih denominacij zlahka prišli tudi do takega zaključka. V zgodovini krščanstva (tudi judovstva) obstajajo odlomki, ki so bili uporabljani (in so še danes) za orožje proti pripadnikom populacije LGBTIQ (Goss 1993, 90–91). Če se je zlasti prvi apologetični val obravnav Svetega pisma s strani queerovskih raziskovalcev ukvarjal predvsem z analizo velikih šestih svetopisemskih odlomkov (1 Mz 19,1–29; 3 Mz 18,22; 20,13; Rim 1,26–27; 1 Kor 6,9–10; 1 Tim 1,8–10) ali »besedil terorja«, kakor bi jih mogli imenovati skupaj s Phyllis Trible (1984), se Goetzevo raziskovanje postavlja v vrsto poznejših t. i. *kruzing* pristopov (Yip 2010, 39–40). Gre za iskanje in vključujočo interpretacijo bibličnih mest, ki imajo za podlago zgodbo oz. skrivajo namig na istospolne tematike, pa so jih plasti poznejših interpretacij dodobra prekriale in zabrisale spomin na zgodbe v ozadju. V nadaljevanju kratko predstavim nekatere poudarke iz Goetzeve obravnave bibličnega odlomka Lk 17,34–35.

Jezus je na poti iz Galileje v Jeruzalem. To potovanje je umetni okvir za »veliko vstavljanje«, v katerem se avtor Lukovega evangelija najbolj oddalji od obeh drugih sinoptikov in črpa iz lastnih virov in znamenitega vira Q (Brown 2008, 258). Avtor teksta je glede poti še določnejši, čeprav ima nekaj težav z geografskimi lokacijami: med Samarijo in Galilejo. Da je pravoveren Jud iz pokrajine Galile-

1 Vsi svetopisemski sklici so navedeni po in v skladu s Svetim pismom Stare in Nove zaveze (2006). »Svetopisemsko besedilo je vzeto iz Slovenskega standardnega prevoda Svetega pisma (SSP). Copyright © 1996, 2003 Društvo Svetopisemska družba Slovenije, z dovoljenjem. Vse pravice pridržane.« Zahvaljujem se mag. Tadeju Ianu za opravljeno lektorsko delo.

je² prišel v Judejo, je moral skozi pokrajino Samarija. Najprej se pred Jezusa postavi deset gobavcev. Za gobavost je že Mojzes izdelal podrobna navodila; znani so tudi kasnejši rabinski premisleki o predmetni zadevi, ki jih srečamo npr. v babilonskem Talmudu.³ Najpomembneje je, da omenjena bolezen ni veljala za neozdravljivo. Možna je bila regresija, ki pa so jo pripisovali božjemu posredovanju. Jezus ozdravi vseh deset in gobavci gredo svojo pot. Le eden med njimi se vrne in zahvali za ozdravljenje, pa še ta je bil izmed tistih, ki so jih pravoverni Judje zaničevali: Samarijan. Psihosocialni aspekti tega ravnanja so gotovo številni, a za našo obravnavo drugotnega pomena. Ta širša zamejitev odlomka je pomembna (čeprav je Goetz ne uporabi) za ponazoritev načina božjega delovanja v Jezusu. Slednje bo pomembno za razumevanje navdihnjenja. Hkrati kaže na ustaljeni način farizejskega razmišljanja po vzorcu delitve in zavrženja ter (moralnega) razvrednotenja abjekta.⁴ Dinamika je naslednja: Bog poseže v konkretno življenje človeka na čudežen način, vendar to samo po sebi še ni zagotovilo, da ga bo okolica sprejela, da bo sprejela njegovo novo (ozdravljeno) stanje, da mu bo dopustila živeti in delovati v svoji sredi.

Duhovniki, ki presojajo o ozdravljenju v imenu ljudstva, so torej najprej braniki skupnosti in zagovorniki njenega tradicionalnega ravnanja, nosilci navad in običajev, prej kot, kar bi po njihovi funkciji pričakovali, zastopniki Boga pred ljudmi in obratno. Bolj so *pontifeksi* medosebnih družbenih odnosov kakor graditelji mostov med tuzemskim in presežnim. Njihova družbena funkcija, če se tako okorno izrazim, presega njihovo teološko funkcijo, lahko celo do mere, da jo povsem zasenci. A če vsako ozdravljenje prihaja neposredno od Boga, ker bolezen ni kazalnik neke telesne pomanjkljivosti, pač pa predvsem nekega duhovnega manjka, pravična kazen za greh, potem gre tu vendarle tudi za teološko vlogo.⁵ Odsotnost zdravnikov (zdravilcev) v predpisih o gobavosti je morda v prvi vrsti vezana na Mojzesov strah pred idolatrijo zaradi bližine z egiptovskimi maliki, zato o ozdravitvah odločajo duhovniki. Bog v 2 Mz 15,26 npr. vzpostavi povezavo med zdravniki in egiptovskimi boleznimi; če bo Izrael poslušen in bo hodil za Gospodom, mu ta obljublja: »ne bom spraval nadte nobene od bolezni, ki sem jih poslal nad Egipt; kajti jaz sem Gospod, tvoj zdravnik.« Toda možno je videti še drugi moment, povezan ravno s posnemanjem egiptovske izkušnje, kjer je zdravljenje v tesni navezavi na češčjenje bogov, ki so tudi odgovorni za posamezne telesne dele oz. življenjske situacije. Izvoljeno ljudstvo ima nasproti temu le enega Boga in zato njemu prilagojeno teologijo zdravja. Pri egiptovskem odnosu do zdravja in v egiptovski medicini je poudarek na moči besede, amuletov, na magiji in urokih, ki jih podpirajo rastlinski pripravki in posegi na telesu (povoji, nekateri kirurški postopki, protetika). Med izvajalci v medicini so duhovniki, pisarji, eksorcisti in doktorji – magi; razne poklice v medicini lahko izvajajo tudi ženske, vendar le za ženske pacientke.⁶ Ob teh nosilnih poklicih je še cela vrsta drugih, ki skrbijo za nego. Povezava med sposobnostjo branja in pisanja ter medicinsko magijo in religijo je izjemnega pomena za okolje, kjer je večina nepismena in med splošnim prebivalstvom že samo sposobnost branja obdaja avra magičnega. Duhovniki so tisti, ki imajo ne le potrebno znanje za varen prehod pokojnika v zagrobno življenje, pač pa tudi »moč«, da ohranjajo pri življenju. Ta moč je odvisna od njihove povezanosti s posameznim bogom. Od tu tudi izrazita specializacija staroegipčanskih »zdravnikov« za posamezne dele telesa (Silva Ve-

2 Goetz (2019, 43) spomni na etimologijo poimenovanja dežele. Galileja pomeni preprosto pokrajina; torej pokrajina Pokrajina. S takim poimenovanjem so izražali zaničljiv odnos do geografskega predela, verjetno zaradi njegove etnične in kulturne pestrosti; dolgo je bila tudi del Severnega kraljestva. Rabi Ribaz naj bi izjavil: »O Galileja, Galileja! Sovražiš Toro. Tvoj konec bo v obleganju.« (Neusner 1962, 29) Izrek nakazuje predvsem bojazen farizeja, da multikulturalnost slabo vpliva na pripadnike judovskega ljudstva in njihovo zvestobo jeruzalemskemu templju in naukom, čistosti vere, meni Goetz.

3 Glej npr. *Šabat* 133a, 4 (Talmud 2021).

4 O abjektu govori npr. Julia Kristeva (1982) in ga umesti na mejo med subjekt in objekt; gre za subjekt, ki je podvržen objektivaciji, vendar ni objekt. Kristeva (1982, 1–4) pravi, da ima zgolj eno potezo skupno z objektom in ta je, da je v opoziciji do »jaz«. Gre za pozicijo, ko »jaz« ni več tisti, ki izvrše, pač pa je »jaz« sam izvršen. Kristeva (1982, 4) kot primer navaja truplo, gledano zunaj obzorij božjega in znanosti, kar opiše kot »smrt, ki inficira življenje«. Zato abjekt »moti identiteto, sistem, red«.

5 O tematiki življenjskih dogodkov kot posledicah greha govori že eden najstarejših bibličnih tekstov Jobova knjiga. Vendar to ne pomeni, da Judje niso poznali zdravnikov. Talmudska določila res poudarjajo povezavo med zdravjem in Bogom, a tudi neposredno napotujejo na pomoč zdravnikov. V končni fazi sta Bog in človek partnerja in ne antagonist, ko gre za vprašanje človekovega zdravja (Eisenberg 2010, 272).

6 Prva (doslej) omenjena ženska zdravnica je Peseshet, nadzornica duhovnic, ki so zadolžene za pogrebe, in sicer iz pete ali šeste dinastije, ok. 2350–2320 pr. Kr. (Silva Veiga 2009, 33).

ga 2009, 28–45; Metwaly idr. 2021, 5824). Zdravilstvo je prav na meji med splošnim razumevanjem tosvetnega in svetom onkraj, ki mu vlada »višje«, božansko razumevanje, zato je nenavadno, kar odbija, vzbuja strah in privlači obenem. Zato je tudi po Mojzesovi postavi prepuščeno v varne roke specialistov za tovrstna mejna vprašanja, za strokovnjake s področja božjega: povrnitev zdravja je v prvi vrsti posledica božanskega posega in (po)znanja, ki je dano duhovnikom. Zato duhovniki v ozdravljenju najprej prepoznajo božji poseg in ga nato razglasijo. S tem je mogoča repatriacija izobčenca v skupnost. V nadaljevanju bomo videli, da je podoben vzorec pomemben tudi za sprejemanje novih interpretacij v versko skupnost, a najprej se posvetimo odlomku iz Lukovega evangelija. Evangelist Luka (Lk 17,34–35) takole zapiše:⁷

ταύτη τῆς νυκτὶ
ἔσονται δύο ἐπὶ κλίνης μιᾶς,
ὁ εἷς παραλημφθήσεται καὶ ὁ ἕτερος ἀφεθήσεται
ἔσονται δύο ἀλήθουσαι ἐπὶ τὸ αὐτό,
ἢ μία παραλημφθήσεται ἢ δὲ ἑτέρα ἀφεθήσεται.

Slovenski standardni prevod ponuja naslednjo jezikovno pretvorbo omenjenega besedila:

Tisto noč
bosta dva na eni postelji;
eden bo sprejet, drugi puščen.
Dve bosta skupaj mleli:
ena bo sprejeta, druga puščena.

V svoji analizi navedenih vrstic Goetz (2019, 50–159) opozori na dejstvo nasprotno klasičnim prepričanjem o Jezusovem molku glede homoseksualnosti, da Luka na tem mestu, v apokaliptičnem stilu, opisuje dogodke, povezane z dvema istospolnima paroma, ločenima na podlagi etnične in/ali verske pripadnosti. Goetz svojo raziskavo uvede z zgodovinskimi okoliščinami, kjer izpostavi delovanje Yohanana ben Zakkaija (rabi Ribaz),⁸ farizeja in Jezusovega sodobnika iz Galileje, ki je eden »najvplivnejših farizejev svoje dobe« in mu pripisujejo zasluge za preživetje judovstva v potempeljski, rabinski različici (Goetz 2019, 17; Jacobs 1995, 287). Galileja je bila izrazito multikulturno področje. Naloga farizejev, potem ko je bilo ozemlje priključeno judovskemu kraljestvu, naj bi vključevala ne le pobiranje davkov za tempelj (kar med prebivalci zagotovo ni bilo sprejeto odprtih rok), pač pa tudi nadzor nad kulturo in verovanjem (oboje mišljeno v najširšem smislu) novo priključenih predelov. Pri obravnavi farizejev velja upoštevati opozorilo Foucaulta in drugih raziskovalcev o nastajanju pojmov, njihovih pomenov, percepcij, torej o dispozitivu in njegovih elementarnih linijah ter njegovi prenašani neposredni aplikaciji na obdobja pred njegovim nastankom. V tem smislu pastoralno-duhovniških elementov današnjega rabinskega judovstva ne moremo preprosto aplicirati nazaj. Farizeji so večinoma laiki, vendar ne izključno, ki si prizadevajo za samostojno upravljanje politične entitete po navodilih Tore; obenem so prezirali ter ostro sodili ljudi nižjega sloja (Goetz 2019, 7 in 116). O slednjem poroča tudi Lk 18,9–14 v t. i. priliki o farizeju in cestinarju. Druge analize farizejev ne sodijo tako negativno; predvsem naj bi večinsko izhajali iz srednjega sloja, bili med splošnim prebivalstvom precej popularni zaradi vključevanja nekaterih teoloških tematik, ki so bili ljudstvu blizu, npr. angelov, posmrtnega življenja, kar so npr. saduceji zavračali (o čemer poročajo tudi Apd 23,6).

Farizejska versko-politična kampanja je bila torej del načrta, kako narediti pokrajino zopet judovsko, očiščeno poganskih vplivov, zlasti raznih grških kultov. V ta namen je rabi Ribaz, ki naj bi v Galileji deloval osemnajst let, uporabil vsa možna sredstva. Podobno kot npr. Pavel tempeljsko birokracijo (Apd 9,1–2) je Ribaz prosil civilno oblast (tetarha Filipa, Herodovega sina) za pooblastilo, da sme kampanjo izvesti med vsemi njegovimi podložniki, tako judovskimi kot poganskimi. Popolne

7 Grški tekst navajam po: Novum Testamentum Graece (1993). Členitev besedila je moja, prilagojena po Goetzu (2019, 54), ki želi s pesniško strukturo opozoriti ne le na bližino s poezijo, pač pa tudi na širšo značilnost svetopisemske literature, uporabo paralelizma, ki je način, na katerega slednja govori o načelni celostnosti, vserazsežnost predstavljenega primera. O uporabi (antitetičnega) paralelizma je v slovenskem prostoru veliko pisal akademik Jože Krašovec (2000, 67–203).

8 V Splošnem religijskem leksikonu (Rebić idr. 2007, 512) je ime slovenjeno v obliki Johánan Bén Zákaj; sam ostajam pri v besedilu navedeni transliteraciji. Zanj uporabljajo tudi častni naziv raban, ki pritiče najbolj vplivnim rabijem.

privolitve za nadzor in sankcioniranje ni dobil, meni Goetz (2019, 121); izvzeti so bili vsi nejudovski prebivalci dežele. Tako je Filip ubranil nejudovske skupnosti pred judovskim preganjanjem (o obratni smeri pripoveduje npr. Esterina knjiga). Pri tem moramo upoštevati Ribazovo pragmatičnost, ki se je izkazala v njegovem sodelovanju z Rimom za preživetje naroda, a ravno zaradi takih kompromisov v nekaterih krogih ni užival prevelikega zaupanja (Tropper 2005; Goetz 2019, 86–87).⁹ V prizadevanjih, da bi Galilejo napravil čimbolj Tori zvesto, bi se znal ukloniti takšni tetrarhovi sodbi. Za farizeja z zelo načelnimi in strogimi stališči je bi bilo vsakršno očiščenje javnega prostora istospolnih parov (sploh versko mešanih) gotovo ena višjih prioritet. Pri tem so v središču njegove pozornosti v prvi vrsti Judje, ne pa pogani, saj morajo zaživeti v skladu z Zavezo. Ribaz naj bi v svojem galilejskem obdobju, nekako med leti 20 in 40 po Kr., kot učitelj in sodnik odločal zgolj o dveh zadevah (Neusner 1962, 27–29), kar se zdi manj verjetno, a je v obeh sodbah nastopil zelo rigorozno. Po drugi strani pa so to njegova mlada leta, ko si je pridobival znanje s poglobljanjem v svete spise in soočanjem s konkretnostjo življenja ter se preživljal z delom. Glede politične vloge farizejev je sicer možno razpravljati v različne smeri, kar je odvisno tudi od poudarka na posameznem viru o tej skupini: Jožef Flavij, krščanske pripovedi, rabinski spisi, esenska skupnost. Kar zapiše Roger Amos (2015) o evangelistih, velja tudi za druge vire, namreč, da so imeli svojsko agendo, ki pa ni bila v dokumentiranju farizejskega gibanja. V tem smislu je razpon možnosti za karakterizacijo farizejev zelo širok, od skupine, pretežno osredotočene na ritualno čistost, gledano v okviru rabinskih zapisov (Neusner 2007, 301), do politične elite, ki se je s saduceji borila za vpliv pri najvišjih odločevalcih, kar zlasti izpostavlja Falvij (Schaper 1999, 407–408). Zato je bolje govoriti o farizejih pri Jožefu Flaviju, pri posameznem evangelistu, v posameznem viru torej, kot pa o farizejih na splošno (Mason 2007, 4).¹⁰

Ne glede na to, kako opredelimo skupino farizejev, Tora glede kazni za homoseksualna dejanja ne pušča možnosti presoje, zahteva smrt (3 Mz 20,13). Tudi načeloma t. i. inkulturacijskemu principu razumevanja in razlaganja postave naklonjeni farizeji (Schaper 1999, 408) tega dejstva ne bi mogli zaobiti. To je razbrati tudi pri drugih judovskih pisateljih antike. Filon Aleksandrijski npr. v *Hypothetiki* 7,1 (Philo of Alexandria 2021)¹¹ trdi, da je smrt edina kazen za zlobo, ki jo predstavljajo nedovoljene zveze, prešuštvo, nasilje nad otroki (obeh spolov) in katerakoli dejanja, ki so v nasprotju s posameznikovo starostjo. Koncept homoseksualnosti, kakršnega poznamo danes, v antiki ni obstajal, tudi med Judi ne. Grško-rimski mediteranski svet se glede moralno sprejemljive in zakonite spolnosti prvenstveno ukvarja z vprašanjem penetracije: kdo lahko penetrira in kdo je lahko penetriran. Pri tem sta bili zgolj dve izrazito kontroverzni temi: odrasel moški (gre seveda za svobodnega državljan in ne sužnja), ki se pusti penetrirati, in ženska, ki penetrira v spolnem aktu (Satlow 1994, 2). Ob že znanem judovskem stališču iz Levitika in Filona naj navedem še stališče Pseudo-Fokilida, po vsej verjetnosti judovskega pisatelja, ki v pisanju posnema grškega pesnika (Wilson 2005, 7), iz njegovih *Sentenc*, vv. 190–192:¹² »Ne prekorači naravne spolne zveze zaradi nezakonite strasti; zveze med samci niso prijetne niti zverem. Sploh ne dopusti ženskam, da bi posnemale spolne vloge moških.«¹³ Kakor opozarja avtor angleškega prevoda in komentarja Walter T. Wilson (2005, 196–198), je uporabljen grški pojem φύσις (narava, izvor) kot kriterij zakonite spolne želje. V tem smislu so dejanja penetracije moškega παρά φύσιν – proti naravi, kar v argumentaciji uporabi tudi Pavel v Pismu Rimljanom (Rim 1,26).

Načeloma je torej povsem možno, da bi goreč mlad farizej Ribaz vodil kampanjo za očiščenje sramote, ki so jo posamezniki z vdajanjem istospolnim dejanjem prizadejali ne samo družini, ampak tudi celotni skupnosti (Goetz 2019, 78). Naš avtor ob tem uporabi tudi argumentacijo omembe farizejev na dveh mestih, ki se neposredno povezujeja s preganjanji. To sta Lk 11,49–54 in Lk 12,11–12. V obeh vidi svarilo pred dogodki, ki so se v obdobju mlade Cerkve že dogajali (Goetz 2019, 96–99). S strani Shodnice so preganjanja poskusili poenotenja judovstva, pri čemer je verjetno bolj v ospredju

9 Njegovo povezovanje z Rimom se veže zlasti na pripoved o pobegu iz Jeruzalema in domnevnega srečanja z Vespazijanom, pri katerem naj bi si izposloval vzpostavitev šole – ješive v Jamniji (glej tudi: Rebić idr. 2007, 487 in 505).

10 Podrobneje o farizejih glej trilogijo Jakoba Neusnerja (1971) ter: Neusner in Chilton 2007; Saldarini 2001; Amos 2015; Schaper 1999; Bowker 1973.

11 *Philo, Hypoth. 7,1.*

12 *Ps.-Phoc. 190–192.*

13 Prevedeno iz angleščine: Wilson (2005, 187).

politični kot eksplicitno verski namen, oziroma je slednji v službi prvega. Podobno naj bi tudi Pavel svojega delovanja ne razumel kot vzpostavljanje nekega novega ne-judovskega gibanja; kar je oznanjal po spreobrnjenju, naj bi bilo svojevrstna izpolnitev njegove vere strogega farizeja, zato tudi veskozi ostaja judovski mislec (Wright 2013, 1408). Njegovo judovstvo je izrazito poudarjeno zlasti v Apostolskih delih: »Pavel Apostolskih del veskozi jasno ostaja Jud in farizej« (Oliver 2016, 61). V tem smislu Pavel v Apd 22,4, ko se spominja svoje farizejske dobe, pravi, da je »smrtno« (ἀρχὴ θανάτου) preganjal novo »Pot«, torej Jezusove sledilce. Jasno torej izpostavlja gorečnost (celo do smrti) kampanje za vrnitev »izgubljenih ovac« judovskega ljudstva. Kot rečeno, so farizeji omenjeni v neposredni bližini obeh s preganjanji povezanih odlomkov pri Luku; obenem je tudi vprašanje farizejev o prihodu božjega kraljestva v Lk 17,20 povod za razpravo, v okviru katere je središčni odlomek te raziskave, ki prav tako govori o preganjanju.

Evangeljske besede o arbitrarnem vzetju enega/ene in spustitvi drugega/druge se potemtakem ne nanašajo na arbitrarnost svobodne božje sodbe, kar je prevladujoča tradicionalna razlaga, pač pa na ločitev istospolnih parov na podlagi verske (in etnične)¹⁴ pripadnosti. Originalna podlaga v besedilu torej niso teoretične teološke predpostavke, pač pa zgodovinsko-juridični dogodki, meni Goetz (2019, 72), konkretno, rivalstvo za nadzor nad prebivalci Galileje med Ribazom (ki zagovarja jurisdikcijo Tore) in Filipom (ki zagovarja lastno jurisdikcijo). Verjetna geografska lokacija dogajanja sta območji Betsajde in Horazina (Lk 10,13), ki sta omenjeni v povezavi s Sodomom. Vrstico 12 v Lk 10 bi bilo treba brati v navezavi na grožnji prej omenjenima mestoma v naslednji vrstici, in ne (kakor tradicionalno) k predhodnemu sklopu. Grški tekst, ki nima posebnih oznak, niti ne pozna presledkov med besedami, tako branje vsekakor dopušča (Ehrman 2005, 48). Ni nujno, da so bili ločeni pari Jezusovi sledilci. Piscu oz. redaktorju se je lahko podoba ločitve in usmrtitve vtisnila v spomin zaradi čustvene bližine, lahko pa je v njegovem ožjem kulturnem okolju veljala kot prisposoba pomora nedolžnih. Zato jo je uporabil kot svarilo, kaj se more zgoditi vsakomur, ki bi sledil Jezusu. V prvih letih krščanstva, vključno z obdobjem Jezusovega javnega delovanja, so se njegovi sledilci opredeljevali za neko reformirano, novo smer ali pot judovstva. Slednje zlasti naglašava evangelist Matej (Mt 10,5–6; 15,21–24), kar je razumljivo v luči dejstva, da svoj evangelij piše »nekdanj močno judovsko-krščanski Cerkev, ki je postopoma postala Cerkev kristjanov iz poganstva« (Brown 2008, 229).¹⁵ Ta novost vnaša nemir med ljudstvo, kar v danih zgodovinskih okoliščinah gotovo ni najbolje. Politični vidik jasno izpostavi evangelist Janez, ko pripoveduje o tehtanju velikega zbora, kaj storiti z Jezusom: »Prišli bodo Rimljani in nam vzeli sveti kraj in narod.« (Jn 11,48) Janez v Kajfovem stališču, da je bolje ena smrt kot pa propad naroda (Jn 11,49), vsekakor dobro ujame politično pragmatičnost sinedrija. Janez (Jn 11,46–53) podčrta tudi preplet političnih, verskih, deloma pa tudi zasebnih Kajfovih motivov za odločitev o Jezusovi usmrtitvi. V tem smislu bi mogli Jezusa gledati kot žrtev podobnega »verskega«¹⁶ čiščenja, kakor se je po Goetzevem mnenju zgodil med istospolnimi partnerskimi skupnostmi na področju Galileje. Da je v ozadju evangeljske perikope resnični dogodek, moremo sklepati tudi iz Lukovega evangelija in Apostolskih del, ki naj bi bila delo istega avtorja, verjetno judovskega porekla (Brown 2008, 278–281). Vsekakor sta oba spisa zelo zainteresirana za zgodovino (Lk 1,1–4; Apd 1,1–2; Fausti 2012, 7–9, 13–15). Lukov evangelij verjetno nagovarja oz. je nastal za uporabo in potrebe po poreklu mešane judovsko-poganske skupnosti, meni Goetz (2019, 138–145), medtem ko Fausti (2012, 13) pravi, da gre za tretjo generacijo pretežno poganskih kristjanov. V nobenem primeru vključitev (zlasti) poganskega zgodovinskega spomina na trpljenje in preganjanje ne more biti presenečenje. Predvidevam, da bi bila aluzija na neko zgodovinsko preganjanje istospolne skupnosti vsekakor povednejša za kristjane iz poganstva, ki so jim judovske etično-moralne norme nove, sploh, če je spomin na preganjanje močno prisoten v njihovi osnovni kulturni skupnosti.

14 Etнические pripadnosti v prispevku ne obravnavam posebej, a je vsekakor ne gre spregledati, čeprav velja tudi pri slednjem opozorilo o nastajanju in aplikaciji konceptov. Vidik istospolnih parov je lahko zgolj en motiv kampanje farizejev, ne pa edini.

15 Besedilo je poudarjeno v izvorniku.

16 Obenem opozarjam na temeljno povezanost vere in politike in da je tempeljska duhovščina v Jezusovih časih edina judovska politična organizacija, ki je javno delovala. Slednje je bilo mogoče ravno zaradi tesne prepletenosti z vero, v katero so lahko ovili povsem politične zahteve. Sicer pa zlasti iz besedil prerokov izhaja neločljivost teh dveh dimenzij življenja. Temeljna enost božje-človeškega sveta je predstava, ki je sodobnemu človeku Zahoda tuja, a brez nje ne moremo priti bližje razumevanju okoliščin in načina govora o življenjskih tematikah v Bibliji.

Zapisal sem, da gre za apokaliptična besedila. Širši odlomek (Lk 17,20–18,8), ki naj bi veljal za eshatološkega, imenujejo tudi Lukova mala apokalipsa. Ena izmed značilnosti apokaliptičnega prototipa besedil, zlasti v zgodnjekrščanski literaturi, je ravno opisovanje sedanjih stisk v prihodnjiku, v obliki videnj. Konkretna zgodovinska situacija je prikazana kot opozorilo pred prihodnjimi stiskami. Silvano Fausti (2012, 600–601) se strinja, da je mala apokalipsa veliko bolj osebno, individualno naravnana od kozmično usmerjenega Lukovega velikega razodetja (Lk 21,5–36), ki vsebuje za judovski okus najstrašnejšo podobo uničenja, razdejanje templja. Ne le apokaliptična literatura okoli preloma zahodnega štetja let, celoten prototip apokaliptičizma, ki je različno popularen tudi danes, »je rojen iz strahov in upov lastnih človeškemu stanju« (Collins 2014, 5). Apokaliptika je torej uporabljala ravno metodo maskiranja, kodiranega govora in anonimizacije, s čimer je zavarovala pripadnike skupine, v kateri je nastala; obenem je s takšno izrazno strukturo izpovedovala lastno trpljenje, vključno z upanjem na boljšo prihodnost. Tisti, ki je poznal kodirni sistem govornice skupine, je tudi mogel razumeti vsebino povedanega, žal pa se je ta ob prenosu teksta v druga okolja in druge časovne koordinate izgubil in bil zakrit z drugimi premisleki, ki so sčasoma postali tradicionalni in (edini) resnični.

Ob naslonitvi na deloma predstavljene znotrajbiblične in zgodovinske vire (zlasti jezikoslovne, o katerih več v nadaljevanju) Goetz (2019, 70–72) trdi, da Luka, ki je zelo pozoren do marginaliziranih skupin, namenoma uporabi temo istospolnih partnerjev. V obravnavanih vrsticah z Jezusovih ust slišimo opozorilo mladi multikulturni krščanski skupnosti, ki je v svojih spolnih praksah veliko bolj raznolika, kot bi si kasnejši pravoverni razlagalci želeli predstavljati. Pred nami zagotovo ni neposredni zapis Jezusovega govora. Ležati na isti postelji in skupaj mleti sta dva izraza, s katerimi je Jezusovo okolje govorilo o tistem, o čemer je bilo nedostojno govoriti. Z Jezusovih ustnic tako za okus kasnejših krščanskih generacij prihajajo vulgarne besede. A gre le za sprejemljivo kodo njegovega kulturno-družbenega okolja, ustaljen način govora o določeni temi. Oba izraza (ena postelja in mletje) imata spolno konotacijo in namigujeta na spolni odnos. Ob »leganju k« in postelji se ne bom posebej ustavljal; temo mletja pa npr. srečamo že v Job 31,9–10, Sod 16,21, Žal 5,13;¹⁷ v vseh primerih Talmud mletje razlaga v spolnem smislu. »Mleti« je imelo spolne konotacije v vsaj štirih antičnih jezikih: ob hebrejščini še v sumerščini, latinščini in grščini (Goetz 2019, 55–70). Poglejmo le Plutarhov navedek pesmi, ki jo položi v usta Talesa iz Mileta v *Večerji sedmih modrih*.¹⁸ Tales se spominja svojega bivanja v obalnem kraju Eresus na Lezbosu in pesmi, ki jo je ob mlinu pela njegova gostiteljica: »Melji, mlin, melji« (ἀλει μύλα ἀλει) in naj bi sodil v bogat nabor lezbičnega ljudskega pesništva. Za Goetza (2019, 63–64) je pomembna zlasti povezava lezbosa, spolnostne konotacije mletja in da jo uporabi Plutarh v času, ko so možne pozne redakcije Lukovega evangelija. Sicer je spolnostna konotacija prisotna tudi v vsakodnevni rabi mnogih sodobnih jezikov, kjer ima mletje preneseni pomen.¹⁹ Podobno se je v cerkveni rabi za homoseksualna dejanja dolgo uporabljala kodifikacija sodomske ali »mutasti greh«. Poimenovanje sledi stališču, da gre za skrajno zavržno početje, ki se ne sme niti omenjati, da ne bi koga napeljalo na pregrešno misel in posledično dejanje. V slednjem primeru gre za teološko in pridigarsko kodifikacijo, ki je večina ruralnega prebivalstva verjetno ni razumela, saj je sama uporabljala druge kodifikacije. Podobno torej velja za predmetni zapis v grščini, v njeni t. i. koine različici. V konkretni govorici širšega Jezusovega prostora in časa namreč omenjeni način govorjenja ni veljal za nedostojnega. Tudi judovska in zgodnje krščanska skupnost je zelo vezana na koncept spodobnosti in dostojnosti, kakor za dve tisočletji kasneje ugotavlja Maria Marcela Althaus-Reid za območje Argentine in širše Južne Amerike.²⁰ Ne gre torej za dejstvo, da bi bila prejšnja obdobja bolj moralna; ob strogih prepovedih in sankcijah so se morala zateči pod

17 Biblia Sacra Vulgata (1969) ima na tem mestu v Žalostinkah npr. naslednjo formulacijo: »adulescentibus in pudice abusi sunt«. Wolfova Biblija (2004), ki je nastala v letih 1856–1859 in ima za podlago Vulgato, to mesto prevaja: »Z mladenči nespodobno delajo.«

18 *Plut., Conv. sept. sap.* 14 (Plutarh 1928).

19 Npr. Jurij Japelj, nesojeni tržaški škof, ima med svojimi hudomušnimi pesmimi tudi eno z naslovom: *Kaku se na Kranjskem proso mane*, kjer je otepanje prosa priložnost ne le za spogledovanje temveč tudi za spolne telesne užitke (Navernik 2011, 188–190). Vse te podobe so vzete iz kmečkega življenja in so imele tako svoj osnovni, kot svoj preneseni pomen, ki je bil v moralno strogih družbenih predpisih kodifikacija za govor o javno prepovedanih temah.

20 Npr. poskusi prikrivanja spolnih škandalov, razkritih v zadnjih obdobjih, nakazujejo ravno to željo po moralno čisti zunanji podobi, zanemarjajoč konkretna dejstva in trpljenje dejanskih žrtev.

okrilje določenih skrivnih kodifikacij, da so lahko komunicirala o določenih tematikah. V končni fazi je to storilo tudi poznejše krščanstvo v različnih preganjanjih.

Goetz (2019, 70–72) sicer jasno izjavlja, da odlomek res govori o istospolnih parih, a tega sklepa ni mogoče potrditi zgolj na podlagi analize navedenih vrstic. Njegova teza postane verjetna, ker opozori na povezano prisotnost štirih elementov v sobesedilu: sklicevanje na Sodomo in Lota (Lk 17,28–29), ena postelja (v. 34), skupno mletje (v. 35), omemba noči (v. 34). Vsi ti elementi imajo različno spolno konotacijo. Ker sem srednja dva že na kratko omenil, naj zgolj orišem še preostala. Čeprav zgodba o Sodomi ni prvenstveno pripoved o homoseksualnosti, vendar ne moremo spregledati očitne teme seksualne narave, namreč volje do posilstva pri sodomskih moških, ki bi jo morda bilo mogoče brati v okviru antimatriksalne teološke logike (Škof 2020, 98–100; Škof 2018, 90–101). Tovrstno spolno nasilje nasproti sovražniku v obravnavanih kulturnih okoljih ni bilo nevsakdanje. Čeprav je torej povsem nesprejemljivo spolno občevati z drugim moškim v okviru lastnega ljudstva, je posilstvo sovražnika sprejemljiva metoda poniževanja in podrejanja. Zanimiva je tudi omemba noči, ki uvaja vse dogajanje. Sorodno mesto v Matejevem evangeliju (Mt 26,36) omenja »tisti dan«, ki je po vsej verjetnosti del skupne tradicije, iz katere so črpali sinoptiki. Zopet bi bila omemba noči sama po sebi manj posebna, če ne bi bila priključena že prej omenjenim elementom. Za lažjo primerjavo navajam v nadaljevanju še eno izmed možnih tradicionalnih razlag, ki ima seveda prav tako notranjo koherentnost.

Fausti (2012, 601) opozori na navideznost zmagoslavja smrti in na »prebrisanost dobrega, ki zmaga tako, da izgubi.« Lahko bi rekli, da je ta mimikrijska prebrisanost implicitna tudi v sporočilu vrstic 34 in 35, ki je s časovnim in prostorskim odmikom postajala vedno bolj skrita in je dobila povsem drugačne pomen. Zato Faustijevo (2012, 605) klasično razlago razumem v okviru antitetičnega paralelizma ali konceptualnih metafor, zvezo dveh nasprotij, dihotomijo, ki skupaj predstavljata celoto. Hiša in polje iz vrstice 31 naj bi tako predstavljala znotraj in zunaj; postelja pomeni počitek, mlinski kamen pa delo. Oboje skupaj pokriva pomensko širino: na vsakem kraju in ob vsakem času. Različnost »puščen« in »vzet« potemtakem predstavljala celostnost sodbe – rešitev in pogubo. Četudi dva človeka opravljata isto dejanje, imata različne rezultate, kar naznačuje, »da rešitev ni odvisna od tega, kaj nekdo počne, temveč od tega, kako to počne« (ibidem). To je distinkcija, ki bi jo veljalo aplicirati tudi na področje neclibaterskega življenja pripadnikov skupnosti LGBTIQ, vendar to presega namen prispevka. Na nepredvidljivost sodbe opozori tudi Brown (2008, 264). Bog je namreč tisti, ki ne sodi po delih, ampak po notranji naravnosti srca, po namenih, ki jih posamezna oseba ima.

2 NAVDIHNJENJE, SVETOPISEMSKI KANON IN HERMENEVTIKA

Ob navedeni netradicionalni razlagi, ki sem jo kratko in zato nujno nepopolno predstavil v prejšnjem poglavju, se zastavlja vprašanje, ali lahko na takih mestih še govorimo o navdihnjenju, o delu svetega besedila, ki ima tudi za verujoče trajno vrednost. Če sprejememo Goetzovo razlago, torej beremo vrstice kot opozorilo in poziv k pozornosti ter premišljenosti, saj so oči in ušesa možnih ovaduhov povsod, tudi v notranji izbi ali pri delu, ali je potem tudi božji, ne zgolj človeški pisatelj, na strani LGBTIQ antičnih, etnično ter versko mešanih istospolnih parov? Ali je torej to besedilo kljub vsemu navdihnjeno, predvsem pa, kako je z notranje cerkveno veljavnostjo takšnih razlag? Da bi odgovoril na to vprašanje, moram vsaj nekoliko odgrniti zaveso s teološkega področja navdihnjenja. Slednje bom storil tako, da bom najprej spregovoril o kanonu svetopisemskih knjig, saj je bila poglavito merilo za uvrstitev vanj ravno presoja navdihnjenosti. Na koncu spregovorim še o hermenevtiki kot načinu eksegetskega pristopa k raziskovanju in aktualizaciji besedil, tako znotraj kot zunaj denominacijskih skupnosti.

Kanon je produkt cerkvenosti (delovanja skupnosti) in je nastal zaradi konkretne krščanske skupnosti. Ideja kanona je bila retroaktivno pripisana določenim izbranim delom (Kruger 2013, 17–19), imenovanim knjige, čeravno nekatere obsegajo zgolj nekaj strani. Več sodobnejših avtorjev zato postavlja vprašanje, kot npr. Loren L. Johns (2010, 43), ali je bila taka obvezna zbirka sploh božja volja. V svojem razmišljanju pride do zaključka, da je predpisani zaključeni nabor tekstov zmeraj bil in bo v funkciji ekzeziologije. Različnim zunanjim vplivom bi mogli pripisati nastanek kanona: cesarju Konstantinu, vplivom grške filozofije, Markionu ... (Kruger 2013, 19–20; McDonald 2010, 11–16; Grant in Tracy 2000, 56–59). Nasproti tem ekstrinzičnim Kruger (2013, 48–57) utemelji svoj intrinzični model: da je namreč ideja kanona rasla skupaj s skupnostjo prve Cerkve in je tako nekako njen

organski del, oz. da so bile okoliščine v zgodnjem krščanstvu že od začetka ugodne za nastanek novega repozitorija svetih knjig, ki je rasel skupaj s širjenjem krščanstva. To naj bi nakazoval že odnos Judov do svetih knjig, ki so jih imeli nekako za nedokončane ravno v luči pričakovanja Mesija. Ker so se kristjani videli kot del judovske skupnosti in Jezusa kot dokončnega izvršitelja postave, je logično, da so pričakovali tudi dokončno Postavo. V Jezusovem času sicer tudi končni nabor judovskih svetih knjig še zdaleč ni bil določen v smislu, da se nič ne more dodati (Ehrman 2005, 17–37; McDonald 2010, 10–20). Tora je imela seveda osrednje mesto, tudi nekateri preroki, drugi spisi pa so imeli različno veljavo. Jezus je zato pogosto razumljen kot novi Mojzes, zakonodajalec in pisatelj nove Tore; ob dogodku spremenjenja na gori pri Luku (Lk 9,30–31) Jezus govori z Mojzesom in Elijem o lastnem eksodusu, ki bo dopolnjen v Jeruzalemu.

Na splošno velja, da o ustaljenem krščanskem kanonu ni mogoče govoriti pred četrtem stoletjem, čeprav so že pred tem cerkveni očetje določali neke nabore del, ki so imeli značaj spisov z avtoriteto, npr. že Irenej iz Lyona (Johns 2010, 42–44). Čeprav je bilo oblikovanje kanona postopno in se je konzenz glede nekaterih knjig zbistril pozno, kar pomeni, da kanon besedil »ni nič starejši od veroizpovedi, zgodnejših koncilov ter razvitega bogoslužja in teologije zgodnje Cerkve. [...] V vsakem primeru pa ni nobene absolutnosti. Kanon kot tak ni nobeno orožje za obrambo teritorija ali povečanje zaslужka« (Grant in Tracy 2000, 177). Zato velja trditev Johnsove, da je brezpredmetno govoriti o kakršnemkoli kanonu v preteklosti ali sedanjosti, če zraven ne navedemo tudi denominacijske skupnosti in njene hierarhije, ki določa nabor tekstov z avtoriteto svetih besedil. V tem smislu je tudi tridentinski koncil na četrti seji leta 1546 med drugim ponovno potrdil kanon svetopisemskih knjig za rimskokatoliško Cerkev in s tem na svojski način odgovoril na reformacijske zahteve (Strle 1997, 57–61).²¹ Koncil se sklicuje na pravoverne očete, ko sprejema in z enako pobožnostjo časti knjige obeh zavez, »saj je en Bog začetnik obeh«, vključno z izročili. Napisane knjige in nezapisana izročila tako skupaj predstavljajo zakladnico, ki sega do Jezusa ali vsaj do navdihnenih apostolov. Da ne bi nihče dvomil, za katere knjige gre, je koncil dodal seznam vseh knjig. Vendar naj si nihče, zapišejo na koncilu, »ne drzne v zadevah vere in npravnosti, ki spadajo k zgradbi cerkvenega nauka, v zanašanju na svojo lastno modrost sveto pismo preobračati po svojih mislih, v nasprotju s tistim pomenom, ki se ga je držala in se ga drži sveta mati Cerkev« (ibidem, 61).²² Drugi vatikanski koncil v duhu edinosti s predhodnimi v dogmatski konstituciji *Dei Verbum* spregovori o osnovnem merilu kanoničnosti, ki je navdihnjenje Svetega Duha, vendar pa s tem Svetemu pismu ni pripisana nezmotljivost, ampak le, da knjige »zanesljivo, zvesto in brez zmote učijo resnico, ki jo je Bog hotel imeti zaradi našega zveličanja zapisano« v njih (Dogmatska konstitucija o božjem razodetju 1995, 373).²³

Razmisleki o navdihnjenju vsekakor niso novi in so se pojavljali v cerkvenih dokumentih in teoloških traktatih vse do danes. *Dei Verbum* v pravkar omenjeni točki opredeli tudi praktični vidik navdihnjenja: Bog je izbral ljudi, ki jih je »naravnal« tako, da so »ob uporabi vseh svojih sposobnosti in moči – na temelju njegovega delovanja v njih in po njih – kot resnični avtorji zapisali vse to in samo to, kar je on hotel« (Dogmatska konstitucija o božjem razodetju 1995, 373). Eden od razlagalcev konstitucije Avery Dules (2006, 22) trdi, da a priori »vemo«, da Bog ne bi mogel navdihniti teksta in pomena, ki je nasproten resnicam vsebovanih v dogmah Cerkve. To je morda res v skladu z nauki prejšnjih in zadnjega koncila. Toda ali takšno stališče ne pomeni, da je Božje delovanje nekako omejeno na to, kar mu je dopuščeno? Namesto prilagoditev spoznanjem božjih navdihov je postavljeno dosledno spoštovanje Mt 16,19 o zavezovanju in razvezovanju, ki bo v nebesih sledilo odločitvam Petra na zemlji, četudi na tak način prihaja v nasprotje z resnicami, ki jih je Bog navdihnil. Navdihnil preko izbora različnih okoliščin, zgodb in literarnih zvrsti, ki jih je uporabil skupaj s človeškim avtorjem, da bi prišla njegova zavezanost vsemu ustvarjenemu v konkretnih okoliščinah bolj do izraza. Ker je torej Sveto pismo »človeška beseda, ki jo je navdihnil Bog« (Rozman 1992, 195), je razumljiva ljudem, in ker je hkrati božja, je veljavna za vse čase. Po Svetem pismu namreč »govori Bog na človeški način.« Pismo namreč noče posredovati nadnaravnih spoznanj, »temveč hoče poročati o poseganju Boga v zgodovino[,]« saj je biblična vera na »poseben način zgodovinska vera. Božje razodetje se ne le dogaja v zgodovini, ampak tudi kot zgodovina« (Urban 1984, 203). Zato lahko Dules (2006, 22)

21 DS 1501–1507.

22 DS 1507.

23 DV 11.

nadaljuje, da so morda biblicisti najbolj opremljeni za razbiranje besednega pomena, kaj so torej avtorji želeli sporočiti in povedati. A obenem v duhu koncila opozarja, da so kanonična ter tradicionalna kritika in dogmatična eksegeza potrebne, da »potrdijo, kvalificirajo ali obogatijo dognanja historičnokritičnega raziskovanja«. Z drugimi besedami je torej ne le kanon, ampak tudi navdihnjenje v službi ekzeziologije, vsaj z rimskokatoliškega vidika.²⁴ Toda določanje svetih besedil vendarle ni potekalo na tak način ali zgolj na tak način, saj vseh dogmatskih predpisov, vključno z današnjimi ali prihodnjimi, niti niso imeli na razpolago. Navdihnjenje se ni določalo na podlagi nekega konkretnega dogmatičnega predpisa, pač pa bolj glede na rabo in široko prisotnost v cerkvenih skupnostih. Obstajala so neka merila, kot je npr. jezik zapisa, ali široka raba po različnih občestvih, a vendar ta niso bila prevladujoča. Niso namreč bili sprejeti vsi razpoložljivi teksti v grščini ali vsa močno razširjena dela, npr. Hermov Pastir (Ehrman 2005, 47).

Nekoliko vpogleda v nastajanje zbirke knjig z najvišjo avtoriteto nam omogoča Irenej Lyonski (2018, 280),²⁵ ki odločno nastopi proti dodajanju novih evangelijev: »Število evangelijev ne more biti ne večje ne manjše, kot je. Ker obstajajo štiri konci sveta, v katerem bivamo, in štirje glavni vetrovi (*pneûmata*) in ker je Cerkev razsejana po vsej zemlji – steber in opora Cerkve pa sta evangelij in Duh (*Pneûma*) življenja –, sledi, da ima Cerkev štiri stebre, ki od vsepovsod vejejo nepropadljivost in oživljajo ljudi.« On in drugi cerkveni očetje so s svojimi spisi gradili tradicijo Cerkve in znatno pripomogli k določitvi kanona. Ti avtorji so navdihnjenost iskali predvsem v molitvenem in asketsko duhovnem premišljevanju, v prisluškovanju božjemu Duhu, če se izrazim nekoliko bolj poetično. Ravno ta pristop je omogočil, da je Duh vel, kjer je hotel (Jn 3,8) in so tako v nabor prišle knjige, ki bi težko prestale kasnejša strožja dogmatična merila ekzezialnega presojanja, sploh glede skladnosti vsebine z naukom. Naj omenim zgolj en primer, Visoko pesem.

Eden največjih biserov svetovne ljubezenske literature v temelju opisuje povsem telesno izkušnjo hrepenenja ljubimca in ljubimke, moža in žene. Če bi jo vsi, ki so prispevali h končni obliki kanona, videli zgolj v njeni zemeljski stvarnosti – ljubezenski in erotični –, po vsej verjetnosti ne bi prišla v Sveto pismo. Vprašanje, ali bi jo danes sploh poznali. Zgolj zato, da je v tekstu Visoke pesmi večina prepoznala prvenstveno odnos med Bogom in Izraelom ali Kristusom in Cerkvijo, lahko tudi Bogom in posameznikom – dušo (Beck 1984), se ima besedilo zahvaliti, da je bilo uvrščeno med uradna navdihnjena besedila skupnosti. Po analogiji moremo to reči tudi za Luka. Če bi bil eksplicitnejši v svojem govoru, bolj neposreden, ali če bi v besedilu kasnejši uredniki in prepisovalci prepoznali neposreden namig na homoseksualnost, bi mesto preprosto začeli izpuščati, saj bi bilo preveč nespodobno za njihove skupnosti, v katerih je že začel prevladovati določen tip morale, standardi obnašanja. Te (ne)namerne spremembe v prepisih so dokaj dobro raziskane (Ehrman 2005, 51–56). Samo dejstvo zakritosti, večplastnost pomenov je torej tem besedilom sploh omogočila, da so bila spoznana za navdihnjena in so se ohranila. V tem smislu moremo zagotovo govoriti o božjem čudovitem načinu, katerega poti in misli so visoko nad človeškimi (Iz 55,9) ali da je Duh uporabil svojo »pretkanost« tako, da je zmagal v časni izgubi. Po prepričanju krščanskih skupnosti je Sveti Duh namreč vodilni avtor (*auctor principalis*) in glavni ekseget Svetega pisma, ki posamezne darove daje v korist vseh, torej tudi posamezne uvide, dosežene po poti raziskovanja in povezovanja (Sorč 2003, 578–579). Če torej nihče ne odreka mesta in navdihnjenosti Visoki pesmi, potem ko smo prišli do spoznanja o resničnem pomenu dobesednega zapisa, zakaj bi jo kateremukoli drugemu odlomku ali knjigi?

Sveti Duh ne velja le za prvega avtorja, ampak tudi razlagalca zapisanega. Krščanske skupnosti so to tradicionalno počele s širjenjem in vključevanjem najrazličnejših dognanj in aspektov, običajno uveljavljenih krščanskih avtoritet. Metodološko torej govorim o t. i. hermenevtičnem krogu. V zvezi s tem pristopom Thurnher (2006, 7) zapiše: »Naše pred-razumetje odloča o tem, kaj se nam pripusti razumeti. [...] Torej: naše razumevanje vselej temelji na pred-razumetju in vsako razumetje učinkuje nazaj na to pred-razumetje. To je slavni *hermenevtični krog*. Ni *circulus vitiosus*, saj ne vodi nazaj na izhodišče, pač pa na razširjeno, poglobljeno pred-razumetje.« Neposrednosti ni. Vse, kar se nam kaže, kar vidimo in dojemamo, se nam kaže, vidimo in dojemamo na podlagi predrazumevanja. Spoznavajoči in samoreflektirajoči je produkt in dediščina izročila, ki pa je seveda v različnih okoljih različno in ima različne poudarke, različna pomenska kodiranja (jezikovne metafore), še zlasti, ko govori o neizreklji-

24 Taka stališča je goreče zagovarjal Joseph Ratzinger. Zaokusje je zgolj prebrati njegova uvoda v oba dela knjige Jezus iz Nazareta.

25 *Iren., Adv. haer.* III, 11, 8.

vem, torej tabuiziranih temah lastnega okolja. Hermenevtika podčrta ravno dejstvo, da je »zgodovina duha polna osupljivih odkritij«, ki pa niso neko napredujoče (dialektično) vzpenjanje, ampak so lahko dolgo časa skrita in zasuta pod plastmi zgodovinskih nanosov. Ravno zato lahko bralec in raziskovalec avtorja razume bolje in bolj poglobljeno, kakor se je razumel sam, pri čemer mu po Gadamerju koristi ravno časovni odmik od avtorja (Thurnher 2006, 8–9). Ta odmik, ki je lahko povezan tudi s prostorskimi koordinatami, ima seveda svoje pasti, a po Gadamerju tudi razlage, ki ne doživijo širše sprejetosti, kažejo na možno paletu razumevanj. Prej kot trdnost je v igri slutnja spoznanja. Vsako delo je večplastno, tako da lahko vsaka doba najde v njem nekaj, kar jo nagovarja (ibidem, 10). Ali ni to ravno cilj Duha, ki ima maksimalno časovno-prostorsko distanco, ki je vedno živ in ustvarjajoč, vedno svež in nov? Če so zrna resnice raztresena povsod in »odsevajo žarek Resnice, ki razsvetljuje vse ljudi« (Izjava o razmerju Cerkve do nekrščanskih verstev 1995, 354),²⁶ je potem upravičeno razširiti krog povabljenih v hermenevtični ples na vso človeško tradicijo, da bi čim bolj ujeli sporočilo Duha.

V hermenevtiki gre torej bolj za izpostavljanje smisla (Grondin 2006, 18), kakor pa za njuno izgradnjo in temeljenje. Ali kakor poudarita Robert M. Grant in David Tracy (2000, 169), »da je imel Duh v različnih okoliščinah tudi različne poudarke na besedah, s katerimi je govoril v cerkvah.« Če se lahko širšemu predrazumevanju zahvalimo za zmožnost prepoznave veliko širšega spektra človeške različnosti, kakor smo ga bili sposobni videti v preteklosti, to še ne pomeni, da jih prej ni bilo. S strogo teološkega stališča pa moremo v takih vidikih spoznati delovanje istega Duha, ki je vodilni avtor Pisma in katerega pestrost raznovrstnosti navdihov daleč presega najbolj drzne človeške predstave. A o tem, ali bodo interpretacije, ki vključujejo razpoznavanje posameznikov in posameznic iz skupnosti LGBTIQ (kakor jih razumemo danes) kot integralnega dela svetostnega zaklada besedil, vanj vnesene in ponovno razkrite v sodelovanju človeškega in božjega akterja, sprejete kot verodostojne (avtentične), bodo znotraj posameznih denominacij odločali »duhovniki«. Primer gobavcev, ki jih Jezus ozdravi na poti, se tako ponavlja. Božji poseg sam po sebi žal ni dovolj; znotraj skupnosti ga morajo prepoznati in kot takega priznati hierarhične službe.

3 OB SKLEPU

Ob začetku analize odlomka Lk 17,34–35 sem opozoril na pomembno vlogo duhovnikov pri odločanju o ozdravljenju gobavca. Ozdravljenje desetih gobavcev je pri Luku namreč nekakšen uvod v ozdravljenje odnosov v skupnosti, ki se antropološko vedno znova dogaja in se bo teološko dovršilo v eshatonu. Vzpostavitev pravičnih odnosov v družbi, ozdravljenje zavrženih ali obrobnihih bi prav lahko bila še ena možnih interpretacij odlomka v okviru Lukove male apokalipse, za kar pa bo potrebna dodatna analiza.

V pričujoči razpravi sem se posvetil zlasti vprašanju akceptiranja novih dognanj na področju eksegeze, zlasti (za zdaj še) netradicionalnih. Že dejstvo, da bi Jezus omenjal ali namigoval na istospolne pare, je dokaj novo. Krščanske denominacije, zlasti rimskokatoliška, ne gojijo afinitete do razpoznavanja in priznavanja za LGBTIQ skupnosti vključujočih branj svetih besedil (takšnemu načinu niso naklonjene niti pri kakšnih drugih besedilih), zlasti ko je govora o aktivni, necelibaterski istospolni spolnosti. Zato sem v prvem delu uporabil nekaj momentov Goetzeve eksegeze, ki obravnava ravno slednje, ko vrstici 34 in 35 sedemnajstega poglavja Lukovega evangelija bere v smislu opozorila pred preganjanjem istospolnih parov. Tematika je zapisana v obliki apokaliptičnega prototipa tako, da je (preteklo ali sedanje) zgodovinsko preganjanje podlaga za prikaz tega, kar se lahko zgodi v prihodnosti. Sonavzočnost vsaj štirih elementov, ki imajo spolne konotacije, nakazuje, da v omenjenih vrsticah dejansko srečamo dva istospolna para. Elementi si v tekstu sledijo po naslednjem redu: omemba Sodome, določitev časa (»tisto noč«), dva na eni postelji, dve, ki skupaj meljeta. Ko sem omenil rimskokatoliško denominacijo, ki ni naklonjena pozitivnim branjem svetih spisov v odnosu do skupnosti LGBTIQ, sem imel v mislih predvsem visoke predstavnike Cerkve, ki imajo, podobno kakor pri gobavcih, hierarhično možnost odločanja o navdihnjenosti in skladnosti pomenov, na kar sem opozoril v drugem delu prispevka. Tu sem izpostavil tri dopolnjujoče razloge, zakaj je Goetzeva eksegeza del doslej zakrite plasti besedila skladna z namenom tako Prvega kakor človeškega avtorja Biblije. Odlomek je sestavni del kanona besedil, nastalega s prisluškovanjem navdihnjenju Duha, ki so ga v končni instanci res izvedli na cerkvenem zboru, a je v praksi nastajal počasi. Organsko

26 NA 2.

je rasel skupaj s Cerkvijo in spoznanji, ki so se počasi dopolnjevala. Ravno na to pa opozarja hermenevtika kot eden osnovnih načinov pristopa k vsakemu, zlasti staremu besedilu. Ta pokaže, da nove razlage niso *per se* novost, ampak nadaljevanje rasti razumevanja besedila, ki pa ni linearno. Novejša odkritja so bila možna, ker je prišlo do vključevanja širših nians razlag in spoznanj znotraj različnih disciplin. Navdihnjenost se zaradi dodatnih nivojev razlag ni nič zmanjšala, ne na strani besedila ne na strani razlage. Tudi slednje so produkt Svetega Duha, kakor so tudi tradicionalne. V njih prepoznavam izziv, ki ga Duh postavlja Cerkvam in jim omogoča izčiščenje namena ter dejavnega udejanjenega odgovora na vprašanje, komu želijo slediti.

Aktualizacije in nadaljnja raziskovanja so mogoče v več smereh. Ob že omenjeni možnosti novih nians v zakladnici pomenov ta kratka analiza odpira vprašanja na področju ekleziologije in dogmatike, zlasti o prvenstveni vlogi Duha in kako se le ta kaže v vsakodnevnosti. Goetzeva razlaga kliče hierarhično pristojne k ponovnim premislekom pozitivnejše inkluzije populacije LGBTIQ, zlasti parov, v življenje Cerkve. Obravnavani odlomek je resno opozorilo pred nepravilnim preganjanjem na podlagi neke osebne okoliščine (spolne preference, verske ali nacionalne pripadnosti ...), ki lahko privede do ločitev v najelementarnejših sferah bivanja in lahko vedno znova postane realnost, v današnjih družbenih okoliščinah še toliko hitreje kot v preteklosti.

4 LITERATURA

1. Amos, Roger. 2015. *Hypocrites or Heroes?: The Paradoxical Portrayal of the Pharisees in the New Testament*. Eugene: Wipf & Stock. [Epub]
2. Beck, Eleonore. 1984. Visoka pesem. V *Biblični leksikon*, ur. Anton Grabner-Haider in Jože Krašovec s sodelavci, 759–760. Celje: Mohorjeva družba.
3. *Biblia Sacra Vulgata*. 1969. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft. Dostopno na: <https://www.biblija.net/> (5. oktober 2021).
4. Bowker, John. 2008. *Jesus and the Pharisees*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo, Delhi: Cambridge University Press.
5. Brown, Raymond E. 2008. *Uvod v Novo zavezo*. Celje, Ljubljana: Društvo Mohorjeva družba, Celjska Mohorjeva družba.
6. Collins, John J. 2014. What is Apocalyptic Literature? V *The Oxford Handbook of Apocalyptic Literature*, ur. John J. Collins, 1–16. Oxford, New York, Auckland, Cape Town, Dar es Salaam, Hong Kong, Karachi, Kuala Lumpur, Madrid, Melbourne, Mexico City, Nairobi, New Delhi, Shanghai, Taipei, Toronto: Oxford University Press.
7. Dogmatična konstitucija o božjem razodetju. 1995. V *Koncilski odloki: konstitucije, odloki, izjave, poslanice 2. vatikanskega vesoljnega cerkvenega zbora (1962-1965): slovenski prevod s splošnim uvodom in posebnimi uvodi k posameznim dokumentom*, 366–381. Ljubljana: Družina.
8. Dules, Avery. 2006. Vatican II on the Interpretation of Scripture. *Letter & Spirit* 2: 17–26.
9. Ehrman, Bart D. 2005. *Misquoting Jesus: The Story Behind Who Changed the Bible and Why*. San Francisco: HarperSanFrancisco.
10. Fausti, Silvano. 2012. *Skupnost bere Lukov evangelij*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba.
11. Goetz, Ronald W. 2019. *The Galilee Episode: Two Men in One Bed, Two Women Grinding*. El Cajon: Blossom Valley Trumpet.
12. Grant, Robert M. in David Tracy. 2000. *Kratka zgodovina interpretacije Biblije*. Ljubljana: Nova revija.
13. Grondin, Jean. 2006. Vattimova latinizacija hermenevtike: Zakaj se je Gadamer upiral postmodernizmu? *Phainomena* 15(55–56): 13–25. Dostopno na: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-X6SBC3PU/0aa39920-b5a5-424c-9a42-0f695d9b538d/PDF> (2. september 2017).
14. Irenej Lyonski. 2018. *Zoper krivoverstva: Razkritje in zavrnitev lažnega spoznanja*. Ljubljana: KUD Logos.
15. Izjava o razmerju Cerkve do nekrščanskih verstev. 1995. V *Koncilski odloki: konstitucije, odloki, izjave, poslanice 2. vatikanskega vesoljnega cerkvenega zbora (1962-1965): slovenski prevod s splošnim uvodom in posebnimi uvodi k posameznim dokumentom*, 353–357. Ljubljana: Družina.

16. Jacobs, Louis. 1995. *The Jewish Religion: A Companion*. Oxford, New York: Oxford University Press.
17. Johns, Loren L. 2010. Was "Canon" Ever God's Will? Applying Set Theory to Canonization in the Early Church. V *Jewish and Christian Scriptures: The Function of "Canonical" and "Non-Canonical" Religious Texts*, ur. James H. Charlesworth in Lee M. McDonald, 41–45. London. New York: T&T Clark International.
18. Krašovec, Jože. 2000. *Med krivdo in spravo: Between Guilt and Reconciliation*. Ljubljana: Svetopisemska družba Slovenije.
19. Kristeva, Julia. 1982. *Powers of Horror: An Essay on Abjection*. New York: Columbia University Press.
20. Kruger, Michael J. 2013. *The Question of Canon*. Downers Grove: IVP Academic.
21. Mason, Steve. 2007. Josephus's Pharisees: The Narratives. V *In Quest of the Historical Pharisees*, ur. Jacob Neusner in Bruce D. Chilton, 3–40. Waco: Baylor University Press.
22. McDonald, Lee Martin. 2010. What do we mean by Canon? Ancient and Modern Questions. V *Jewish and Christian Scriptures: The Function of "Canonical" and "Non-Canonical" Religious Texts*, ur. James H. Charlesworth in Lee M. McDonald, 8–40. London. New York: T&T Clark International.
23. Metwaly, Ahmed M., Mohammed M. Ghoneim, Ibrahim.H. Eissa, Islam A. Elsehemy, Ahmad E. Mostafa, Mostafa M. Hegazy, Wael M. Affi in Deqiang Dou. 2021. Traditional ancient Egyptian medicine: A review. *Saudi Journal of Biological Sciences* 28(10): 5823–5832. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.sjbs.2021.06.044> (8. oktober 2021).
24. Navernik, Ignac. 2011. Duhovna podoba Japlja v izbranih pesmih. V *Japljev zbornik*, ur. Marjeta Humar, 187–203. Kamnik, Ljubljana: Občina Kamnik, Založba ZRC, ZRC SAZU.
25. Neusner, Jacob in Bruce D. Chilton, ur. 2007. *In Quest of the Historical Pharisees*. Waco: Baylor University Press.
26. Neusner, Jacob. 1962. *A life of Rabban Yohanan ben Zakkai, ca. 1-80 C.E.* Leiden: E. J. Brill.
27. Neusner, Jacob. 1971. *The Rabbinic Traditions about the Pharisees Before 70*. [Part I–III.] Leiden: E. J. Brill.
28. Neusner, Jacob. 2007. The Rabbinic Traditions About the Pharisees Before 70 CE: An Overview. V *In Quest of the Historical Pharisees*, ur. Jacob Neusner in Bruce D. Chilton, 297–311. Waco: Baylor University Press.
29. *Novum Testamentum Graece*. 1993. Stuttgart: Deutsch Bibelgesellschaft.
30. Oliver, Isaac W. 2016. The »Historical Paul« and the Paul of Acts: Which Is More Jewish? V *Paul the Jew: Rereading the Apostle as a Figure of Second Temple Judaism*, ur. Gabriele Boccaccini, Carlos A. Segovia in Cameron J. Doody, 51–80. Minneapolis: Fortress Press.
31. Philo of Alexandria. 2021. *Hypothetica*. Dostopno na: <http://www.earlyjewishwritings.com/text/philo/book37.html> (10. oktober 2021).
32. Plutarch. 1928. *Plutarch's Moralia, Vol II, 86 B - 171 F*. Cambridge (MA), London: Harvard University Press, William Heinemann Ltd. Dostopno na: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0185:section=14> (10. oktober 2021).
33. Rebič, Adalbert, Drago Bajt in Marta Kocjan-Barle, ur. 2007. *Splošni religijski leksikon*. Ljubljana, Modrijan. Ljubljana: Modrijan.
34. Rozman, France. 1992. *Svetopisemske osnove*. Ljubljana: DZS.
35. Saldarini, Anthony J. 2001. *Pharisees, Scribes and Sadducees in Palestinian Society: A Sociological Approach*. Grand Rapids, Cambridge, Livonia: Wm. B. Eerdmans Publishing Company, Dove Booksellers.
36. Satlow, Michael L. 1994. »They Abused Him like a Woman«: Homoeroticism, Gender Blurring, and the Rabbis in Late Antiquity. *Journal of the History of Sexuality* 5(1): 1–25. Dostopno na: <http://www.jstor.org/stable/3704078> (21. junij 2014).
37. Schaper, Joachim. 1999. The Pharisees. V *The Cambridge History of Judaism: Volume Three: The Early Roman Period*, ur. William Horbury, W. D. Davies in John Sturdy, 402–427. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
38. Silva Veiga, Paula Alexandra da. 2009. *Health and Medicine in Ancient Egypt: Magic and Science*. Dostopno na: <https://www.researchgate.net/publication/215521600> (8. oktober 2021).

39. Sorč, Ciril. 2003. Sveti Duh. V *Priročnik dogmatične teologije*, ur. Ciril Sorč, 483–615. Ljubljana: Družina.
40. Strle, Anton. 1997. *Vera Cerkve: Dokumenti cerkvenega učiteljstva*. Celje: Mohorjeva družba.
41. *Sveto pismo Stare in Nove zaveze: Slovenski standardni prevod*. 2006. Ljubljana: Društvo Svetopisemska družba Slovenije. Dostopno na: <https://www.biblija.net/> (29. januar 2021).
42. Škof, Lenart. 2018. *Antigonine sestre: o matrici ljubezni*. Ljubljana: Slovenska matica.
43. Škof, Lenart. 2020. God, Incarnation in the Feminine, and the Third Presence. *Sophia* 59(1): 95–112. Dostopno na: <https://doi.org/10.1007/s11841-018-0646-9> (8. oktober 2020).
44. *Talmud. The William Davidson Edition*. 2021. Dostopno na: https://www.sefaria.org/Shabbat.133a.4?ven=William_Davidson_Edition_-_English&lang=bi (10. oktober 2021).
45. Thurnher, Rainer. 2006. Hermenevtika kot metoda in izvrševanje. *Phainomena* 15(55–56): 5–11. Dostopno na: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-X6SBC3PU/0aa39920-b5a5-424c-9a42-0f695d9b538d/PDF> (2. september 2017).
46. Trible, Phyllis. 1984. *Texts of Terror*. Philadelphia: Fortress Press.
47. Tropper, Amram. 2005. Yohanan Ben Zakkai, Amicus Caesaris: A Jewish Hero in Rabbinic Eyes. *Jewish Studies, An Internet Journal* 4:133–149. Dostopno na: <https://jewish-faculty.biu.ac.il/files/jewish-faculty/shared/JSIJ4/tropper.pdf> (5. oktober 2021).
48. Urban, Anselm. 1984. Božje delovanje v zgodovini. V *Biblični leksikon*, ur. Anton Grabner-Haider in Jože Krašovec s sodelavci, 203. Celje: Mohorjeva družba.
49. Wilson, Walter T. 2005. *The Sentences of Pseudo-Phocylides*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
50. *Wolfova Biblija*. 2004. Ljubljana: Društvo Svetopisemska družba Slovenije. Dostopno na: <https://www.biblija.net/> (5. oktober 2021).
51. Wright, N[icholas] T[homas]. 2013. *Paul and the Faithfulness of God: Book II: Parts III and IV*. Minneapolis: Fortress Press.
52. Yip, Andrew K. T. 2010. Coming Home from the Wilderness: an overview of recent Scholarly research on LGBTQI religiosity/Spirituality in the West. V *Queer Spiritual Spaces, Sexuality and Sacred Places*, ur. Kath Browne, Sally R. Munt in Andrew K. T. Yip, 35–50. Farnham, Burlington: Ashgate.

ART AND NEW MEDIA (CONTRIBUTIONS IN THE FRAME OF WORKING PACKAGE 1)

Asst. prof. Boštjan Marko Turk

FF UL

THE MEANING OF JAN VAN EYCK 'S PORTRAIT OF GIOVANNI N. ARNOLFINI AND HIS WIFE

ABSTRACT

There are two main interpretations of the painting Giovanni Arnolfini and his wife (Jan van Eyck) that stand out today. The first would argue that it is a wedding portrait (Panofsky) or even a morganatic marriage (Schabacker). The second is that the figures depicted are in fact the painter himself and his wife.

The present study proposes a different approach. Relying on the pictorial artifice that dominates the painting (the mise en abyme), it reveals what is at stake in the connotations that the painting presupposes. Jan van Eyck used a symbology which itself indicates plurivalence and the opening of many interpretative paths, yet convergent. The portrait of the Arnolfinis cannot be interpreted uniformly and in one block, without taking into account the spirit of the time.

As for the narrative place of the canvas, everything suggests that it is a room in which most things are linked to the future birth. In this context, the most likely presupposition would be that Costanza died post partum. The pain on Nicolao Arnolfini's terrified face confirms this. The vanishing line, which shortens the space of the painting, prolongs the narrative range to infinity thanks to the convex mirror. It establishes a bridge to eternity, the only consolation for the mourning man.

Key words: Jan van Eyck, Giovanni Arnolfini and his wife, symbolism, posthumous portrait, mirror.

POVZETEK

Danes sta v ospredju dve interpretaciji slike Giovanni Arnolfini in njegova žena (Jan van Eyck). Prva trdi, da gre za poročni portret (Panofsky) ali celo za morganatično poroko (Schabacker). Druga pravi, da sta upodobljeni figuri v resnici slikar sam in njegova žena.

Pričujoča študija predlaga drugačen pristop. Opirajoč se na slikarski prijem, ki na sliki prevladuje (mise en abyme), razkriva, za kaj gre pri konotacijah, ki jih slika predpostavlja. Jan van Eyck je uporabil simboliko, ki že sama po sebi kaže na pluralnost in odpiranje številnih interpretacijskih poti, ki pa so hkrati konvergentne. Portreta Arnolfinijevih ni mogoče razlagati enotno in v enem bloku, ne da bi upoštevali duh časa.

Kar zadeva narativ platna, vse kaže, da gre za sobo, v kateri je večina stvari povezana s prihodnjim rojstvom. V tem kontekstu bi bila najverjetnejša predpostavka, da je Costanza umrla po porodu. Bolečina na prestrašenem obrazu Nicolaa Arnolfinija to potrjuje. Izginjajoča črta, ki skrajša prostor slike, zaradi izbočenega ogledala podaljša pripovedni razpon do neskončnosti. Vzpostavi most do večnosti, ki je edina tolažba za v žalost zagrnenega moža.

Ključne besede: Jan van Eyck, Giovanni Arnolfini in njegova žena, simbolika, posmrtni portret, ogledalo.

In addition to the couple's enigma, the Arnolfini composition poses other preliminary questions. At a distance of almost 600 years, any attempt to throw incisive clarity into it seems to remain in opacity. The secrets of the canvas would assign impassable limits to art history and general knowledge: *ignoramus and ignorabimus*.

No proposal whose object would be the analysis of the painting seems to be justified as conforming to the truth. Even the identity of the protagonists seems to have been questioned. One would admit, however, that the figure on the left represents Giovanni di Nicolao Arnolfini and the one on the right his wife. The mysteries associated with Giovanni Arnolfini's companion become more apparent as soon as one tries to clarify who the woman depicted is. Is it Costanza Trenta, the Pope's niece?¹ Could the date serve as a reference point? In particular, the artist has left a crypto-signature on the canvas, carefully articulated in flowery Latin, "Jan van Eyck was here in 1434". However, Arnolfini's wife had died in 1433. Did van Eyck begin the work in 1433 while the wife of the commissioner was alive? Did she die when he finished it, or was it simply a posthumous portrait?

The most probable hypothesis is that the object represented, by means of analogical resemblances, refers to several realities that go beyond the unilateral explanation that one could a priori attribute to the work: "Indeed, van Eyck's much celebrated realism always carries deeper meanings" (Rynck 2004, 33). When considering the work according to its initial intention, one should note the clue that observes the direct relationship of contiguity with the author, the signature. It is the source of many interpretations. Some art historians such as Louis Dimier (Dimier 1932) and Pierre-Michel Bertrand (Bertrand 1997) attribute to it the potential to reveal the integrity of what the portrait of the Arnolfinis would denote. They would like to see a direct link with the person of the artist himself.

However, there is no reason to exaggerate the importance of a signature, attributing too many connotations to it, within a context that is obviously not well known. "Jan van Eyck fuit hic" is only an autograph presenting the formula established at the end of the Middle Ages and during the Renaissance. The surname and first name linked by the predicate to the circumstantial complement, according to which the person who made the painting communicates the fact of being the author, are nothing special. The signature intended to authenticate the identity of the painter is similar to the graffiti of pilgrims on their way to a holy place or place of piety. After reaching their goal they engraved their initials to attest their presence. The inscriptions have survived the passage of time and can be found on the walls of churches, on their pews or near their altars. "Van Eyck's inscription is comparable to texts on walls in images from his period. (...) As Martin Robertson first observed, *fuit hic* (or rather, *hic fuit*) was a common graffiti of visitors to Giotto's Arena chapel in Padua, which van Eyck had likely seen" (Binstock 2017, 121).

The importance of the signature in the portrait of the Arnolfinis should not be amplified, since in van Eyck's work considered from the point of view of the whole, its role is almost marginal. In fact, his paintings contain texts that carry explicit meanings and thus surpass the quoted syntagm.

There is one for the Altar of Ghent: "On the whole altarpiece of The Mystical Lamb there are several texts in Latin, coming from various religious sources. Jan van Eyck was a literary artist. This Mystical Lamb proclaims a whole theological program that must not have been 'readable' from the outset for all believers" (Rynck 2004, 26). We were looking for the keys that could lead to a plausible interpretation, trying to establish the relationship between the pictorial signifiers and the excerpts from *Legenda Aurea*, the *Apocalypse*, the *Latin Breviary* and the liturgical books whose quotations accompany the framed panels of the polyptych. However, the enigmatic nature of the symbolism integrated into the work escaped explanation.

The portrait *The Man with the Red Turban*² is also accompanied by an epigraph. The group of letters of the ancient Greek ΑΙC ΙΧΗ ΧΑΝ proposes the paronomasia whose meaning remains ambiguous. It varies between "I do what I can" and "I do the best I can". In addition, the author willingly proposes a pun on his name. He plays the almost homophonic sound of "Ιχh"³ and his name "Eyck".

1 Giovanni di Nicolao married Costanza Trenta, when she was thirteen years old, in 1426. She was to die before 26 February 1433 when she was mentioned by her mother as deceased. According to Koster (2003, 99) van Eyck's painting was a memorial portrait of the late Costanza, who would have lived to the age of 20 in early 1433.

2 Cf. : https://fr.wikiépédia.org/wiki/L%27Homme_au_turban_rouge, retrieved May 28, 2020.

3 In Netherlands : « ich », « I ».

Among the inscriptions on the canvases or on their frames, the simplest is the one that offers only a summary information about the painter. It should therefore be understood in a simple way, i.e. without giving it any meaning that the author did not foresee. "*Jan van Eyck fuit hic*": "Jan van Eyck was here" or "Jan van Eyck was this one" simply refers to the fact that Jan van Eyck was there to realize the painting and that it is he who did it. Giovanni Arnolfini and his wife would not have been painted if his author had not been "there" ("*hic*", the adverb of place) or if he had not been the one ("*hic*", the personal pronoun) to do the painting.

However, if one accepts that the inscription incorporated into the Arnolfini portrait has an additional meaning, one is then trapped by the typically Cornelian dilemma. What is this new meaning? How to decipher it since the epigraphers in van Eyck's work as a whole do not understand one another unilaterally? In general, they propound either hidden meanings or puns.

Wanting to find the key to the explanation, linked to the signature led to the hypothesis of "reciprocity". It proposes to fit the elements arranged on the canvas into a whole that can only be correctly interpreted on the condition of admitting a priori the identity of the representative and the represented. That is to say that the one who paints is at the same time the one being painted. Jan van Eyck and his wife Marguerite would themselves be in the place of the Arnolfinis.

The hypothesis is however confronted with a difficulty that can hardly be overcome. It is that Jan van Eyck was born before 1390, most probably in 1370, the year indicated on the back of the painting Saint Barbara at the *Museum voor schone kunsten* in Ghent, since "This painting was to be seen by both sides."⁴ In fact, the reverse side deserves attention. There is a printed sheet glued to the surface, in porphyry color, where it reads in Dutch: "This fashionable piece, known by the description of C. van Noorden, was delivered in 1769 when its owner had died".⁵ Below this sheet there is another handwritten sheet containing the following text: "Johan van Eyck was born in Maseyk anno 1370."⁶ At the time the artist signs the work he is most probably 63 years old. Six years after the execution of the painting Jan van Eyck completed the portrait of his wife Marguerite.

If comparing Jan van Eyck and Marguerite van Eyck to Giovanni N. Arnolfini and his wife, we can see that between the faces of the Eycks from one side and the Arnolfinis from the other there is the difference of at least one generation. Giovanni N. Arnolfini and his wife are at the beginning of their adult life, therefore in their twenties, while the Eycks are approaching fifty. This could only be explained by the fact that Jan van Eyck portrayed the couple, but he is not represented in the painting.

Further proof could be provided by the painting *The Man with the Red Turban*, which is presupposed to be a self-portrait. It was created in 1436. If the self-portrait hypothesis is considered credible, it offers a clue to the thesis that Jan van Eyck is not depicted in the Arnolfinis family portrait. Between 1433 and 1436, in the span of three years, there is notably too little time to age so conspicuously.

Another problem would be the social status of Jan van Eyck if he and his wife were the figures represented at the portrait. The painter was namely far from being rich. It is true that he received as a meritorious artist the annuity of the city of Lille, guaranteed by his patron. But: "Frequent mention of payment, or of nonpayment, to Jan of his annual pension dot the records: The Duke's finances during these years were unstable and bills were not honored at time" (Seidel 1993, 91). However, the city authorities wanted to reduce or cancel this income on several occasions. As a result, the painter found himself in distress several times.

From a professional point of view, Jan van Eyck belonged to the category of craftsmen (qualified in the use of the brush). They used their tools for sacred or decorative purposes, often painting chests used to store movable goods. Van Eyck's position was at the initial level in the hierarchy of the court: "Because of the excellent work of his craft that he did, Jan van Eyck was invited to join the staff of Philip the Good, Duke of Burgundy, as 'varlet de chambre' in 1425" (Seidel 1993, 1). What is worse, he was poorly paid for his work: "In fact, according to the numerous chronicles, account books and diplomatic records that have survived from Philip's court, painting in the fine art sense in which we

4 Till-Holger Borchert, Till-Holger. The Stay at Home Museum – Episode 1: Jan van Eyck. Cf: <https://www.youtube.com/watch?v=1IZxr6eG1qk>, retrieved June 16, 2020.

5 *Ibidem*.

6 *Ibidem*.

think of the word, was scarcely what court artists were paid to do.”⁷ His income, even if it arrived regularly, was therefore little comparable to that of rich, reputable merchants who are served by everyone and wait for no one, such as the Arnolfinis. Moreover, if Jan van Eyck was the one whose portrait had been drawn on the painting, he would have suggested his identity, i.e. made some signs that would testify to his trade. At least, he could have pointed out additional details on the frame of the painting, as he often did. However, there is not a trace of it: none of the carefully chosen objects that we see in the portrait of the young couple have any relation to the painter’s profession.⁸

The display of wealth in the portrait of Giovanni N. and his wife is more than surprising. This is even truer when one takes as landmarks the elements that delimit the work vertically and horizontally, namely the chandelier and the curved glass mirror. One can believe that they were expressly arranged in such a way as to immediately catch the eye of the viewer. The aim was to testify to the social status of the sponsor. The chandelier in particular is the object that only those who lived in opulence could afford: “Gothic chandeliers were high status luxury objects often found in private interiors. It was presumably made in Dinant which was the foremost center for metalwork at the time.”⁹

Similarly, the circular mirror in the 15th century was the only form of mirror. Moreover, these objects were obviously rare and expensive: “It is a luxury object”.¹⁰ The same is true of other elements exhibited in the portrait. The Persian carpets, particularly embroidered, are still nowadays out of the reach of average people. The canopy bed and associated furniture serve to prove the same. The colored glass by which the window frames were glazed was only seen in the homes of the well-to-do. The oranges - or apricots - on the chest below the window are depicted for the same reason. In a northern country in the 15th century procuring them was a considerable expense.

The clothes on display in the painting have been analyzed in detail on several occasions. In terms of texture, the origin of the material and the sewing, the costumes of the great toilette worn by the Arnolfini couple show their social rank. Jan van Eyck as a painter and craftsman could not afford such a lifestyle.

A further argument in favor of the thesis that the painter and the figure of his object are not a single entity is provided by the rejection of the idea that cherries on the canvas were taken from the place, i.e. during the implementation of the painting. This presupposition could corroborate another hypothesis of its kind, namely that the portrait would celebrate the birth of his first son, who would be born in June, at the time when the fruit ripens. Here is the disputed text: “At the end of June 1434, at the time of the year when the scene is probably supposed to take place, Marguerite van Eyck gives birth to the little Iohannes. One concludes very logically that the child was born towards the end of June 1434. (...) Through the window we see a tree: there are cherries in the tree. And what is the time of the cherries? - The end of June.”¹¹

However, this would only be admissible with difficulty. The tree in the courtyard, by itself, is insignificant in the sense of proving anything. It could have been seized simultaneously at the moment of the genesis of the painting, it is true. But it is more likely that it is a simple fruit of the imagination. Van Eyck’s canvases show, moreover, with a stubbornness rare for the time, many plants among which there are all sorts of trees, fruit bushes and shrubs. They are executed in almost infinitesimal detail. To see only *The Adoration of the Mystic Lamb*,¹² a splendid example of the art of the miniature. The richness of the vegetal universe exposed there could not be made *in situ* since: “The whole polyptych required years of work. The scenes of nature had to be reproduced by the memory directed by intuition. Given the desire to restore the natural world in miniature details, the painter took months to perfect a canvas. He therefore had to rely on reminiscences” (Rynck 2004, 26).

However, if it is not the artist who made the self-portrait, who is the man in the painting? Who is the woman and what is the meaning of the whole? However, consulting the exhaustive bibliography on

7 *Ibidem*.

8 The same applies to the inscription on the edge of the painting.

9 Jordy, Catherine. 2003. Le respect de l’interprétation » in *Le Portique*. December 15, 2003. Available: <http://journals.openedition.org/leportique/554>, retrieved Mai 27th, 2020.

10 Cf: <https://www.exvoid.com/arnolfini-s-chandelier>, retrieved Mai 18, 2020.

11 Bertrand, Pierre-Michel. L’Art en bouteille - Les Epoux Arnolfini, l’énigme résolue. Youtube 18 octobre 2019.

12 Cf: <https://www.pinterest.com/pin/69102175519544622/>, retrieved May 12, 2021.

the subject, one risks getting lost since there are contradictions even in sources that are reputed to be reliable. This is especially the case with Jan van Eyck's Arnolfini Portrait (Panofsky, 1934). There are theses that are at the basis of modern interpretation: "What we can say with certainty is that this article's appearance at that moment forever fixed the context within which the work would be received. It provides us as well with invaluable clues to the moment of its production" (Seidel 1993, 219).

The ideas included in Panofsky's text survived for 60 years, from 1934 to 1994. They were contradicted by the discovery that Jeanne Cename and Giovanni de Arrigo Arnolfini were married in 1447, six years after the painter's death: "Whilst Panofsky refers in his text simply to a Giovanni Arnolfini",¹³ the name was shared by two members of the family, both of whom lived in Bruges when van Eyck was active: "Giovanni de Arrigo Arnolfini - who was married to Jeanne de Cename and who Panofsky believes are the couple depicted - and his cousin, Giovanni di Nicolao Arnolfini. The discovery of another inventory would be his undoing; ducal accounts confirmed that the former Arnolfini cousin and Jeanne were not wed until 1447, 13 years after the 'matrimonial' artwork was completed."¹⁴

The additional difficulty presents the conception of "disguised symbolism" (Panofsky 1971),¹⁵ the ambitious formula in that it proposes to explain the painting from the perspective of a single possible interpretation. Consequently, the images represented would corroborate, *via* "disguised symbolism", the thesis of the "pictorial marriage certificate" (Panofsky 1934, 124). As implausible as it may seem, Giovanni Arnolfini and his wife would be nothing more than a legalistic procedural act, a "certificate" in which the painter would be present as the witness.

The proposal of "marriage" is based on the issue of "initiatory" emblems. Thus, a single lighted candle on the seven-branch candelabra would symbolize the bridal candle, appropriate for an oath to be taken. It would thus be a kind of nuptial candle. It would at the same time be an allusion to the omniscient wisdom of God. The oranges on the cupboard near the window would symbolize paradise; the removed clogs would evoke the presence of the sacred land, by analogy with Moses who removed his sandals in the presence of the burning bush. The dog would embody the conjugal faith ...

However, these images are difficult to be interpreted unilaterally: if we try to put them in a network, however, we enter the realm of arbitrariness. Moreover, the very idea of "disguised symbolism" is put on hold, since there is nothing left to see that is inexplicable. Symbolism then ceases to be "disguised"; it dissolves into contradiction.

There are arguments in Panofsky's text that are so contradictory as to that the merit attention. Among the most improbable ideas is that when one concludes the sacrament of marriage one can only do so by taking off the shoes. This is an aberration: no contemporary marriage was done with the spouses barefoot. Giovanni Nicolao took off his clogs to be closer to Costanza who did the same thing. They are at their house. It is the sign of presence and intimacy, in the moment since the of idyll, which is only too ephemeral.

At a pinch, one could also see in the act of removing the clogs a biblical reminiscence. For the Hebrews, the removal of the sandal or the shoe was the pledge of a contract: "In ancient Israel, in order to validate any matter of redemption or exchange, the one would take off his shoe and give it to the other: this served as a testimony in Israel" (Ruth 4:7-8). But nowhere do the exegetes say that it is a marriage contract. Moreover, the sandals should be taken in the hand so that the gesture sanctions the contract of exchange. Putting one's foot in a field or throwing one's sandal into it indicates that one is taking possession of it. This metonymy, the *pars pro toto*, is a symbol of property rights. We are therefore far from the realm of relations between a man and a woman who are spouses: an emotion is the feeling of tenderness.

However, the symbolism most generally accepted for the removed shoes could bring us back to the center of what one proposes as the explanation of the subject containing so many enigmas. In the West, the shoe or sandal would have a funereal meaning: "A dying man is leaving. His shoe next to him indicates that he is no longer able to walk, it reveals death. But this is not its only meaning. It

13 Cf: <https://tristancraig.co.uk/2020/01/20/the-arnolfini-portrait-and-the-limits-of-interpretation/>, retrieved May 28, 2020.

14 *Ibidem*.

15 Panofsky, Erwin. 1971. *Early Netherlandish Painting*. New York: Icon Editions. The "disguised symbolism" is one of the central themes of the book.

symbolizes the journey, in the direction of the other world, but also in all other directions" (Chevalier, Gheerbrant 1982, 902). The removed clogs and sandals make us think of an imminent departure and put us back in the context that has been evoked several times, that of a posthumous portrait. The removed shoes connote the presence of death. This is the universal message.

The hypotheses of marriage and of the painter as a witness do not stop there. They go even further, confronting apagoges in the original sense of the term. It is because civil marriages in particular have only existed since 1792 as far as France is concerned: in Holland one could only marry in this way after 1850. All marriages before this year were done before someone who received the sacrament of the order of the Catholic religion. A marriage that would have been concluded otherwise would have been declared invalid. It could not even have been annulled because it would have been considered "null and void". The marriage code, which was in force in 1434, had been finalized at Lateran in 1215.¹⁶

The Fourth Lateran Council canonized the rite, which had existed for a long time and still exists today. The tradition of the liturgy of marriage wanted this to be one of the sacraments, near the others (the Eucharist, e. g.). "Marriage in medieval times could not take place without God, that is, without the presence of his "vicar," priest or bishop."¹⁷ The ceremonial consisted, and still consists today, of the future bride and groom, in the first place, exchanging their consent. The priest accepts it and wraps the joined right hands of the two with a stole, in the shape of a cross, then places his right hand on the joined hands and pronounces the words that could be summarized in a sentence: "What God has joined together, let not man put asunder." The consent of the marriage is then materialized by the signature of both spouses on a parish register. Marriage is therefore a sacrament that can only be accomplished with the right hand. The hands are bound by the stole which is the insignia of the priesthood and whose use is sacred since the 7th century. It is obvious that none of the elements mentioned above appear on the painting of Giovanni Arnolfini and his wife. It is a fact that has not gone unnoticed: "Arnolfini holds his right hand raised in a gesture of oath, of blessing. Some have seen this as a representation of the wedding ceremony. We know today that this interpretation is questioned because this scene does not reflect the marriage rites of the time even though the symbols of love are numerous."¹⁸

The idea that the portrait depicts the wedding scene therefore seems inadmissible: there is simply no proof. Moreover, Philip the Good strictly observed the prescriptions concerning the conjugal union. Thus, for example: "Philip the Good in 1434, the year of van Eyck's painting, threatened to bar from ecclesiastical blessing all marriages between minors without their guardians' consent, so that "the appearance of the couple at Mass or before the church portal was therefore tantamount to a public declaration" (Schabacker 1972, 383). Putting the norm of the age required to enter into a covenant back into the historical context, we can see that it was emphasized at the Lateran Council, where the minimum age of the spouses was imposed in order to avoid the marriage of children, especially girls. Philip the Good being Jan van Eyck's patron, it would be difficult to imagine that the artist painted a "wedding scene" that would have been ostensibly outside the norms that defined the union of the spouses, which was watched over by the authorities of the country, especially the painter's patron.

If the marriage code in 1434 provided for the signature of two spouses in a parish sheet, it was not so with regard to the witness. It was not until the Council of Trent in 1563 that marriage had to be celebrated before a priest and witnesses. The signature "Jan van Eyck fuit hic" which should have "the same importance and implied the same legal consequences as an 'affidavit' deposed by a witness at a modern registrar's office." (Panofsky 1934, 124), therefore has a meaning that is not related to the presupposition cited. It should be recalled that the meaning of "the famous inscription in Latin, particularly complex to translate"¹⁹ is on the contrary simple and easy as regards its explanation: it indicates either that the painter was there to execute the painting or that it was he who did it. Jan van Eyck could not be present as a witness at the wedding since such a function has only existed since 1563.

16 This council arranged rules that are widely used in civil and secular marriage, instituted in France since the Revolution.

17 Miha Pintarič, professor of Medieval and Renaissance literature at the University of Ljubljana. Author of *Le Sentiment du temps dans la littérature française* (Honoré Champion). This is the explanation he provides to the author for the present article.

18 Le musée imaginé – Le musée confiné, 1 – Jan van Eyck – Les époux Arnolfini. Youtube April 29, 2020.

19 Cf: *supra*.

This is not the only obstacle. There is another one, the one concerning the composition of the painting. If Jan van Eyck had wanted to paint a wedding scene he would have had to insist on the joining of the right hands of the spouses. This would have led him to profoundly change the arrangement of the figures. They can only look towards the spectators if they hold hands in the way that the right hand of one shakes the left hand of the other and vice versa. In the position of "*dextrarum iunctio*" the figures would have to be turned sideways towards the audience, which would make it impossible to build in the abyss. The space between the bodies of Giovanni Arnolfini and his wife would disappear and the mirror could not reflect the hidden background.

"Common sense is the thing of the world best shared" (Descartes, 1824, 121). The inaugural sentence of the *Discours de la Méthode* introduces the set of rules allowing the learning of a science or a technique based on truth. The list of literature devoted to the subject of the painting includes the article *De Matrimonio ad Morganaticum contracto: Jan van Eyck's Arnolfini portrait reconsidered* (Schabacker 1972), which invites one to "reconsider" the portrait in the light of the Cartesian maxim. It is unlikely, that the painting could be a scene of the wedding. It is even less likely that it is a morganatic marriage. "Morganatic marriage was not recognized by French law" (Montjouvent, 1998, 11). On the other hand, if one accepts that Philip the Good, Duke of Burgundy, the country that in 1434 included Flanders, was not officially linked to the Bourbon monarchy, he was nevertheless French. Moreover, a morganatic union is a union which is concluded between a sovereign and a person who is inferior to him as regards the rank. The Arnolfini, not being dynasts, could not marry in this way. Moreover: if one were to admit the more than improbable hypothesis that the painting memorized a session of the morganatic marriage, reason itself would find such an idea false. The union in this way was not equivalent to the Christian marriage that was being concluded at the time. Because of this it tended to demean one of the partners in the covenant. The logical objection then is why a considerable amount of money should be spent to commemorate an event that is of little importance to one of the spouses and which is at least to the disadvantage of the other. What would be the possible motive for such an undertaking? Given that the wife is the niece of a pope, the question is rhetorical.

The most likely contextualization of the elements of the web would be easier than the above hypotheses suggest. It is more than presumable that members of the Arnolfini family would be present in the portrait. This family had links with the Duchy of Burgundy, because of trade. Taking the logical path, we can see that The Portrait of Giovanni di Nicolao Arnolfini, done by Jan van Eyck in 1438, has a facial physiognomy identical to the face of the man in the portrait of the Arnolfini couple, keeping in mind a difference of five years.

To formulate the hypothesis based on the most serious reasons, one would have to turn to what is offered by the biographical data. Then, strictly speaking, only Giovanni Arnolfini's nephew, Nicolao Arnolfini,²⁰ and his wife, Costanza Trenta, should be taken into consideration. She died in 1433 while the portrait of the couple was done a year later. This indicates the possibility of something that in essence constitutes the flagrant antagonism of explanations based on the marriage act or its formal certification, *mutatis mutandis*.²¹

What will be proposed is that this is a posthumous portrait. Let us take heed of the latest research on the identity of the couple. Jean-Philippe Postel sums up the subject in question: "Henry James Weale demonstrated in the 1880s that it was Giovanni Diego Arnolfini and his wife Giovanna Cenami. This thesis held for more than a century until it was discovered in 1994 that they were married in 1347, six years after van Eyck's death and thirteen years after the date shown on the painting. (...) Once Giovanni Diego Arnolfini's hypothesis fell into the water, people continued to become attached to the Arnolfini family, because it was very tempting. In the end we proposed Giovanni di Nicolao Arnolfini who lived in Brugge and had married a young woman, Costanza Trenta. For a year we were convinced that the painting represented Giovanni di Nicolao Arnolfini and Costanza Trenta. Then we realized that she died in 1433."²² The fact that Nicolao Arnolfini is the one represented in the portrait

20 Cf: <https://artsartistsartwork.com/jan-van-eyck-portrait-of-giovanni-di-nicolao-arnolfin>, retrieved January 31, 2021.

21 Cf : Hall, Panofsky et *alii*, cités au cours du texte.

22 Cf : Jean-Philippe Postel, *Le Secret des époux Arnolfini* - Lexicopoleio. Youtube September 17, 2019.

does not prevent Costanza Trenta from being there. On the contrary, the proposed analysis gives the arguments in favor of a posthumous portrait that more than likely answers the question of the message delivered by the work.

The mistake was not to take the fact literally: "It was probably shortly after their marriage that the painter painted them" (Denis, 1982, 124) in order to realize that although Costanza had died, she continued to live under the shadows of memory. It was then, a year after her death, that Nicolao Arnolfini commissioned the portrait. The "self" is indestructible in the face of any arsenal of objective time. Despite all evidence, one does not disappear without a trace: *non omnis moriar*. The Arnolfini portrait is substantiated on the fact that conjugal love - like the time of its experience - belongs to the spirit of those who share it. It belongs to the realm of the subjective that contradicts the parameters of objective reality: the laws of the universe have nothing to do with human consciousness. They are powerless in the face of active memory, the ontological substratum of art.

In fact, this was not the first time that Jan van Eyck had ventured on the path of posthumous portraiture. In 1432 he made a commemorative portrait, in fact a suggestive eulogy whose title *Souvenir fidèle*²³ invokes the properties of the deceased. The model must have been a juriconsult, recognized by his qualities and belonging to the circle of the court of Philip the Good, otherwise the painter would not have undertaken the task of perpetuating his memory.

The use of this mode of representation is no longer current, but during the Renaissance period it was not uncommon. In 1472, in Urbino, Duke Federico da Montefeltro commissioned the execution of a diptych depicting him and his wife Battista Sforza della Francesca. When Pietro della Francesca painted the depictions of the spouses, Federico was still alive while Battista Sforza was not.

It is only by placing the portrait among the posthumous representations of the painted figures that we can reveal what is at stake in the connotations that the subject of the painting implies. Costanza Trenta's face shines with a superior light imbued with grace. This would designate the belonging to the universe of those who are no longer, the universe to which individuals can only gain access through a reflection of memory. For this reason Nicolao Arnolfini does not look at his wife's face: this is what he would probably do if it was in fact a portrait that would prove the validity of the marriage. He is even turned away, his face being worried, dark. Here is the question which highlights the intrinsic mechanism of the painting: "Who are this man and this woman, not looking at each other and yet appearing so close?"²⁴ Since the Renaissance and Humanism drew deeply on ancient sources and the Bible, it would not be surprising if the reason for the averted gaze resembled the one found in the myth of Orpheus and Eurydice or in the biblical story of Lot and his wife. Both lead to the fact that the gaze towards the being who has already left the place where the majority of humans are, pushes that being forever into the sphere of the disappeared. To exchange glances with Costanza Trenta would mean in the eyes of Giovanni Nicolao to keep his beloved in the sphere of the living, at least in the reality that the fiction of art gives us. Orpheus, who was a little wary of the promises of Hades and turned around to see if Eurydice was still following him, lost her forever, by the wink he cast towards her. Giovanni Nicolao could likewise apprehend that a single gesture of care would make Costanza fall into Hades. This could explain why his gaze stubbornly stares into the void.

The play of reminiscences is not unrelated to the mirror. In fact, the reflection of remembrance is like a reflection in the mirror: we see the thing, although we do not look at it directly. The mirror alone can be the inaugural part of the symbolic without even representing the inventory of the piece when the painter made it. Thus: "First and foremost, the mirror on the back wall - which, incidentally, could be a work of imagination, as it is significantly larger than mirrors could actually be made to be at this point".²⁵ The mirror alone is the key element of the painting: "The most compelling element we have in the picture."²⁶

23 Cf: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/6a/Jan_van_Eyck_-_L%C3%A9al_Souvenir_-_National_Gallery,_London.jpg, retrieved January 21, 2021.

24 Sous la toile - Le mystère des époux Arnolfini. Youtube July 19, 2019.

25 Cf: <https://theculturetrip.com/europe/united-kingdom/england/london/articles/the-meaning-of-jan-van-eycks-the-arnolfini-portrait/>, retrieved May 28, 2020.

26 Cf: *supra*.

It determines the vanishing line of the portrait, which is the primary support of the symbolic message. "We understand here that the artist wanted to build his composition from a vertical median axis from which the elements are organized."²⁷ The canvas is also cut by a vertical line which, in combination with the first, represents the axes of the semantic coordinate system. The vertical line is indicated by the chandelier whose illumination - in a possible stream of light through the window - has only a symbolic meaning, like the mirror. The painting alone is divided vertically and horizontally, where the first, indicated by the chandelier, corresponds to the point where the couple clasp hands. Thus, the symbolic message of the two candles, one of which is consumed by the serene flame while the other is extinguished, is transmitted to Nicolao and Costanza's hands. One belongs to the world of news while the other has gone to the realm of shadows. The Christ on the medallions is dead on the woman's side and alive on the man's side.

The statuette of St. Margaret, patroness and protector especially in matters of childbirth, as well as the very pronounced curvature of the belly, suggests the imminent birth of a new member of the Arnolfini family. Regardless of various theories that refute the fact that Costanza was pregnant,²⁸ the circumstances accompanying the painting literally point to this. The comparison with St. Catherine of Alexandria, whose dress is similarly curved, does not provide the necessary proof that Costanza Trenta was not pregnant. The fact that the former has such and such a curvature of dress does not allow one to make a premise and conclude the syllogism by the corollary that every woman who wears the dress in such a way is or is not in a state of gestation. This would be a premature conclusion. We should use "*common sense*" (Descartes, 1824, 121): a saint, virgin and martyr, could not be pregnant: on the contrary, a young woman who wears the wedding ring and whose wearing is almost unanimously recognized as a portrait of marriage could well be.

The criterion of "*common sense*" must also come into play in the case of *The Annunciation*,²⁹ a diptych of which only two parts have been preserved. The Virgin Mary, who is pregnant *sine dubio*, has the same type of belt as Costanza Trenta. She clasps it over her chest, forming, with the folds, the same protrusion of the abdominal part that characterizes the Arnolfini portrait.

Costanza Trenta's protruding belly has often been compared to representations of saints. This is particularly true of the comparison with St. Catherine and St. Christine,³⁰ virgins and martyrs whose dress is similar to that of Arnolfini's wife: both wear a belt that makes the belly stand out.

However, there is an essential difference. Saint Catherine holds the book she is reading in her hand. Her hand rests on the folds of her clothing and it is facing her own face. The folds of the garment are merely a static support: they allow the book to be held. St. Christine's arms are crossed over her belly, which is covered by her gathered dress. The folds of the garment perform a similar task to that of St. Catherine: they support the arms so that they do not fall back. Otherwise, the hands are freely lowered along the body and give an impression of resignation, of indifference to fate. In Costanza Trenta, however, the position of the hand is configured in a different way. Its palm, unlike the two saints, is turned towards the inside of the body. The gesture of the hand, placed on the stomach, is protective. It is easy to understand: the mother touches and soothes her child. At the same time, it is a sign of pride.

Moreover, the comparison of the protocol for equipping the room in *The Birth of Saint John the Baptist*³¹ and the portrait of the Arnolfini couple, suggests more than ostensibly that it is a room in which everything is subject to the future birth. In this context, the most likely presupposition would be that Costanza died *post partum*. This would be a hypothesis concerning the modalities of her departure, thus constituting a fact in itself.

This implies the question of the child. The statuette of Saint Margaret is a more than revealing clue. The saint is invoked for deliverance, especially by pregnant women. Given the fact that "The Arnolfini mar-

27 Le musée imaginé – Le musée confiné, 1 – Jan van Eyck – Les époux Arnolfini. Youtube April 29, 2020.

28 Cf: « *But she is actually not pregnant* », in Dave Drapak, DRAPAK.CA, Art analysis of Jan van Eyck The Arnolfini Portrait from 1434. Youtube April 12, 2020. And : « *Ce n'est pas une dame enceinte que Giovanni Arnolfini doit épouser à toute vitesse* », in J.E. Berger, Les clefs du regard – Jan van Eyck. Youtube February 14, 2013. We give two of the most pronounced examples against Mrs. Arnolfini's possible pregnancy.

29 Cf : <https://www.pinterest.com.au/pin/448741550352981863/>, retrieved May 28, 2020.

30 Cf : https://lucascranach.org/UK_NGL_6511-2/image, retrieved May 28, 2020.

31 Cf: <https://fr.wahooart.com/A55A04/w.nsf/0/BRUE-8EWK8U>, retrieved May 28, 2020.

riage remained childless" (Rynck 2004, 29), one would conclude that a double loss is necessary. This hypothesis would explain the terrible suffering on the face of the sponsor. We are facing a pain, a tear that can be felt physically, in the form of an illness: "His skin is pale and he is very thin, even frail, with marked features he could almost look sick (we can't see if he has hair)."³² Giovanni Nicolao embodies the exact opposite of a figure about to celebrate his marriage, resplendent with emotions, conviviality, in a relaxed atmosphere. Pale and waxy, "the face haunts by what it expresses."³³ He is impregnated with a general sadness, a black melancholy as if he was going through a void.³⁴ The young man thinks about the past: nostalgia torments him, he seems to have lost all motivation to move forward. An evil of living enslaves him, visibly. He remains prostrate, an unusual anxiety dominates him, with difficulties due to the moment of the double separation. His face reflects the disorder and invites sending him to a higher level of understanding. As the eyes are the mirror of the soul, one sees there the anxiety that could only be alleviated at the end of eternity. This is what the polished surface behind the backs of two protagonists invites us to do, the obsessed space of the future and of advent.

This is not unrelated to the medallions on the edge of the mirror. In the small, rounded frames are scenes of Christ's last day on earth. The whole corresponds unerringly to Nicolao Arnolfini's state of mind: it is on this that he bases the rest of his hope, so that revivification will once again cross his mind. In particular, the Passion of Christ is a bipolar entity: it contains suffering and death, as well as resurrection and eternal life. Jan van Eyck placed it in the horizontal line which by the vertical of the chandelier and the contact of the hands of the spouses unites the world of the living with the world of the eternal or eternal living. This is the world after the festum, the world beyond, whatever it is and to what extent it exists, if it exists at all. If, on the scale of modernity, the beyond is something a priori unthinkable, the continuity of existence, independently of the mortality of the body, was at the time of Jan van Eyck accepted beforehand. In the Middle Ages, of which the Northern Renaissance was heir, it was not possible to conceive, even formally, of the inexistence of God.³⁵

One could therefore presuppose that the figures matching the border of the mirror suggest eternity, reconfigured by the artist's imagination. It is the mirror, the eye, in the shape of the spherical object towards which converge the lines structuring the painting: "The eye of God"³⁶ which is at the same time the object through which one looks at the one who (us) is looking. The mirror is the scopic object that links the realm of the living to the realm of death: "In art of the period, mirrors like that of the Arnolfini are also sometimes identified as mirrors of death - a further element in the repertoire of memento mori. The idea here is that mirrors tell the truth about life in the mirror we are nothing but this transient being" (Koster 2003, 3-14).

The mirror at the time sometimes took on a theophanic meaning, similar to that which characterizes icons in orthodoxy. That is to say, the mirror was a sign having a resemblance with the sacred reality to which it referred. It was an iconic reality, the simulacrum of the transcendental. "Contemporary documents suggest that mirrors were provided to pilgrims to certain religious shrines who used them there to capture in the glass the reflections of venerated relics or reliquaries. As signs of holiness, these mirrors would then be presented to local churches, where their remembered reflection would bestow testimonial power on a new location" (Seidel, 1993, 143-144).

It is in the nature of the mirror to transubstantiate the point of view adopted by the human eye: what is upside down becomes consequently what is right side up. Although mirrors reflect rays symmetrically and invert the image of the object from right to left, the curved mirror in the Arnolfini portrait performs a particular transformation. This reveals two "accidents" that occur as a consequence of the mirror's distorted image. The alteration concerns the dog and the hands of the spouses. It is implied that this is van Eyck's intended effect, in order to convey a message. Given the extent of the distortion the change made must involve elements that are indispensable for the understanding of the whole.

32 *Miroir dans l'art - Les époux Arnolfini - Jan van Eyck*. Youtube June 3, 2018.

33 Jean-Philippe Postel, *Le Secret des époux Arnolfini* - Lexicopoleio. Youtube September 17, 2019.

34 Giovanni Nicolao's distress recalls, *mutatis mutandis*, the state of Orpheus, weakened and languishing after the loss of his love. Cf : « *Après la seconde mort d'Eurydice, et son passage par les Enfers, Orphée se révèle beaucoup plus fragile.* » (Brunel 1998, 1136).

35 Cf : « *Le moyen âge, siècle de la foi la plus absolue, de l'universelle chrétienté* » (Aury, 1997, 3).

36 Jean-Philippe Postel, *Le Secret des époux Arnolfini* - Lexicopoleio. Youtube September 17, 2019.

We notice then that in this reverse side of the scene, the spouses no longer hold hands. In fact, the hands disappear. In the foreground of the painting, the one that is not reflected by the mirror, Costanza Trenta has her left hand resting on the fold of the coat, below the belt. The hand is disguised by the overcoat whose inner fabric is sewn with ermine fur. Its winter coat contrasts with the blue sleeve of the doublet on the green background. It is the white color which, projected through the mirror, highlights the fact that the line of the fur passes uninterrupted from the top to the bottom giving place to the arm, without any swollen part. The line in white is straight to the end. Even if Costanza Trenta held her hand firmly against the body, the bulge, however small, should be visible. It is not; yet it is when one considers the front side of the painting. The same would be true of the man, covered by a velvet huque, the edges of which are also lined with fur. Here, the absence of the bulge is all the more visible since this is a man with a stronger body constitution, which also concerns the limbs (arms).

The portrait shows the wedding ring of the spouses; the history of art is unanimous on this subject. The most specific symbol of the painting is the junction of the hands. It is a strong sign, teeming with references. The hands are mutually offered, they tend towards each other in the feeling of affection and attachment. To take each other by the hand makes one feel a physical closeness; the Arnolfinis transmit tenderness and empathy.

The "eye of God", however, reflects a changed situation. The spouses no longer form a couple, they are clearly separated, being kept apart, one and the other, in a space that is no longer saturated with their presence. Left without the mutual contact provided by the hands, they seem to be redundant. This is because "The mirror", the theophany of eternity "gives us the possibility of seeing what we cannot see."³⁷ What we cannot see is suggested by creative intuition. The fundamental dualism of human nature requires that we coexist in relation to the two principles, that of the sensible and that of the spiritual. In van Eyck's time, the actuality of existence was necessarily linked to the essence of God. It could well still be so, at the time of my writing this. Man depends on the source of the being which is ineffable and unknowable. Everything that exists is subject to this bipolar logic that establishes the ontological structure. It even concerns the arrangement of the geometric space of a canvas: "The religious tone is omnipresent in this scene. It manifests itself in various aspects. The structural aspect of the painting is already in itself an evocation of divine perfection, since everything is gathered here in an extremely rational way, and at the same time this axis that runs through the composition in a powerful way also reveals the divine presence. It is like a thread that is stretched towards heaven."³⁸ This is the line that is drawn in the mirror. It constitutes *the mise en abyme* where in the images of reality are embedded those that are freed from fortuitous circumstances, from the eventualities that dispose of the fate of humans. The *mise en abyme* highlights the short cut of the perspective that compresses the extent of the canvas. The figures that are reflected upside down, by means of the vertical axis, pass into the mode of existence that brings them closer to eternity, to an unfamiliar, opaque space, as is further suggested to us by the "sfumato" still hiding the images reflected in the mirror. The Arnolfinis are decoupled. The hands that would connect them would be here only a paralogy. Costanza Trenta has moved to the next level, from an ontological point of view. Still in a period of transition, she will soon assume a new body, forever separated from her husband's body. She is no longer faithful to him, in the etymological sense of the word. She cannot be since she is no longer.

Therefore, the *mise en abyme* reflects the disappearance of the dog. It does not connote marital fidelity and its absence is not a kind of game of dupe by which the painter would like to warn the commissioner of the painting of the alleged inconstancy. Giovanni Nicolao is hardly a prince of cucold, however amusing this parable may seem.³⁹

The function of the dog, in particular, is to lead the souls of the deceased, to erase himself by erasing them: "The first mythical function of the dog, universally attested, is that of psychopompe, guide of

37 L'Art en partage l'Art en voyage - Les époux Arnolfini van Eyck. Youtube March 22, 2020.

38 Le musée imaginé - Le musée confiné, 1 - Jan van Eyck - Les époux Arnolfini. Youtube April 29, 2020.

39 The argument of infidelity, widely supported by J.P. Postel, is contradictory. Would Giovanni Nicolao Arnolfini have commissioned the painting to make public his wife's infidelity? And to make himself the laughingstock of everyone? Or would Jan van Eyck have painted the marital portrait, including the symbols at stake, with the intention to warn Giovanni Nicolao of his wife's infidelity?

man in the night of death, after having been his companion in the day of life (Chevalier, Gheerbrant 1992, 239). He disappears as a symbol of fidelity because death destroys everything earthly, marriage in the first place. There is no longer any question of being faithful. The dog is the harbinger of death, it is the deity dependent on the disappearance, above all of a woman, torn from daily life: "There is no doubt that there is a mythology that has associated the dog with death, with hell, with the underworld, with the invisible empires that govern the Chthonian or Selenic deities. The very complex symbol of the dog is thus, at first sight, linked to the trilogy of the elements earth - water - moon, whose occult, female, vegetative, sexual, divinatory and fundamental meaning is known, as much for the concept of the unconscious as for that of the subconscious."⁴⁰

The farther we advance into the abyss of the mirror, the opaquer the objects become. At the bottom of the field of the visible one sees the two people, turned towards each other. It is useless to try to guess their identities: the painter has carefully avoided any clue that could allow any singularization. For the figure in blue one would think that it would represent the painter. Nevertheless, as in the case of *The Virgin with Canon van der Paele*,⁴¹ where the polished surface on the armband of St. George's hindquarters is supposed to reflect the image of the painter, one can only establish: "It is not painted precisely enough to determine that."⁴²

This is all more evident because the figure in blue who is supposed to represent the painter is not carrying the instrument of his trade, the brush. However, she is said to be carrying it in the painting *The Virgin with Canon van der Paele*,⁴³ which is not likely, since any brush, however small, is invisible in the background of the edge.⁴⁴

However, if the painter has left the two figures unidentified as far as the individualization of their faces is concerned, there are other distinguishing marks that characterize them. Knowing van Eyck's sensibility, one might presume that this was not without intention. In fact, the relevant feature of the figures is that they shine in two different colors. Their brilliance is - even at such a distance from the vanishing point - surprising. The figures are covered with blue and red, whose hues oppose each other. If we consider only the colors, the only element that presents a point of reference, we could however see that it is a reliable guide. The colors are rich in meaning. "They symbolize space, blue, the vertical dimension; red the horizontal dimension, lighter in the east, darker in the west" (Chevalier, Gheerbrant 1992, 294). The two figures looking at each other mark the two dimensions of the interval. The vanishing line is highlighted by the coloring of the objects on the median axis, superimposed one on top of the other at the point where the eyes converge. These are the seat and the mirror, placed above it. They make up the two ends of the horizontal line, "the west and the east" of the painting. The tapestry of the seat and the cushion are covered with dark red, darker than is the color of the bed. The same bed, reflected by the mirror, is stylized in scarlet red whose complexion differs ostensibly from its original side recto. If one is "to the east", the other is "to the west". Van Eyck used symbolic language to reinforce the distance between the two ends of the painting, which allowed him to extend the perspective, transcending it to infinity, through the eschatology indicated by the medallions on the border. The figures show the path that passes in two directions. The mirror image is notably an upside-down image. West and East are reversed. One can be the other and vice versa. As is the other binomial: life behind is always death. This one, however, can be the beginning of a new life, the one in eternity. Here is the message embedded in the medallions.

The figure in blue is also dressed in a strong symbolism. It marks verticality and depth, by analogy with the sky and water, two signs of reference, used to locate oneself. The color blue surpasses, however, the sensitive: "Blue is the deepest of colors: the gaze sinks into it without encountering any obstacle and is lost in it *ad infinitum*, as if faced with a perpetual evasion of color. Blue is the most immaterial of colors: nature presents it only as transparency, as accumulated emptiness, emptiness of water, emptiness of crystal or diamond. The void is exact, pure, and cold. (...) Movements and sounds, like shapes disappear in the blue, drown in it, vanish in it like the bird in the sky" (Chevalier, Gheerbrant 1992, 129).

40 *Ibidem*.

41 Cf: <https://www.pinterest.com/pin/622481979730332139/>, retrieved February 21, 2021.

42 Jan van Eyck: the Story of His Most Stunning Painting. Youtube August 24, 2019.

43 Cf : Jean-Philippe Postel, Le Secret des époux Arnolfini - Lexicopoleio. Youtube September 17, 2019.

44 Jean-Philippe Postel soutient le contraire, voir *supra*.

The medallions are connected by the central image projected through the mirror by a circle in blue. The circle is one of the most relevant emblems of eternity; yet: as it is cut by the red lines, perpendicular to the line of the circle, we understand that the actuality of the human universe is subject to chance, to luck. We are and we are not. We vanish into eternity; we disappear into the blue, into the transparency that is of all times.

The symbolic versatility of the Arnolfini portrait, whose main engine is the convex mirror, indicates that the author has encrypted several complementary messages in the canvas. Jan van Eyck has used a symbolism that itself designates plurivalence and openness to many interpretive paths, yet convergent. The portrait of the Arnolfinis cannot be interpreted uniformly and in one block, not considering the spirit of the time. Approaching the unknowable in love, life and death has never yielded definitive answers. It would be an illusion to think that this is not the case in modern times.⁴⁵

WORKS CITED

1. Aury, Dominique. 1997. Introduction, in *Anthologie de la poésie religieuses française*. Paris: Gallimard.
2. Bertrand, Pierre-Michel. 1997. *Le Portrait de van Eyck*. Paris: Hermann.
3. Binstock, Benjamin. 2017. Why Was Jan van Eyck here?. *Venezia Arti* 26:109-127.
4. Brunel, Pierre. 1988. *Orphee, Dictionnaire des mythes littéraires*. Paris: Rocher.
5. Chevalier, Jean, Gheerbrant, Alain. 1992. *Dictionnaire des symboles*. Paris: Robert Laffont.
6. Gide, André. 1925. *Les Faux-monnayeurs*. Paris: Gallimard.
7. Denis, Valentin. 1982. *Van Eyck*. Paris: Fernand Nathan.
8. Descartes, René. 1824. *Discours de la Méthode*. Paris: Levrault.
9. Dimier, Louis. 1932. Le Portrait méconnu de van Eyck. *Revue de l'art* 61: 187-193.
10. Jordy, Catherine. 2003. Le respect de l'interprétation. *Le Portique* 11: 1-9.
11. Koster, Margaret L. 2003. The Arnolfini double portrait: a simple solution. *Apollo* 158: 3-14.
12. Montjouvent, Philippe. 1998. *Le comte de Paris et sa descendance. Introduction sur la Maison royale de France*. Paris: Du Chaney Editions.
13. Panofsky, Erwin. 1971. *Early Netherlandisch Painting*. New York: Icon Editions.
14. Panofsky, Erwin. 1934. Jan van Eyck's Arnolfini Portrait. *The Burlington Magazine for Connoisseurs* 372: 117-127.
15. Pintarič, Miha. 2002. Le sentiment du temps dans la littérature française. Paris: Honoré Champion.
16. Rynck, Patrick de. 2004. La Vierge au chanoine van der Paele, in *Le Sens caché de la peinture*. Amsterdam: Ludion.
17. Schabacker, Peter. 1972. De Matrimonio ad Morganaticum contracto: Jan van Eyck's Arnolfini portrait reconsidered. *Art Quarterly* 35: 375-398.
18. Seidel, Linda. 1993. *Jan van Eyck's Arnolfini Portrait*. Cambridge: Cambridge University press.

INTERNET SOURCES

1). Youtube:

1. Berger, J. E. Les clefs du regard – Jan van Eyck. Youtube February 14, 2013.
2. Bertrand, Pierre-Michel. L'Art en bouteille - Les Epoux Arnolfini, l'énigme résolue. Youtube October 18, 2019.
3. Holger Borchert, Till. The Stay at Home museum – Episode 1: Jan van Eyck. Youtube April 8, 2020.
4. Drapak. C. Art analysis of Jan van Eyck The Arnolfini Portrait from 1434. Youtube April 12, 2020.

⁴⁵ The main idea of the article is due to the seminar *French Literature and Other Arts*. It is part of Master II degree at the University of Ljubljana. The proposal is linked to the interpretation of André Gide's *Les Faux-monnayeurs* (Gide 1925) where van Eyck's work and his technique of *mise en abyme* presents the basis for Gide's re-evaluation of the novelistic structure. For reasons of topical relevance, the author reserves the right to publish the content of this article in several formats and languages.

5. Jan van Eyck: the Story of His Most Stunning Painting. Youtube August 24, 2019
6. L'Art en partage l'Art en voyage - Les époux Arnolfini van Eyck. Youtube March 22, 2020.
7. Le musée imaginé – Le musée confiné, 1 – Jan van Eyck – Les époux Arnolfini. Youtube April 19, 2020.
8. Miroir dans l'art – Les époux Arnolfini – Jan van Eyck. Youtube June 3, 2018.
9. Postel, Jean-Philippe. Le Secret des époux Arnolfini - Lexicopoleio. Youtube September 17, 2019.
10. Sous la toile – Le mystère des époux Arnolfini. Youtube July 19, 2019.

2) Webpages:

1. <https://www.youtube.com/watch?v=1IZxr6eGJqk>
2. <https://www.exvoid.com/arnolfini-s-chandelier>
3. https://fr.wikié pedia.org/wiki/L%27Homme_au_turban_rouge
4. <https://www.pinterest.com/pin/69102175519544622/>
5. <https://tristanraig.co.uk/2020/01/20/the-arnolfini-portrait-and-the-limits-of-interpretation/>
6. <https://artsartistsartwork.com/jan-van-eyck-portrait-of-giovanni-di-nicolao-arnolfin>
7. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/6a/Jan_van_Eyck_-_L%C3%A9al_Souvenir_-_National_Gallery,_London.jpg
8. <https://theculturetrip.com/europe/united-kingdom/england/london/articles/the-meaning-of-jan-van-eycks-the-arnolfini-portrait/>
9. <https://smarthistory.org/jan-van-eyck-the-arnolfini-portrait/>
10. <https://www.pinterest.com.au/pin/448741550352981863/>
11. https://lucascranach.org/UK_NGL_6511-2/image
12. <https://fr.wahooart.com/A55A04/w.nsf/O/BRUE-8EWK8U>
13. <https://www.pinterest.com/pin/622481979730332139/>

Doc. dr. Uroš Zavodnik

Alma Mater Europaea ECM

FILMSKA UMETNOST NA ZAHTEVO FILM ART ON DEMAND

IZVLEČEK

Vsesplošna svetovna pandemija, ki jo je sprožil virus SARS-CoV-2, je evidentno posegla tudi v filmsko industrijo. Kinematografi so se zaprli, filmska produkcija je bila ustavljena, filmske premiere že končanih filmov čakajo vrnitev gledalcev v kinematografe. Hkrati so zaživel on-line filmski portali, Netflix, HBO GO, Amazon Prime Video, Voyo, Apple-TV idr. Filmski festivali so se bili prisiljeni preseliti na splet – primer 31. Ljubljanskega mednarodnega filmskega festivala LIFFE, ki se je odvrtel preko VoD platforme Cinesquare. Vendarle, če hočeš uspeti, ostati na hitro se spreminjajočem medijskem trgu, moraš biti pogumen in si ob vsej tehnološki revoluciji, ki soustvarja tako produkcijske, kot distribucijske zmožnosti filma, upati nekaj več. V času, ko film še zmeraj pripoveduje zgodbe, ko gledalca privlači prav ta vsebinski, pripovedni del, se postavlja vprašanje, če ni tisto nekaj več morda filmska zgodba na zahtevo, v katero lahko gledalec poseže in sam odloča o usodi glavnega protagonista, praviloma skozi antagonistične posege v zgodbo, ki so mu dane na razpolago. Vendarle, kaj se istočasno dogaja z režiserjem, scenaristom, avtorsko ekipo, ki ustvarja avtorsko zgodbo, ko in če jo ponudi gledalcu, da si jo lahko poljubno na zahtevo »sestavlja«, če to ni samo iluzija, ali pač?

Netflix je leta 2018 znanstvenofantastični film/epizodo ‚Black Mirror - Bandersnatch‘, del istoimenske TV serije, ki je v naraciji koncipirana skozi odločitve glavnega protagonista, mladega računalniškega programerja, gledalcem ponudil ‚na zahtevo‘. Že 13 let pred tem, leta 2005, sem režiser in scenarist, Uroš Zavodnik, kratek igrani film ‚Der Prozess‘, spisan po idejni predlogi istoimenskega romana Franca Kafke, zavoljo diskurza o filmski režiji, filmskem režiserju kot avtorju v postmoderinem kinu zabave v moji dizertaciji iz filmske režije, realiziral kot avtorski in interaktivni film.

Ključne besede: filmska umetnost, film na zahtevo, interaktivnost, režiser kot avtor

ABSTRACT

The worldwide pandemic, caused by virus SARS-CoV-2, significantly influenced the film industry. The cinemas were closed, the film production stopped, the film premieres were cancelled to await the return of the spectators back to the cinemas. In the same time, the online streaming film portals like Netflix, HBO GO, Amazon Prime Video, Voyo or Apple TV skyrocket at the entertainment market. Film festivals were forced to move on internet – e.g. the Int. film festival LIFFE in Ljubljana. Although, if you like succeed, you must be courageously. You should be unique in developing stories to produce a kind of ‚surplus‘ by using the current technological revolution in the movie production and distribution. The prime goal of the movie is still to tell an excitement story the spectators are awaiting. So perhaps the solution is in the interactive narration, inside which the spectator can make his own decisions about protagonist destiny through the antagonistic interventions, among which he can choose. Yet, what happen with director, screenwriter, the whole author team, they are actually creators of an author driven narration, inside which the spectator can navigate and take theirs role of creator, if this is not only an illusion?

In year 2018, Netflix produced Sci-Fi movie ‚Black Mirror - Bandersnatch‘, a part of the TV series ‚Black Mirror‘, as an interactive movie. The spectator could take the decisions of the main protagonist, a young software developer, who were in the process of developing a computer game. Thirteen years before, in year 2005, I produced as director and screenwriter a short feature movie ‚The Trial‘, for which I took the idea from the novel of Franz Kafka, as an interactive movie. The reason was a discourse about film director as an author in the postmodern cinema of entertainment in my dissertation about film directing. The movie as an auteur film and its interactive version was a part of it.

Key words: film art, auteur film, film on demand, interactivity, director as author

1 UVOD

Leto 2020 je presenetilo tudi filmsko industrijo, ko je pandemija virusa SARS-CoV-2 ustavila filmsko produkcijo, saj bolj kot kjerkoli drugje pred filmsko kamero gre za insceniranje zgodb o medčloveških odnosih, ki pa naenkrat igralsko in produkcijsko niso bili več mogoči, dovoljeni. V filmski kader ni bilo več mogoče postaviti igralcev, ljudi, ki bi bili v tesni interakciji, na razdalji, ki je za človeka, za čustveno igro med ljudmi, ki jo sicer odslikava življenje, vselej nekje v intimni sferi, ki je zdaj postala sfera nevarnega prenosa smrtonosnega virusa. Nekdaj znanstvena fantastika (SciFi) in igra posebnih specialnih učinkov (VFX) v akpokaliptičnih filmskih shriljivkah je postala resničnost. Ne samo pred kamero, tudi v kinodvoranah, v katerih je ‚varna razdalja‘ najprej več kot prepolovila skupno doživljanje gibajočih slik na kinematografskem platnu, potem pa jih je virus dokončno izpraznil, zaprl. Luč, ki je pred pandemijo v dvoranah ugasnila zaradi svojske subverzije podoživljanja gibljivih slik na kinematografskem platnu, je zdaj pod težo pandemije ‚resnično‘ ugasnila in skupno kinematografsko iluzijo onemogočila, saj je tudi platno, zdaj pred praznimi sedeži, ostalo v temi. Rojstvo filmske umetnosti je povezano s prvo kinematografsko predstavo, kaj pa zdaj, ko so kinematografi ugasnili, ko jih je ugasnil virus, vsaj za trenutek, ki mu v začetku leta 2021 pravzaprav še ni videti konca.

Filmska umetnost s tem nikakor še ni ‚ugasnila‘, saj jo gledalec, enako tudi njeni ustvarjalci, še niso zapustili v vlogi, ki so jo doslej imeli. Tako eni kot drugi so začeli iskati nove poti sožitja, varne interakcije na daljavo. Nenazadnje je kinematografija oz. film eden od najbolj razširjenih oblik skupinske zabave, ki jo gledalec sicer vselej podoživlja predvsem individualno, skozi svoje življenjske izkušnje, skozi katere anticipira pri dogajanju na platnu. Gre za skupno ustvarjanje avtorske ekipe na eni, ter skupno zabavo na drugi strani, v danem trenutku pa je virus onemogočil obe strani.

Premiki v distribuciji oz. ‚repciji-konzumiranju‘ filmske umetnosti so se sicer začeli dogajati že pred pandemijo. Digitalizacija je produkcijsko-tehnično omogočila preprostejšo in dostopnejšo produkcijo, ne samo v primeru dokumentarnega filma, tudi ko gre za igrani filmski žanr. Medijske hiše, kot sta na primer Netflix ali Amazon, ki ponujajo filme preko ‚online‘ distribucije (‚online streaming services‘), so postale tudi same produkcijske hiše, ki vlagajo v produkcijo in niso več zgolj distribucijske platforme, kot se je sicer začelo njihovo poslanstvo. Produkcijsko so se razvile do te mere, da v lastni produkciji ponujajo serije in filme, ki so narativno in estetsko na zelo visoki ravni. Njihova produkcija se zato lahko enakovredno postavi ob bok produkciji velikih filmskih produkcijskih hiš. To nesporno dokazuje njihova participacija na tako veliki prireditvi filmske industrije, kot je podelitev Oscarjev. Film *Roma* (R: Alfonso Cuarón; 2018), ki je nastal v produkciji Netflix-a, je bil nominiran kar v desetih kategorijah in osvojil tri Oscarje, za najboljši tujejezični film, režijo in kinematografijo (kamero oz. direktorja fotografije). V produkciji Netflix-a je leto dni kasneje nastal tudi film Martina Scorseseja, *The Irishmen* (Irec; 2019), ki je enako kot *Roma* bil nominiran za deset Oscarjev.

Pandemija je obstoječe distribucijske ‚online‘ platforme, ki vsebinsko ponujajo serije in filme svetovne produkcije, nesporno porinila v ospredje, saj so ponudile izhod iz obstoječega stanja zaprtih kinodvoran. Hkrati so se jim pridružile še številne druge platforme, ki so v dani situaciji iskale svojo priložnost in ponudile različne nove online distribucijske možnosti. Zatorej ne preseneča, da so kot del filmske industrije tudi filmski festivali hitro našli sinergijo s temi online platformami, za katere so le-te na primer izoblikovale, festivalom ponudile posebno podplatformo oz. ‚festivalski kanal‘, pri čemer je bilo in je še vedno mogoče, enako kot v klasični izvedbi festivala, zakupiti vstopnice, ki so omejene s številom ‚sedežev‘ (ogledov) pred domačim ‚online zaslonom‘. S tem so si distributerji filmov, ki so dovolili tovrstno ‚digitalno‘ festivalsko participacijo filma v njihovi distribuciji, zagotovili, da bo film, ko se bodo ponovno odprle kinodvorane, čeprav je že bil prikazan v ‚on-line‘ festivalski izvedbi, še vedno zanimiv tudi za občinstvo, ki se bo vrnilo v kinodvorane – na primer kot distribucijski paket ‚festivalskih filmov‘ v izvedbi ‚LIFFE po LIFEE-u‘. Tovrstna kinematografska ponudba oz. ogled filmov je pri nas uveljavljen pri kinematografih, združenih v Art kino mreži Slovenije¹. Hkrati je tovrstna online festivalska omejitev števila gledalcev na sploh v prid distribuciji filmov, ki se oglašujejo skozi festivalsko udeležbo ali podeljenimi jim nagradami in še vedno lahko privabijo določeno

1 Primer vsakoletni ‚LIFFE po LIFEE-u‘ v kinematografu Slovenj Gradec

število gledalcev v kinematografe. Primer se navezuje na 31. Ljubljanski mednarodni filmski festival (LIFFE), ki se je v letu 2020 odvrtil preko platforme Cinesquare².

Ne le cineastična publika, tudi žirije LIFFE v posamičnih festivalskih sekcijah so imele edino možnost ogleda filmov ter v nadaljevanju podelitve festivalskih nagrad preko imenovane platforme – sam sem bil v festivalski žiriji, ki je podelila nagrado Art kino mreže Slovenije³.

Slovenska kinematografija oz. slovenski filmski ustvarjalci so v letu 2018 dobili svojo ‚Bazo slovenskega filma‘ (BSF)⁴, podobno kot v mednarodnem prostoru poznamo uveljavljeno ‚Internet movie data base‘ (IMDb)⁵. V času pandemije se je zgodilo prijetno presenečenje, saj je BSF širšemu slovenskemu občinstvu, v okviru akcije ‚Vsi (filmi) doma‘⁶, ponudila v brezplačen online ogled kar nekaj slovenskih filmov, ki so bili na razpolago v digitalni obliki in so jim avtorji slednje omogočili⁷. V vnaprej določenih terminih je bil mogoč ogled slovenskih filmov. Ne le komercialne platforme, tudi filmske baze, kot je BSF, so razširile svoje področje delovanja v dobrobit občinstva in filmske umetnosti, da se ne bi prekinila kontinuiteta. Film je v času pandemije postal ali ostal pomemben del ohranjanja kulturne zavesti naroda, pa tudi kot izhod ljudem iz objema pandemične utesnjenosti, ki jo je, tako ali drugače, pri ljudeh načela pandemija.

On-line distribucijske platforme so se in se še vedno vse bolj etablrirajo na evropskem medijskem trgu, postajajo vse bolj prodornejše in pridobivajo številne naročnike-gledalce. Evropska unija, evropski parlament, je zato v letu 2018 za evropski medijski trg, za vse številčnejše ponudnike tovrstnih medijskih storitev na tem trgu, pripravil predlog zakonskih določil, s katerimi tudi takima svetovnima online distribucijskima in produkcijskima platformama, kot sta Netflix in Amazon, ki si konkurirata na svetovnem in evropskem trgu, nalaga vsaj 30 odstotni delež vsebin, ki jih ponujata svojim evropskim naročnikom, da jih producirata v Evropi⁸. Za evropske filmske ustvarjalce vzpodbudno, še posebej, ker je Netflix napovedal, da bo dvignil produkcijo dokumentarcev, televizijskih šovov in igranih filmov, pri čemer pledira na lokalne vsebine in večjezičnost, ki odslikava prav kulturno raznolikost Evropske unije. Tudi tu je vmes posegla pandemija.

2 <https://cinesquare.net/>; Cinesquare je unikatni koncept, ki združuje trinajst držav jugovzhodne Evrope: Turčijo, Slovenijo, Hrvaško, Srbijo, Bosno in Hercegovino, Črno Goro, Severno Makedonijo, Albanijo, Grčijo, Romunijo, Bolgarijo in Ciper. Platforma je bila ustanovljena leta 2017 kot ponudnik TV na zahtevo in je v teh trinajstih državah kot prva in največja knjižnica videa na zahtevo s potencialnim dosegom 140 milijonov gledalcev. Cinesquare promovira evropski kino s poudarkom na filmski produkciji jugovzhodne Evrope. Ponuja predvsem filme, največ iz umetniške produkcije, leta 2019 pa je razširil ponudbo s TV-serijami. Cinesquare ponuja filmom potem, ko zapustijo platna kinodvoran, novo življenje. Z istim razlogom je bil leta 2019 ustanovljen tudi Filmski festival jugovzhodne Evrope na spletu, ki je na voljo v omenjenih 13 državah, pri čemer platforma sodeluje tudi z drugimi festivali in dogodki – vse z namenom promocije filma skozi oblikovanje katalogov in zbirki, sodeluje pa tudi pri nominiranju za prestižne filmske nagrade. Da bi se čim bolj približala gledalcem z različnih govornih območij, platforma postopno uvaja lokalizirane storitve. Med epidemijo covida-19 je Cinesquare razvil novo podplatformo, kjer se odvijajo festivali in dogodki – do sedaj se jih je zvrstilo že preko petnajst. Tudi Kino AIPA sodi mednje. (AIPA : Zavod za uveljavljanje pravic avtorjev, izvajalcev in producentov avdiovizualnih del Slovenije, k.o. - AIPA, k.o.)

3 <https://www.rtvsllo.si/kultura/liffe/nagrade-31-liffa-vodomec-za-film-sadezi-pozabe-christosa-nikouja/543083>

4 <https://bsf.si/sl/>; upravitelj BSF je Zavod Filмотeka, zavod za širjenje filmske kulture; BSF je nekomercialni in neprofitni izobraževalno-raziskovalni projekt, namenjen elektronskemu dostopanju do celovitega pregleda in arhiva slovenske filmske produkcije in filmske produkcije, pri kateri so sodelovali slovenski filmski ustvarjalci, vključno z besedili, fotografijami, avdiovizualnimi deli in drugimi vsebinami, ki so dostopne na spletnem mestu <https://bsf.si>.

5 <https://www.imdb.com/name/nm3691186/>

6 <https://bsf.si/sl/o-projektu/#pdf-gallery-2>

7 »Projekt *Vsi (filmi) doma* je bil zasnovan kot solidarnostna akcija, v okviru katere so filmski ustvarjalci podarili možnost brezplačnega ogleda svojih filmov. Šlo je za spodbudo oz. priključitev svetovnemu gibanju #ostanidoma, ki je bilo ustvarjeno za namen ozaveščanja javnosti o epidemiji in zajezitvi širjenja bolezni Covid-19. Sodelovanje v projektu je bilo prostovoljne narave, vabljeni so bili vsi filmski ustvarjalci. Za vsako AV delo je bilo pridobljeno pisno dovoljenje imetnikov avtorskih pravic. Vsi predvajani filmi so bili podnaslovljeni v skladu z veljavno zakonodajo. Kjer je bilo to mogoče, smo zagotovili tudi podnapise v angleškem jeziku. Ogled filmov je bil mogoč po vsem svetu.« (Kowarski in Pintarič 2020, 3)

8 Cook 2018.

Neozirajte se na zadnje dogajanje zaradi pandemije, tako kot v filmski industriji, se tudi med platformami, ki ponujajo njihove vsebine, bje neizprosno konkurenčni bolj, saj gre za umetnost, ki nagovarja širše množice. Netflix je zato konec leta 2018, znotraj svoje uspešne, žanrsko gledano futuristične serije-nanizanke ‚Black Mirror‘, s produkcijo interaktivne serijske-filmske različice, ‚Black Mirror: Bandersnatch‘ (R: David Slade), gledalcu ponudil filmsko vsebino na zahtevo.

Netflix se je poigral z novimi tehnologijami prihodnosti, sicer ob še vedno ‚klasični‘ filmski produkciji. Gre za svojsko interakcijo, kjer lahko gledalec ‚na zahtevo‘ sam vpliva na potek zgodbe, ko mu je to narativno in distribucijsko omogočeno, pri čemer ‚Bandersnatch‘ narativno ponuja številne interaktivne možnosti skozi sprejemanje odločitev glavnega protagonista.

Sama dostopnost tehnologije, tako produkcijsko kot distribucijsko, še zdaleč ni dovolj za ‚interaktivno zabavo gledalca‘. Predvsem je pomembna ustrezna vsebina, naracija, v katero je sploh mogoče oz. smiselno ‚na zahtevo‘ (interaktivno) posegati, sprejemati odločitve namesto protagonistov ali antagonistov, aktivno določati, kako bo zgodba potekala, torej kaj se bo zgodilo v naslednjem trenutku in kako bo to v posledici vplivalo na naracijo⁹. Gre torej za svojsko aktivno participacijo gledalca pri kreiranju usode protagonista znotraj dogajanja inscenirane filmske naracije. Ob tem ga pri odločitvah vodi predvsem njegovo emotivno stanje, v katero se zapleta skupaj s protagonistom v danih insceniranih situacijah.

2 FILMSKA UMETNOST NA ZAHTEVO

Filmska umetnost je bila že od svojega rojstva aktivno prepletena z gledalcem, saj se za njeno rojstvo smatra prva uspešno izpeljana javna kinematografska predstava, za katero so gledalci kupili vstopnico, da so si film lahko ogledali na kinematografskem platnu – govorimo o kinematografski predstavi, ki sta jo uspešno organizirala in izpeljala brata Auguste in Louis Lumière pod imenom Cinématographe Lumère v pariškem Salonu Indien du Grand Café, 28. decembra 1895¹⁰.

Gledalec je bil vselej, tako ali drugače, v izhodišču filmskega ustvarjanja, saj se filmi producirajo, da so prikazani na kinematografskih platnih ali na televizijskih zaslonih, tudi na distribucijskih platformah, kot sta Netflix in Amazon – *no matter how fantastic an event taking place on the screen might be, the audience is a witness to it and, in a sense, a participant in it; therefore, although the audience is conscious of the unreal nature of the event, it reacts emotionally as it would to a genuine event* (Lotman 1979, 55). Gre torej za umetnost, ki po svoji naravi nagovarja množice¹¹, gledalec pa je vselej tako ali drugače participiral v procesu nastajanja filmskega dela, če ne prej ko je film prišel v fazo distribucije. Skozi čas, zaradi nadgradnje gledalčeve izkušnje, ponuditi mu še nekaj več, predvsem pa tudi skozi razvoj tehnologije, ki je tesno povezana s filmsko industrijo, gledano tako produkcijsko-tehnično, kot distribucijsko, se je porodila tudi ideja o ‚aktivnem gledalcu‘ oz. ‚interaktivnem kinu‘, kjer bi gledalec lahko aktivno sooblikoval vsebino insceniranega filmskega dogodka, tako da bi namesto protagonistov sprejemal odločitve, s tem pa sam, vsaj navidezno, kreiral filmsko naracijo – filmska industrija si je vseskozi prizadevala, gledalca na čim bolj fascinantno način ‚povleči‘ v filmsko dogajanje (pojav cinematoscope formata, 3D tehnologije že v drugi polovici prejšnjega stoletja, IMAX kinematografov itd.), digitalizacija pa je ponudila še nekaj več, razen seveda možnosti kreiranja prepričljivih specialnih učinkov skozi računalniško animacijo ter s tem insceniranja brezmejnega človekove domišljije, omogočila je tudi uresničitev ideje ‚aktivnega gledalca‘, kot dokazuje uspešno izveden poskus medijske hiše Netflix z interaktivno filmsko verzijo ‚Black Mirror: Bandersnatch‘.

Ideja o ‚aktivnem gledalcu‘ je pravzaprav stara – kako je na primer izgledala ena od zgodnjih idej o interakciji s televizijo v bližnji prihodnosti, lahko primeroma vidimo v futuristični drami François Truffaut iz leta 1966, ‚Fahrenheit 451‘, ki je nastala po istoimenski literarni predlogi Raya Bradburya. V filmu je lik Linde Montag (Julie Christie) neposredno nagovorjen s strani njene televizijske družine. Na nagovor se aktivno odzove. Gre za iluzionistični ‚face-to-face‘ odnos, ki se v medijski psihologiji obravnava tudi kot ‚para-socialni odnos‘¹². Pojasnimo ga lahko kot vedenjski vzorec, ki

9 It begins like this: Should the teenage video game whiz Stefan have Sugar Puffs or Frosties for breakfast? Soon the choices become more consequential. Will Stefan work at a game company, tell his therapist about his mother, take his meds? As so often on "Black Mirror," reality is up for grabs. (Streitfeld 2018).

10 Sadoul 1960, 28.

11 Movie deals with the mass audience; movie must reach millions (Portnoy 1991, 8)

12 grundlegend für die parasoziale Interaktion ist die aktive Rolle der Zuschauer; die parasoziale Beziehung wird als Illusion einer Face-to-Face-Beziehung gesehen (Mikos 1996, 97)

se zgodi, ko se tako igralci, ki interpretirajo določeni lik v filmski naraciji, kot tudi gledalci, ki želijo posegati v to isto filmsko naracijo, morajo obnašati, kot da obstaja nek realni odnos med njimi, če tudi oboji zelo dobro vedo, da temu ni tako. Oboji morajo v tem ‚odnosu‘ uživati. V futuristični drami ‚Fahrenheit 451‘ je to zelo nazorno inscenirano, dramaturško uporabljeno, tj. kot del naracije, ki se dogaja v bližnji prihodnosti. Film ni interaktiven.

Na ravni insceniranega filmskega dogajanja mora filmski ustvarjalec, režiser-scenarist, ustvariti prepričljivo filmsko naracijo ter izoblikovati like, skozi katere bo ‚aktivni gledalec‘ lahko podoživljal njihove notranje konflikte, gonilno silo, ki ga žene skozi burno narativno dogajanje, da bo prišel do želenega cilja¹³. Režiser je izzvan, da s svojo filmsko ekipo ustvari stanje na filmskem platnu, ki se bo dotaknilo aktivnega gledalca¹⁴.

Filmski režiser je v svojem ustvarjalnem procesu podvržen načinu gledalčeve recepcije in če je le-ta v aktivni, interaktivni vlogi, mora ustvariti momente v procesu naracije, ki smiselno omogočajo poseganje gledalca v zgodbo oz. odločitve protagonista na filmskem platnu oz. televizijskem zaslону. Ne le scenaristično, tudi produkcijsko in montažno, na primer skozi ‚sugestivno montažo‘¹⁵, je potrebno gledalca na neki subtilni ravni pripeljati do pripravljenosti, prevzeti vlogo protagonista insceniranega dogodka in se odločiti namesto njega. Netflix je za poizkus, ki ga je gledalcem ponudil 28. decembra 2018, natančno 113 let po rojstvu filmske umetnosti (28. decembra 1895), uporabil scenaristično predlogo, ki je narativno grajena na odločitvah, ki jih mora sprejemati njen protagonist in so zato zlahka ponujene ‚na zahtevo‘, kot interaktivno poseganje gledalca v potek inscenirane naracije. Seveda je v primeru aktivne interakcije, tj. za vse gledalčeve odločitve, potrebno vsebine še vedno vnaprej produkcijsko oz. režijsko pripraviti, da zgodba lahko teče ne glede na sprejeto odločitev. Gre torej tudi za navidezno interaktivnost, ki je neoziraje se na odločitve gledalca še vedno v domeni filmskih ustvarjalcev, ki jo morajo produkcijsko pripraviti zanj.

3 BLACK MIRROR: BANDERSNATCH (NETFLIX)

Filmska umetnost ‚na zahtevo‘, torej interaktivnost, kot smo izpostavili spredaj, ni le produkcijsko-tehnično in distribucijsko pogojena, temveč predvsem narativno. ‚Black Mirror: Bandersnatch‘ narativno izhaja iz romana, ki v resnici ne obstaja, torej je izmišljen, z romanesknim naslovom ‚Bandersnatch‘, ki ga glavni protagonist interaktivnega filma oz. filma na zahtevo, Stefan (Fionn Whitehead), v Londonu leta 1984, ob vzponu prvih računalnikov ter računalniških iger, želi uporabiti za istoimensko računalniško igro, ki bi jo sprogramiral in preko računalniškega podjetja, ki se ukvarja z računalniškimi igrami, ponudil na trgu računalniških iger.

Netflix je po navedbah Todda Yellina, podpredsednika za njihovo ponudbo ‚online‘ vsebin, zainteresiran, da vsebine svojim naročnikom-gledalcem ponuja tudi v interaktivni obliki, ker so pri Netflixu prepričani, da se vpetost gledalca v slabe ali dobre odločitve protagonista filmske zgodbe emotivno v večji meri odraža na njem (‚aktivnem gledalcu‘), ker jih je na zahtevo sprejemal oz. sooblikoval¹⁶. Če si ogledamo igrani film ‚Black Mirror: Bandersnatch‘ na zahtevo, temu lahko pritrdimo, saj so odločitve glavnega protagonista, ki jih namesto njega lahko sprejema tudi gledalec, emotivno pogojene in protagonista, s tem tudi gledalca, lahko vodijo v negativna ali pozitivna razpoloženska stanja, vse od razočaranja, žalosti, pa do občutka sreče, veselja. Tako kot je to v resničnem življenju, se slednje dogaja tudi v filmski zgodbi, zato se soodločanje, ki poteka na zahtevo, razumljivo lahko odraža neposredno tudi na gledalcu. S tem se Netflixu seveda odpira ogromen potencial na medijskem trgu, pridobiti si dodatne naročnike, ki si želijo tovrstne aktivne emotivne zabave.

Film je vizualno privlačen, ko odslikava tehnološko revolucijo skozi prve računalnike za domačo

13 the first task in creating successful characterization is to make the audience identify with the main character; beside likability the protagonist must also be a universal figure struggling with the problems and obstacles of the story; scriptwriter must create such believable characters that the audience can immediately step over the hurdle of the personality of the well-known actor (Portnoy 1991, 22)

14 everything the director does is aimed at affecting the audience (Profers 2005, 17)

15 Zavodnik 2006, 116

16 "If bad things happen, you'll feel even more crestfallen, because you were responsible," said Todd Yellin, Netflix's vice president for product. "If the character is victorious, you'll feel even more uplifted because you made that choice." (Streitfeld 2018).

uporabo v osemdesetih letih prejšnjega stoletja. Narativno ponuja nekaj več zaradi tematiziranja medsebojnih odnosov ter občutkov krivde, povezanih s prikrito tragedijo, ki se je pripetila znotraj družine glavnega protagonista, ki se pred nami počasi razkriva skozi njegov brezupni napor, ustvariti presežek na trgu računalniških iger, za kar se inspirira v romaneskni predlogi ‚Bandersnatch‘, saj družinska tragedija ter s tem igra z občutki krivde zanjo, ki so zasidrani v njem, občutno pogojujejo njegovo psihološko stanje, s tem pa le-to vpliva tudi na njegovo programiranje računalniške igre. Zdi se, da je v brezizhodnem položaju, kar pa v interaktivni različici seveda pomeni, da bi ‚aktivni gledalec‘ bil pripravljen isti film ‚odigrati‘ skozi različne verzije-odločitve, da bi prišel do takega ali drugačnega zaključka, ki bi zadovoljil tako njega, gledalca, kot tudi protagonista insceniranega filmskega dogajanja, tj. skozi njegovo-izbrano narativno odločanje.

Gre za kinematografsko izkušnjo na ‚online‘ digitalni distribucijski platformi na zahtevo, pri čemer je sam film estetsko in narativno na ravni primerljivega kinematografskega filma ali vizualno izdelane televizijske serije. Ker v zgodbi gre za paralelne svetove, ki se med seboj prepletajo in so medsebojno povezani skozi odločitve glavnega protagonista ali gledalca¹⁷, odločitve lahko ponujajo zanimive narativne diskurze, ki smo jim priča na televizijskem zaslonu. Obstaja tudi ‚celovečerna‘ verzija filma, ki funkcionira povsem homogeno, pri čemer so v filmu dramaturško jasno postavljeni ključni momenti, ki so nedvoumno koncipirani za odločitve, tj. za odločitve gledalca namesto protagonista, saj protagonist v teh momentih niha v odločitvi med dvema stvarima.

Verzija filma na zahtevo naj bi ponujala več rešitev, zaključkov, pri čemer se zdi, glede na zapis Davida Streitfelda v The New York Times (2018), da tehnologija še ni povsem dovršena. Kakorkoli, ‚Black Mirror: Bandersnatch‘ lahko predstavlja ključni moment pri nadaljnjem razvoju filmske zabave na zahtevo, če bo publika to želela, če bo za to izpopolnjena tehnologija in se bodo ciljno za to razvijale vsebine, saj naj bi Netflix širom sveta v letu 2020 dosegel že okoli 195,5 milijonov naročnikov¹⁸.

4 DER PROZESS : AVTORSKI FILM IN FILM NA ZAHTEVO

Režiser in scenarist, Uroš Zavodnik, sem v letu 2005, podobno kot Netflix v letu 2018, zaradi dizertacije o filmski režiji, filmskem režiserju kot avtorju v postmodernem kinu zabave, kjer se pojavlja koncept ‚aktivnega gledalca‘, po lastni scenaristični predlogi, ki je idejno izhajala iz istoimenskega romana Franca Kafke, režiral igrani film ‚Der Prozess‘ (IMDb; BSF).

Uroš Zavodnik / Der Prozess (interaktivna DVD različica; na zahtevo - menu)

Posnel sem ga kot zaključeno avtorsko delo (avtorski film) ter kot interaktivno varianto, ki je omogočala, da se je gledalec namesto glavnega protagonista, Josefa K., pred preiskovalnim sodnikom odločil, se izrekel, je bodisi kriv ali ni kriv. Zaradi takratnih tehnoloških omejitev je skupaj, kot celoto, torej tako avtorsko kot interaktivno verzijo filma, bilo mogoče distribuirati samo preko DVD nosilcev, saj je le DVD tehnologija omogočala interakcijo. Šlo je torej za poskus interaktivne zabave gledalcev, tj. na zahtevo, v njihovem okolju domačega kina zabave. Avtorski film se je sicer lahko normalno prikazoval na filmskih festivalih, v kinu ali na TV.

17 Plot choices in "Bandersnatch" come thick and fast at the bottom of the screen, with only a few seconds to click one of them. (Streitfeld 2018)

18 <https://www.statista.com/statistics/250934/quarterly-number-of-netflix-streaming-subscribers-worldwide/>

Podobno kot pri Netflixu, je tudi v mojem primeru bilo potrebno najti zgodbo, ki bi bila primerna za ‚aktivnega gledalca‘ oz. za interaktivno zabavo, ‚na zahtevo‘, pri čemer je tako avtorsko kot interaktivno varianto bilo potrebno scenaristično pripraviti in posneti. Literarna predloga Franca Kafke ‚Der Prozess‘, ki sem jo uporabil kot idejno predlogo, torej ne gre za neposredno adaptacijo, mi je nudila možnost ustvarjalnega oblikovanja obojega, avtorske kot interaktivne variante filma.

Uroš Zavodnik / Der Prozess (interaktivna DVD različica; na zahtevo - odločitev)

Gledalec si avtorsko verzijo filma lahko ogleda, kot vsak drug igrani film, medtem ko se film v primeru interaktivne variante, v trenutku, ko se glavni protagonist glede svoje krivde mora izreči pred preiskovalnim sodnikom, ustavi. Za gledalca se na zaslonu izpiše, se pojavi vprašanje, kako naj se glavni protagonist odloči, bodisi da je kriv („Schuldig“) ali da ni kriv („Nicht Schuldig“).

Ko sprejme odločitev, se film glede na njegovo odločitev nadaljuje. To pomeni, da sem na filmskem setu moral v primeru te iste scene posneti različne filmske verzije (različna nadaljevanja zgodbe), ki sem jih potem glede na verzijo filma, torej naj si bo to avtorska verzija ali interaktivna z dvema različnima odločitvama, zmontiral v montaži. Seveda sem jih kot scenarist in režiser predvidel že v scenariju. Zaradi obsežnosti snemanja, tudi s tem povezanih stroškov, tako avtorske kot interaktivne verzije filma, sem znotraj filmske naracije predvidel samo to obliko interaktivnosti, lahko pa bi bilo še več odločitev, kot na primer pri ‚Black Mirror: Bandersnatch‘, saj je filmska zgodba to ponujala.

V procesu nastajanja filma sem se kot scenarist in režiser, ko sem pripravljala ter nadaljevala na filmskem setu ustvarjal interaktivno varianto filma, vsekoli soočal z gledalcem – tj. z navideznim gledalcem, ki sem se mu moral pri svojem ustvarjanju podrežati zavoljo njegove zabave, da se bo lahko sam odločil namesto glavnega protagonista, kako se bo nadaljevala zgodba. Najprej v scenariju, nato pa na filmskem setu, sem zato bil primoran zanj dodatno, poleg moje avtorske verzije, zrežirati in posneti še dve zanj prirejene verziji. To bi smiselno pomenilo, da se bo film zaključil na tri različne načine. Vendarle, ker tehnologija ne omogoča, da bi na osnovi odločitve gledalca lahko prišlo do samodejnega poljubnega generiranja vsebine, temveč jo je potrebno konkretno ustvariti, za gledalca jo mora pripraviti režiser skupaj s svojo avtorsko ekipo, sem se odločil, da stvari nekoliko ‚zavrtim‘. Zaradi produkcijsko-tehničnih razmer, ki so v bistvu še vedno enake tudi v tem letu (2021), kot sem jih imel na razpolago v letu 2005, ko sem film ustvarjal, sem se zavedal svoje moči režiserja-avtorja. Zato sem si rekel, če se moram kot režiser-avtor podrežati gledalcu, se bo moral ta isti gledalec podrediti tudi meni. Vse tri možne variante filma, tj. mojo-avtorsko, kot tudi interaktivno, v kateri se namesto protagonista odloči gledalec, sem narativno pripeljal do istega, mojega, avtorskega konca.

Iz tega gledišča, tj. istega konca, sem v primerjavi z Netflixom šel že korak dlje in zastavil vprašanje smiselnosti tovrstne zabave, saj je zaradi produkcijsko-tehničnih zmožnosti, vsaj kar zadeva film ali tv serije-nanizanke, še vedno vse v domeni avtorske ekipe, režiserja-scenarista in v bistvu gre pri tovrstnih vsebinah, ko se ponujajo na zahtevo, za navidezno interaktivnost, navidezno ponujanje filmskih vsebin na zahtevo.

5 KINO IN FILM NA ZAHTEVO

Ker je rojstvo filmske umetnosti in vsa njena dosedanja zgodovina tesno povezana s projekcijo gibljive filmske slike na platnu v zatemnjeni kinodvorani, trenutno pandemično stanje, ki ne omogoča projekcij, kinematografe, pa tudi filmske ustvarjalce, navdaja z bojaznijo, da bo kinematografski svet po pandemiji drugačen od tistega, ki smo ga doslej poznali. Kinematografska publika se v večini prilagaja na trenutno situacijo. Iščejo se novi načini filmskega užitka-zabave, ki jo ponujajo digitalne online platforme. Kino se je zato znašel v zagati in pričel z aktivnostmi, ki so bile doslej lastne njihovi 'digitalni' konkurenci.

Z aktivnim in sistematičnim vzgajanjem širše kinematografske publike ob kinematografskih projekcijah, predvsem mladega filmskega občinstva skozi filmske abonmaje za šole, se je v letih do pandemije občinstvo začelo vračati v slovenske in evropske kinematografe. Inicirani so bili različni projekti, tudi mednarodni, ki so temu pripomogli, na primer za ozaveščanje mladega filmskega občinstva o filmski kulturi oz. filmski umetnosti 'Film Education: from Framework to Impact'¹⁹. Vendarle, skozi nepredvidljive razmere se je zgodil zasuk, vrata kinematografov so se zaprla, dvorane izpraznile. Kinematografi so bili izzvani. Prisiljeni so bili iskati možnosti, kako vendarle stopiti v stik s svojimi gledalci ali ta dosedanji 'odnos' vsaj ohraniti z delom občinstva, predvsem z mladimi 'cinefili', ki so jih vzgajali. Zgodil se je za kinematografe precej nekonvencionalen prehod v sfero razpoložljivih možnosti VOD oz. online distribucije.

Preko kinematografa v Slovenj Gradcu, vključenega v Art kino mrežo Slovenije, sem tudi sam kot filmski ustvarjalec bil vključen v tovrstni proces. Pred pandemijo so gledalci tako imeli možnost vpisa v različne filmske abonmaje, ki pa jim niso zagotavljali samo ogled določenega izbranega števila filmskih predstav, temveč tudi možnost aktivnega diskurza o filmski umetnosti ter o posamičnem celovečernem filmu domače ali svetovne kinematografije skozi moje znanje in izkušnje, filmskega ustvarjalca. S tem so se jim odprle nove dimenzije razmišljanja o filmski umetnosti ter o filmu, ki so si ga ogledali, kot sem z vsemi temi dimenzijami v procesu predprodukcije, razvoja filmskega projekta, ter nadalje v fazi produkcije in postprodukcije soočen sam, ko mi je dana možnost, da realiziram svoj filmski projekt, bodisi igrani ali dokumentarni. V primeru slovenskih filmskih premier so bili organizirani pogovori z avtorskimi ekipami, z ustvarjalci filma. S tem je bila podana diverziteta soočenja z različnimi ustvarjalnimi pogledi, da niso bili omejeni zgolj in samo na moj avtorski pogled. Hkrati se je vzgajalo 'domače občinstvo', ki se je vračalo v kinematografe, k ogledu domače in tuje avtorske filmske produkcije.

Z zaprtjem kinematografov zaradi pandemije se je kontinuiteta in ves vložen trud v razvoj slovenskega kinematografskega občinstva sunkovito ustavilo. Čeprav je bilo v zraku upanje na skorajšnje izboljšanje situacije, ponovno odprtje kinematografov, je sledilo ponovno hitro zaprtje, zato tudi v tej dejavnosti ni bilo drugega izhoda kot poiskati nove načine distribucije ali vsaj ohranjanja stika s cineastično publiko, ki se je leta nazaj vzgajala, da je kino ob vsem tehnološkem napredku pri distribuciji filmskih stvaritev ostajal dovolj zanimiv in svojski za širšo občinstvo. Če se oprem na lastno izkušnjo, kinematograf, s katerim sem sodeloval oz. še vedno sodelujem, je za svojo mlajšo publiko poiskal nov, digitalni način distribucije, z 'online' distribucijsko kopijo distributerja, kot jo le-ta na primer ponuja filmskim festivalom, festivalskim žirijam, preko šolskega online sistema izobraževanja, znotraj katerega je bil ustvarjen filmski abonmajski dogodek. Učitelji in dijaki, enako kot v kinematografu, so dobili možnost, enakovredno abonmajskemu dogodku v kinematografu, tj. z mojo uvodno in zaključno diskurzivno intervencijo, pri čemer se je ob zaključnem diskurzu odprla nova opcija diskurza. Ker je film bil na ogled 'online', je ponudil možnost, če je seveda za to bila dana potreba, da smo si skupaj s publiko-abonenti lahko določeno sceno v filmu, bodisi zaradi njene pomembnosti v naraciji, karakterizaciji lika, ali zaradi estetskih vrednosti danega narativno-scenskega momenta, lahko ogledali znova in znova, torej povsem analitično-kritično ter produkcijsko-tehnično. Naenkrat je bila dana možnost ogleda filma 'na zahtevo', četudi zgolj in samo vsake posamične scene v enem in istem narativnem diskurzu, kot eden in isti kader.

19 <https://www.kinodvor.org/koraki-k-razvoju-filmske-vzgoje/>; <https://www.creativeeuropeuk.eu/funded-projects/film-education-framework-impact>; Projekt Evropske unije Film Education: from Framework to Impact, ki ga vodi Britanski filmski inštitut s partnerji: Danski filmski inštitut, Vision Kino in Francoska kinoteka.

Ta nova izkušnja je seveda takoj razkrila še dodatne možnosti, če in ko bi v distribuciji bil na voljo film, kot je moj ‚Der Prozess‘ ali ‚Bandersnatch‘, ki je nastal v produkciji Netflix-a. Mladi cineastični publiki bi naenkrat bila dana možnost diskurzivnega ter hkratnega interaktivnega posega v filmsko naracijo, ki bi za posledico imela tako ali drugačno nadaljevanje naracije, lahko pa tudi ustvarjanje sebi lastnega narativnega loka, izhajajočega iz sebi lastnih izkušenj. Zatorej bi vsak gledalec zase začel kreirati svojo lastno naracijo, vstopil bi v kreativni proces, podoben filmskemu ustvarjalcu. Kinematografska izkušnja, z digitalno online distribucijo filma na zahtevo, bi naenkrat postala cinematična, v kolikor bi publika bila zainteresirana tovrstnega poseganja v naracijo na podlagi sebi lastnih življenjskih izkušenj, vsekakor pa bi bila zelo izobraževalna pri razumevanju ustvarjanja naracije s strani filmskega avtorja, razumevanja procesa njegovega kreativnega ustvarjanja. Občinstvo bi vstopilo v ‚igro‘, ki je bila doslej praviloma izjemno avtorska. Razvila bi ustvarjalni potencial, zmožnost kreativnega razmišljanja, ki je vselej del procesa, v katerega vstopa filmski avtor, ko začne razmišljati o svojem filmskem delu, ki ga bo ustvaril in ponudil na ogled gledalcu.

‚Film na zahtevo‘ bi vsekakor lahko bil del ponudbe tudi kinematografov, vsaj v namene izobraževanja njihove ‚cinefske‘ publike, ko in če jo bodo kinematografi, ob izkušnji, ki jo trenutno prakticirajo zaradi danih omejitev, ponudili kot del njihove nove ponudbe v prihodnosti. Nekateri kinematografi že razvijajo svoje digitalne VOD platforme, zatorej je zelo verjetno, da se bo to tudi dejansko lahko zgodilo²⁰.

6 ZAKLJUČEK

V danem času pandemije, ki je zaprla kinodvorane, ustavila filmsko produkcijo, hkrati na novo ‚zagnala‘ distribucijske platforme, ki distribuirajo filmske vsebine gledalcu neposredno v njegov dom, se je na teh platformah filmska umetnost pojavlja tudi v povezavi z novimi rešitvami, kot so primeroma online filmski festivali kot del njihove filmske ponudbe. Tako festivali, kot platforme, s tem sinergetično nagovarjajo obstoječe naročnike platforme, hkrati tudi obstoječo in novo festivalsko publiko. Prišel pa bo seveda tudi čas po pandemiji, kot vselej v človeški zgodovini, ki bo zagotovo zahtevnejši od danega glede tovrstne distribucije, v smeri ohranitve ali celo pridobivanja nove publike-gledalcev-naročnikov. Zato ni nepomembno že zdaj ponovno razmišljati o filmski zabavi ‚na zahtevo‘.

Kot je bilo predstavljeno, v obeh filmskih primerih, mojem (‚Der Prozess‘; 2005), kot v primeru Netflix-a (‚Black Mirror: Bandersnatch‘; 2018), v bistvu gre za navidezno zabavo na zahtevo, za navidezno interaktivnost, saj je režiser tisti, ki skupaj s svojo avtorsko ekipo ustvari vse različice interaktivnih odločitev, ki se zgodijo znotraj filmske naracije. Vse seveda s ciljem uresničevanja aktivne zabave gledalca. Vendarle lahko iz obeh primerov tudi vidimo, da se v časovnem razdobju, ko sem sam insceniral avtorsko ter interaktivno verzijo igranega filma in ko jo je insceniral Netflix, produkcijsko-tehnično stanje v filmski industriji ni dosti spremenilo. Še vedno gre za obsežno produkcijo, ko in če se vsebina dodatno producira za interaktivne odločitve gledalca. Ker pa dandanes imamo na razpolago interaktivno ‚online‘ distribucijsko platformo, preko katere v primeru Netflix-a vsebine naročniško recipira že preko 195,5 milijonov naročnikov-gledalcev, je že postalo smiselno, ‚privoščiti‘ si tovrstno produkcijo, če je za to resničen interes na strani naročnikov in se denarni vložek lahko povrne ali celo multiplificira.

Koliko je smisla v produkciji interaktivnih filmskih vsebin za ‚aktivnega gledalca‘ na avtorski strani, tj. ustvarjalcev tovrstnih filmskih vsebin, je seveda odvisno od vsakega avtorja posamično. Kakorkoli, v mojem primeru interaktivne filmske produkcije sem v tej zvezi ustvarjalno podal jasno izhodišče, ko sem tako svojo, avtorsko verzijo filma, kot tudi interaktivno verzijo, pripeljal do enakega, mojega-avtorskega konca. Zato je iz mojega gledišča in izkušnje v produkciji interaktivnega filma na strani gledalca, da se vpraša in odloči, če je v tem res smisel, ko in če se sooča s filmsko umetnostjo, saj le-ta praviloma vselej reprezentira neko umetniško delo režiserja in scenarista, ki sta ga skupaj s svojo avtorsko filmsko ekipo, igralci, direktorjem fotografije, scenografi, ustvarjalci maske idr., ustvarila kot homogeno celoto, ki gledalcu prav tako omogoča podoživljanje takega ali drugačnega čustvenega izkustva, ko in če se prepusti dogajanju na filmskem platnu oz. na domačem zaslону.

20 Slovenska kinoteka je na primer digitalizirane kopije slovenskih filmov v trenutni situaciji, ki jo oblikuje pandemija, preko platforme BSF ponudila v online ogled; 4.februarja 2021, kot filmski poklon ob 100. obletnici rojstva Berta Sotlarja, ogleda filma ‚Ne joči, Peter‘; 8.februarja 2021 ciklus kratkih filmov režiserja Matjaža Ivanišina, prejemnika nagrade Prešernovega sklada.

7 LITERATURA IN FILMI

1. Cook, James. 2018. *Netflix will make dozens more European shows in 2019 in challenge to BBC*. Technologie Intelligence. The Telegraph. Located at <https://www.telegraph.co.uk/technology/2018/11/28/netflix-ramps-european-shows-ofcom-calls-home-grown-competitor/>
2. Kowarski, Lew Predan. Pintarič, Jasna. 2020. Vsi (FILMI) doma! #ostanidoma in glej slovenske filme. Zaključno poročilo. Filмотeka, zavod za širjenje filmske culture. Located at <https://bsf.si/sl/o-projektu/#pdf-gallery-2>
3. Lotman, Juri. 1979. *From Semiotics of Cinema – The Illusion of Reality*. V: Mast, Gerald; Choen, Marshall (1979), *Film Theory and Criticism, Introductory Readings*. Second edition, str. 55–70. New York: Oxford University Press.
4. Mikos, Lothar. 1996. *Parasoziale Interaktion und indirekte Adressierung*. V: Vorderer Peter [Hrsg.] (1996), *Fernsehen als „Beziehungskiste“ – Parasoziale Beziehungen und Interaktionen mit TV-Personen*. str. 97–106. Opladen: Westdeutscher Verlag.
5. Portnoy, Kenneth. 1991. *Screen Adaptation – A Scriptwriting Handbook*. Boston - London: Focal Press.
6. Proferes, Nicholas T. 2005. *Film Directing Fundamentals: See Your Film Before Shooting*. Second edition. Amsterdam [u.a.]: Focal Press.
7. Sadoul, Georges. 1960. *Zgodovina filma*. Izvirnik: „*Historie de l'Art du Cinéma des origines à nos jours*“, z dodatkom o jugoslovanskem filmu. Ljubljana: Cankarjeva založba.
8. Slade, David. 2018. *Black Mirror: Bandersnatch*. Interaktivna igrana futuristična celovečerna drama. 28.december 2018. House of Tomorrow in Netflix.
9. Streitfeld, David. 2018. *'Black Mirror' Gives Power to the People*. The New York Times. Located at <https://www.nytimes.com/2018/12/28/arts/television/black-mirror-netflix-interactive.html?smprod=nytcore-ipad&smid=nytcore-ipad-share>
10. Truffaut, François. 1966. *Fahrenheit 451*. Igrani film. Anglo Enterprises in Vineyard Film Ltd.
11. Zavodnik, Uroš. 2006. *Die Dekonstruktion der Filmregie, des Filmregisseurs als »Auteur« im post-modernen Unterhaltungskino – Filmregie auf Anforderung - Die Inszenierung eines interaktiven Spielfilms*. Dizertacija. Alpen Adria Universität Klagenfurt, Fakultät für Kulturwissenschaften in AGRFT Ljubljana.
12. Zavodnik, Uroš. 2006. *Der Prozess* (igrani film, avtorska in interaktivna varianta). Producenta: Uroš Zavodnik in Ivan Klarič.

Dodatne spletne povezave

1. <https://cinesquare.net/>
2. <https://bsf.si/>
3. <https://www.rtvsllo.si/kultura/liffe/nagrade-31-liffa-vodomec-za-film-sadezi-pozabe-christosa-nikouja/543083>
4. <https://www.statista.com/statistics/250934/quarterly-number-of-netflix-streaming-subscribers-worldwide/>
5. <https://www.creativeeuropeuk.eu/funded-projects/film-education-framework-impact>
6. <https://www.kinodvor.org/koraki-k-razvoju-filmske-vzgoje/>
7. <https://www.creativeeuropeuk.eu/funded-projects/film-education-framework-impact>

ESSAYS AND BOOK-PRESENTATION

Asistent Daniel Siter, mladi raziskovalec

Alma Mater Europaea – Fakulteta za humanistični študij, Institutum Studiorum Humanitatis,

PREDSTAVITEV ZNANSTVENE MONOGRAFIJE Z NASLOVOM ROGAŠKA ŠLATINA POD KLJUKASTIM KRIŽEM: ZDRAVILIŠČE MED OKUPACIJO 1941-1945 PRESENTATION OF A SCIENTIFIC MONOGRAPH TITLED ROGAŠKA SLATINA UNDER THE SWASTIKA: SPA RESORT DURING THE OCCUPATION OF 1941-1945

POVZETEK

V letu 2021 je pri znanstveni založbi AMEU - ISH izšla znanstvena monografija z naslovom Rogaška Slatina pod kljukastim križem: Zdravilišče med okupacijo 1941-1945, katere osnova temelji na moji triletni magistrski raziskavi (2016-2019), dodatno leto pa je bilo sinhrono z vključevanjem novih primarnih virov namenjeno prestrukturiranju poglavij ter nadgradnji in razširitvi vsebine za namen pretvorbe v znanstveno monografsko delo.

Monografska publikacija tako predstavlja izvirno štiriletno raziskovalno delo, ki na podlagi doslej še nepregledanih in neobjavljenih arhivskih virov, redkega slikovnega gradiva, šolskih kronik, matičnih knjig, občutljive osebne dokumentacije žrtev okupatorjevega nasilja in ostalih zasebnih zbirk, posnetih spominskih pričevanj še živečih prič (ustni viri) ter raziskovalnega dela na terenu (uporaba LIDAR tehnologije) celostno proučuje in analizira okupatorjevo oblast v spodnještajerski zasedbeni občini Rogaška Slatina v vojnih letih 1941-1945 z vsemi svojimi daljnosežnimi posledicami.

Znanstveno monografsko delo predstavlja prvo obsežno publikacijo z doslej najcelovitejšo in najbolj poglobljeno zgodovinopisno proučitvijo turbulentnega obdobja nemške zasedbe Rogaške Slatine.

Ključne besede: Rogaška Slatina, Spodnja Štajerska, okupacija, druga svetovna vojna

ABSTRACT

In 2021, the scientific publishing house AMEU - ISH has published a scientific monograph entitled Rogaška Slatina under the Swastika: Spa Resort During the Occupation of 1941-1945, which is based on my three-year master's research (2016-2019) and an additional year was beside inclusion of new primary sources intended for the restructuring of chapters and the upgrading and expansion of content for transformation into a scientific monograph.

The monographic publication is an originally four-year research work based on hitherto unreviewed and unpublished archival sources, rare pictorial material, school chronicles, central registers, sensitive personal papers from victims of Nazi violence and other private collections, recorded testimonies of living witnesses (oral sources) and field research (use of LIDAR technology) comprehensively studies and analyzes the occupier's power in the Lower Styrian occupied municipality of Rogaška Slatina in the war years 1941-1945 with all its far-reaching consequences.

The scientific monograph represents the first extensive publication with the most comprehensive and in-depth historical study of the turbulent period of the German occupation of Rogaška Slatina.

Keywords: Rogaška Slatina, Lower Styria, occupation, Second World War

1 UVOD

V letošnjem letu je pri znanstveni založbi AMEU – ISH¹ izšla znanstvena monografija z naslovom *Rogaška Slatina pod kljukastim križem: Zdravilišče med okupacijo 1941–1945*, ki je nastala na podlagi poglobljenega štiriletnega izvirnega raziskovalnega dela v letih 2016–2020.² Z izdano monografijo je sodobno slovensko krajevno zgodovinopisje pridobilo nasploh prvo obsežno znanstveno delo s celovito, poglobljeno in vsebinsko zaokroženo zgodovinopisno proučitvijo štiriletnega obdobja nacistične zasedbe zdraviliške občine Rogaška Slatina v vojnih letih 1941–1945 z vsemi njenimi daljnosežnimi posledicami.

Raziskava je zgrajena na večletnem pregledovanju, analiziranju, medsebojnem usklajevanju in končnem citiranju ogromne mase zbranega arhivskega gradiva, kjer gre v večjem delu za primarne vire, zgolj manjši delež je sekundarnega nastanka. Kar se tiče arhivske dokumentacije bodo v monografiji številne reprodukcije arhivskih dokumentov objavljene nasploh prvič. Monografija prav tako temelji na pridobljenih podatkih in reprodukcijah iz šolskih kronik in matičnih knjig, med ključnimi viri pa so tudi dragocene – a skrajno občutljive – zasebne dokumentacije žrtev nacističnega terorja in njihovih preživelih potomcev ter ostale zasebne zbirke lokalnih in drugih slovenskih zbirateljev, posneta spominska pričevanja še živečih prič (sklop pridobljenih ustnih virov tekom obširnega intervjuvanja), tiskani viri (zlasti časopisje) in mikrofilmsko gradivo. Raziskava obenem vključuje celo raziskovalno delo na terenu (uporaba LIDAR tehnologije). V monografiji je prav tako večji del slikovnega gradiva, pridobljenega iz mnogih arhivskih fondov in muzejskih fototek, objavljen nasploh prvič. Za splošnejše zgodovinske orise nemške zasedbe slovenskega dela Štajerske, raznarodovalno-ponemčevalnega delovanja okupatorja in ostalih vidikov okupacije je bila pritegnjena še skrbno izbrana znanstvena literatura (monografije, članki, zborniki in zborniški prispevki, zapisani memoari), ki služi kot sestavni del ogrodja raziskave.

Prvi raziskovalni izsledki o okupirani Rogaški Slatini so bili v osnovnem orisu prvič predstavljeni in javno objavljeni aprila 2018 na otvoritvi odmevne razstave *Rogaška Slatina kot obmejno mesto Tretjega rajha, 1941–1945*. Nastala je kot rezultat enoletnega projektne delo v sklopu raziskovalnega projekta ARRS o okupacijskih mejah.³ Avtorji razstave (Peter Mikša, Daniel Siter, Božo Repe in ostali cenjeni sodelavci) smo se poleg splošnega invazijskega in okupacijskega orisa takratnega slovenskega prostora Kraljevine Jugoslavije primarno osredotočili na prikaz delovanja državne oz. okupacijske meje med nemškim rajhom in sosednjo neodvisno državo Hrvaško na reki Sotli v zaledju Rogaške Slatine (sotelska meja še danes razmejuje dve samostojni in neodvisni republiki) ter vplivom zastražene, ožičene in zaminirane meje na obmejno okoliško prebivalstvo. Izdana znanstvena monografija se lahko upravičeno šteje za pionirsko znanstveno delo, ki bralcem ponuja prvo celovito, podrobno in objektivno zgodovinopisno obravnavo turbulentnega dogajanja v okupirani zdraviliški občini Rogaška Slatina. Monografija tako analizira vse ključne vidike, plati in posledice delovanja nacistične okupacijske oblasti v Rogaški Slatini, v uvodni vpeljavi pa pojasni tudi usodno predvojno dogajanje.

1 Alma Mater Europaea – Fakulteta za humanistični študij, Institutum Studiorum Humanitatis, Ljubljana.

2 Kompleksna raziskava je sprva dobila podobo v zaključnem magistrskem delu z naslovom *Rogaška Slatina v obdobju nemške okupacije (1941–1945)* na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (mentor doc. dr. Peter Mikša, 2019) in je bilo v letu 2020 predlagano za fakultetno študentsko nagrado in univerzitetno Prešernovo nagrado. Magistrsko delo je služilo kot osnovna podlaga za znanstveno monografijo, ki je v letu 2020 sinhrono z vključevanjem novih, doslej še neobjavljenih virov, doživela prestrukturiranje poglavij in podpoglavij ter nadgradnjo in še dodatno razširitev vsebine za namen pretvorbe v znanstveno monografijo.

3 Tematika okupirane Rogaške Slatine v vlogi obmejnega mesta nemškega rajha (1941–1945) se je raziskovala pod okriljem triletnega (od maja 2017 do aprila 2020) temeljnega raziskovalnega projekta ARRS (J6-8248) z naslovom »Napravite mi to deželo nemško ... italijansko ... madžarsko ... hrvaško! Vloga okupacijskih meja v raznarodovalni politiki in življenju slovenskega prebivalstva«, ki ga je skupaj s partnerskimi ustanovami pod krovnim vodstvom red. prof. dr. Boža Repeta izvajal Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, financirala pa ga je Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

2 RAZISKOVALNE TEHNIKE IN METODOLOGIJA

Začetne težave in zakonske ovire

Arhivsko gradivo o zdraviliški občini Rogaška Slatina v obdobju nacistične okupacije (1941-1945) je razdrobljeno po mnogih arhivskih fondih, ki so za nameček razpršeni v številnih slovenskih in tujih arhivskih in muzejskih institucijah. Pri naročanju in pregledovanju arhivskega gradiva sem se v začetni fazi raziskovanja srečeval z nekaterimi ovirami, katere bom izpostavil v nadaljevanju. Najprej je bilo potrebno natančno pregledati vse vodnike in inventarje ter popise arhivskih fondov,⁴ za katere sem smatral, da lahko posedujejo gradivo, potencialno primerno za raziskavo. V poštev so prišli zlasti fondi tistih ustanov, uradov in organizacij, ki so med vojno delovale v Rogaški Slatini. Ker raziskava predstavlja študijo na ravni krajevne zgodovine, pri iskanju po arhivskih popisih pogostoma ni bilo niti osnovnih iskalnih ključev, zaradi česar je pregledovanje marsikdaj in marsikje potekalo po principu skrajno zamudnega naključnostnega iskanja. Zgolj eden mnogih primerov je denimo arhivsko gradivo *Deželnega svetnika okrožja Celje* (ARS, fond 1602), ki med drugim ločeno po okupacijskih let vsebuje po posameznih mesecih zbrana situacijska poročila, izmenjana ali med nemškimi okupacijskimi župani ali pa odposlana od vseh županov na urad deželnega svetnika okrožja Celje pod vodstvom Antona Dorfmeistra (do njegovega atentata februarja 1945 v Frankolovem). Poročila v glavnem niso sortirana ločeno po posameznih okupacijskih občinah (vsega skupaj jih je bilo v okrožju Celje 33), zato je bilo potrebno za mesece vseh okupacijskih let posebej pregledati vsa poročila popolnoma vseh občin, ki so naslavljale svoje dokumente na Dorfmeistrov okrožni urad v Celju. Med vsem tem gradivom je bila tudi dokumentacija za okupacijsko občino Rogaška Slatina. Ko so bili pregledi popisov arhivskih fondov zaključeni, je sledilo naročanje arhivskega gradiva, kjer sem naletel na drugo oviro.

Pri naročanju arhivskega gradiva sem se soočil z zakonskimi omejitvami glede možnosti dostopa in vpogleda v zakonsko varovano arhivsko gradivo z osebniimi podatki. Tovrstno gradivo varujejo zlasti določila drugega odstavka 65. člena ZVDAGA (Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih), zaradi česar dokumentacija ni dostopna v celoti. Omejitve iz določil omenjenega člena določajo, da postane javno arhivsko gradivo v javnih arhivih, ki vsebuje osebne podatke (nanašanje na zdravstveno stanje, spolno življenje, žrtve kaznivih dejanj zoper spolno nedotakljivost, zakonsko zvezo, družino in otroke, storilca kaznivih dejanj in prekrškov, versko prepričanje in etnična pripadnost) dostopen za javno uporabo 75 let po nastanku gradiva ali 10 let po smrti posameznika, na katerega se podatki nanašajo, če je datum smrti znan. V nasprotnem primeru je takšno gradivo v skladu s četrtrim odstavkom 65. člena ZVDAGA uporabniku dostopno le v anonimizirani obliki, kar bi v mojem primeru (tj. ob tolikšni količini naročenega gradiva) pomenilo neobvladljive napore in stroške za arhivske službe, zame konkretno pa prevelike časovne razmike ter preprečenje poglobljene študije in neizpolnitve zastavljenih raziskovalnih ciljev. Zavoljo celostne in objektivne raziskave je bilo potrebno na Arhivsko komisijo nasloviti vlogo za odobritev izjemnega dostopa do celovitega javnega in zasebnega arhivskega gradiva (vključno z zakonsko varovanimi osebniimi podatki) v ARS, ZAC in PAM (Pokrajinskem arhivu Mariboru). Prošnja je bila pri ARS vložena 19. decembra 2017, njena obravnava je potekala na seji 2. marca 2018, kjer so se člani Komisije odločili za ugoditev in pozitivno razrešitev oddane vloge z nekaterimi izjemami pri javnem in zlasti zasebnem arhivskem gradivu. Slednje me pri sami raziskavi niso ovirale. V skladu z določili prve in pete točke Odločbe (spisana 9. marca 2018 v Ljubljani) sem predmetne osebne podatke še živčih ali manj kot deset let pokojnih posameznikov in reprodukcije dokumentov s takšnimi podatki zavoljo preprečevanja vsakršne zlorabe zakril oz. anonimiziral.⁵

Arhivski viri in muzealije

Znanstvena monografija v prvi vrsti temelji večletnem obširnem pregledovanju (in kasnejšem analiziranju ter medsebojnem usklajevanju) zlasti primarnega arhivskega gradiva v Arhivih Republike

4 Popis arhivskega fonda predstavlja primarni pripomoček za uporabo arhivskega gradiva. Vsebovati mora osnovne, standardizirane podatke, ki jih imenujemo »elementi popisa«. Obvezni elementi so: signatura (številčna ali črkovna oznaka, ki sistematično umesti popisno enoto na določeno mesto v arhivu oz. na določeno mesto v okviru pripadajočega fonda ali zbirke), naslov (z nekaj besedami predstavljena vsebina popisne enote), čas nastanka gradiva popisne enote ter obseg in količina gradiva popisne enote v številu in vrstah tehničnih enot ter dolžinskih metrov. Republika Slovenija: Arhivsko gradivo: Pripomočki za uporabo arhivskega gradiva. <https://www.gov.si/teme/arhivsko-gradivo/> (dostop 20. februar 2021).

5 Arhiv Republike Slovenije: Arhivska komisija, Odločba, št. 0120-23/2017/2, 9. marec 2018, 1-6.

Slovenije (ARS Ljubljana), Zgodovinskem arhivu Celje (ZAC), Hrvaškem državnem arhivu (HDA Zagreb), arhivu Slovenskega šolskega muzeja (Ljubljana) ter muzejskega (zlasti slikovnega gradiva v sklopu pregledanih muzejskih fototek) v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije (MNZS Ljubljana) in Muzeju novejšje zgodovine Celje (MNZC). Za posamezna Wehrmachtova divizijska poveljstva – natančneje za 132. nemško pehotno divizijo – je bilo uporabljeno tudi mikrofilmsko gradivo NARA (*National Archives and Records Administration*), dostopno na svetovnem spletu. Konkretno za Rogaško Slatino in prostor severno od zdravilišča, od koder je v Rogaško Slatino 11. aprila 1941 vkorakala 132. divizija, pridejo v poštev mikrofilmi serije oz. zbirke T-315, znotraj tega pa mikrofilmski zvitek 1384, ki vsebuje podrobna poročila na nivoju divizije, posameznih polkov in ostalih manjših formacij znotraj sestava 132. divizije. Gradivo je bilo mikrofilmato v Aleksandriji.

Temeljito sem pregledal več kot 50 fondov arhivskega in muzejskega gradiva, za katere se je izkazalo, da posedujejo za raziskavo pomembne in koristne podatke. Ostali pregledani fondi niso bili niti šteti. O obširnosti raziskave priča dejstvo, da so bili podatki v sklopu nastajanja pričujočega dela črpani iz 90 arhivskih škotel ter več drugih tehničnih enot in map. Podrobnejša analiza raziskovalnega dela v posameznih arhivskih institucijah kaže naslednjo sliko:

- Iz HDA v Zagrebu so bili podatki pridobljeni iz enega arhivskega fonda z dvema arhivskima škatlama.
- iz ARS v Ljubljani je bilo citiranih deset arhivskih fondov (75 škotel).
- iz ZAC v Celju so bili podatki pridobljeni iz devetih arhivskih fondov (13 škotel).
- preostalo objavljeno arhivsko (zlasti zbrani viri zgodovinarja Toneta Ferenca o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941-1945) in mikrofilmsko gradivo na spletu (mikrofilmi 132. divizije, serija T-315, zvitek 1384).

Poleg arhivskih virov je potrebno izpostaviti še gradivo, ki je bilo zbrano in pridobljeno v arhivih muzejev, inštitutov in ostalih ustanov. Pri tem imam v mislih zlasti fototeke obeh muzejev (MNZS in MNZC), računalniški program MNZS o prisilno mobiliziranih v nemško vojsko (podatki pridobljeni v septembru 2017), arhiv Slovenskega šolskega muzeja v Ljubljani (podatki citirani iz dveh map), imenski seznam smrtnih žrtev druge svetovne vojne (Inštitut za novejšjo zgodovino, Ljubljana) in arhiv fotografij Steklarne Rogaška (pregled fotografij izveden 10. novembra 2017).

Ostali viri

Ustni viri in zasebne zbirke:

V obsežnih intervjujih⁶ zbrana spominska pričevanja še živečih prič, ki so usodo in tragično obdobje nacistične okupacije izkusili na lastni koži, so podala raziskavi dodatno vrednost in omogočila osebno interakcijo z obravnavano temo, nazornejši vpogled in lažje razumevanje takratnega dogajanja. Pri raziskavi okupiranega zdravilišča Rogaška Slatina je bilo tako opravljenih vsaj 18 kompletnih intervjujev, pri čemer je šlo tako rekoč za »lovljenje zadnjega vlaka«. Slednje se izkazuje zlasti v dejstvu, da je do tega trenutka precej pričevalcev, ki so s podanimi spominskimi pričevanji sodelovali pri raziskavi, žal že pokojnih.

Vzporedno s pričevalnimi osvetlitvami preteklosti je potrebno omeniti še širok nabor dragocene zasebne dokumentacije pričevalcev ali njihovih preživelih potomcev (občutljivo osebno gradivo žrtev okupatorjevega nasilja) in zasebne zbirke lokalnih ali drugih slovenskih zbirateljev. Skupno sem zbral dokumentacijo iz vsaj 18 zasebnih zbirk (osebnih arhivov), ki so pomembno doprinesli k nastali znanstveni monografiji.

Tiskani viri ter šolske kronike in matične knjige:

V raziskavo je bil prav tako pritegnjen temeljit pregled šolskih kronik treh šolskih ustanov (Podružnične osnovne šole Kostrivnica pri Rogaški Slatini, I. osnovne šole Rogaška Slatina in osnovne šole Rogatec) ter mrliški listi iz mrliških knjig Krajevnega urada Rogaška Slatina za razdobje 1941–1948 in poročne knjige za razdobje 1942–1945.

Pri tiskanih virih (zlasti časopisju) so bile po devetih časopisih pregledane ali posamične številke ali pa vse številke, izdane v toku štirih okupacijskih let. Ob kritičnem pretresu sta bila za prikaz splošnega dogajanja še posebej koristna vira okupatorjev časopisni tednik Štajerski gospodar (izhajal

6 Celotni nabor ustnih virov sem pridobival tekom večletnega (2017–2021) intervjuvanja še živečih pričevalcev. Posneta pričevanja hranim v obliki avdioposnetkov.

v slovenščini in nemščini) ter časnik in dnevnik *Marburger Zeitung* (tudi uradno glasilo Štajerske domovinske zveze) z rednim obtokom po vsej slovenski Štajerski ter uradni list »*Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark*« za spodnještajersko zasedbeno cono, kjer je šef nemške civilne uprave objavljala nacistična zakonska določila, predpise, odredbe, odloke, navodila, naznanila in razne pravne akte. Pod kritičnim očesom je koristno tudi preostalo okupatorjevo gradivo (zlasti glede uvida v način njegovega uničevalnega razmišljanja). Nepogrešljiva je za vojni čas izjemno kakovostna in temeljito dodelana nemška statistična publikacija za zasedeno Spodnjo Štajersko z naslovom »*Ergebnisse der Bevölkerungsbestandsaufnahme in der Untersteiermark vom 29. November 1942*«, ki zajema natančne statistične (populacijske, rasne, politične, gospodarske in jezikovne) preglednice po posameznih okupacijskih občinah.

3 POVZETEK MONOGRAFIJE Z ZAKLJUČKOM

Znanstvena monografija predstavlja izvirno štiriletno zgodovinsko raziskavo zdraviliške občine Rogaška Slatina in njenega obsotelskega zaledja v vojnih letih 1941–1945, ko je nacistični škorenj nasilno poteptal Balkanski polotok in z zasedbo takratne Kraljevine Jugoslavije okupiral večji del Slovenije. Poglobljena raziskava ponuja prvo temeljito in celostno proučitev obdobja štiriletne zasedbe občine Rogaška Slatina, ki jo je 11. aprila 1941 brez boja zasedla nemška vojska. Okupacija obmejnega zdravilišča ponazarja enega mnogih primerov okupiranih mest na Spodnjem Štajerskem, a v primerjavi z ostalimi kraji pod zasedbeno oblastjo nacistov s pomembnimi razlikovanji in izrazito specifično zgodbo. Rezultati kažejo, da je bil pomen zdraviliške občine Rogaška Slatina zaradi zdraviliškega in steklarskega pomena, velike namestitvene kapacitete, sedežev številnih nacionalsocialističnih zvez, organizacij in komisij, uradov policijske, polvojaške in vojaške oblasti ter lege ob nemško-hrvaški državni meji na reki Sotli mnogo širši in na nekaterih področjih celo ključen za delovanje Spodnje Štajerske, kjer se je Rogaška Slatina uveljavila kot pomembno obmejno mesto Tretjega rajha. Če vzamemo v obzir še nekoliko širši okvir in v ponazoritev vključimo pozicioniranost vseh nemških zasedbenih pokrajin z režimom civilnih uprav, je bila Rogaška Slatina eno izmed najjužneje ležečih zdravilišč Hitlerjevega imperija.

Štiriletna okupacija spodnještajerskega zdravilišča se uvršča med najtemnejša poglavja v krajevni zgodovini Rogaške Slatine, ki je poznana po svoji bogati in izjemno dolgi zdraviliški tradiciji, kateri se je v poznih dvajsetih letih prejšnjega stoletja pridružilo še steklarstvo. Tega, po čemer je kraj širom sveta pridobil svoj največji sloves, nemški okupator ni spreminjal. Tovarna stekla je ostala in skoraj nemoteno delovala do zadnjih mesecev predzadnjega leta vojne. Podobno velja tudi za zdraviliško jedro, ki je s siceršnjimi omejenimi namestitvenimi kapacitetami še naprej služilo vlogi prilagojenega vojnega turizma – počitku gostov in okrevanju frontnih ranjenec iz višjih oficirskih slojev. V preostale spektre kraja pa je okupacija zarezala tako močno, da so sledi in materialne vojne ostaline vidne še danes, spomini na obdobje okupacije pa so sicer med redkimi še živečimi pričami po tolikih letih še vedno prisotni. To delo je zato poklon vsem preživelim in umrlim žrtvam nacističnega nasilja, ki so med drugo svetovno vojno zaradi okupatorjevega terorja v Rogaški Slatini trpeli. V zasedeni zdraviliški občini je okupator sežigal slovenske knjige, prepovedal rabo slovenščine in namesto nje uvajal obvezno nemščino, domačine pa vztrajno opominjal, da niso Slovenci in jim pod strogimi raznarodovalnimi pogoji dodeljeval tuje državljanske kategorije, ki so temeljile na temeljih rasnega in političnega ocenjevanja. Zatiral in uničeval je slovensko kulturo in narodno zavest, pri čemer je stremel k etnocidu oz. etničnemu uničenju naroda. Mnoge družine in skupnosti so bile povsem razbite: preiskani, osramočeni, aretirani, zaplenjeni, izseljeni in izgnani, deportirani v taborišča, ustreljeni, prisilno mobilizirani v okupatorjeve obvezne delovne in vojaške oddelke – spisek grozot nima konca. Npopravljive krivice ostajajo in ne bodo nikoli izbrisane. Še dandanes se nekateri pričevalci in njihovi potomci borijo, da bi jim bili priznani statusi žrtev vojnega nasilja, kar bi jim pomenilo določeno obliko moralnega zadoščenja, a nič več kot to. Nekaterim sem s posredovanjem arhivskih dokumentov, ki zadevajo njih osebno, pri tem pomagal.

Primarni cilj raziskave je večplastni prikaz kompleksnega delovanja okupacijske občine Rogaška Slatina v obdobju druge svetovne vojne. V knjigi skušam slediti principu hkratne vsebinsko-kronološke sinteze, čemur prilagam posamezna poglavja in pripadajoče vsebinske podenote. Poglavja si sledijo v sistematičnem redu. V prvem delu raziskave pozornost posvečam predvojnemu obdobju v takratni Kraljevini Jugoslaviji, kjer se je vzporedno z naraščanjem moči in vpliva nacionalsocializ-

ma v Hitlerjevi Nemčiji čedalje vidneje kazala vloga pronemško in kasneje pronacistično usmerjenih petokolonskih gibanj na jugoslovanskih tleh, kjer so s svojo široko razvejano obveščevalno dejavnostjo in izdajalsko aktivnostjo zavestno delovala v prid nacistične države. Poudarek je zlasti na krovni organizaciji nemške narodne manjšine v predvojni Jugoslaviji, tj. Švabsko-nemški kulturni zvezi, ki je bila v predvojnem obdobju pomembna postojanka nemštva in nemških teženj. Prostor Rogaške Slatine je spadal pod organizacijsko in upravno domeno kulturbundovske krajevske skupine iz Rogatca, katere ustanovitev je bila prijavljena šele ob koncu marca 1939. Zanimiv je spisek njenih glavnih ustanoviteljev, kjer med naštetimi folksdojčerji izstopa ime Herbert Miglič – kasnejši okupatorjev župan zasedbene občine Rogaška Slatina, ki ob ustanovitvi kulturbundovske celice v Rogatcu postane tudi njen predsednik. Kakor druge tovrstne struje je tudi rogaški Kulturbund takoj po svoji ustanovitvi pričel z zbiranjem občutljivih informacij iz številnih gospodarskih, administrativnih, političnih, družbenih in vojaških sfer delovanja jugoslovanske države ter zaupne osebne podatke o lokalnih prebivalcih. Pri tem se je posebna pozornost namenjala zlasti narodno zavednim in politično aktivnim Slovencev ter osebam, ki naj bi do Nemcev gojili sovražno razpoloženje. Vsi ti podatki so bili posredovani Südostdeutscher Institut v Gradec, kjer so prejete spiske urejali in analizirali, preverjali ter jih usklajevali s svežimi informacijami, ki so bile pridobljene v aprilskih dneh leta 1941 na zadnjih tajnih sestankih v Gradcu. V dneh pred vdorom nemških čet na Balkan so nacistični uradniki na podlagi dolgoletnega zbiranja občutljivega gradiva v Gradcu pripravili natančne aretacijske spiske domnevno sumljivih in nevarnih ljudi, po katerih so se po prevzemu občinskih uprav ravnale nemške okupacijske oblasti in v skladu s temi vnaprej pripravljenimi sezname priprle in izgnale ogromno število Slovencev. Tovrstni dokumenti, ki so med drugim ohranjeni tudi za širši prostor Rogaške Slatine in Rogatca, potrjujejo dejstvo, da so folksdojčerji iz okoliša Rogaške Slatine in ostali simpatizerji nacističnega režima v dneh tik pred napadom na Jugoslavijo nosili pomemben delež krivde pri usodah, ki so kasneje doletele prebivalce zdravilišča in sosednjih krajev. S svojim izdajanjem in prenašanjem občutljivih podatkov v sovražnikove roke so okupatorju razkrili ljudi, ki naj bi se jih bilo potrebno tako ali drugače znebiti, s čimer so mu ob vzpostavitvi okupacijske uprave znatno olajšali delo. Tako niti ne preseneča, da so bile marsikatero usode prebivalcev Rogaške Slatine posledično zapečatenе že v Gradcu in to še pred samim napadom. Osnova raznarodovalnega terorja, ki ga je okupator v vsej svoji izkrivljeni obliki v zdravilišču izvajal po njeni zasedbi, je bila torej zasnovana že v predvojnem obdobju.

Sledi poglavje o združenem napadu tabora sil osi na Jugoslavijo, pri čemer se fokusiram na slovenski prostor, preko katerega so se z zahoda prebijale italijanske vojaške čete, s severne meje (nekdanje avstrijsko-jugoslovanske meje) pa motorizirani in mehanizirani bojni oddelki Wehrmachta – tisti čas najbolj pripravljene, izurjene in opremljene vojske na evropski celine. V sklopu tega poglavja analiziram tudi vojaško moč obeh taborov: ladjevje, kopenske sile in vojno letalstvo. Iz primerjave je seveda jasno, da kraljeva jugoslovanska vojska z zasnovanim obrambnim načrtom nikakor ni mogla upati na ugoden vojaški razplet proti superiornemu Wehrmachtu. Prvi oprijemljivi znaki o nemških invazijskih namerah so se pojavili že ob koncu marca in v prvih dneh aprila 1941, ko so nemški diplomati in drugi predstavniki rajha pričeli z umikanjem iz celotne Jugoslavije. Če jugoslovanskemu političnemu in vojaškemu vodstvu tudi to ni bilo dovolj, je do več kot zgovornega dokaza o Hitlerjevih napadalnih namenih prišlo 1. aprila pozno popoldan, ko je bil polkovnik Vladimir Vauhnik (jugoslovanski vojaški ataše v Berlinu) preko telefona in anonimnega grozilnega pisma obveščen o predvidenem pričetku nemškega napada, ki naj bi bil odprt s silovitimi letalskimi napadi na prestolnico kraljevine. Signalni so bili seveda dovolj jasni, toda omenjenim alarmnim poročilom se ni najbolj verjelo, pričetek aktivne vsesplošne mobilizacije jugoslovanske vojske pa se je lahkomišelnostno prelagal. Generalštab jugoslovanskih oboroženih sil je vse do napada živel v zmotni zablodi, da se bo vojni z nemško vojsko mogoče izogniti. Temu seveda ni bilo tako. Kakor je bila Jugoslavija opozorjena, je najprej nastradal Beograd, čeprav je bil še pred napadom razglašen za odprto in nebranjeno mesto.

Širši okoliš Rogaške Slatine z Obsoteljem se je znašel v invazijskem polju 51. nemškega armadnega korpusa, ki je v smislu vojaške hierarhije deloval pod večjo in nadrejeno invazijsko formacijo – Weichsovo 2. nemško armado. Dostopne poti s fronte črte na nekdanji avstrijsko-jugoslovanski meji do obmejnega slatinskega zdravilišča je branila Dravska divizija, ki je sodila v organizacijsko-operativni razpored 7. jugoslovanske armade. Glavni raziskovalni ozir je namenjen 132. nemški pehotni diviziji (delovala znotraj nadrejenega organizacijsko-operativnega sestava 51. korpusa) in njene-

mu začetnemu premikanju, strateškemu zbiranju, pripravljanju na napad in bojnemu prebijanju s frontnih položajev na takratni nemško-jugoslovanski meji do Rogaške Slatine, kamor divizija prode 11. aprila 1941. Tega dne so nemški vojaški oddelki Rogaško Slatino v glavnem zgolj prečkali in se v kraju niso zadrževali pretirano dolgo. V tistem času je bila namreč vojna za slovensko ozemlje že dokončno izgubljena, razbita jugoslovanska vojska pa je v silni dezorganizaciji in neredu bežala proti osrčju kraljevine. Še pred prihodom divizije na to območje so nemška letala Rogaško Slatino tudi bombardirala, saj je osebje Dravskega divizijskega poveljstva v popolni zmedbi in neredu 8. aprila 1941 pribežalo iz Maribora v zdravilišče in se začasno namestilo v Slatinskem domu. Odločilno izdajalsko vlogo so zopet odigrali lokalni petokolonaši, kulturbundovci in nemčurski renegati, ki so o prebegu okrožnega poveljstva divizije nemudoma poročali nemški vojski.

Po zasedbi zdravilišča Rogaška Slatina 11. aprila 1941 je po nekajdnevni vojaški upravi in začetnem prevzemanju občinskega urada sledilo uvajanje lokalne civilne uprave pod vodstvom okrajnega političnega komisarja SA-Standartenführerja Roberta Komareka in njemu podrejenega folksdojčskega okupacijskega župana Herberta Migliča. V ljubljanskem domu (med vojno preimenovan v *Grazer-Heim*) v Rogaški Slatini se je namreč v nekajtedenski začetni zasedbeni fazi vzpostavil sedež političnega okraja Šmarje pri Jelšah, kamor je upravno in teritorialno spadala tudi Migličeva okupacijska občina Rogaška Slatina in celo čezmejna hrvaška občina Hum na Sotli (del Hrvaškega Zagorja), ki si jo je okupator začasno priključil k svojemu ozemlju in Uiberreitherjevi civilni upravi za Spodnjo Štajersko. (Začasna priključitev je vplivala na spremenjen potek nemško-hrvaške državne oz. okupacijske meje v zaledju Rogaške Slatine in je bila posledica delovanja osrednje nemško-hrvaške razmejitvene komisije s sedežem v današnjem hotelu Slovenija v Rogaški Slatini, kjer se je na podlagi upoštevanja ključnih gospodarskih okoliščin odločalo o urejanju manjših mejnih nesoglasij, razreševanju ključnih obmejnih vprašanj in izpeljavi zadnjih popravkov na mejni reki Sotli). Približno isti čas je župan Miglič v Občinskem domu (isti objekt ima še danes funkcijo občinske stavbe) prevzel občinsko upravo iz rok domačih petokolonašev, kulturbundovcev in nemških simpatizerjev, ki so na temeljih sestanka 12. aprila 1941 zasegli občinski upravni aparat in čakali na prihod okupatorjevega župana. Po uspešni vzpostavitvi civilne uprave je nemška oblast pričela s takojšnjim ustanavljanjem represivnega oblastnega aparata z nameščanjem okupatorjevih organov, raznarodovalnih organizacij in zvez ter policijskih vzvodov, ki so tvorili jedro lokalne okupacijske oblasti. Slednja je delovala v duhu takratne nacionalsocialistične ideologije, izvajala okrutne dejavnosti in zvesto sledila skupnim ciljem velikopoteznega raznarodovalno-ponemčevalnega programa in etničnega uničenja podjarmljenih prebivalcev. Program raznaroditve in terorja je bil za Rogaško Slatino pripravljen že pred invazijo na Kraljevino Jugoslavijo na tajnih srečanjih obmejnega pokrajinskega urada nacionalsocialistične stranke v Gradcu.

Okupator je Slovence takoj po zasedbi obsodil na narodno smrt. Prizadeval si je za uničenje slovenskega naroda kot etnične enote (etnocid), kar naj bi dosegel z uporabo velikopotezno zasnovanega raznarodovalnega programa, ponemčevalnih akcij in silovitega terorja.⁷ V prostoru napovedanega tisočletnega tretjega rajha naj bi Slovenci med vsemi zatiranimi narodi širom okupirane Evrope izgini in v najkrajšem času – v kakšnih štirih ali največ petih letih, po nekaj desetletjih pa bi se spremenili samo še v zgodovinski pojem. Fokus naloge je med drugim prav tako primarno usmerjen v celovito analizo okupatorjevega programa raznarodovanja, ponemčevanja in terorja v občini Rogaška Slatina, kar je na obravnavanem območju potekalo v dveh fazah. Prva oz. začetna faza je trajala od sredine aprila do pozne jeseni 1941 in je bila najintenzivnejša. Poleg spremembe zunanega videza

7 Ti trije sklopi zajemajo naslednje uničevalne ukrepe: hitro in popolno aneksijo zasedenih slovenskih pokrajin, spreminjanje zunanega videza dežele (ponemčenje osebnih in krajevnih imen ter napisov), zaplembe in uničevanje slovenskih knjižnic oz. arhivov, sežig molitvenikov, knjig, leksikonov, ukinitvev in prepoved pouka v slovenščini, splošna prepoved slovenskega jezika, knjig in tiska, uvedba obveznih tečajev nemškega jezika, obvezno sporazumevanje in pisanje v nemščini, gradnja in obiskovanje nemških otroških vrtcev in šol ter ustanavljanje nemških mladinskih organizacij. Preko svojih okrajnih ukinitvenih komisarjev so nacisti poskrbeli tudi za razpust vseh slovenskih političnih, kulturnih, gospodarskih in celo dobrodelnih organizacij, društev, združenj, strank, zvez ter raznih skladov, preiskave stanovanj in zaplembe imetja ter osebnega premoženja, začetne aretacije, izgoni in izselitve. Redno so se prirejali tudi apeli, politična zborovanja in drugo. Za uničevanje slovenskega naroda se je uporabljalo še suženjsko delo s sterilizacijo, zavzeto in natančno rasno in politično pregledovanje ter ocenjevanje, dodeljevanje državljskih kategorij, splošno uničevanje slovenskega političnega, kulturnega in družbenega življenja ter načrtno množično kolonizacijo Nemcev.

dežele (odstranjanje slovenskih napisov in nadomeščanje slednjih z nemškimi), uničevanja slovenskega tiska in prepovedjo splošne rabe slovenščine, zajema začetni sklop niz aretacij politično aktivnih, narodno zavednih in izobraženih Slovencev, nasilnih preiskav, zaplemb stanovanj in ostalega imetja, deportacij čez sotelsko mejo, preselitev ter rasnopolitično, dednozdravstveno in narodnostno pregledovanje in podajanje rasnih in političnih ocen, kar je potekalo v sklopu prijav za članstvo v Štajerski domovinski zvezi (Steirischer Heimatbund). Heimatbund predstavlja največje in ključno raznarodovalno in ponemčevalno politično telo nacistov na Spodnjem Štajerskem, članstvo v tej zvezi pa je veljalo kot osnovni pogoj za pridobitev kasnejšega nemškega državljanstva in s tem pravice do obstanka na spodnještajerskih tleh. Raznarodovanje in teror se nato nadaljujeta v sklopu druge faze v letu 1942, ko se okupator poleg uvedbe protizakonite prisilne mobilizacije v nemško vojsko in državno delovno službo (posebna vidika raznarodovanja) odloči še za usmritev pripadnikov narodnoosvobodilnega gibanja in steklarjev. Delavci steklarne v Tržišču pri Rogaški Slatini so že po napadu na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941 postali zaradi svoje delovne zavednosti in kasnejšega razkrinkanja komunistične celice znotraj tovarne stekla glavni sovražniki nemškega rajha. Skoraj sočasno je sledila tudi internacija svojcev ustreljenih steklarskih talcev, partizanskih družin in aktivistov OF v celjski Stari pisker ter nemška koncentracijska in otroška taborišča. V internaciji v nemških koncentracijskih taboriščih je direktno ali indirektno umrlo najmanj 29 prebivalcev Rogaške Slatine, vsaj 13 jih je internacijo preživel. Slatinčani so umirali v naslednjih taboriščih: Dachau, Mauthausen, Auschwitz, Baumgarten, Rawensbrück, Strnišče pri Ptuju in navsezadnje tudi v kazenskem delovnem taborišču v Rogaški Slatini. Prav tako je bilo najmanj 34 slatinskih talcev hladnokrvno postreljenih v sodnih zaporih v celjskem Starem piskru in Mariboru. Otroke postreljenih žrtev so odpeljali na rasne preglede v deško okoliško šolo Celje, tiste z zadovoljivimi rasnimi ocenami so nato odotod premestili v zbirna otroška taborišča in jih kasneje predali prevzgojnim domovom organizacije Lebensborn, čemur je na koncu sledila še krušna posvojitve nadomestnih nemških staršev.

Ko so v Rogaški Slatini v letu 1941 potekali rasnopolitični pregledi je bilo ponižanje popolno. V kraju, kjer so se še pred vojno prirejale različne koncertne prireditve, plesi in družabni dogodki, so se med okupacijo izvajale rasne meritve: merjenje oblike in velikosti človeških lobanj, nosov, ušes in ostalih telesnih okončin, preverjanje barve las, dlak, oči, telesnih refleksov in ugotavljanje prisotnosti morebitne judovske krvi. Če upoštevamo, da je med vojno na tem območju delovalo znano zdravišče z deležnim mednarodnim obiskom, potem so bile dodeljene rasne ocene za okupatorja resnično porazne. Nihče izmed prebivalcev Rogaške Slatine ni prejel najboljše rasne ocene I. Samo 9 % jih je spadalo v drugo rasno kategorijo, največji del slatinske populacije (kar 83 %) pa je prejel rasno oceno III. Nadaljnjih 8 % se je še znašlo v najslabši četrti rasni kategoriji. Pri ugotavljanju posameznih ras je bilo stanje za nemškega okupatorja nekoliko znosnejše. 9. novembra 1942, ko je Štajerska domovinska zveza opravila popis vsega prebivalstva na Spodnjem Štajerskem, je bilo v okupirani Rogaški Slatini vsega skupaj 5.951 prebivalcev, ki so bili razdeljeni na naslednje državljanske kategorije: 4.931 (82,9 %) nemških državljanov na preklc z zelenimi legitimacijami, 151 (2,5 %) stalnih nemških državljanov z rdečimi članskimi izkaznicami, 763 »zaščitenec nemškega rajha« (12,8 %), 5 oseb (0,1 %) brez državljanstva in 101 oz. 1,7 % tujcev. Podobno stanje je prevladovalo tudi pri obisku političnih zborovanj, ki so denimo novembra 1942 sočasno potekala v 37 krajevnih skupinah celjskega okrožja. V Migličevi občini se je zborovanja udeležilo zgolj 16,1 % občinske populacije oz. nekaj manj kot 1.000 oseb. Ponemčevalni napor v Rogaški Slatini so bili med nemško okupacijo izjemno intenzivni. Vzrok za to se skriva tudi v študiji dr. Helmuta Carstanjena, ki se je kot Himmlerjev nacionalnopolitični referent in rasni preiskovalec ukvarjal z načrtom razvoja jezikovnega ponemčenja in premika jezikovnih mej, pri tem pa je določil Rogaško Slatino (kjer je imel v zvezi s tovrstno vsebino tudi večdnevno konferenco) za eno izmed točk formiranja nove nemške jezikovne postojanke. Visoko stopnjo izvrševanja ponemčevalne politike v Rogaški Slatini potrjuje tudi podatek, da je bilo od izmed vseh občin samo v nekajkrat večjem Celju med letoma 1941 in 1942 prirejenih več obveznih jezikovnih tečajev učenja nemščine kot v Rogaški Slatini. Kako resno so se Nemci lotili svojega raznarodovalnega oz. ponemčevalnega dela priča tudi to, da so se v Migličevi zdraviliški občini za otroke prirejale celo lutkovne predstave v strogi nacionalsocialistični ideološki podobi.

Raziskava prav tako zajema nasploh prvo celostno obdelavo delovanja okupatorjevega šolstva v občini Rogaška Slatina in v glavnem temelji na arhivskem gradivu iz Slovenskega šolskega muzeja, šolskih kronikah in okupatorjevih šolskih publikacijah. Med nemško zasedbo so na ozemlju občine Rogaška Slatina in Kostivnica delovale tri ponemčevalnice (*Volksschule*): nemška ljudska osnovna

šola pri Svetem Križu (10 razredov), štirirazrednica v Kostrivnici in predvojna Državna narodna šola nad občinsko stavbo (šest razredov). Vzpostavljena je bila tudi šola za gospodinje, nemška obrtno-poklicna šola in kratkotrajna kmetijska poklicna šola v Kostrivnici. Ob koncu vojne je nemški pouk in suhoparno vcepljanje nacistične ideologije potekalo tudi v zasebnih hišah in gostilnah pogostoma izgnanih lastnikov ter Učiteljskem domu nad zdraviliščem. Ob začetku izvajanja okupacijske oblasti so bili slovenski učitelji in ravnatelji preseljeni oz. izgnani preko meje na Hrvaško, čemur je sledil prihod nemško govorečih učiteljev in učiteljic. Šolske in učiteljske knjižnice s slovenskimi učbeniki so bile sežgane in uničene. Pouk v izključno nemškem jeziku, za katerega so bile vnaprej predpisane nemške učne knjige, se je v Rogaški Slatini pričel vršiti 1. maja 1941. Med glavne predmete je sodilo učenje nemščine, življenjepisa Adolfa Hitlerja, učenje nemških pesmi in pravilno petje ter eksercic. Vzgoja je bila izjemno trda, disciplina pa surova in brez popuščanja. Sramotilni izrazi in zbadljivke, lasanje, pretepanje, kaznovanje in zapiranje otrok po koncu pouka okupatorjevemu učiteljskemu osebju nikakor ni bilo tuje in je bilo v redni uporabi.

Protizakonita prisilna mobilizacija v okupatorjeve uniformirane delovne oddelke in oborožene sile z območja Rogaške Slatine prav tako predstavlja povsem nova in doslej še neobjavljena poglavja, ki dajejo tudi prve končne izračune o številu prisilno vpoklicanih. V vlogi obveznega službenja nemške vojaške obveze, s čimer je bilo grobo kršeno mednarodno vojno pravo, so se slatinski fantje borili in umirali na največjih frontah v okupirani Evropi, po vojni pa je nova socialistična oblast preživele mobilizirance zaničevala, zmerjala s psovki in jim vztrajno zavračala odškodninske zahtevke ter invalidne bonitete. Nemški mobilizacijski organi so v prostoru zdraviliške občine popisali in v evidenco registrirali vsaj 1.036 vojaških in delovnih obveznikov (skoraj 17 % vsega prebivalstva v občini), od tega so v *Reichsarbeitsdienst* in *Wehrmacht* mobilizirali 585 posameznikov oz. nekaj manj kot 10 % slatinskih občanov. Pri tem je potrebno poudariti, da pričujoča analiza upošteva zgolj tiste prebivalce Rogaške Slatine, ki so bili v letih 1942–1945 prisilno mobilizirani v nemške oborožene sile in državno delovno službo. Seveda so nacisti štajerske Slovence prisilno novačili tudi v druge uniformirane formacije, ki so tako ali drugače delale za nemški vojaški stroj. Koliko prebivalcev in prebivalk Rogaške Slatine je bilo med nemško okupacijo prisilno vpoklicanih v *Wehrmannschaft*, *Volkssturm*, domovinsko protiletalsko topništvo, organizacijo Todt in ostale pomožne vojaške službe oz. koliko ljudi iz zdravilišča se je med vojno znašlo v narodnoosvobodilnih bojnih vrstah (Kozjanski odred, 14. divizija itn.), novoustanovljenih jugoslovanskih brigadah (tvorjene tudi iz slovenskih vojnih ujetnikov – torej nekdanjih nemških vojakov) ali celo v Rdeči armadi ostaja neznano in bo temu tako najverjetneje tudi v prihodnje, saj je ugotavljanje medsebojnih prepletov in prehodov med navedenimi okupatorjevimi in partizanskimi enotami izjemno kompleksno. Podobno velja tudi ugotavljanje števila mrtvih. Po podatkih *Društva mobiliziranih Slovencev* in okupatorjeve uradne statistične publikacije za beleženje spodnještajerskih frontnih žrtev vemo, da je do konca vojne v nemški vojski umrlo 90 Slatinčanov. Zopet pa ne vemo, koliko slatinskih mobilizirancev v nemški vojaški službi je med vojno in po koncu vojne umrlo v raznih vojnih ujetništvih (ali pa na poti do tja) oz. v novoustanovljenih bojnih enotah, ki so se borile na strani zaveznikov za uničenje nemškega rajha kot denimo jugoslovanske brigade, ki so bile ustanovljene iz jugoslovanskih ujetniških taboriščnikov – tudi Slovencev, ki so bili še pred ujetjem v službi nemške vojske.

Po Hitlerjevem napadu na Sovjetsko zvezo junija 1941 so postali steklarji zaradi svoje delovne zavednosti glavni sovražniki nemškega rajha, ki so se za povrh vsega znotraj tovarne stekla povezovali še v delovanje komunistične celice. V približno istem času, ko je okupator pričel z vojaško in delovno mobilizacijo je prišlo do razkrinkanja komunistične celice in pomora delavcev steklarne v sklopu streljanja talcev v celjskem gestapovskem zaporu Stari pisker, čemur so sledile tudi nacistične represalije nad svojci postreljenih talcev, partizanskimi družinami in sorodniki aktivistov OF. Odrasle so deportirali v nemška koncentracijska taborišča, otroke z zadovoljivimi rasnimi ocenami pa so preko raznih zbirnih otroških taborišč predali ustanovam organizacije *Lebensborn*, kjer jim je bila namenjena prevzgoja in krušna posvojitev. To obdobje, čas med junijem in oktobrom 1942, je v delu definirano kot druga faza raznarodovalnega terorja v Rogaški Slatini. Poglavje je zgrajeno na temeljih občutljivega gradiva iz dragocenih zasebnih zbirk, ki vsebujejo nazorne družinske dokumente (pisma in fotografije) ter pričevanj še živečih prič oz. žrtev (ali njihovih potomcev), ki so streljanje v Starem piskru doživeli na lastne oči in pri tem izgubili svoje svojce, sorodnike, prijatelje.

Od leta 1943 naprej je bil v zdravilišču poleg policijske bolnice, kamor so v glavnem prihajali visoko odlikovani oficirji nemške vojske (najpogosteje zaradi frontnih ran in poškodb) vzpostavljen tudi otroški tabor oz. kamp (KLV oz. »*Kinderlandverschickungs-Lager*«) za ogrožene otroke iz mestnih področij nemškega rajha, ki so bila zaradi ključne strateške lege, pomanjkanja primernih protibombnih zaklonišč, obratovanja vojaške industrije in drugih gospodarskih inštalacij čedalje pogosteje podvržena uničujočemu zavezniškemu bombardiranju. Ob koncu leta 1944 se je okupator na Spodnjem Štajerskem pripravljal na obrambo najjužnejših rajhovskih meja, pri čemer je Rogaško Slatino in njen obsotelški okoliš spremenil v velikansko gradbišče fortifikacijskih sistemov, ki naj bi po iluzornih nacističnih predstavah zaustavili silovite nalete združenih protihitlerjevskih armad. Iz strelskih in protitankovskih jarkov ter zemeljskih bunkerjev, ki so jih v hudih zimskih vremenskih pogojih izkopavali zlasti prisilno privedeni domači civilisti, ni bil sprožen samcat strel. Glavnina najelitnejših zavezniških armad je že prej prodrla v osrčje nemškega rajha in mu zadala usodni strel. Med januarjem in februarjem 1945 je vojna vihra dosegla tudi Rogaško Slatino, ki je bila v začetku leta 1945 večkrat bombardirana.

Maja 1945 je Rogaška Slatina s svojo bližnjo okolico veljala za enega izmed glavnih izhodnih koridorjev bežečemu hrvaškemu ljudstvu, vodilnim državnim funkcionarjem in politični eliti ustaške NDH na čelu s poglavnikom Antejem Pavelićem ter enotam njegovih oboroženih sil, ki so zdraviliški kompleks izkoristile za krajši postanek. Hotelski in drugi prenočitveni objekti v Rogaški Slatini so namreč med vojno ostali v glavnem nepoškodovani, zato so čezenj potekale velike evakuacijske poti tistih, ki so se ob koncu druge svetovne vojne na slovensko-hrvaških tleh znašli na strani poražencev. Velike namestitvene kapacitete Rogaške Slatine in njeni okoliški gozdovi so se tako v maju 1945 pri umikanju iz Zagreba in begu proti domnevno varnemu angloamerišskemu zasedbenemu območju znašle neposredno na začrtani evakuacijski poti najvišje vojaškopolične strukture režima ustaške NDH ter umikajočih nemških bojnih oddelkov iz skupine armad E in njenih kolaborantov. Zadnji stanek državopolitičnega vrha NDH in Paveličevega glavnega poveljstva, na katerem je bil poglavinik prvič seznanjen s kapitulacijskimi namerami nemške zaveznice, se je odvil ravno v enem izmed zdraviliških hotelov v osrčju Rogaške Slatine. Četudi se je največji oboroženi konflikt v zgodovini človeštva v Evropi formalnoppravno končal v prvi polovici maja 1945, so se gverilski boji preživelih ostankov nemških kolaboracionističnih enot po gozdovih v okolišju Rogaške Slatine nadaljevali še več tednov po uradni kapitulaciji tretjega rajha – državni tvorbi, ki ji je Hitler napovedal tisočletni obstoj, realnost in trdna zavezniška volja pa sta ji namenili 12 let in nekaj mesecev.

Čas med letoma 1941 in 1945 predstavlja najtemnejše poglavje v sicer večstoletni krajevni zgodovini in bogati zdraviliški tradiciji Rogaške Slatine. Štiriletna okupacija in maščevalno delo socialistične oblasti v povojnih mesecih – spodbujeno od videnih tragedij in končnega vojnega zmagoslavja – predstavlja zapuščino, ki se 76 let po umiku okupatorja s tega območja na terenu še vedno kaže v obliki nevarnih materialnih vojnih ostalin in sledi ter (po)vojnih grobišč. Spomini na obdobje nacistične vladavine v dandanes priljubljenem turističnem kraju vztrajno bledijo in tonejo proti večni pozabi. Tovrstne spominske drobce nosi v sebi samo še peščica še živečih prič in žrtev nacističnega terorja, ki so hkrati zadnji neposredni pomnik o trpljenju in nepopravljivih krivicah. V znamenju minule 80. obletnice od usodnega 11. aprila 1941, ko je svastika zaplapolala z vrha Zdraviliškega doma (takrat in še danes osrednje simbolike zdraviliškega parka in mesta), naj ta zgodovinopisna raziskava – poleg celostne osvetlitve takratnega dogajanja in počaščenja še živečih in umrlih žrtev terorja v Rogaški Slatini – zdajšnjim in prihodnjim generacijam služi tudi kot orodje ohranjanja zgodovinskega spomina (nauka) in opominjanja pred zločini totalitarnih režimov. Če bodo ti upi vsaj približno izpolnili zastavljena pričakovanja, potem sta raziskava in izdano delo dosegla svoj namen.

Nataša Novak

RAZLAGA JORUBSKEGA FENOMENA ABIKU IN TEORIJA DRUŽINSKE PODOBNOSTI AN EXPLANATION OF THE YORUBA PEHNOMENON ÀBÍKÚ AND A THEORY OF FAMILY RESEMBLANCE

POVZETEK

V prvem delu avtorica pobljže predstavi fenomen abiku, kakor ga srečamo med nigerijskimi Jorubi. Umeščen je v širše kulturno-religiozno izročilo oriš, ki fenomen razlaga ter vanj vnaša duhovni vidik, kjer so ljudje imeli obredno podporo za življenje, ne pa ustrezne zdravstvene oskrbe. Fenomen zaobjame razlago, teorijo in opis vedenja, življenja posebnega človeka, odstopanja od »normalnega«, ki je v praksi podprt z različnimi obredi. Za lažje razumevanje fenomena abiku avtorica slednjega dopolni z obrazilom -izem, ki fenomen dodatno pojasni in nadaljuje z razlago skozi teorijo družinske podobnosti.

Ključne besede: Jorubi, abiku, otroci in mladostniki, družinska podobnost

ABSTRACT

In the first part, the author presents the phenomenon of Àbíkú as we encounter it among Nigerian Yoruba. It is placed in the broader cultural-religious tradition of Òrìsà which explains the phenomenon, introduces a spiritual aspect where people had ritual support for life rather than adequate health care. The phenomenon encompasses the explanation, theory and description of behaviour, the life of a special person, the deviation from the „normal“ which is supported by various rituals in practice. To make easier understanding the Àbíkú phenomenon, the author adds the -ism to further explain the phenomenon and continues to explain it through the theory of family resemblance.

Key words: Yoruba, Àbíkú, Children and Adolescents, Family Resemblance

1 UVOD

Z orišami sem se prvič srečala na potovanju v Brazilijo, kamor sem se odpravila s skupino Slovencev v letu 2003. V domovini je bila leta 2007 uradno ustanovljena Duhovna skupnost oriš – energij narave, a so se številna izobraževanja o jorubski filozofiji oz. religiji življenja pričela že v letu 2003. Oriše izhajajo iz kulturno–religijskega izročila etnične skupine Jorubov iz Nigerije, njihovega izročila božanstev/oriš in duhov/spiritov. V tem prispevku se posvetim zlasti njegovemu fenomenu abiku, ki v dobesednem prevodu pomeni »rojen za umret«. Abiku nosi več različnih imen glede na etnično skupino, npr. *Ogbanje*, *amanakpa*, *Nwonnheowa*. V angleščini nima dobesednega prevoda, uporablja se besedna zveza »born-to-die« (Ogunleye 2020, 2–3). Skozi koncept abikuja se razlaga smrtnost majhnih otrok do pubertete in ponovnega rojstva isti materi, otrokove fizične in psihične posebnosti, kar se prenese tudi v odraslo dobo, opisuje poseben značaj, vedenje, darove osebe kakor tudi način življenja. Fenomen abiku predstavlja teoretično razlago in iskanje rešitev skozi obrede, da otroci preživijo in odrastejo v polnopravne člane skupnosti, tako da se prekine pakt z nevidno skupnostjo v nevidnem svetu in prestavi datum abikujeve smrti.

2 METODE

Zastavljene naloge se lotim tako, da najprej umestim fenomen abiku v širše pojmovanje oriš/božanstev, predstavila bom indikatorje za določitev abikuja, ki se pokaže skozi divinacijo ali vedenje, življenje posameznika. Pri tem bom uporabljala zlasti študij dostopne literature kakor tudi aktivne participacije v obredih oriš.

Pregledala sem literaturo, ki je na voljo v Sloveniji na temo o abikujih, v okviru Duhovne skupnosti oriš – energij narave. Zaobjela sem snov predavanj, ki jih je v Sloveniji izvedel dr. Síkírú Sàlámi, z naslovi *Egungun* v letu 2005, *Egbe*, *Ibedži in abiku* ter *Vzgoja abiku otrok* v letu 2006, življenjski ciklusi od akosedžaje do rituala prehoda v letu 2010 in *Pozitivni aspekti abikuja* v letu 2012. Pregledala sem vse revije Oriša ter izdane knjige znotraj Duhovne skupnosti oriš – energij narave, prej omenjenega avtorja. Pregledala sem tudi prispevke angleško govorečih avtorjev.

V drugem delu se posvetim iskanju primerjav skozi poimenovanje oz. preimenovanje fenomena abiku v abikuizem ter prikažem fenomen abiku skozi teorijo družinskih podobnosti po Ludwigu Wittgensteinu, in sicer skozi vidike dedovanja, vplivanja, dogajanja, učinkovanja oz. posledic in strukture.

3 ORIŠE IN UMESTITEV FENOMENA ABIKU

Oriše so jorubsko avtohtono kulturno–religijsko izročilo, ki se ohranja skozi ustno izročilo in v sodobnosti sobiva z islamsko in krščansko religijo na področju Nigerije v Afriki in diasporah. V času kolonializma se je verovanje preko ugrabljenih sužnjev preneslo na področja v Latinski Ameriki, kjer se je skozi proces sinkretizma religija oriš pomešala s krščanstvom. Tako je na območju Kube nastala sedanja izvedba po imenu Santeria, na območju Brazilije pa se je razvila pod imenom Candomblé. V nadaljevanju se osredotočam samo na socialne prakse Jorubov, ki živijo v Nigeriji, na ozemlju države Ogun, saj me zanima predvsem izvirna različica.

Kozmologija oriš je precej kompleksna in obsežna. Da bi razumeli mesto fenomena abiku v jorubskem kulturno–religijskem izročilu, ki obsega 401 (Awólàlú in Dòpámú 1979, 74) orišo, pogledajmo najprej njihovo razvrstitev božanstev, ki jo različni avtorji različno obravnavajo. Mbiti (v Špacapan 2008, 25) npr. razlikuje božanstva in duhove, in sicer bitja v nevidnem svetu razdeli v »božanstva, preproste duhove in živeče–mrtve«. Duhovi predstavljajo »tista ‚preprosta‘ duhovna bitja, ki so pod statusom božanstev in nad statusom božanstev« (prav tam). Adeyanju (v Špacapan 2008, 26) razlikuje med dvema tipoma božanstev: 1. božanstvo iz *isalu orun*, božanstva, ki so prišla neposredno iz nebes oz. od Olodumare, ter 2. božanstva iz častitljivih prednikov (božanstva, ki so bila nekoč človeška bitja z nadnaravnimi močmi in so jih po smrti povzdignili v božanstva). Awólàlú (v Špacapan 2008, 26) dodaja še tretji tip, in sicer »personifikacijo naravnih sil in fenomenov – zemljo, veter, drevesa, reke, lagune, morje, skale, hribe in gore«. Na podlagi teh delitev in lastnih terenskih podatkov je Breda Špacapan (2008, 26–34) izdelala sledečo tipologijo panteona: 1. božanstva prvega tipa ali prvinska božanstva, 2. božanstva »častitljivih« prednikov kot zgodovinske figure, 3. personifikacije naravnih sil in fenomenov, 4. *Egbe* kot posebna kategorija, ki niso niti božanstva niti predniki, 5. častitljivi predniki kot »živeči mrtvi«.

4 NEKAJ BESED O JORUBŠČINI

Jorubski jezik je zelo speven, tudi pri obredih, ko svečenik govori/recitira zgodbo oduja, je slišati kot da poje. Vsaka oriša ima svoj ritem, pozdrav, priziv, pesem, itd. Slovenci poznamo po tri, štiri različice, sami Jorubi pravijo, da jih je na ducate za vsako orišo. Tudi če želijo dvigniti razpoloženje na prireditvi, kakšnem dogodku, preden se začne ceremonija, po napornem predavanju ali kot blagoslov, govorijo, a je slišati kot pesem. Sami poznajo zelo podobne besede in foneme, ki jih ločijo samo oni, za vse druge je razlika v minimalnem naglasu.

Svoje mesto zavzemajo tudi krajevna in stvarna imena, ki označujejo kraje po mitoloških zgodbah o orišah, ki imajo v mitologiji po več imen, ljudje pa svoja imena dobijo na prvem posvetu z modrostjo Ifa, s tem da abiku otroci celo življenje nosijo posebno ime, ki jih določa. Za začetek bom najprej pojasnila dve oriši, za lažje razumevanje umeščenosti fenomena abiku, to sta Ori in Egbe.

5 ORI

Ori se smatra za božanski del vsakega človeka ali »višji jaz«, po Freudu »superego«, ki nam omogoča in daje svobodno voljo, nas usmerja in vodi, da v življenju ravnamo v svoje dobro ali ne, nam daje možnost, da izživimo svojo nadarjenost ali pa da nas prevzame destruktivnost. V današnjem jeziku bi temu lahko rekli »bog« znotraj nas. Ori naj bi vsak človek častil vsako jutro in sicer s posebnim obredom, ko se z rokama poboža po glavi in na glas izgovori: »Moj Ori vodi me tja, da postorim tisto, kar moram danes storiti, usmerjaj moj korak, da bom danes ob pravem času na pravem mestu, za danes si želim, da se mi zgodi ...«. Na način pristopa k življenju se navaja že otroke, ki tako preko preprostega obreda spoznavajo, da imajo vsak dan možnost odločitve, kako bodo ravnali v svojem življenju in kakšne odločitve bodo sprejeli. Pri vzgoji otrok je značilna gesta, da jih po glavi božajo samo starši, drugi pa ne, saj božanje staršev velja za usmeritev, spodbudo za razvoj otrokovega Orija.

»Ori, kraljevsko bistvo bitja, je osebno božanstvo, ki vodi usmerja in pomaga človeku od trenutka njegovega rojstva vse življenje in po njegovi smrti prav tako. Dobesedni pomen izraza Ori je glava, v telesnem smislu in ta je najvišji simbol *orí inúja*, notranje glave. /.../ Ori, delno neodvisna entiteta, velja sama po sebi za božanstvo, katero se časti kot druga, nameni se mu daritve in prošnje. /.../ Ori v vlogi osebnega božanstva si bolj kot vsa druga prizadeva k dobrobiti svojega častilca. Z gotovostjo lahko trdimo, da je Ori najpomembnejše božanstvo jorubskega panteona, kajti navkljub prizadevanjem drugih božanstev, da bi ugodila določenemu človeku, je vsak in katerikoli napredek vselej odvisen od podpore oziroma odobritve Orija«, (Sàlàmi in Ribeiro 2015, 82). V nekaterih primerih in kontekstih se lahko izraz Ori nanaša tudi na samo fizično glavo ali je poimenovanje za osebno božanstvo, lahko pa ga uporabijo tudi za poimenovanje obeh instanc bitja, še dodajata Sàlàmi in Ribeiro. Glava je tista, ki nas predstavlja v fizičnem in psihološkem smislu.

6 EGBE

»Jorubska teologija uči, da obstajajo trije vzporedni svetovi: vidni svet – aje, ki je naša fizična resničnost, nevidni svet – orun, ki je naša duhovna resničnost in astralni svet, ki predstavlja povezavo med fizičnim in duhovnim. Svetovi obstajajo vzporedno, a orun je zamaknjen, tam se zgodi prej kot tukaj. Energija Egbe je naša duhovna socializacija, ki nam omogoča »nezavedni predogled«; s pomočjo tega lažje sprejmemo in preživimo turbulence človeškega čustvenega življenja v vidnem svetu. Zato se vse, kar se dogaja tukaj, dogaja tudi zgoraj,« (Audič 2013, 9). Ta način razlage sveta je zahodnjakom morda tuj, saj je fokus bolj na bivanju v materialnem svetu, z znanstveno utemeljenimi stališči in vse bolj presegajočim kapitalističnim in potrošniškim načinom življenja.

»*Egbé, Egbe* oziroma Družba, je spiritualna skupnost, bratovščina, kateri pripadajo abikuiji v orunu. Sestavljajo ga *Egbé Aiyé, Skupnost prijateljev v vidnem svetu*, ter *Egbé Òrun, Skupnost prijateljev v nevidnem svetu* oziroma *Spiritualni prijatelji*« (Sàlàmi in Ribeiro 2015, 94). Gre torej za sobivanje dveh svetov, našega vidnega, zemeljskega sveta in sočasno, nevidnega, vzporednega sveta, ki sta tesno povezana ter vplivata eden na drugega. In če želimo mirno živeti v vidnem svetu, moramo biti najprej v harmoniji s spiritualnimi prijatelji iz nevidnega sveta. »Prek obredov se vzpostavi igra moči med Egbejem Aragbo in Egbejem Abiku – med silami, ki si prizadevajo obdržati bitje v ajeju ter silami, ki stremijo k osvoboditvi bitja v orunu.« (prav tam, 95) Različni obredi, kot so daritve (daritev dnevne pripravljene hrane od obroka, *sàra* - pogostitev) in čaščenje (ples oriš, različne daritve, obred *ebo* – duhovno čiščenje, daritev (e)bori – daritev »višjemu jazu«, iniciacije in obredi

prehoda) so namenjeni za *Egbe Abiku*, z njimi pa se skuša abikuja ohraniti v ajeju, vidnem svetu. Na tak način naj bi namreč člani spiritualne skupnosti izgubili interes do bivajočega v vidnem svetu. Hkrati s tem pa je obredno življenje namenjeno tudi *Egbe Aragbo*, ki naj človeka zaščiti pred željo po ponovnem združenju s svojimi prijatelji v nevidnem svetu. »*Éré igbó* ali *Aráagbó* pomeni *Prebivalec gozda* oziroma *Prebivalec onkraj*.« Ta oriša posameznika štiti pred prehitro smrtjo, obenem pa tolažilno deluje na obe ravni sočasnega bivanja, tako na spiritualno kot na materialno. To doseže tako, da »usmerja Orije abikujev in drugih častilcev, da si ustvarijo pogoje za dosego uspehov, gospoduje nad sredstvi, ki pospešujejo zdravljenje in dobro počutje, posega v človekovo usodo in odstranjuje vse ovire iz človeških življenj, pritegne ekonomski napredek in duhovni razvoj, materialno življenje harmonizira s spiritualnim, prinaša plodnost in občutke miru, umirjenosti, spokoja in zaupanja. Solze spreminja v smeh.« (Sálámí in Ribeiro 2015, 95) Posebno pozornost namenjajo dvojčkom (oriša *Ibedži*), če se rodijo v družino jih razumejo kot poseben blagoslov.

7 ABIKU

Abiku je sestavljen iz »a bi« ter »ku«, dobesedno »rojen za smrt«, ali »a bí ó kú«, ki pomeni »rodili smo ga in umrl je«. /.../ Sálámí in Ribeiro (2015, 94) govorita o dveh vrstah abikujev, ki se razlikujejo glede na čas smrti. *Àbíkú-omodé* umrejo že kmalu po rojstvu ali v otroštvu ali ko mati zaporedno izgublja otroke pred porodom ali v otroštvu, *àbíkú-àgbà* pa umrejo kot mladostniki ali odrasli, v pomenljivem obdobju življenja, npr. pred maturo, poroko, rojstvom svojega otroka ali tik pred dosego pomembnega osebnega dosežka. Prezgodnja smrt je razložena kot pakt, imenovan *ójó orí*, ki ga abiku sklenejo z *Egbe Abiku*, v skladu s katerim se bodo vrnili v orun ob dopolnitvi določene dogovorjene starosti. Seveda lahko slednje apliciramo na slehernega človeka, saj vsi enkrat umremo. Razlika je v tem, ali posameznik izpolni svoje življenjsko poslanstvo ali pa ta svet zapusti, preden mu je uspelo uresničiti svoje življenjske načrte.

S tem fenomenom tudi razložijo, zakaj se nekateri obnašajo drugače ter hote ali nehote ustvarijo okoliščine, ki vodijo v nesrečo in težave. Ob pregledu življenja nekega posameznika se zdi, da ga neprestano spremljajo težave, da je nesrečen v svojem trpljenju, kot da ne bi mogel najti radosti v svojem življenju, kot da ne bi znal živeti drugače, razen skozi trpljenje. Jorubi odgovarjajo, da take ljudi vodi nevidna podzavestna tendenca vrniti se nazaj v spiritualni svet, kar se odraža ravno preko zmede v njihovem življenju. Ta tendenca jih vodi preko lastne samodestruktivnosti tudi v prezgodnjo smrt, kar velja tako za otroke, mladostnike kot odrasle. Zanimivo je, da sodobne nevrološke znanosti potrjujejo nekaj podobnega, ko govorijo o delovanju možganov v povezavi s človeškim vedenjem, psihosomatskih boleznih, dedovanju psiholoških vzorcev grajenja odnosov v družini/skupnosti in njihovem medgeneracijskem prenosu itd. Kar se na zunaj kaže kot samodestruktivnost, Jorubi razložijo kot sklenjen pakt z *Egbe* že pred rojstvom na Zemljo, ki se nato tekom življenja manifestira preko fizičnih in psihičnih (zdravstvenih) težav, konstantnih ali nenavadnih nesreč, težav v socialnih mrežah in urejanju pravno-administrativnih zadev. Skozi te dogodke družina iz nevidnega sveta želi, da se »zemeljski otrok« vrne nazaj k njim, lahko na točno določen datum.

Za Jorube je smrt otrok in mladih ljudi socialno nesprejemljiva. Kot socialno sprejemljivo smrt, smatrajo smrt ljudi, ki so starejši od 70 ali 80 let in so dopolnili svojo življenjsko usodo. Morda je ravno v tem pristopu k življenju iskati določene razlike v družbenem in osebnem življenju. V primerjavi s Slovenijo je npr. pri Jorubih samomorov zelo malo, prav tako prometnih nesreč s smrtnim izidom, ki bi bile posledica objestne vožnje, manj uspešni so tudi pri individualnih oz. adrenalinskih športih.

Vendar pa vsi abikui niso enaki. Poznajo različno intenziteto abikuja, ki v posameznih življenjskih obdobjih intenzivira in stopnjuje nesrečo ali težave. V tej nesreči pa niso sami; vedno znova jim v lastno trpljenje uspe pritegniti svoje najbližje, včasih jih dobesedno terorizirajo. V tem smislu moremo govoriti o negativnem vplivu abikuja na družbeno življenje skupnosti, tako ožje kot širše. Ni povsem jasno, da bi abiku tudi sam trpel, lahko v svoji nesreči, kot so nesreči drugih, nekako uživajo. Sodobna zahodna psihologija ponuja nekaj podobnih definicij in diagnoz, ki jih najpogosteje srečamo v okviru preiskovanja odvisnosti, v katerih odvisni član družine transformira svojo celotno družino v »odvisniško«.

Ne poznajo pa samo negativnih lastnosti abikuja, temveč tudi pozitivne. Ti ljudje lahko v kratkem času naredijo izjemno umetniško ali znanstveno delo, uresničijo tisto, kar se zdi nemogoče, preživijo v ekstremnih okoliščinah in so visoko intuitivni, jasnovidni, komunicirajo lahko z bitji iz drugih dimenzij. Otroke, ki so prepoznani kot abikui, vzgajajo z veliko mero strpnosti, potrpljenja in spretosti, vedno v skladu z usmeritvami, ki jih poda divinacija.

8 KAKO PREPOZNATI ABIKUJA

Indikatorji za določitev človeka z izraženo energijo abiku (otroka, mladostnika, odraslega) se lahko začnejo že pred rojstvom, ko ima mati enega ali več splavov pred rojstvom dotičnega otroka. Menijo, da se lahko isti otrok, ista duša večkrat rodi isti materi. Znamenje za abikujaja je lahko tudi težka nosečnost ali prezgoden oz. težaven porod. Prepoznajo ga lahko tudi po fizičnih posebnostih: slepota, gluhost, otroci s posebnimi potrebami, otroci, ki so podvrženi obolenosti in imajo najrazličnejše zdravstvene težave. Med slednjimi so zlasti pozorni na težko razložljive, npr., da se pri otroku pojavi nenadna zelo visoka vročina, ki pa naslednji dan izgine. Znamenje abikujaja so lahko tudi pogoste nočne more (govor, kriki, hoja, pretep v spanju), introvertiranost, če se igrajo sami oz. so zadovoljni sami v svoji družbi, se igrajo zgolj s svojimi igračami in se z njimi pogovarjajo ure in ure. Tudi trma, jasno izražanje lastne volje, neprilagojenost okolici, izrazita ciljna naravnost (ko se nekaj odločijo, tudi izpeljejo), visoka intuitivnost ter čustvena senzibilnost in občutljivost so lahko znaki abikujaja pri otrocih.

Pri odraslih se nekako logično ponovijo znamenja abikujaja, kot so fizični videz, težave v telesnem in duševnem zdravju, kronična obolenja. V to skupino spadajo tudi osebe, ki so te lastnosti pridobile skozi življenje, npr. po nesrečah in poškodbah ali pa so večkrat doživele neko intenzivno duhovno izkušnjo preživetja (npr. rečejo, sem se ponovno rodil, a je to večkrat v življenju, ne samo enkrat). Pri odraslih abikujajih lahko gre za običajne odrasle osebe z nenavadnimi oz. težko razložljivimi težavami: so bile udeležene v več prometnih nesrečah v krajšem časovnem intervalu, ali so čudežno preživele nesrečo, imajo pogoste zdravstvene težave brez prave diagnoze in/ali zaključka zdravljenja (psihične in fizične težave, različni simptomi, ki pa jih zdravstvena diagnostika ne more potrditi), se ukvarjajo z adrenalinskimi, individualnimi in tveganimi športi (npr. alpinizem, padalstvo, ekstremno smučanje itd.), se zapletajo v neustrezna razmerja (tako poslovna kot osebna), se pohvalijo z izjemnimi dosežki v kratkem času na katerem koli področju življenja v času šolanja ali tja do 30. leta (umetnost, inovatorstvo, znanost), imajo težave z odvisnostmi (od odnosov, sanjarjenja, alkohola, igrami na srečo) itd.

9 VZGOJA OTROK ABIKU

Proces socializacije je »najspljošnejši in najbolj vseobsežen izraz za označevanje procesov, s katerimi se posameznik vdružblja. Je proces, v katerem posameznik usvaja kulturo (vrednote, norme, prepričanja ...) družbe, ki ji pripada. Socializacija je proces, v katerem nemočno človeško bitje postopoma postaja samozavedajoče bitje, ki obvlada družbeno pomembne oblike obnašanja značilne za kulturo, v katero se je rodilo« (Barle 1999, 58). Pomemben delež socializacije so različne generacije, ki obkrožajo otroka, saj se otrok z odraslimi identificira. Če pogledamo npr. »nesocializirane otroke«, ki niso odraščali med ljudmi se težko naučijo govora, pokončne hoje, itd. so jim abiku otroci na nek način podobni pri »samosvojesti«: četudi se naučijo govoriti in hodijo pokončno, so psihično kot neprilagojeni na okolje, saj imajo svoj »film« zase in za druge v bližini. Vsi obredi in posebna skrb staršev, vzgojiteljev in širše okolice so pomoč pri socializaciji in normalizaciji otroka, da ob vstopu v odraslo dobo, postane polnovreden član skupnosti, ki zna in je sposoben poskrbeti zase in tudi za druge, v skupno dobro, ne več samo zase in glede na trenutne impulze kot poprej v času odraščanja.

Pri obredu *akosedžaje* in ob iniciaciji v Ifa vsak človek od svečenika Ifa – babalava prejme usmeritve in tabuje, ki so individualni in različnih vrst. Nanašajo se na hrano, ki je otrok ne sme jesti (npr. fižola, koruze, arašidov...), na poklic kaj mora postati ali česa ne sme delati, vedenje v družbi (npr. ne sme piti alkohola, se ga ne sme udariti, mora ali ne sme lagati, se ne sme prepirati, ne sme reči ne...). Včasih pa svečenik naroči, da mora ali pa ne sme imeti določenih živali (npr. psa, želve, mačke, kokoši ...). Ko starši tako spoznajo usmeritve za svojega otroka, ga že na ta način začno vzgajati s posebnim poudarkom, da morajo biti s tem otrokom zelo potrpežljivi, strpni in dosledni. Prav tako posameznik prejme ime, ki ga označi za vse življenje, ali označuje povezanost s posamezno orišo ali simbolom oriše ali pa ima precej neobičajno ime, npr. Ayédùn, kar v prevodu pomeni, »Univerzum je lepo, sladko mesto za prebivanje«, Kòkúmó, kar pomeni, »Ne odidi spet«. Ime tako pove, s kom imamo opravka in abikujaji imajo običajno slednja, neobičajna imena. Vsi, ki jih sreča v življenju, tako vedo, da imajo opravka z abikujem oz. nekom, ki je drugačen, poseben.

10 POSKUS ISKANJA VZPOREDNIC ABIKUJU V SLOVENIJI

Okonkwo (2004, 651) trdi, da je abiku »nigerijski zahodno/afriški duh-otrok, čigar veliko identitet vsebuje ponavljajoča se rojstva in smrti isti materi«. Ta ciklični pogled je seveda težko združljiv z zahodnim, judovsko-krščansko-islamskim linearnim pogledom na čas in stvarnost. Ne čudi torej prepričanje, da gre pri abikuju za kulturno-religijski fenomen, ki v zahodnem svetu nima primerjave ali iste osnove, kar ugotavlja Ogunleye (2020, 11) in dodaja, da gre za spiritualno zadevo, ki ne more biti pojasnjena skozi empirične analize sodobne znanosti in kjer bi sodobna znanost morala priznati svoje omejitve.

Sama bom poskušala v nadaljevanju pokazati, da neke skupne točke med razumevanjem abikuja in sodobnimi teorijami vendarle obstajajo, in da moremo razumeti fenomen abikuja tudi kot zelo napredno »pred-psihološko« obravnavo tako posamečnega otroka in/ali mladostnika, kot njegove družine in celotne družbe, kako se potolažiti z nekaterimi posebnostmi v življenju (lastnih) otrok in dogodkov v življenju posameznikov, ki so lahko psihično zelo obremenjujoči, religijski koncept pa jim podeli določen smisel, ki se preko obrednih pristopov dodatno utrjuje in na tak način pomaga k preseganju ovir vsakdanjega življenja.

Sodobna znanost je na področju psihiatrije, psihologije, pedagogike in širokega polja drugih socialnih ved razvila natančne klasifikacije za prepoznavanje nekaterih, odkritih pa tudi bolj prikritih otrokovih stanj, katerih prvi namen ni klasificiranje otroka, temveč na podlagi kazalnikov in razbiranja težav preko klasifikacije nuditi tako posameznemu otroku kakor tudi njihovi družini zadostno podporo v njegovem osebem življenju, kar je potrebno ne zgolj preko podpornih programov, pač pa tudi institucionalnega varstva na področju vzgoje in izobraževanja. Ena takih je npr. ICD-10 (Klasifikacija bolezni, Svetovna zdravstvena organizacija), ki v poslovenjeni različici nosi naslov Mednarodna klasifikacija bolezni in sorodnih zdravstvenih problemov za statistične namene in je dostopna na straneh Nacionalnega inštituta za javno zdravje.

V primerjavi delovanja evropske države in sodobnih znanosti s tradicijo in fenomenom abiku, prva skozi natančne definicije vedenja, funkcioniranja, čustvovanja ter osebnosti pomoč nudi šele, ko lahko otroka, mladostnika razvrstimo v katerega izmed predalčkov. Do takrat so starši večinoma prepuščeni sami sebi pri vzgoji otroka. Jasno je, da so oni prvi, ki opazijo nekatere dodatne ali drugačne potrebe njihovega otroka, vendar so postopki ugotavljanja in klasificiranja točno določene bolezni dolgotrajni, saj je za dokončno potrditev neke ocene potrebno sodelovanje razvejane mreže strokovnjakov različnih področij. Čeprav na koncu postopka pride do precizne ocene stanja, je slabost takega procesnega ugotavljanja diagnoze ravno njegova dolgotrajnost.

11 ABIKU IN ABIKUIZEM

Preden nadaljujem primerjavo vzporednic abikuja s slovenskim okoljem, predlagam, da nanj pogledamo z afriškega vidika kot na fenomen in ga poskušamo prevesti v nam bolj domači termin, abikuizem. Razlago obeh sem poiskala na spletni strani pod imenom Fran, kjer najdemo Slovar slovenskega knjižnega jezika. Obenem pa kratko uvedem tudi Wittgensteinovo teorijo družinskih podobnosti, ki nam bo pomagala bolje razumeti in umestiti fenomen abikuja oz. abikuizma v sodobno zahodno misel.

Poglejmo razlago besede fenomen, kot jo razlaga Slovar slovenskega knjižnega jezika: knjižno *kar se kaže in je čutno zaznavno*; pojav je sopomenka (pomeni proučevati naravne fenomene; kraški fenomeni; fenomeni čustvenega življenja / družbeni, literarni, socialni fenomen / umetnost je zelo zapleten fenomen) in ekspresivno *nenavadno, izredno sposoben človek*: med svojimi sošolci je veljal za fenomen(a); suflerka je fenomen glede spomina (Fran). Če povzamem, bi lahko rekli, da je abiku pojav, ki se kaže in je čutno zaznaven, spada tudi k fenomenom čustvenega življenja, ki se kažejo v družbi, literaturi in v socialnem življenju posameznika in gre obenem za zelo nenavadnega, izredno sposobnega človeka.

Če pogledamo fenomen abiku, kjer slednjemu termin dodamo obrazilo -izem, nastane nov termin abikuizem, slednje obrazilo pa pojasnjuje še več možnosti, kot fenomen. Slovar slovenskega knjižnega jezika, natančneje Pravopis končnico «..izem» razloži kot klasifikator, pojasnilo in hkrati možko priponsko obrazilo, ki zaobjame več možnosti: 1. «lastnost» (cinizem, idiotizem), 2. «stanje» (alkoholizem, demonizem, dualizem, formalizem), 3. «nazor, gibanje, smer» (agnosticizem, cionizem, empirizem, komunizem, makartizem), 4. «nota, pojem nazora, gibanja, smeri» (frazologizem, sofizem, stilizem, slengovsko karkolizem).

Za razmišljanje o abikuizmu lahko uporabimo prve tri naštetje možnosti. Če pogledamo abikuizem kot lastnost, bi lahko rekli, da osebni karakter vsebuje dodatno lastnost posameznika, ki bodisi uničuje ali spodbuja. Najlažje je razložiti kot „abikujevsko“ vedenje, ki je destruktivno v besedah, ali ob npr. čustvenih izpadih (nenadnemu izbruhu jeze, joka, nasilja ali obratno smeha) in dejanjih, ki so škodljiva, lahko tudi nasilna in nevarna sebi in za druge bližnje ljudi. Druga skrajnost pa je, da znajo biti zelo prijazni, nadpovprečno delovni in uspešni ljudje, ki hkrati opravljajo več služb, nalog, aktivnosti in vse naredijo izjemno in z odliko ali dosežejo več izjemnih (umetniških, znanstvenih) dosežkov v zelo kratkem času. Kot stanje abikuizem lahko primerjamo s kronično boleznijo, s katero se mora posameznik naučiti živeti, njegova okolica pa z njim. In kot tretje je najbolj smiselna uporaba nazora, saj o tem lahko govorimo ne samo kot jorubski razlagi fenomena, ampak tudi uveljavljanju tega fenomena/nazora v slovenskem prostoru, tako na področju jezika, kot tudi psihološkega razumevanja osebnosti posameznika.

Abiku in abikuizem je zanimivo pogledati skozi teorijo družinskih podobnosti po Ludwigu Wittgensteinu, ki se je porodila iz opazovanja iger. Zaobjame igre, ki so »igre na igralni deski, igre s kartami, z žogo, bojne igre, itd.«, ki so zelo različne med seboj, vsaka igra ima svoja pravila igranja. Vse jih imenujemo igre, a ko »jih pogledaš, ne boš videl nič takega, kar bi bilo vsem skupno, videl pa boš podobnosti, sorodnosti in to celo vrsto«, kako »podobnosti vznikajo in izginjajo /.../ se medsebojno prekrivajo in križajo /.../ v velikem in malem.« (Filozofske 66, 39-49) Vse te podobnosti Wittgenstein označi kot »družinske podobnosti, tako se prekrivajo in križajo različne podobnosti, ki obstajajo med člani družine: postava, poteze obraza, barva oči, hoja, temperament itd. - In rekel bom: „igre“ tvorijo družino«. (Filozofske 67, 40) Slednjo teorijo družinskih podobnosti razširi na družino števil in barv, možno pa jo je uporabiti še v drugih kompleksnih realnostih, poleg števil, tudi v jeziku, pravilih, kulturi itd. (Ule, 1990, 93) Wittgenstein pri opisu družine števil nadaljuje z zanimivo mislijo, da »razširimo pojem števila, kakor pri predenju niti vrtimo vlakno okoli vlakna. Moč niti pa ni odvisna od tega, ali teče eno od vlaken skozi njeno celotno dolžino, temveč v tem, da se veliko vlaken medsebojno prepleta.« (Filozofske 67, 40) Nadaljuje s pojasnilom, da pojmu število lahko začrtamo trdne meje, a to ne moremo narediti pri pojmu igra, kjer meje niso trdne oz. še niso »zarisane.« (Filozofske 68, 40) Pri družini barv, kjer prikaže različne figure vse iste barve, začne z mislijo »videti tisto skupno«. (Filozofske 72, 42) Misel na temo, da se pravila igre lahko sproti spreminjajo in določajo v smislu »"make up the rules as we go along"? Da, jih sproti spreminjamo „as we go along“«. (Filozofske 83, 95)

Skozi družinske podobnosti in razlage preko različnih iger, vidimo širino in preplet „rdeče“ niti, z veliko vlakni, ki se medsebojno prepletajo in je zato močna. Podobno je pri živih ljudeh, družinskih članih, kjer nima vsak ene skupne družinske poteze, ampak je vsak član na svoj način povezan in prepleten z drugimi družinskimi člani. Na ta način je abiku in abikuizem možno predstaviti v tem kontekstu, ki je ohlapnejši od jasnih in skrbno oblikovanih definicij, ki vodijo v ozko in togo strukturo in pravila. Teorija družinske podobnosti je kot shema, ki jo lahko širimo, ožimo nadgrajujemo, preoblikujemo ali kot hiša, s številnimi vrati in okni, skozi katera lahko vstopamo in izstopamo, hišo pa lahko tudi prenovimo, nadgradimo, prezidamo itd.

12 ABIKU IN ABIKUIZEM SKOZI TEORIJU DRUŽINSKIH PODOBNOSTI PO LUDWIGU WITTGENSTEINU

Preglejmo abiku oz. abikuizme skozi teorijo družinskih podobnosti preko vidikov dedovanja, vplivanja, dogajanja, učinkovanja oz. posledic in strukture.

Skozi vidik dedovanja po starših in prednikih prejmemo fizični DNK, ki je viden in očiten navzven, skozi fizično podobnost družinskih članov. Obenem prejmemo tudi „psihološki“ DNK, ki zaobjema družinski način življenja, pravila in vrednote. Po razlagi jorubske tradicije na vsakega posameznega živečega posameznika vpliva sedem generacij prednikov, to je 256 ljudi, direktne genetske linije. (Sàlám, 2005) Torej, če gledamo na to, da lahko toliko ljudi vpliva na posameznika, lahko sklepamo, da je abikuizem lahko podedovan vsaj po enem od prednikov, ki ga morda v življenju nismo spoznali, a vseeno živimo in peljemo osebno in družinsko zgodbo naprej, brez lastne vednosti.

Vpliv abiku oz. abikuizma je doživljenjski, vpliva enako na otroke, mlade, odrasle kot tudi stare ljudi. Podobnost je v opisu, a pri vsakem posamezniku vpliva in se zgodi drugače, edinstveno in unikatno. Dogodki se odvijajo ob rojstvu, ko se otrok lahko rodi s fizičnimi in/ali genetskimi poškodbami, preko bolezni v otroštvu, med odraščanjem ali v odrasli dobi (ki so lahko nenadne, v smislu vsak dan

nekaj boli, a hkrati nedokončanih diagnoz, enonočne vročine, ki nenadno in hitro pride in prav tako mine, kronične bolezni, s katero se je treba naučiti živeti ali bolezen, ki ni ozdravljiva in sledi v smrt), nesreč in poškodb, ki se lahko zgodijo v nenavadnih in neobičajnih okoliščinah ali spletu okoliščin. Prav tako gre v obraten vpliv, kjer preko močne intuicije, vizije, volje in, dela, posameznik v kratkem času doseže ali naredi izjemen rezultat, dosežek, proizvod ali nalogo. Na dogajanje vlivajo tudi družinska dinamika, odnosi, pravila in vrednote. V širšem družbenem kontekstu ima svoj vpliv tudi okolje, kjer družina živi, vrstniške skupine oz. družinski prijatelji, družbeni položaj oz. materialna in finančna stabilnost družine. Svoje doda tudi religiozna pripadnost družine ali posameznika.

Abiku oz. abikuizem učinkuje na otroke, mladostnike, odrasle in stare ljudi, skratka na vse, ki so v jorubski in tudi slovenski družbi prepoznani kot takšni in hkrati vpliva na družino, ki ji posameznik pripada, lahko tudi širše okolje (šola, služba, sosesa itd.) Ima različna obdobja, ko je intenzivno obdobje, se vse dogaja zelo na hitro ali so obdobja miru in zatišja, ko lahko posameznik živi in funkcionira kot običajni ljudje. V Afriki, kjer ta fenomen poznajo, posameznika tretirajo z različnimi obredi, glede na starost in pričakovan cikel življenja ali glede na dogodke v življenju posameznika, kar preverijo z divinacijo. Učinek je zanimivo pogledati tudi z vidika posledic dogajanja, kjer je drugače takoj po rojstvu, po zdravstvenih in drugih zapletih, nesrečah in poškodbah ter kako nekdo živi po tem ko doseže ali naredi izjemni rezultat, dosežek, proizvod ali nalogo. Tu so zanimivi podatki iz različnih statistik v povezavi z lastnostmi slovenskega naroda, kjer smo glede števila samomorov v vrhu Evrope, izboru številnih adrenalinskih športnih aktivnosti v odrasli dobi in na mednarodnih tekmovanjih boljši v individualnih športih kot ekipnih.

Če pogledamo še skozi vidik strukture abikuja oz. abikuizma, je moč opaziti «pređenje niti», kjer »moč niti ni odvisna od tega, ali teče eno od vlaken skozi celotno dolžino, temveč, da se veliko vlaken medsebojno prepleta.« Vidimo podobnosti in sorodnosti, ki se prepletajo, nihajo, porajajo ali izginjajo glede na posamično osebo, glede na starost, cikel življenja, življenjske dogodke in učinke. A vseeno se tu srečujemo tudi z nejasnimi robovi posledic ali kdaj se dogajanje konča oz. nadgrajuje v nov ali naslednji red.

13 ZAKLJUČEK

Abiku in abikuizem vsebujeta pomene in razlage, o katerih v zahodni kulturi ne razmišljamo na tako širok in vključujoč način. Smrtnost otrok do pubertete, opisano vedenje in značilnosti abikujev so razlaga tradicionalne družbe, pomemben je bil prehod iz otroštva v odraslost za vsakega pripadnika skupnosti. Skozi globalizacijo sodobna znanost prihaja v tretji svet, a tudi fenomen abiku si utira obratno pot. Častilci oriš znotraj Duhovne skupnosti oriš – energij narave ta fenomen poznajo, se udeležujejo obredov, da se abikujev vpliv na življenje posameznika in družine zmanjša, v prvi vrsti za odrasle in posledično njihove otroke. V prvi vrsti služi za razumevanje sebe in drugih ljudi in na obredni ravni dopolnjujejo tisto osmislitev, ki je lahko bolj osebno prepričljiva in sočasna pomoč, kot jo nudi sodobna družba preko zdravstvenega, psihološkega, psihoterapevtskega, pedagoškega, socialnega ali katerega koli drugega sistema pomoči. Hkrati pa je za zahodnjake pomembno, da ko skušamo razumeti fenomen iz druge kulturne tradicije, uporabimo razmišljanja in že obstoječe teorije kot orodja in si neznano na ta način poskušamo interpretirati v znano.

14 LITERATURA

1. Audič, Jasmina Awodiran Gbenga. 2013. Egbe in Ibedži, Umetnost socializacije. *Revija Oriša* (7): 9.
2. Awólàlú, J. O. in P. A. Dòpámú. 1979. *West African Traditional Religion*. Nigeria: Onibonoje Press & Book Industries Ltd.
3. Bogataj, Janez. 1997. *Gaudeamus Igitur, šege in navade maturantov na Slovenskem*. Ljubljana: Državni in izpitni center.
4. Barle, Andreja, ur. 1999. *Sociologija: gradivo za srednje šole*. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo.
5. Cazeneuve, Jean. 1986. *Sociologija obreda*. Ljubljana: ŠKUC, Filozofska fakulteta.
6. Eriksen, Thomas Hylland. 2009. *Majhni kraji, velike teme*. Maribor: Aristej.
7. *Fran, slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU*. 2020. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik ZRC SAZU. Dostopno na <https://www.fran.si> (3. 3. 2021)

8. Inštitut za varovanje zdravja Republike Slovenije. 2008. Mednarodna klasifikacija bolezni in sorodnih zdravstvenih problemov za statistične namene: Avstralska modifikacija: MKB-10-AM, Verzija 6. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja Republike Slovenije. Dostopno na: https://www.nijz.si/sites/www.nijz.si/files/uploaded/podatki/klasifikacije_sifranti/mkb/mkb10-am-v6_v04_splet-04112020.pdf (28. 2. 2021).
9. Muir, Edward. 2005. *Ritual in Early Modern Europe*. Cambridge: University Press.
10. Ogunleye Adetunbi Richard. 2020. Revisiting the Paradox of Abiku (Born-To-Die) in the Throes of Modern Health Care Delivery System Among Yoruba People. *iJournals: International Journal of Social Relevance & Concern* 8(6): 2–3, 11.
11. Okonkwo, Christopher N. 2008. *A Spirit of Dialogue: Incarnations of Ogbañje, the Born-to-Die, in African American Literature*. Knoxville: University of Tennessee Press.
12. Sikiru, Sàlámì. 2005. *Egungun*, interno gradivo. Podčetrtek: Duhovna skupnost oriš – energij narave.
13. Sikiru, Sàlámì. 2006. *Vzgoja abiku otrok*, interno gradivo. Podčetrtek: Duhovna skupnost oriš – energij narave.
14. Sikiru, Sàlámì. 2010. Življenjski ciklusi od akosedžaje do rituala prehoda: interno gradivo. Podčetrtek: Duhovna skupnost oriš – energij narave.
15. Sikiru, Sàlámì. 2012. *Pozitivni aspekti egbe (abiku)*, interno gradivo. Podčetrtek: Duhovna skupnost oriš – energij narave.
16. Sikiru, Sàlámì in Ronilda Iyakemi Ribeiro. 2015. *Ešu in ureditev univerzuma*. Podčetrtek: Duhovna skupnost oriš – energij narave.
17. Špacapan, Breda. 2008. *Med magijo in religijo: Nigerijska ifajska religija in njena oblika v Sloveniji: diplomsko delo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
18. Ule, Andrej. 1990. *Filozofija Ludwiga Wittgensteina (Od Traktata do filozofskih raziskav)*. Ljubljana: Znanstveni inštitut filozofske fakultete.
19. Wittgenstein, Ludwig, 2014. *Filozofske raziskave*. Ljubljana: Krtina.

PROGRAMSKA SKUPINA RAZISKAVE KULTURNIH FORMACIJ

Trajanje programa:: 2019 - 2024

Vodja programa: dr. Jurij Toplak

Financer: ARRS (Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS) - P6-0278

Osrednji cilj programa je interdisciplinarno raziskovanje kulturnih formacij, vezanih na umetnost, medije in politiko, s težnjo k orisu sodobnosti v razmerah posttranzicije. Pojem kulturna formacija širše pomeni notranje povezano celoto družbenih razmerij, temelječo na določenem produkcijskem načinu, ožje pa konkretno povezanost nekega skupka kulturnih praks, ki ima prepoznavne značilnosti in ki je obravnavan tako v svojih notranjih razmerjih kot v razmerju do širše družbene formacije in drugih družbenih formacij. Raziskave kulturnih formacij je program, ki omogoča raziskovalcem, ki izhajamo iz različnih znanstvenih področij, interdisciplinarno pristopati k raziskavam kulturnih formacij: primerjalno (primerjava različnih formacij) ali relacijsko (npr. v razmerju do družbenega konteksta), in sicer sinhrono (v istem času) ali diahrono (skozi čas). V šestletnem obdobju smo program zasnovali v veliki meri z navezavo na aktualno družbeno stanje, zato je osrednja pozornost usmerjena v raziskovanje umetnosti, medijev in politične kulture v posttranzicijskih razmerah.

Raziskovalni program izvaja AMEU – ISH kot nosilec ter kot izvajalca Inštitut za civilizacijo in kulturo (ICK) in programska skupina Alma Mater Europaea – Evropski center Maribor, slednja od 1.1. 2019 dalje.

9. ZNANSTVENA KONFERENCA Z MEDNARODNO UDELEŽBO
ZA ČLOVEKA GRE: DIGITALNA TRANSFORMACIJA
V ZNANOSTI, IZOBRAŽEVANJU IN UMETNOSTI

9th SCIENTIFIC CONFERENCE WITH INTERNATIONAL PARTICIPATION
ALL ABOUT PEOPLE: DIGITAL TRANSFORMATION
IN SCIENCE, EDUCATION AND ARTS

organized by Alma Mater Europaea - ECM & European Academy of Sciences and
Arts under the auspices of the President of the Republic of Slovenia, Mr. Borut Pahor

Maribor, March 19, 2021